

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી સર્વોપચાર વિભાગ |

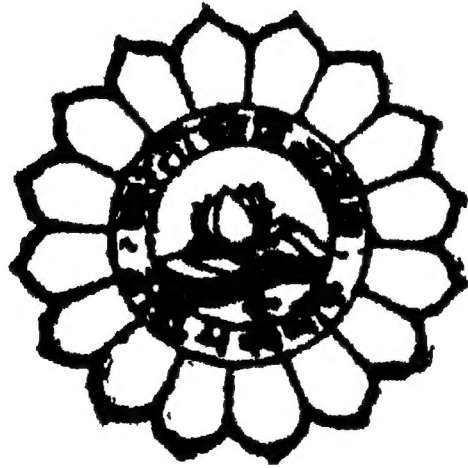
અનુક્રમાંક ૨૧૮૭૧ વિમલ ૧.૧૦

ગ્રંથનામ ૫૭૧ ૨૦૦ પ્રાચીન

વર્ગિક ૬૧૧૨

પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત

મૂળ લેખક
નેથેનિયલ હોથોર્ન
અનુવાદક
વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
પાનકોર નાકા • પો. બો. નં. ૭૩ • અમદાવાદ

સર્વ હક્ક બા. સા. સંધને સ્વાધીન છે.

પહેલી આવૃત્તિ : ૧૬૫૦

મૂળ કિંમત
અઢી રૂપિયા

સાક્ષી કિંમત મુંબઈ
અને ગુજરાતમાં રૂબરૂ

૧-૧૪-૦

નૃહૃદ્ ગુજરાતમાં રૂબરૂ
તથા ટપાલખર્ચ સાથે

૨-૩-૦

પરદેશમાં ચાર શિલિંગ

પ્રકાશક

લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
પાનકેર નાકા : અમદાવાદ

મુદ્રક

મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

નિવેદન

‘વિશ્વસાહિત્યમાળા’ દ્વારા અમે આ વર્ષમાં ચાર પુસ્તકો આપવાનું ઠરાવ્યું છે તેમાંનું આ પહેલું પુસ્તક છે. અમેરિકાના સમર્થ લેખકની આ હૃદયદ્રાવક કૃતિ આપણે ત્યાંના એક સમર્થ સાક્ષર દ્વારા અનુવાદિત થઈને પ્રગટ થાય છે તે આનંદનો વિષય છે. આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં એક વિસ્તૃત પ્રવેશક મૂકવાનો હતો, પરંતુ પુસ્તકને હદ બહાર મોડું થઈ જતું હોવાથી એ વિના જ ચલાવી લેવું પડ્યું છે.

બીજું પુસ્તક ‘અહંકાર’ હવે ઓક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે.

*

*

*

અમારા ‘સંઘ’ તરફથી અત્યારે નવ ગ્રંથમાળાઓ બે પાક્ષિકો અને એક માસિકપત્ર પ્રગટ થાય છે. તેને લગતી વિસ્તૃત પરિચય-પત્રિકા વિના મૂલ્યે મળી શકે છે. આ માળાઓ, પાક્ષિકો ને માસિકમાં એક કુટુંબનાં તમામ અંગોને સ્પર્શ કરતું સાહિત્ય બહાર પડે છે. એ જરૂર તમને ઉપયોગી થશે.

અમદાવાદ

૩૧ : ૭ : '૩૬

મુખ્ય સંચાલક

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

અનુક્રમ

૧	તુરંગનો દરવાજો	૩
૨	બજાર	૬
૩	પિછાન	૨૨
૪	મુલાકાત	૩૭
૫	હેસ્ટરનું ભરતકામ	૩૯
૬	પર્લ	૬૬
૭	સૂખાનું દીવાનખાનું	૮૪
૮	પર્લ અને પાદરી	૯૬
૯	વૈદ	૧૧૧
૧૦	વૈદ અને તેનો દરદી	૧૨૮
૧૧	અંતરની વેદના	૧૪૬
૧૨	પાદરીનું જાગરણ	૧૫૮
૧૩	હેસ્ટર વિશેનું દષ્ટિપરિવર્તન	૧૭૬
૧૪	હેસ્ટર અને વૈદ	૧૯૧
૧૫	હેસ્ટર અને પર્લ	૨૦૩
૧૬	જંગલમાં	૨૧૪
૧૭	પાદરી અને હેસ્ટરનો સમાગમ	૨૨૫
૧૮	પ્રકાશનો ધોધ	૨૪૨
૧૯	ઝરાને કિનારે	૨૫૪
૨૦	પાદરીની મૂંઝવણ	૨૬૬
૨૧	ઉત્સવ	૨૮૫
૨૨	સરખસ	૩૦૦
૨૩	હિંગળોઝિયા અક્ષરનો રહસ્યસ્ફોટ	૩૧૭
૨૪	સમાપ્તિ	૩૩૩-૩૪૩

પતન ને પ્રાયશ્ચિત્ત

શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળા પડી હરશિરે.
પડવા માંડેલી પડી પાછી ! ટપી ન, હર ! હરશિરે.
પડી ગિરિ પર; ઉચ્ચ ગિરિવર મૂકી પડી એ પાછી—
અવનિ પર આળોટતી ચાલી ધૂળવાળા ઘણી થાતી.
મહિન ગંગા ! હાર સમુદ્રે પેદા અન્તે એ તો !
બ્રહ્મ થયું જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો;
બ્રહ્મ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !

—ગાવર્ધનરામ

તુરંગનો દરવાજો

લાકડાની એક જંગી ઈમારતના દરવાજા આગળ લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. દરવાજો પણ લાકડાનો બનાવેલો હતો અને તેમાં લોઢાના ખીલા જડેલા હતા. એકલા થએલા ટોળામાં પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ બંને સેળસેળ થઈ ગયાં હતાં. પુરુષોએ સોગિયા રંગનાં કપડાં તથા બૂખરા રંગની ઊંચી ટોપીઓ પહેરી હતી. સ્ત્રીઓમાંથી પણ કેટલીક ટોપીઓ પહેરી હતી તો કેટલીક વળી ખુલ્લે માથે હતી.

કાંઈ પણ નવી વસાહત કરનારા લોકો પ્રારંભમાં એ નવી વસાહતમાં સધળા સદ્ગુણો અને સુખોથી ભરપૂર એવી કાંઈ અપૂર્વ આદર્શ નગરી યોજવાની ગમે તેટલી પેરવી કરે, છતાં એ નવી વસાહતની કુમારિકાભૂમિનો એક ભાગ કાઝસ્તાન તરીકે અને બીજો ભાગ કેદખાના તરીકે રોકવાની વ્યવહારજીવનમાં એમને પહેલામાં પહેલી જરૂર પડે છે. આ નિયમ ઉપરથી ખુશાથી અનુમાન કરી શકાય કે ઓસ્ટનના પૂર્વજ પુરુષોએ કોર્નહિલ્સની પડોશના કાંઈ ભાગમાં પોતાનું પહેલું કેદખાનું ઊભું કર્યું હશે, તેમ એ જ અરસામાં આઠઝિક જહોનસનની જમીનના ટુકડા પર એની કંપની આસપાસ જ પોતાનું પહેલું કાઝસ્તાન શરૂ કર્યું હશે, અને એ કાઝસ્તાન જ પાછળથી કિંગડોમ એપલની જૂની દેવળભૂમિમાં જમા થએલી સધળી કંપરોનું કેન્દ્રસ્થ પ્રારંભમિન્દુ બન્યું હશે. એ ગમે તેમ હો, પણ આટલી વાત તો

નક્કી છે કે શહેર વસ્યા પછી પંદર વીસ વરસ થયાં એટલામાં તો ત્યાંની આ લાકડાની તુરંગ તેની ઉપર થઈને પસાર થએલ ચોમાસાં તેમ ખીણ ઋતુઓને લીધે ધૂંધળી થઈ ગઈ હતી, અને તેથી મૂળથી જ ગમગીની ભરેલો એનો દેખાવ અત્યારે વિશેષ સોગિયો બની ગયો હતો. એના ઓઠવૃક્ષના લાકડાના બનાવેલા દરવાજા પરના વજનદાર ખીલાઓને લાગેલો કાટ તો આ અમેરિકાની નવી દુનિયાની સૌથી જૂની પુરાણી વસ્તુ જેવો લાગતો હતો. ગુનાની સાથે સંકળાએલી સવળી વસ્તુઓની પેઠે આણે પણ કદી ચૌવનદશા ન દીઠી હોય એવું લાગતું હતું. આ બહસૂરત ખિમારતની આગળ, અને તેની તથા સસ્તિયામ રસ્તાના મકાનની વચ્ચે, એક નાનકડું ઘાસ છવાયેલું મેદાન આવી રહ્યું હતું. આ મેદાનમાં, કેમ જાણે તુરંગરૂપી સુવરેલા જનસમાજના શ્યામવર્ણા પુષ્પને આટલી ઊગતી અવસ્થામાં પણ ધારણ કરનારી એ જમીન પોતાને ભાવી ગઈ હોય તેમ, જાતજાતના કદરૂપા અને કાંટાળા વેલા અને ઝાંખરાં ઊગી નીકળ્યાં હતાં. પણ તુરંગના દરવાજાને પડામે, લગભગ એના ઊંબરમાં જ મૂળ નાખીને ઊગેલો હોય એવો એક જંગલી ગુલાબનો છોડ પણ સાથે સાથે ત્યાં હતો. ખરો, અને આ જૂન મહીનામાં રત્ન જેવા દીપતાં સુદામળ ફૂલોથી છવાઈ ગયો હતો. ખરાબર તુરંગના ઊંબરમાં જ આવી રહેલાં આ ફૂલોને જોઈ કાઈને એવી પણ કલ્પના થઈ આવે કે, કાઈ માણસ જ્યારે કદી તરીકે આ દરવાજામાં દાખલ થતો અથવા ગુનેગાર તરીકે વધસ્થાને જવાને માટે જ્યારે આ દરવાજામાંથી બહાર નીકળતો, ત્યારે જાણે પ્રકૃતિમાતાનું ઊંડું અંતર આ ફૂલોમાંના સૌરભ અને સુકુમાર સૌંદર્ય દ્વારા તેના પ્રત્યે દયા અને માયા દર્શાવી રહેતું હતું.

કાઈ અકળ યોગાનુયોગને પરિણામે આ ગુલાબનો છોડ ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયો છે; પણ એ અમર થયો તે, લાંબા વખત સુધી દેવદાસ અને ઓઠનાં સક્ષસી કદનાં વૃક્ષો પડ્યા પછી પણ તેની નીચે ઢંકાઈ રહેનારી જૂની ઝંખજાળમાંથી એ બચી ગયેલો તેને લીધે અથવા

તો સાધ્વીરૂપ બની ગએલ એન હુચીનસન એ તુરંગના દરવાજામાં દાખલ થએલ ત્યારે એનાં પગલાં પડ્યાં ત્યાં એ ઊગી નીકળેલો તેને લીધે, એ બાબતનો નિર્ણય કરવાની જવાબદારી અમે લેવા માગતા નથી. છતાં એ અપશુકનિયાળ તુરંગદસ્તાજીમાંથી હમણાં જ નીકળવાની છે તે કથાના ઊંબરમાં જ બરાબર એ આવી રહેલો હોવાથી, એ છોડ પરથી ગુલાબનું એક ફૂલ ચૂંટીને વાચક સમક્ષ રજૂ કર્યા વિના અમારાથી રહેવાતું નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ કથાના માર્ગમાં જે મધુર નીતિપુષ્પ કદાચ મળી આવશે તેના પ્રતીકરૂપે તે કામમાં આવશે અથવા માનવનિર્બળતા અને દુઃખનું નિરૂપણ કરનારી આ કથાનો જે અત્યંત ગમગીની ભરેલો સમાપ્તિભાગ આવવાનો છે તેની ગમગીનીને અમુક અંશે કમી કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે.

બનર

આજથી બસો વરસ ઉપર ઉનાળાની એક સવારે, તુરંગ-મહોલ્લાની અંદરના તુરંગની સામે જ આવી રહેલા ધાસ છવાએલા મેદાન પર બોસ્ટનવાસીઓનું એક ઠીક ઠીક મોટું ટોળું આવી રહ્યું હતું અને એ તુરંગના લોદાના ખીલાથી જડી દીધેલા એક વૃક્ષના લાકડાના દરવાજા પર પોતાની નજર સ્થિર ચોંટાડીને બિભુ હતું. બીજા કાંઈ લોકસમૂહમાં, અથવા તો આના આ જ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ આ પછીના ઇતિહાસકાલમાં, આ બધા ભલા આદમીઓનાં દાદાંવાળાં મોઢાં પરના ભાવોને વિકૃત બનાવી દેતારી ભયંકર સખતાર્થ દેખાતે એમણે હાથમાં લીધેલું કામ અત્યંત ત્રાસજનક હોવું જોઈએ એવી જ આગાહી કરી શકાત. એમના મુખભાવોની આવી ભયંકર સખતાર્થ એ તો, સાર્વજનિક લોકલાગણીથી તિરસ્કારપાત્ર બનેલા, અને ન્યાયની અદાલતથી પણ એ તિરસ્કારપાત્રતાની મહોર છાપ મેળવી આવેલા એવા કાંઈ નામચીત ગુનેગારને થોડા જ વખતમાં કાંસી આપવાની છે એવું જ કંઈ સૂચવ્યું હોત, પણ પ્યૂરિટન લોકોના નૈતિક કડકાર્થના પ્રારંભકાળના દિવસોમાં આ જાતનું અસંદિગ્ધ અનુમાન દોરી શકાય એવું નહોતું. એ દિવસોમાં તો, ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિ, કાંઈ દિલદગડા ગુલામને અથવા તો માતૃપિતાએ ન્યાયસત્તાને સોંપી દીધેલા એવા કાંઈ બંડખોર બાળકને ઠેકાણે આણવા માટે ફટકા

લગાવવાના સ્થળે લઈ જવાનો છે એવું સૂચન પણ કરી શકે. અથવા એમ પણ હોઈ શકે કે એન્ટિનોમિયન કે કવેકર જેવા કાર્થ વિરુદ્ધ-ધર્માનુયાયીને ચાખખા મારી મારીને શહેર બહાર હાંપી કાઢવાનો હોય, અથવા તો ગોરી પ્રજનાં આગ-પાણી (દાઝ) ને લીધે શેરીઓમાં ધિંગાણું કરવા લાગેલા કાર્થ એદી રખડુ ઇન્ડિયનને ફટકા મારી મારીને પાછો એના જંગલ ભેગો કરી દેવાનો હોય. તેમ વળી, એવું પણ હોઈ શકે કે, મરહૂમ માન્જિસ્ટ્રેટની કક્કશા વિધવા મિસ્ટ્રેસ હિપ્પિન્સ જેવી ડાકણનો ફાંસીને લાકડે વધ થવાનો હોય. એ જમાનાના ષોસ્ટન-વાસી પ્યુરિટન લોકોને મન તો ધર્મ અને કાયદો એ બંને લગભગ એકરૂપ જ બની ગયા હતા, અને એમના સ્વભાવ શીલમાં પણ એ બંને ગૂંથાઈને એવા એકાત્મ બની ગયા હતા કે એમની દૃષ્ટિએ તો સાર્વજનિક નિયમનનાં હળવામાં હળવાં તેમ સખતમાં સખત પગલાં એક સરખાં જ ભયજનક તેમ ત્રાસજનક હતાં. એટલે ઉપર જે અનેક પ્રસંગો ગણાવ્યા તેના જેવા કાર્થ પણ પ્રસંગે પ્રેક્ષક લોકોના વર્તનમાં આજના જેવી જ એકસરખી ધર્મભાવ જેવી ગંભીરતા જોવામાં આવતી હતી. ખરેખર, આવા પ્રેક્ષકજનો પાસેથી કાર્થ પણ ગુનેગાર ફાંસીને લાકડે ચડતી વખતે પણ નામની જ, અને કશી પણ હૃદયોખ્તા વગરની જ સહાનુભૂતિ મેળવી શકે, તો વળી બીજી બાજુએ આપણા અત્યારના દિવસોમાં કેવળ હજી મશ્કરી કે ઉપહાસભરી અપકીર્તિને જ પાત્ર ગણાય તેવી સગ્ન પણ એ દિવસોમાં મોતની સગ્નના જેટલા જ કડક રૂઆબ અને ગૌરવનું સ્વરૂપ લઈ શકતી.

આપણી કથા શરૂ થાય છે તે ઉનાળાની સવારે તો જે કંઈ સગ્ન કરવામાં આવવાની હતી તેમાં ટોળામાં ઊભેલી સ્ત્રીઓ ખાસ રસ લઈ રહી હતી એ હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સ્ત્રીઓ સરિયામ નસ્તા પર દોડી આવે અથવા કાર્થને ફાંસી આપવાની હોય તો ફાંસીના માંચડાની છેક પાસેના ટોળામાં પણ ઘૂસી જાય તેમાં કશું અજુગતું કે અવિનયભર્યું લાગે એટલો એ જમાનો આગળ વધેલો કે સંસ્કારી

બનેલો નહોતો. એ જમાનાની અને આજની સ્ત્રીઓ વચ્ચે ૭ સાત પેઢીનું અંતર પડી ગયું છે. એટલે જૂનાં અંગ્રેજી કુટુંબોમાં જન્મેલી અને જૂની દાંખે ઊછરેલી એવી એ જમાનાની વધૂઓ તેમ કન્યાઓમાં તેમની અત્યારની વારસદાર સ્ત્રીઓ કરતાં નૈતિક તેમ શારીરિક ઉભય વિષયમાં સદ્ધર્મ ઓછી હતી અને જોમ વિશેષ હતું. કેમકે આ ૭ સાત પેઢીની આખી વંશપરંપરામાં દરેક માતાએ પોતાની બાળકીને પોતાના કરતાં ઓછું જોરદાર અને ટકાઉ શીલ આપ્યું છે એમ ન કહીએ તો પણ આટલું તો કહેવું જ પડે કે તેણે એને પોતાના કરતાં ઊતરતી વર્ણુછટા અને પ્રદુલ્લતા આપી છે, જે સૌંદર્ય આપ્યું છે તે પોતાના કરતાં ઓછું ચિરંચાયી અને વિશેષ નાજુક છે, અને જે શરીર આપ્યું છે તે પણ ફૂશ છે. અત્યારે આ તુરંગના દરવાજા પાસે જે સ્ત્રીઓ ઊભી હતી તેમની અને પુરુષના જેવી ઇલિઝાબેથ રાણી પોતાના સમયની સ્ત્રીમતિના સુયોગ્ય પ્રતિનિધિરૂપ ગણાય એ જમાનાની વચ્ચે પૂરાં પચાસ વરસનો ગાળો પણ વીત્યો નહોતો. આ સ્ત્રીઓ તો એ ઇલિઝાબેથના જ દેશની સ્ત્રીઓ હતી. એ દેશનાં જ ગોમાંસ તથા જવદાર્યો એમનો દેહ ઘડાયો હતો અને એમના નીતિદેહને પણ જે પોષણ મળ્યું હતું તે એ કરતાં જરા પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું નહોતું. એટલે આજનો પ્રભાતસૂર્ય જે સ્ત્રીઓનાં મસ્તક પર તપી સ્થો હતો તેમના ખભા વિશાળ હતા, તેમનું વક્ત્રસ્થળ સુવિકસિત હતું, તેમના ગાલ મુડોળ પ્રદુલ્લ અને લાલચોળ હતા, અને દૂર દૂરનાં ટાપુમાં પૂર્ણ વિકાસ પામેલા એ ગાલ આ ન્યૂ ઇંગ્લેંડના વાતાવરણમાં આવ્યા પછી પણ શીકા કે દૂબળા ગિલકુલ પડ્યા ન હતા. વળી આ સવત્સી પ્રૌઢાઓની ભાષામાં પણ તાત્પર્યની તેમ અવાજની એમ બંનેની દૃષ્ટિએ એવી વીરતા અને વાચાળતા ભરી હતી કે આજના જમાનામાં આપણને તે લગાવી જ મૂકે.

‘ખડેનો,’ પચાસ વરસની એક બદશિકલ બાઈએ કહ્યું, ‘જુઓ, હું મારા મનની વાત કહું. મને તો લાગે છે, કે આ હેસ્ટર

પ્રાર્થન જેવી બદ્યાલની જૈરીઓને તો આપણા જેવી આધેડ ઉમરની ને આખરદાર ધર્મનિષ્ઠ બાઈઓને સોંપી દે ને, તો એથી લોકોને ખરેખર ખૂબ લાભ થાય. કેમ બહેનો, તમારો શો મત છે આ બાબતમાં ? આંહીં આપણે મંડળીમાં મળી છીએ એ પાંચ જણ પાસે જ જો આ રાંડ ચુકાદાને માટે આવી હોત, તો આ નામદાર ન્યાયાધીશોએ કરી છે એવી હળવી સજા આપણે કદી કરત ખરી ? મને તો લાગે છે આપણે કદી ન કરત.’

‘લોકો તો કહે છે’ બીજી બોલી, ‘કે આ બાઈના ધર્મરક્ષક પાદરી માસ્ટર ડિસ્ક્રેડિટને તો પોતાના ધર્મપ્રદેશમાં આવે દુરાચાર-અસંગ બન્યો તેથી હૃદયમાં અત્યંત કષ્ટ થાય છે.’

‘ન્યાયાધીશોને ભગવાનનો ડર તો છે, પણ આપડા જરાક વધારે પડતા દયાળુ છે,’ બિતરતી વયની એક બીજી બાઈએ કહ્યું. ‘બીજું’ કંઈ નહિ તો એ લોકોએ હિસ્ટર પ્રાર્થનના કપાળમાં ધગધગતો ડામ તો દેવો જ હતો. તો એ હિસ્ટરબાઈ જરૂર થડકી જત. પણ આ તો એની ચોળી પર કંઈક અક્ષર ભગવાનને છે. એનું ભરાવરા-વધાથી એના જેવી ગામનો ઉતાર કંઈ ડરે ખરી ? એ તો એ અક્ષરને કશાક શણગાર કે ધરણથી ઢાંકી દે અને પછી શાહજાદીની જેમ બે બજારમાં ન માય એમ ચાલે !’

‘અરે, પણ ભલેને ગમે તેટલી યુક્તિ કરીને એ ઢાંકે,’ હાથમાં છોકરું તેડીને બિબેલી એક જુવાન બાઈએ આ બધાના કરતાં ધીરે અવાજે કહ્યું, ‘એનું દુઃખ તો એને રાત દિ’ થયા જ કરવાનું.’

‘આ તે બધીઓ શું જોઈને નિશાન ને ડામની વાતો કરતી હશે ?’ આપમેળે ન્યાયાધીશ બની ગયેલી એવી આ જૈરીઓમાં સાથી વધારે કદરૂપી અને સૌથી વધારે નિર્દય એક બીજી બાઈ બોલી. ‘આને તે વળી ચોળી પર નિશાન ભરાવવાથી કે કપાળમાં ડામ દીધાથી લાજ વળતી હશે ? એણે તો આપણને સૌને બદો લગાડ્યો છે.

એટલે એને તો મોતની જ સજા કરવાની હોય. શું એને ખરાખર લાગુ પડે એવો કાયદો આપણે ત્યાં નથી ? ન કેમ હોય ? ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમ કાયદાશાસ્ત્રમાં એમ અને કેકાણે કાયદો તો એ રહ્યો. તો પછી એ કાયદાનો આ ન્યાયાધીશો અત્યારે અમલ નથી કરતા એને પરિણામે પોતાની જ ઐરીઓ ને દીકરાઓ વંદી જાય તો એમણે બીજા કાર્મનો વાંક કાઢવા ન નીકળવું.’

‘અમારા પર જરા મહેર રાખો, બાઈ !’ ટોળામાંના એક પુરુષે કહ્યું. ‘કાંસીની બીક સિવાય નારીજાતિમાં કાર્મ સદગુણ પ્રકટે જ નહિ એમ શું તમે કહેવા માગો છો ? એ તો બહુ આકરી વાત ગણાય. દીક, પણ હવે જરા ચુપ રહેજો, કેમકે તુરંગના દરવાજાનું તાળું બિચડે છે, અને આ પ્રાર્થન બાઈ પોતે જ આવી પહોંચ્યાં છે.’

તુરંગનો દરવાજો અંદરની બાજુએથી ઉઘાડી નાખવામાં આવતાં, સૈયા પહેલાં તો, સૂર્યપ્રકાશમાં કાળો ઓળો બિતરી આવે એવા રીતે, પડખે તરવાર અને હાથમાં છડી એવા રૂપમાં અદાલતના ચોપ-દારની ધાર ભયંકર આકૃતિ બિતરી આવી. આ માણસ પ્યુરિટન ધારા-શાસ્ત્રની સકળ ભયંકર સખતાઈના આઘાવતાર અને પ્રતિનિધિ જેવો હતો, અને એ ધારાશાસ્ત્રનાં શાસનોનો ગુનેગારને ખરાખર આખરી અનુભવ કરાવવો એ જ એનું કામ હતું. પોતાનો અધિકારદંડ પોતાના લંબાવેલા ડાબા હાથમાં રાખીને જમણો હાથ તેણે એક જુવાન સ્ત્રીના ખભા પર મૂક્યો, અને એ રીતે એ સ્ત્રીને તેણે આગળ ખેંચવા માંડી, પણ તુરંગના દરવાજાનો બિંબર આવતાં, એ સ્ત્રીએ તેનો હાથ તરછોડી કાઢ્યો,—અને તે એવી રીતે કે એમ કરતાં એનું સ્વાભાવિક ગૌરવ અને ચારિત્ર્યબળ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવ્યું,—તે પછી જાણે સ્વેચ્છાથી આવતી હોય એમ તેણે બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં પગ મૂક્યો. એ સ્ત્રીએ પોતાના હાથમાં ત્રણેક માસનું નાનકડું બાળક તેડ્યું હતું. સૂર્યના ભભકભર્યા પ્રકાશમાં આવતા આ બાળકની આંખો અંખવાઈ ગઈ અને તેથી તેણે પોતાનું નાનકડું મુખ આડું ફેરવી

દીધું, કેમકે તેના અત્યાર સુધીના જીવનમાં તેને કાઈ સોંચરાના અથવા તુરંગના બીજા કાઈ અંધારા ઓરડાના ધૂંધળા અજવાળાનો જ પરિચય થયો હતો.

જ્યારે આ જુવાન સ્ત્રી-આ બાળકની માતા-ટોણું પોતાને બરાબર જોઈ શકે એવી જગાએ આવી, ત્યારે પહેલાં તો એ બાળકને પોતાની છાતી સરસું દાખી રાખવાની પ્રેરણા એને થઈ આવી હોય એવું લાગ્યું. આમ દાખી રાખવામાં પ્રેરકૃતિ એના માતૃપ્રેમની હતી તે કરતાં તો એના કપડા પર કાઈ એક ચિહ્ન રાખેલું હતું તે એ રીતે છુપાવી દેવાની વિશેષ હતી. પણ પગવારમાં જ એણે હાપણુ-પૂર્વક વિચાર કરી લીધો કે પોતાની શરમતું એક ચિહ્ન બીજા ચિહ્નને છુપાવવાને લાગ્યે સમર્થ થશે, અને એમ વિચાર કરીને એણે બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ લીધું, અને ચહેરા પર બાળી મૂકે એવી શરમની સુરખી છવાએલી છતાં ઉદ્વેગભરેલું ક્ષિપ્ત કરીને તથા કશાથી લજવાતી ન હોય એવી દૃષ્ટિ કરીને એણે આસપાસ પોતાના શહેરીજનો તથા પાડોશીઓ સામે જોયું. એણે પહેરેલા ઝાંઝાના ટૂંકા પર, આંગુળાણુ કૌશલ્યભર્યા કસબી ભરતકામ અને ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓની વચ્ચે, લાલ કપડા પર અંગ્રેજી 'એ' અક્ષર દેખાતો હતો. આ અક્ષરનું ભરતકામ એટલી બધી કળાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું અને એમાં એવી ભલકાદાર અને સમૃદ્ધિભરી કદપનાલીલા વ્યક્ત થતી હતી, કે એણે જે વસ્ત્ર પહેરેલું હતું તેને ઉચિત અંતિમ અલંકાર રૂપ એ થઈ પડ્યું હતું. એણે પહેરેલું આ વસ્ત્ર પણ એ જમાનાની રસવૃન્નિતે અનુરૂપ ભલકભર્યું હતું, જે કે મૂલ્યની દૃષ્ટિએ ત્યાંની વસાહતના આર્થિક ધારાઓ પરવાનગી આપે તે કરતાં એ ઘણું વધારે કિંમતી હતું.

આ જુવાન સ્ત્રી જિંચી હતી, અને એની આકૃતિ પૂર્ણ મુલમતાભરી હતી. એના કેશ કાળા અને ઘાટા હતા, અને એટલા બધા ચમકદાર હતા કે અત્યારે સૂર્યપ્રકાશનું તે અરીસાની પેઠે પ્રતિબિંબ

કરતા હતા. એતું મુખ આકાસ્તૌષ્ઠ્ય અને રંગભલકને લીધે મુંદર લાગતું હતું એટલું જ નહિ, પણ વિશાળ કપાળ અને ઘેરી કાળી આંખોને લીધે દમામદાર પણ લાગતું હતું. અત્યારે આપણે નાજુક, અસ્પૃશ્ય, અને અવર્ણનીય એવા લાલિત્યને અમીરવર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણીએ છીએ, પણ એ જમાનામાં તો ગૌરવ અને પ્રતાપ એ વર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણાતાં હતાં અને એવાં ગૌરવ અને પ્રતાપ પણ એ જુવાન સ્ત્રીમાં હતાં, એટલે તે એ જમાનાની કાંઈ અમીરવર્ગની સ્ત્રી હોય એવી દમામદાર દેખાતી હતી. એમાંયે આજે તુરંગમાંથી બહાર આવી એ વખતના જેવો દમામ તો એણે અગાઉ કદી પણ દેખાડેલ નહિ. અત્યાર પહેલાં એને ઓળખતાં હતાં એવાં માણસોએ તો એને અંખવાઈ ગએલી અને દુઃખની ઘાડી જાયામાં કાળી પડી ગએલી જોવાની ધાસ્ટ્યા રાખી હતી, તેને બદલે એને સૌંદર્યથી પ્રકાશતી અને પોતાની આસપાસ ઘેરાઈ વળેલા દુર્ભાગ્ય તથા કલંકને એ સૌંદર્યના પરિવેષ જેવાં બનાવી દેતી દેખીને એમને આશ્ચર્ય થતું, એટલું જ નહિ પણ આઘાત પણ લાગ્યો. એણે અત્યારે પહેરેલો પોશાક ખરેખર આજના પ્રસંગને મારે જ એણે તુરંગમાં ચાલીને તૈયાર કર્યો હતો, અને પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પના અનુસાર જ એમાં ચિત્રકામ વગેરે કર્યું હતું, એટલે, આ નિરંદુશ અને વિલક્ષણ ચિત્રકામ દ્વારા જ એ જાણે પોતાની મનોવૃત્તિ—‘લલેને થતું હોય તે થાય, મને કશાનીયે પડી નથી’ એવી જેપરવાઈભરી પોતાની મનોદશા—પ્રકટ કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. પણ આમાં સૌનું ધ્યાન એંચનારી, અને આ વસ્ત્ર પહેનારી સ્ત્રીનું જાણે કે રૂપાન્તર જ કરી નાખનારી—હેસ્ટર પ્રાર્થનને અગાઉ ઓળખનારાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ જાણે એને પોતે પહેલી જ વાર જોતાં હોય એવી છાપ પડે એટલું બહુ એનું રૂપાન્તર કરી નાખનારી—વસ્તુ તો પોતાના વલ્લઃસ્થળ પર એણે જે ચિત્રવિચિત્ર ભરતકામ વચ્ચે ચમકતો લાલ હિંગળોક અક્ષર ધારણ કર્યો હતો તે જ હતી. આ અક્ષરમાં એવી જાદૂઈ અસર હતી કે તે જાણે કે એને

માનવજાતિ સાથેના સામાન્ય સંબંધોથી પર બનાવીને એના પોતાના-
જ એવા કાર્ષ અંગત એકાન્તિક વર્તુલમાં એને મૂકી દેતો હતો.

‘ભરતકામમાં ભારે ચતુર છે હો એ, એમાં ના નહિ પડાય,’
એને જોઈ રહેલી સ્ત્રીઓમાંથી એકે કહ્યું, ‘પણ એ ચતુરાર્ધ આવી
રીતે બતાવવાની પેરવી તો નફ્ટ રાંડ સિવાય બીજી કાર્ષએ કદી પણ
કરી હશે ખરી? આ તો બહેનો, આપણા નેકદિલ ન્યાયાધીશોની
હાંસી કરવા જેવું અને એ લાયક ગૃહસ્થોએ જે કામ એને સગ્ન
કરવા ફરમાવ્યું હતું તેમાં મગરૂરી લેવા જેવું જ થયું ને?’

‘મને તો થાય છે કે હિસ્ટરિયાના એ રૂપાળા ખભા પરથી એ
ભભકદાર ઝળંભા આપણે બધા જઈને બિતરડી નાખીએ’ સ્ત્રીઓના
ટાળામાં સૌથી કડક ચહેરાની પ્રૌઢા હતી તે બોલી. ‘અને પેલો
હિંગજોડિયા રંગનો અક્ષર એણે જે આવી વિચિત્ર રીતે ત્યાં સીવી
દાંધો છે ને, તેને બદલે તો મારા સંધિવાનું ફલાલીનનું ચીથરું
બાળીને હું ચાંટાડી દઈશ,’

‘અરે, બહેનો, છાની રહેને છાની!’ એ ટાળામાં સૌથી નાની
હિમરની હતી તે સ્ત્રીએ કહ્યું. ‘તમે આમ બોલો છો તે એ ક્વાંક
સાંભળી જશે! અને આ અક્ષરનું જે ભરતકામ કયું’ છેને એમાં
તો એક પણ ટાંકા એવો નહિ હોય જે એના હૈયા સોંસરો બિતરી
નહિ ગયો હોય!’

પેલા કડક ચહેરાવાળા ચોપદારે હવે પોતાની છડી વતી ઇશારત કરી.

‘રસ્તો કરો, બલાં માણસો, સરકારને નામે રસ્તો કરો,’ તેણે
બૂમ પાડી. ‘માર્ગ ખુલ્લો કરો. અને તમને ખાતરી આપું છું કે
અત્યારથી તે બપોરના એક વાગ્યા સુધી શ્રીમતી પ્રાર્થનનો આ
દમામબર્યો પોશાક સ્ત્રીપુરુષ અને બાળક સૌ બરાબર નિરખી શકે
એવે દેકાણે જ એને રાખવામાં આવશે. માસાન્યુસેટસની નીતિ-
પરાયણ વસાહતમાં પાપને આવી રીતે બહેર જનતા આગળ પ્રકટ

કરી શકાયું એ બદલ ઈશ્વરનો આશીર્વાદ સમજવો. આવો, શ્રીમતી હિસ્ટર, તમારો એ લાલ અક્ષર આંહી બજારમાં સોને બતાવો.’

તરત જ પ્રેક્ષકોના ટોળામાં એક ગલી પડી ગઈ. પછી આગળ એ ચોપદાર અને સાથમાં કેટલાક કડક ચહેરાવાળા પુરુષો અને નિષ્કુર મુખલાવવાળા સ્ત્રીઓ એવા ક્રમમાં હિસ્ટર પ્રાર્થન પોતાની સગને માટે મુકરર કરેલા સ્થળે જવા નીકળી. એ વખતે એની આગળ, પોતાને આથી શાળામાં અરધા દિવસની છુટ્ટી મળશે એ સિવાય આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે એની કશી સમજણ વિનાના, અને તે સમજવાને આતુર એવા કુતૂહલભર્યા નિશાળિયાઓનું એક ટોળું દોડી રહ્યું હતું અને દોડતાં દોડતાં એના ચહેરા સામે, એણે હાથમાં તેડેલા અને ફરી ફરીને આંખો મીચી દેતા પેલા બાળક સામે, અને એના વક્ષઃસ્થળ પરના પેલા લજ્જગરપદ અક્ષર સામે, ઘડી ઘડીમાં મોઢું પાછું વાળીને એકીટશે જોયા કરતું હતું. એ દિવસોમાં તુરંગ અને બજાર વચ્ચે ઝાઝું અંતર રાખવામાં આવતું નહોતું. છતાં કેદીની દૃષ્ટિએ જો એ અંતરનું માપ લીધું હોય તો તે સારી પેડે લાંબું લાગે એવું હતું. કેમકે, એ બાઈની ચાલમાં ગમે તેટલી ઉદ્વિગ્ન ભરેલી હોવા છતાં, એને જોવાને ઊમરેલા લોકોના એકેએક પગલા સાથે, જાણે તેઓ લાત મારીને કચડી નાખે એટલા માટે પોતાનું હૃદય તેમની સમક્ષ રસ્તા પર ફેંકી દેવામાં આવ્યું હોય એટલી બધી વેદના એને ડગલે ડગલે થતી હતી. પણ આવા સર્વ પ્રસંગોમાં દુઃખની સામે ઢાલરૂપ થઈ પડે એટલા માટે આપણા માનસબંધારણમાં આપણને એકી સાથે આશ્વચક્રારક અને દયામય લાગે એવી એક ઘટના એ પ્રકારની કરવામાં આવી છે કે, જેના ઉપર ત્રાસ ગુજરવામાં આવતો હોય તે વ્યક્તિ પોતાને વર્તમાનમાં જે યાતના ભોગવવી પડતી હોય તેની ઉત્કટતા તત્કાલ તો સમજી શકતી નથી, અને એ ઉત્કટતાની એને જે બજાર પડે છે તે તો એ યાતના ભોગવ્યા પછી દુઃખની જે ખટક એના અંતરમાં પાછળથી રહ્યા કરે

છે તે ઉપરથી જ પડે છે. એટલે અત્યારે તો હિસ્ટર પ્રાર્થન પોતાની જે આ અભિપરીક્ષા થઈ રહી હતી તેમાં થઈને સ્વાસ્થ્ય અને શાંતિભરી મુખમુદ્રા રાખીને પસાર થઈ, અને અજરને છેક પશ્ચિમને છેડે માંચડા જેવું ઊભું ક્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચી. ઓસ્ટ્રેલિયામાં સાથી પહેલા અંધાએલા દેવળના લગભગ નેચા નીચે જ એ માંચડા ઊભો કરેલો હતો, અને તે ત્યાં હમેશાં રાખવામાં આવતો હોય એમ જણાતું હતું.

વસ્તુતઃ આ માંચડા એ જમાનામાં લોકોને સગ્ન કરવાને જે સાધન વાપરવામાં આવતું હતું તેના એક અંગરૂપ હતો. એ સાધન હવે એ ત્રણ પેઢાથી આપણામાં કેવળ ઇતિહાસની અને શ્રુતિપરંપરાની વસ્તુ બની ગયું છે, પણ એ જૂના જમાનામાં તો તે, ફ્રાન્સના ત્રાસવાદીઓમાં ગિલોટિન જેટલું સચોટ સાધન થઈ પડ્યું હતું તેટલું જ સચોટ સાધન તથાઈ નાગરિકધર્મ શીખવવામાં થઈ પડ્યું હતું. દૂકામાં ફરીએ તો આ માંચડા ઇંગ્લાંડમાં 'પિત્તરી' નામે જે ફોર્જીનીનું લાકડું રાખવામાં આવતું હતું તેવો જ હતો. એ માંચડા ઉપર પણ લોકોને શિસ્તપાલન શીખવે એવું યંત્ર હતું. તેમાં ગોઠવણ એવી હતી કે સગ્ન પામેલા માણસનું માથું સજ્જડ રીતે ટટાર પકડી રખાય કે જેથી બધા લોકો એને બરાબર નિરખી શકે. આ રીતે લાકડા અને લોહાની આ રચનામાં કાર્પને માનહાનિ કરી ફોર્જ કરવાનો આદર્શ સંપૂર્ણ રીતે સાદાર કરવામાં આવ્યો હતો. કેમકે કાર્પ અમુક વ્યક્તિએ ગમે તેવું દુષ્કર્મ ક્યું હોય તોપણ ગુનેગાને શરમ આવતી હોય તે વખતે પણ તેને પોતાનું મોઢું સંતાડવા ન દેવું એના જેવો ઘોર અત્યાચાર તો મને લાગે છે આપણી સર્વ-સાધારણ માનવપ્રકૃતિ પર ઓગ્ને કાર્પ જ હોઈ શકે નહિ, છતાં આ ઠેકાણે જે સગ્ન કરવામાં આવતી હતી તેનો મુખ્ય મુદ્દો જ એ હતો. પણ બીજા કટલાક માણસોના સંબંધમાં બનતું તેમ હિસ્ટર પ્રાર્થનના સંબંધમાં પણ સગ્ન એવી કરવામાં આવી હતી કે એણે આ માંચડા

પર અમુક વખત સુધી ઊભા જ રહેવું, પણ ગુનેગારની ગળચી પકડીને એનું માથું જકડી રાખવા રૂપ જે શયતાની અંશ આ અળખામણી ચંત્રચનામાં હતો તેમાંથી એને મુક્ત રાખવી. હિસ્ટર પોતાને અત્યારે જે ભૂમિકા ભજવવાની હતી તે સારી પેઠે જાણતી હતી. એટલે એ આ માંચડા પર જવાની લાકડાની સીડી પર ચડીને ઉપર આવી, એટલે આજૂબાજૂની શેરીથી લગભગ એક માથોડા જેટલી અને ચોતરફ ટોળે મળેલાં સૌ એને બરાબર જોઈ શકે એટલી ઊંચાઈએ ઊભી રહી.

આ પ્યૂરિટન લોકોના ટોળામાં એ વખતે જે ડાર્ક રોમન કેથોલિક માણસ હોત, તો એવી આકર્ષક મુખમુદ્રાવાળી અને મનોહર વસ્ત્રો ધારણ કરનારી આ સુંદર સ્ત્રીને પોતાના વક્ત્રસ્થળ આગળ બાળકને રાખી ઊભેલી જોઈને, જેનું આલેખન કરવાને કેટલાયે નામાંકિત ચિત્રકારોએ પરસ્પર સ્પર્ધા કરેલી છે એવી દિવ્ય માતૃતાની મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે એવી વ્યક્તિનાં-જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને અવતરનાર બાળકને જન્મ આપનાર પવિત્ર નિષ્પાપ માતૃત્વની મૂર્તિનું સ્મરણ, અલગત સામ્ય નહિ પણ વૈષમ્યની દૃષ્ટિએ સ્મરણ કરાવે એવી વ્યક્તિનાં તેને દર્શન થયાં હોત. પણ એને બદલે આંહી તો, માનવજીવનના સૌથી પવિત્ર એવા સહગુણને ભારેમાં ભારે દુર્ગુણનો એવો પાસ લાગ્યો હતો કે, આ સ્ત્રીના સૌંદર્યથી જગતને લાભ થવાને બદલે તે પૂર્વે હતું તેના કરતાં પણ વિશેષ મલિન જ બન્યું હતું, અને એના બાળક દ્વારા તેનો ઉદ્ધાર થવાને બદલે એ બાળકને લીધે તો તે ઊંચડું વિશેષ પતન પામ્યું હતું.

આ પ્રસંગના દૃશ્યમાં એક પ્રકારની આદરમિશ્રિત ભીતિ પણ ભળેલી હતી, અને તે સ્વાભાવિક જ હતું, કેમકે સમાજ જ્યાં સુધી સર્વથા સડી ગયો ન હોય, અને પોતાના માનવજંધુતા ગુના કે શરમ-ભરેલા કાર્ય તરફ ધૂણા કે કંપારીની વૃત્તિ બતાવવાને બદલે તેને મોં મક્કાવીને જોઈ રહેવા જેટલો પતિત બન્યો ન હોય ત્યાં સુધી

આવા પ્રસંગો જોઈને લોકોમાં હમેશાં બીતિના ભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહિ. હિસ્ટર પ્રાઈને પોતાના જીવનને જે બદો લગાડ્યો હતો તેના પ્રેક્ષકો હજી પોતાની સરળ નિર્દોષ નીતિપ્રેમી મનોદશાને વળોટાવી ગયા ન હતા. આ સગ્ન તો સાવ હળવી હતી, પણ તેને બદલે હિસ્ટરને મોતની સગ્ન ફરમાવી હોત તોપણ એ સગ્નની સખતાર્થ સામે અક્ષર સરખો ન ઉચ્ચારે એટલો ઉગ્ર એમનો નીતિ-પ્રેમ હતો. કેટલાક સમાજો એવા અધમ ખની જાય છે કે આવા પ્રસંગોને ઠકામશ્કરીનો જ વિષય તેઓ ગણી લે છે. ઓસ્ટનનો સમાજ હજી એવો નિષ્કુર અને નીતિભાવશૂન્ય બન્યો નહોતો. આ વાતને કેવળ ઠકામશ્કરીનો વિષય ગણવાની મનોવૃત્તિ જો કાઈ રડ્યાબડ્યા માણસોમાં કદાચ હશે, તોપણ તે હિસ્ટર બિભી હતી તે માંચડાની ઉપર એક ઝરખો હતો તેમાં શહેરનો સૂખો, તેની સમિતિના સભ્યો, ન્યાયાધિકારી, સેનાપતિ, અને શહેરના મંત્રીઓ આદિ મોભાદાર પ્રતિષ્ઠિત અમલદારો બેઠા હતા તેમની ગંભીરતાપ્રેરક હાજરીને લીધે દુર્માર્થ ગર્ભ હશે. આવા મોટા અમલદારો જ્યારે આવે પ્રસંગે હાજરી આપે અને એમ હાજરી આપવામાં પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે માનમરતમાને જરાયે જોખમ જેવું ન જુએ, ત્યારે કાયદાએ કરેલી આવી સગ્ન ખૂબ અસરકારક અને અને સૌ એના પ્રત્યે માનપૂર્વક જુએ એ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું છે. એટલે ત્યાં એકઠું થએલું ટોળું શોક અને ગંભીરતાના ભાવોથી ભરપૂર હતું. સગ્નપાત્ર બનેલી સ્ત્રી પર હજારો માણસોની નિષ્કુર આંખો ચોંટી રહી હતી, અને તેના વક્ષઃસ્થળ પર સ્થિર બની ગઈ હતી. છતાં સ્ત્રીજાતિથી જેટલું બગ દાખવી શકાય તેટલું દાખવીને આ કપરી પરીક્ષામાં એ જેમ તેમ પોતાની જાતને ટકાવી રહી હતી. બાકી ખરી રીતે તો અત્યાસ્ત પ્રસંગનો અનુભવ અસહ્ય થઈ પડે એવો હતો. મૂળથી એ સ્ત્રી હિમ્મત—અને આવેશપ્રધાન પ્રકૃતિની હતી અને આ પ્રસંગે લોકો જાતજાતનાં અપમાન કરશે તથા નિંદા કરશે એમ માનતી હતી તેથી એ સધળા નિંદા અને અપમાનના ઝેરી ડંખો અને તીરોની સામે અડગ રહેવાનો પહેલેથી નિશ્ચય કરીને એ આંહી આવી હતી.

પણ ત્યાં તો નિંદા ને અપમાનની ઝડી વરસાવવાને બદલે આંહી લોકો બધાં શાન્ત, સ્તબ્ધ, ગંભીર બનીને ઊભાં રહ્યાં હતાં, અને લેખમાનસની આ ગંભીરતા એને એટલી બધી વસમી લાગી કે આને બદલે તો આ બધાં લોકોના કડકત્વભર્યા ચહેરા પોતાને જોઈને અને ઉદ્દેશને તિરસ્કારપૂર્વક હસવા લાગે તો વધારે સારું એવું એના મનમાં થઈ આવ્યું. એ ટોળામાંથી જો એ વખતે ગગનમેદી ગર્જના જેવું બુલંદ અદ્ભુત અદ્ભુત બિજળી આવ્યું હોત, અને એ હાસ્યમાં ટોળામાંના દરેકે દરેક પુનઃ સ્ત્રી તેમ બાળકે જો પોતાનો સાથ પુરાવ્યો હોત તો હિસ્ટર પ્રાઈને તે સૌની સામે ક્રુત્ય અને તિરસ્કારભર્યું સ્મિત કરીને તે અદ્ભુત અદ્ભુત બદલે સૌને વાળી આપ્યો હોત. પણ એવા બુલંદ અદ્ભુત અદ્ભુત બદલે આંહી તો સીસા જેવી બારેસલ ગંભીરતા અને સ્તબ્ધતાનો અનુભવ કરવાનું એના નરસિંહમાં નિર્માયું હતું, એટલે આવી ગંભીરતા તથા સ્તબ્ધતા જોઈને તો, કાઈ કાઈ ક્ષણે, પોતાનાં ફેફસાંમાં હોય તેટલું જોર અજમાવીને પોતે કદાચ ચીસો પાડી બહાર તથા એ માંચડા પરથી જમીન પર એકદમ નીચે પડતું મુકશે અથવા તો તલ્લજ ગાંડી બની જશે એવું એને લાગી આવ્યું.

છતાં એ માંચડા પર જામી રહી અને સઘળાં લોકો એને એટલી-ટશે જોઈ રહ્યાં હતાં એ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક ક્ષણો એવી પણ આવી હતી કે જ્યારે આ આખું દ્રશ્ય એની આંખો આગળથી અદ્રશ્ય બની જતું અથવા તો સાવ અદ્રશ્ય તબિ તો ભૂતના ઝોળા જેવી આઈતી અને અપૂર્ણ આકૃતિઓનો સંબૂદ્ધિનો લેાય એવું જાંખું જાંખું દેખાતું હતું. એનું ચિત્ત અને તેમાંયે ખાસ કરીને એની સ્મરણશક્તિ અત્યારે અસાધારણ ચેતન્યયુક્ત બની ગઈ હતી, એટલે પશ્ચિમના અરણ્યસમૂહની સીમા પર આવેલા એક નાનકડા સહેસ્ત્રી આ અણગમત શેરીમાં જે બનાવ બની રહ્યા હતા તેના કરતાં જુદાં જ દ્રશ્યો એની કલ્પનાયક્ષુ આગળ અત્યારે ખડાં થઈ રહ્યાં હતાં અને મોટી ટાપીઓ પહેરેલાં જે માણસો એને તાકીને જોઈ રહ્યાં હતાં

તેમના કરતાં જુદાં જ મનુષ્યોનાં મુખ એની આગળ દેખાઈ રહ્યાં હતાં. એનાં માનસચક્ષુ આગળ અત્યારે સંસ્મરણોની હારની હાર ઊભરાવા લાગી. આંમાંનાં કેટલાંક સંસ્મરણો છોક જ તુચ્છ અથવા અગત્ય વગરનાં હતાં, કેટલાંક બચપણ અને શાળાસમયનાં હતાં, કેટલાંક રમતો ને બાલિકા કલહોનાં હતાં, તો વળી કેટલાંક પોતાની કન્યાવસ્થામાં પોતાને ગૃહજીવનનો જે આઠો અનુભવ થયેલો તેનાં હતાં, અને એની સાથે પોતાના પાછળના જીવનમાં જે કંઈ ગંભીર અને મહત્વના બનાવો બનેલા તેનાં સંસ્મરણો સાથે સાથે શેળભેળ થઈને દેખાવા લાગ્યાં. આ સઘળાં સંસ્મરણોનાં ચિત્રો એક સરખાં જીવન્ત અને તાદશ હતાં, કેમ જાણે એના જીવનમાં જે કંઈ બની ગયેલું તે સઘળું સરખું જ મહત્વનું હોય અથવા સરખું જ કેવળ રમત જેવું બિનઉપયોગી હોય તેમ એ નાનામોટા એકેએક પ્રસંગની જામી એક સરખી સુરેખ જોવામાં આવતી હતી. આ સંસ્મરણોની ચિત્રપરંપરા એ તો, કદાચ અત્યારની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની નિર્દય સખતાર્થ અને ભારમાંથી આવી સૂક્ષ્મ હવાઈ આકૃતિઓ દ્વારા પોતાની જાતને બચાવી લેવા માટે એના અંતરાત્માએ સહજબુદ્ધિથી શોધી કાઢેલી કાઈ યુક્તિ જેવી હતી.

એ તો જે હોય તે ખરું. પણ અત્યારે આ ફરેલીના માંચડા પર ઊભી હતી ત્યાંથી હેસ્ટર પ્રાર્થનને પોતાના શૈશવના સુખમય દિવસોથી માંડીને અત્યાર સુધીનો પોતાનો સઘળો જીવનમાર્ગ દ્રશ્યનામાં ખડો થઈ આવ્યો. આ દુઃખદાયક ઉચ્ચ સ્થાને ઊભાં ઊભાં એણે ઇચ્છાંડમાંના પોતાના વતનના ગામનાં ફરીથી દર્શન કર્યાં, અને એમર ગરીબાઈનાં ચિહ્નોથી ભરપૂર હતાં દરવાજા પરની અર્ધ બુસારી ગએલી ઢાલ દ્વારા પૂર્વજોની અસલી ખાનદાનીનું ભાન આપતું એવું પોતાના પિતાનું ભૂખરા પથ્થરનું બાંધેલું ખગભળી ગયેલું ઘર જોયું. એ વચમાં એણે શૌર્યમૂલક કપાળ, પૂજ્યત્વમૂલક સફેદ દાઢી અને ઈલિઆ-એથના સમયમાં લોકો પહેરતા એવો જૂના જમાનાનો ગળપટ્ટો ધારણ

કરેલી પોતાના પિતાની મૃતિ તેમ સદાયે કાળજી રાખતી અને ચિંતા કર્યા કરતી એવી પ્રેમભરી દષ્ટિથી જોતી અને મરી ગયા પછી પણ એવી દષ્ટિથી પોતાના જીવનમાર્ગમાં વારંવાર ટપકા આપીને વિમરૂપ થઈ પડેલી એવા સ્વરૂપમાં પોતાની સ્મૃતિમાં સદાને માટે જડાઈ રહેલી પોતાની માતાની મૃતિ પણ જોઈ. કન્યાકાળના સૌંદર્યથી મંડિત અને રોજ જેમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી તે જાંખા અરીસાને પોતાના સૌંદર્યથી અજવાળતું એવું પોતાનું મુખ પણ એણે અત્યારે જોયું. એની સાથે જ એણે એક બીજો ચહેરો પણ જોયો—ઉમરમાં ઠીકઠીક આગળ વધેલા એવા એક પુરુષનો, દીવા પાસે બેસીને મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચવાને લીધે જાંખી અને ચૂંચી બની ગયેલી આંખોવાળો, અને પાંડિત્યની છાપ ધરાવનારો એવો શીકા દુનિયા ચહેરો જોયો. આ પુરુષની આંખને જાંખ હતી છતાં કાંઈ પણ માનવઆત્માનું અંતર ઉકેલવાની એને ઈચ્છા થતી ત્યારે એમાં વિલક્ષણ પ્રકારની વેધકતા જણાતી હતી. હિસ્ટર પ્રાર્થના સ્તોત્રદયના કલ્પનાચક્રને અત્યારે પણ દેખાયા વિના ન રહ્યું કે અભ્યાસખંડના એકાંતમાં રહેનાર આ પુરુષનો ડાબો ખભો જમણા ખભા કરતા જરાક ઊંચો હોવાથી એની આકૃતિ કંઈક કદરૂપી લાગતી હતી. તે પછી સ્મરણ-દેશની આ ચિત્રમાળામાં જે છેલ્લું ચિત્ર દેખાયું તે ગલીફચીવાળા સાંકડા રસ્તા, જિંચાં ભૂખરાં મકાનો, બન્ધ વિશાળ દેવળો, પુરાતન કાળની અને વિચિત્ર સ્થાપત્યની મોટી મોટી જાહેર ઈમારતો એવાં એવાં દેખોવાળા યૂરોપના કાંઈ એક શહેરનું દેખાયું. આ શહેરમાં એ કધાટા પાંડિતના સહવાસમાં એને નવું જીવન ગાળવાનું હતું,—જીવન નવું ખરું, પણ જરીપુરાણી દીવાલ પર બાંહેલી લીલી શેવાળની પેટ જૂની ખવાઈ ગયેલી સામગ્રી પર નિર્વાહ કરનારું, એવું જીવન એને માટે આ શહેરમાં તૈયાર હતું. છેલ્લે, આ બધી ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરતી ચિત્રપરંપરાને સ્થાને પ્યૂરિટન લોકોની વસાહતમાંની આ અણ-ધડ બજાર અને તેમાં એકઠાં થઈને, પોતે જોતાના માંચડા ઉપર નાનકડા બાળકને હાથમાં રાખીને બેઠી હતી તેના પર અને પોતે

સોનેરી કસખથી પોતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર વિચિત્ર ચિત્રોના મધ્યમાં જે 'એ' અક્ષર ભર્યો હતો તેના પર જોઈ રહેલાં લોકોનું ચિત્ર દેખાયું.

શું ખરેખર આ ચિત્ર સાચું હતું? એનું પારખું લેવા એણે પોતાના બાળકને એવા જોસ્થી જાતીસમું ચાંપું કે તે ચીસ પાડી બેઠયું; પેલા હિંગજોડિયા અક્ષર પર પણ એણે નીચી નમીને નજર નાખી, અને પોતાની આંગળી વડે તેને સ્પર્શ પણ કરી જોયો. પોતાનું આ બાળક અને પોતાનું આ કલંક એ બંને ખરેખર વાસ્તવિક છે કે નહિ તેની પરીક્ષા એણે આ પ્રમાણે કરી તો એને ખાતરી થઈ કે હા, આ બંને વસ્તુઓ ખરેખર સાચી છે, ખરેખર સત્ય તે તો આ બે જ વાનાં-બાકીનું બીજું બધું તો અહ્ય થઈ ગયું હતું !

પિછાન

સેધળા પોતાને સખતાર્થપૂર્વક નિહાળી રહ્યા છે એ પ્રકારના અત્યંત કષ્ટદાયક ભાનમાંથી આખરે એ લોકોના ટોળાની છેવાડાની કિનાર પર પોતાના સકળ વિચારોનો અનિવાર્ય રીતે કાખ મેળવીને તેના કેન્દ્રરૂપ બની જાય એવી એક આકૃતિના દર્શનથી આ લાલ અક્ષર વારણ કરનારી સ્ત્રી મુક્ત થઈ. એ ટોળાની કિનાર પર ત્યાં એક ઈન્ડિયન પોતાનો દેશી પોશાક પહેરીને બિભો હતો, પણ એ વખતે એ રક્તવર્ણ લોકો અંગ્રેજી વસાહતોમાં કંઈ જ વહેલે જ નહોતા આવતા કે તે આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે હેસ્ટર પ્રાર્થનનું ધ્યાન આ પ્રમાણે ખેંચી શકે અને એના સમસ્ત વિચારોનો કાખ મેળવી ક્વળ પોતાના પર જ એના ચિત્તને કેન્દ્રિત કરે એવી અસાધારણતા તો એ ઈન્ડિયનમાં હતી જ નહિ. પણ એ ઈન્ડિયનની પડખે જ અને સ્પષ્ટ રીતે એનો સાખતી જ હોય એવો એક ગૌરાંગ પુરુષ સુધરેલા અને જંગલી એ બંનેના કાંઈ કટંગા મિશ્રણ જેવો પોશાક પહેરીને બિભો હતો. તેણે આ પ્રમાણે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

તે કદે હીંગણો હતો, અને ઉમરે વૃદ્ધ ભાગ્યે જ ગણાય એવો હોવા છતાં એના ચહેરા પર કસ્યલીઓ પડી ગઈ હતી. તેની મુખ-મુદ્રામાં વિલક્ષણ બુદ્ધિતેજ ચમકતું હતું. પોતાના માનસને એટલે અંશે કળવે કે પોતાના શરીરને પણ એ માનસને અનુરૂપ વાટ એ

આપી શકે અને અચૂક ચિહ્નોદ્વારા પ્રગટ કરી શકે એવા સ્વાધીન-
મનસ્ક પુરુષના જીવું બુદ્ધિતેજ તેના મુખ પર ચમકતું હતું. એક
બીજા સાથે ક્યાંયે મેળ ન ખાય એવો પોશાક દેખીતી બેદરકારીથી
પહેરીને પોતાની વિલક્ષણ આકૃતિને છુપાવવાનો અથવા કંઈ નહિ તો
છેવટ એ વિલક્ષણતાને ઓછું ધ્યાન ખેંચે એવી બનાવવાનો તેણે
બેઠે પ્રયત્ન તો કરેલો હતો, છતાં આ પુરુષનો એક ખમો બીજા
ખભા કરતાં જરાક ઊંચો હતો એ વાત હિસ્ટર પ્રાર્થન તો અચૂક
બેઠે શકતી હતી. આ પુરુષનો દૂબળો ચહેરો અને તેની આ કંઈક
કઠારી આકૃતિને બેઠે એણે વળી એકવાર ફરીને પોતાનું આગક
હાતી સરસું એટલા સખત જોરથી ચાંપ્યું કે એ બચ્ચું બિચાનું
બીજા વાર ચીસ પારી ઊઠ્યું. છતાં તેની માએ તો જાણે એ ચીસ
સાંભળી જ નહિ.

આ અજાણ્યો માણસ અગરમાં આવ્યો એ જ વખતે અને
હિસ્ટર પ્રાર્થનની તજ્જર તેના પર પડી તેની અગાઉ જ તેણે હિસ્ટર
પર દૃષ્ટિ કરી હતી. આ દૃષ્ટિ પ્રથમ તો, મુખ્યત્વે જે આંતરવલોકન
કરવાને જ દેવાએલો હોય અને બાહ્ય વસ્તુઓ જેને પોતાના મનની
અંદરના કોઈ તત્ત્વ સાથે કંઈક સંબંધ ધરાવતી હોય તેટલા પૂરતી જ
મહત્ત્વની કે મૂલ્યવાન લાગતી હોય એવા પુરુષના જેવી ઉદાસીનતાથી જ
તેણે કરી. પણ પછી થોડી જ વારમાં તેની દૃષ્ટિ તીવ્ર અને વેવક
બની ગઈ. જાણે કોઈ સર્પ તેના મુખ પર ચાલતો હોય અને સૌ દેખે
એવી રીતે પોતાનાં ગૂંજળાં ત્યાં વાળતો હોય એ પ્રકારની અમળાદર્શી
દુઃખ અને ભયની લાગણી તેની મુખમુદ્રા પર પસરી ગઈ. કોઈ પ્રખળ
મનોભાવને લીધે તેનું મુખ ઝાંખું પડી ગયું, પણ એ ઝાંખપ
પણવાર જ ટકી, કેમકે એ મનોભાવને તેણે પોતાની ઇચ્છાશક્તિથી
એટલી ત્વરાથી અંકુશમાં આણી દીધો કે એ એક પણ ખાદ કરીએ
તો તેની મુખમુદ્રા શાન્ત સ્વાસ્થ્યભરી જ સૌ કોઈને લાગે. થોડી
વારમાં તેના ચિત્તની લાગણીનો આ અમળાદર્શી લગભગ અવ્યક્ત જેવો

અની ગયો અને તેના અંતરની ગુહ્યમાં સમી ગયો. હિસ્ટર પ્રાર્થનને જ્યારે તેણે એની નજર પોતાના પર ઠેસવતી દીડી અને પોતાને એણે ઓળખી કાઢ્યો છે એવું જ્યારે તેને લાગ્યું ત્યારે તેણે ધીમેથી અને શાન્તિથી પોતાની આંગળી ઊંચી કરી વાતાવરણમાં એ વડે કંઈ ઇશારત કરી અને પછી એ આંગળી તેણે પોતાના હોઠ પર મૂકી.

પછી પોતાની પડખે ઊભેલા એક શહેરીને ખભે હાથ અડકાડી તેણે એને સખ્યતા અને વિનયપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું—

‘એક વાત પૂછું આપને ?’ તે બોલ્યો. ‘આ બાઈ કાણ છે ? અને શું છે તે એની આમ જાહેર ફરોતી થઈ રહી છે ?’

‘બાઈ, તમે આ મુલકમાં કાઈ અજાણ્યા આવી ચડ્યા લાગે છે,’ પેલા શહેરીએ એ પ્રશ્ન પૂછનાર તરફ તથા તેના સોજતી તરફ કૌતુકપૂર્વક નજર કરીને કહ્યું, ‘નહિ તો શ્રીમતી હિસ્ટર પ્રાર્થન અને એના દુરાચારની વાત તમારે કાને આવ્યા વગર રહેત નહિ. ખરેખર, ડિસ્સડેન્સ જેવા ભગવાનના માણસના દેવળને આ બાઈએ ભારે બદ્ધો લગાડ્યો છે.’

‘આપની વાત સાચી જ છે,’ પેલાએ જવાબ આપ્યો, ‘હું આ મુલકનો અજાણ્યો જ છું. અને મારી તો ધારૂંએ મરણ નહોતી, છતાં મારે મારાં વસ્ત્રો પરદેશના પ્રવાસોમાં ગાળવા પડ્યાં છે. એ ખુશ્કી અને તરીની મુસાફરીઓમાં મને ઘણા કમનસીબ અકસ્માતો નડ્યા છે, અને દક્ષિણમુલકના કાફર લોકોમાં લાંબા વખતથી મારે ગુલામ તરીકે રહેવું પડ્યું છે. ત્યાંથી આ ઇન્ડિયન મને આંહી લઈ આવ્યો છે—મને બંદીખાતેથી પૈસા આપીને કાઈ છોડાવે એટલા માટે લઈ આવ્યો છે. તો આપ કૃપા કરીને હિસ્ટર પ્રાર્થનનો—હિસ્ટર પ્રાર્થન જ એ પ્રાર્થનું નામ ને ? કંઈ જૂઝ તો નથી કરતોને એનું નામ આપવામાં હું ?—આ બાઈનો ગુનો શો, અને એ માંચડા પર એને શા માટે ખડી રાખવામાં આવી છે, તે કહેશો ?’

‘જરૂર, ભાઈ,’ એ શહેરી બોલ્યો, ‘અને તમારા પર આ બધાં વીતકો વીત્યાં પછી અને એ જંગલોમાં રહી આવ્યા પછી મને લાગે છે કે જ્યાં ગુનાને આવી રીતે શોધી કાઢી અમલદારો અને લોકો સમક્ષ તેની સજા કરવામાં આવતી હોય એવા આ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ એવા ધર્મપરાયણ મુલકમાં આવવાથી તમારા હૃદયને આનંદ પણ થવો જોઈએ. ત્યારે જુઓ, ભાઈ, એ બાઈ છે ને તે મૂળ ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મેલા પણ લાંબો વખત આમસ્ટર્ડામમાં વસેલા એવા એક વિદ્વાનની પત્ની છે. આમસ્ટર્ડામમાંથી તેને આંહીં આસાન્યુસેન્ટમાં આવી રહેવાનો વિચાર થયેલો. એટલે એવા વિચારથી તેણે પોતાની પત્નીને આંહીં અગાઉથી મોકલી દીધેલી, અને પોતે કાંઈ અગત્યના કામકાજને અંગે પાછળ રહેલો. પછી તો એવું બન્યું ભાઈ, કે આ બાઈને ઓસ્ટનમાં આવ્યાને બે વરસ થઈ ગયાં છતાં એ વિદ્વાન પુરુષના કંઈ ખરખખર મળ્યા જ નહિ, એટલે એકલી પડતાં તેની જુવાન પત્ની, તમે જુઓ જ એ ને, કાંઈ કુસંગતને લીધે—’

‘ઓહો ! એમ ! સમજી ગયો તમારી વાત,’ કદુ સ્મિત કરીને એ અપરિચિત પુરુષ બોલ્યો. ‘આપ કહો છો કે એ પુરુષ વિદ્વાન છે, તો પછી એ વિદ્વાને આટલી વાત પણ પોતાનાં થોથાંમાંથી જાણી લેવી જોઈતી હતી. ત્યારે સાહેબ, આપને વાંધો ન હોય તો એટલું પૂછું ?—કે શ્રીમતી હેસ્ટરના હાથમાં છે તે પેલા બચ્ચાનો આપ કાણ હશે ? બચ્ચું મને લાગે છે ત્રણ ચાર મહીનાનું થયું હશે.’

‘ખરેખર ભાઈ, એ વાતનો કાયડો હજી બિઝેસ નથી; અને એ કાયડો ઉકેલી આપે એવા ચતુર ને અદ્ભુત ન્યાયાધીશની હજી આંહીં સૌ વાટ જોઈ રહ્યું છે,’ શહેરીએ જવાબ આપ્યો. ‘શ્રીમતી હેસ્ટર તો નામ આપવાની ધસીને ના પાડે છે. અને ન્યાયાધીશોએ બિચારાઓએ એકલા મળીને ઘણો વિચાર કરી જોયો, પણ કાંઈ ભાળ મળી નથી. મને તો લાગે છે કે એ ગુનેગાર પોતે, બીજા માણસોને ખરેખર ન હોય એવી રીતે, આ આખું દૃશ્ય આંહીં બિમો બિમો જોઈ રહ્યો છે.

પણ બીજા માણસોને ભલે ખખર ન હોય, ભગવાનને તો બધી ખખર છે, અને ભગવાન તો તેને અત્યારે પણ નિરખી રહ્યો છે એ વાત એ ભલો આદમી જૂઠી જતો લાગે છે.’

‘મને લાગે છે,’ એ અપરિચિત પુરુષે ફરી રિમત કરીને ટકાર કરી, ‘કે એ વિઠાન પુરુષે જાતે આવીને આ અકળ ઘટનાની તપાસ કરવી જોઈ એ.’

‘જે એ હજુ હવાત હોય તો તો એણે જરૂર કરવી જોઈ એ,’ એ શહેરીએ ઉત્તર આપ્યો, ‘હવે, જુઓ ભાઈ, આ બાઈ જુવાન ને ફૂટડી છે, અને એનું આ પતન થયું તે કાર્મ ભારે પ્રલોભન આવી પડ્યું હશે તેને જ પરિણામે નિઃશંક થયું હશે. અને વળી સંભવ છે કે તેનો પતિ તો ક્યાંય સમુદ્રને તળિયે જઈને બેઠો હશે, એટલે આ દમ્પતિ લક્ષમાં લઈને અમારા માસાન્યુસેટ્સના ન્યાયાધીશોના આ બાઈને આંહીના કાયદા પ્રમાણે જે કડક શિક્ષા કરવી ધોરે તે છેવટની કડક શિક્ષા કરતાં જીવ ચાલ્યો નથી. બાકી નહિ તો આવા જુનાની કાયદા પ્રમાણેની શિક્ષા તો મોતની જ છે. પણ ન્યાયાધીશોનું અંતર પીગળ્યું એટલે મોટી મહેર બતાવીને તેમણે શ્રામની પ્રાર્થનને ફક્ત ત્રણ ફલાક આ ફજેતીના માંચડા પર ઊભા રહેવાની અને પછી જિન્દગીભર એ બદાનું ચિદ પોતાના વક્ષસ્થળ ઉપર ધારણ કરવાની જ સજા કરી છે.’

‘બહુ શાણપણપૂર્વક કરી છે એ સજા !’ પોતાનું મસ્તક ગંભીરતા-પૂર્વક નમાવીને એ અપરિચિત પુરુષે કહ્યું, ‘આ રીતે એ બાઈ પાપની સામે એક જીવતા પ્રવચન જેવી બનશે, અને તેના મરણ બાદ એ શરમભરેલો અક્ષર તેની કબર પર કોતરવામાં આવશે ત્યાં સુધી સૌને સદુપદેશ આપ્યા કરશે. છતાં આ દુરાચારમાં એનો જે ભાગીદાર હતો તે પણ, બીજું કંઈ નહિ તો, તેની સાથે આંહી ફજેતીના માંચડા પર એની પડખે ઊભો નથી રહ્યો એ જોઈને મને દુઃખ થાય છે. પણ એ તો એ માણસ પણ જણાઈ આવશે !—જરૂર જણાઈ આવશે !—જરૂર જણાઈ આવશે !’

પછી આ વાતોડિયા શહેરીને સબ્યતાપૂર્વક નમસ્કાર કરીને અને પોતાના ઇન્ડિયન સોબતીના કાનમાં ધીમેથી થોડા શબ્દો કહીને એ બન્ને જગ્યાએ એ ટાળામાં થઈને પોતાનો રસ્તો કર્યો.

આ બધું બની રહ્યું હતું એ દરમિયાન હિસ્ટર પ્રાર્થન પોતાના હિન્દુઆસન પર ઊભી ઊભી એ અગ્નિયા માણસને તાકીને સ્થિર દષ્ટિએ જોઈ રહી હતી. તેના પરની એની દષ્ટિ એટલી બધી સ્થિર અને અચળ હતી કે અખંડ અને તીવ્ર ધ્યાનની કટલીક પળોએ તો આ દશ્ય જગતના બીજા સઘળા પદાર્થો એની આગળ અદશ્ય થઈ જતા હતા અને પાછળ પોતે અને એ પુરુષ એમ બે જ જણ રહેતાં હતાં. આ પુરુષનો આમ અત્યારે બેટો થઈ ગયો,—પોતાને માથે આમ તીવ્ર તડકો તપી રહ્યો હતો, પોતાના મોઢાને બાળી રહ્યો હતો, અને પોતાના કલંકરૂપ અક્ષરને ચમકાવી રહ્યો હતો, પોતાના વક્ત્રસ્થળ પર પોતાના કલંકને જાહેર કરતી લાલ નિશાની આવી રહી હતી, પાપના પરિણામે જન્મેલું બાળક પોતે હાથમાં તેડ્યું હતું, અને જે મુખ કેવળ ધરતી સંવેદીના શાંત પ્રકાશમાં જ, ધરઆંગણાની શીતળ છાયામાં દેખાવું જોઈતું હતું અથવા કદી બાદર નીકળે તો દેવળમાં પ્રોદાને શોભે એવા છુરખા પાંચળથી જ દેખાવું જોઈતું હતું તે મુખને આ સઘળા લોકો જાણે ઉત્સવ માણવા આવ્યા હોય એવી રીતે એકોટશે ટીકી ટીકાને જોઈ રહ્યાં હતાં,—એવી બધી પરિસ્થિતિમાં આ પુરુષનો બેટો થઈ ગયો—એ વસ્તુ ભયંકર તો હતી જ, પણ એ પુરુષનો એને એકાંતમાં બેટો થયો હોત તો એ એકાંત મુલાકાત જેટલી એ ભયંકર નહોતી જ. કેમકે ભયંકર હોવા છતાં આ હજારો સાથીઓની સમક્ષ એક જાતનું રક્ષણ એને અત્યારે મળી જતું હતું. આવી રીતે એ પુરુષની અને પોતાની વચ્ચે આટલાં બધાં માણસો ઊભાં હોય ત્યારે આવી શરમભરેલી સ્થિતિમાં પણ તેની સાથે બેટો થાય એ પોતે સાવ એકલી હોય એ વખતે કેવળ એકાંતમાં એની સાથે બેટો થાય એના કરતાં વધારે સારું હતું. જાણે કે આ પુરુષથી બચવા મારે આ જાહેર જગતી

આય એવી પરિસ્થિતિનું એ નાસીને અત્યારે શરણું લઈ રહી હતી, અને એ પરિસ્થિતિનું રક્ષણ પોતાને મળતું બંધ થઈ ગયું હોય તેવી પળનો સામનો કરતાં એ જાણે કે રૂવા લાગી હતી. આવા આવા વિચારોમાં ગરકાવ થઈ ગયેલી હોવાને લીધે એની પાછળથી આખા લોકસમૂહને સંભળાય એવો ઘેરો બુલંદ અવાજ આવ્યો. તે, પહેલાં તો એણે સાંભળ્યો જ નહિ અને એ અવાજે જ્યારે એ જ રીતે બીજીવાર એનું નામ પોકાયું ત્યારે જ એનું તેના તરફ ધ્યાન ગયું.

‘હિસ્ટર પ્રાર્થન, જો, મારી વાત સાંભળ,’ એ અવાજ બોલ્યો.

હિસ્ટર પ્રાર્થન ઊભી હતી એ માંચડાની ખરાખર ઉપરના ભાગમાં સંમેલનધરને એક ઝરમો કે ખુલ્લી ગેલેરી હતી એ વાત તો આપણે અગાઉ કરી ગયા છીએ. એ સ્થળેથી જ, ન્યાયાધીશોનો સમૂહ મળેલો હોય ત્યારે એ જમાનામાં આવા જાહેર પ્રસંગોમાં જે ઔપચારિક વિધિ જળવવાનો નિયમ હતો તે સઘળા વિધિ સાથે જાહેરાતો કરવામાં આવતી હતી. આપણે જે પ્રસંગ પર્ણવી રહ્યા છીએ તે પ્રસંગ નિરખવા માટે ખુદ સૂરો એલિંગહામ પોતે ખુરસીની આબુખાબુ પહેરેગીરો તરીકે ઊભેલા ચાર ફરસાધારી સૈનિકાથી વીંટળાઈને બેઠો હતો. એ પીઠવયનો ગૃહસ્થ હતો અને જીવનમાં એને જે કપરો અનુભવ થયેલો તે એના ચહેરા પર ફસ્યેલીઓરૂપે અંકાયેલો દેખાતો હતો. તેણે અત્યારે પોતાની ટોપીમાં કાળું પીંછું ખોસ્તું હતું, તેના ડગલાની ફાર લરેલી હતી, અને એ ડગલા નીચે કાળા મખમલનું પહેરણું પહેર્યું હતું. જે લોકસમૂહની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ, અને અત્યાસ્તી સુવિકસિત સ્થિતિ યૌવનની આવેશમય વૃત્તિઓનું નહિ પણ પીઠ વયની કડક અને ઠાવકી શક્તિનું તેમ વૃદ્ધાવસ્થાના ઘેરા રસહીન આણુપણનું પરિણામ હતું, જેણે કલ્પના ને આશાની અદ્યતાને લીધે જ આટલી બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ કરી હતી એવા લોકસમૂહનો પ્રતિનિધિ અને પ્રમુખ બનવાને માટે એ સર્વથા યોગ્ય હતો. આ મુખ્ય આધિકારીની આસપાસ જે બીજા અમલદારો બેઠેલા હતા તે સઘળાનું

વર્તન જે જમાનામાં સર્વ સત્તાસ્થાનો દેવી સંસ્થા જેવી પવિત્રતાથી વિભૂષિત હોવાનું મનાતું હતું તે જમાનાને ઉચિત એવા ગૌરવ અને રૂઆપથી ભરપૂર હતું. એ સમજના અમલદારો ખરેખર ન્યાયી અને શાણા એવા સજ્જન પુરુષો હતા. પણ જૂલ કરી બેઠેલા સ્ત્રીહૃદયનો ન્યાય તોળવાને અને એ હૃદયમાંની શુભાશુભ વૃત્તિઓની ગૂંચવણભરી જાળ ઉકેલવાને, કઠોર દેખાવ ધારણ કરીને બેઠેલા આ શાણા પુરુષો કરતાં વધારે અયોગ્ય અને અસમર્થ મણાય એવા આટલા જ ડાહ્યા અને સદ્ગુણી માણસો આખી માનવજાતિમાંથી મળવા મુશ્કેલ હતા. હિસ્ટર માર્કિને અત્યારે આ સખત મુખમુદ્રા ધારણ કરીને બેઠેલા શાણા પુરુષો તરફ પોતાની નજર ફેરવી. એને ખાતરી હતી કે પોતાને માટે થોડીવણી પણ સહાનુભૂતિની જો ક્યાંયે પણ આશા હોય તો તે આ નાનકડી અમલદારમંડળી કરતાં અનેક ગણા મોટા અને વિશેષ ભાવોખ્યાથી ભરેલા એવા સામે ઊભેલા સામાન્ય જનોના ટોળામાં જ હતી, કેમકે અમલદારો બેઠા હતા એ ઝડપી પર તો પોતાની આંખ ઊંચી કરીને નજર કરી કે તરત જ આ અભાગણી સ્ત્રીને ચહેરા શીકા પડી ગયો અને એની કાયા કંપવા લાગી.

એને હાક મારીને બોલાવેલી તે અવાજ સુવિખ્યાત ધર્મગુરુ જાહોન વિલ્સનનો હતો. આ જાહોન વિલ્સન બોસ્ટનનો સૌથી વયોવૃદ્ધ પાદરી હતો, એ વ્યવસાયમાં પડેલા ધણાખરા પુરુષોની પેઠે મોટા પંડિત હતો, અને એ ઉપરાંત વળી માયાળુ અને મોજલા સ્વભાવનો આદમી હતો. પણ આ મોજલાપણાનો ગુણ તેની બીજી બૌદ્ધિક સંપત્તિ જેટલો કાળજીપૂર્વક વિકસાવવામાં નહોતો આવ્યો, અને વસ્તુતઃ એ ગુણને એ પોતે અભિનંદનપાત્ર નહિ પણ લાંછનરૂપ જ લેખતો હતો. એવો એ ધર્મગુરુ એ વખતે ત્યાં ઊભો હતો. તેણે પહેરેલી તાલકાટોપીની નીચેથી ઘોળા વાળની કાર બહાર આવી હતી, અને તેની ભૂખરી આંખો પણ અબ્યાસખંડના રક્તક પડદાવાળા દીપપ્રકાશથી ટવાએલી હોવાને લીધે આ ખુલ્લા સૂર્યપ્રકાશમાં હિસ્ટરના બાળકની પેઠે

જ ઉઘાડમીય કર્યા કરતી હતી. અત્યારે તેનો દેખાવ જૂના પુરાણા પ્રવચનગ્રંથોનાં મુખપૃષ્ઠ રૂપે જે કાળાં ચિત્રો આલેખેલાં જોઈએ છીએ તેના જેવો જ લાગતો હતો, અને એ ચિત્રોની પેઠે તેને પોતાને પણ અત્યારે તે આગળ આવતો હતો તેમ આગળ આવીને માનવદોષ, વાસના, તેમ વેદનાના ડાર્ઠ પણ પ્રજ્ઞમાં માથું મારવાનો ખરી રીતે કશોયે દક્ક હતો નહિ.

‘હિસ્ટર પ્રાર્થન,’ એ પાદરીએ કહ્યું, ‘જેનો શાસ્ત્રોપદેશ અવણ કરવાનું તને સહભાગ્ય મળેલું છે તે મારા આ જુવાન ભાઈને’ આમ બોલતાં વિસ્મરે પોતાની પડખે બેઠેલા શ્રીકા ચહેરાના એક જુવાન પુરુષના ખભા પર પોતાનો હાથ મૂક્યો—‘આ ધર્મનિષ્ઠ જુવાન ભાઈને મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કરી જોયો કે આંહી ભગવાનની સાક્ષીએ, આ સૌ શાસ્ત્રો અને ન્યાયી અમલદારોની સમક્ષ, તેમ આ સૌ એકલાં થયેલાં લોકો સાંભળી શકે એવી રીતે તેં કેવું ઘોર અને અધમ પાપ કર્યું છે તે અંધધમાં તારી સાથે એ વાત કરે. કેમકે તારી સહજ પ્રકૃતિ મારા કરતાં એ વધુ સારી રીતે પિછાને છે, એટલે આ ભયંકર પતનમાં તને અલચારી ફસાવનાર પુરુષનું નામ તું અત્યાર સુધી છુપાવી રાખે છે તેમ ન છુપાવે અને જાહેર કરે એટલા માટે તારી સમક્ષ કેવી દલીલો કરવી, એ નામ છુપાવવામાં તારી જે નિષ્કુરતા અને હીલાઈ છે તેને પિગાળવા માટે માયાભરેલા કે ભયભરેલા એવા ક્યા શબ્દો વાપર્યા એ મારા કરતાં એ વધારે સારી રીતે નક્કી કરી શકે એમ છે. પણ મારા એ સવળા પ્રયત્નોનો એ વિરોધ જ કર્યા કરે છે—અલગત એ વિરોધ પોતાની ઉમરના પ્રમાણમાં ભારે શાણપણ ભરેલી ગણાય એવી હૃદયની મૃદુતાને લીધે જ એ કરે છે—અને કહે છે કે દાર્ઠ પણ સ્ત્રીને પોતાના હૃદયની ગુપ્ત વાત આવે પોળે દહાડે અને આવડા મોટા ટોળા સમક્ષ પ્રકટ કરવાની ફરજ પાડવી એ તો ખુદ સ્ત્રીજાતિની સહજ પ્રકૃતિને જ અન્યાય કર્યા બરાબર છે. પણ ખરી રીતે તો, મેં એ ભાઈને સમજાવવા પ્રયત્ન

ક્યોં તેમ શરમ તો, એવું પાપ કરવામાં રહેલી છે, કંઈ એ પ્રકટ કરવામાં નથી રહેલી. ક્રમ બન્ધુ ડિસ્કોર્ડલિ, તને ફરી એકવાર પૂછી જોઉં, તારો શો અભિપ્રાય છે આ બાબતમાં ? આ બાપડી પાપ-ચારી જીના આત્માને સન્માર્ગે લાવવા તું પ્રયત્ન કરીશ કે મારે જ કરવો પડશે ?

એ જરૂઆમાં જે માનનીય અને ગૌરવાન્વિત મંડળી બેઠી હતી તેમાં કંઈ ધીમે ગણગણાટ શરૂ થયો. આખરે સૂખા બેલિંગહામે સત્તાવાહી છતાં એ જુવાન પાદરી પ્રત્યે આદરભાવથી મિશ્રિત એવા અચાજે મંડળીનું તાત્પર્ય આવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું—

‘ભલા ભાઈ ડિસ્કોર્ડલિ, આ બાઈના આત્માની જવાબદારી મોટે ભાગે તમારા પર જ રહેલી છે. આ બાઈ પોતાનો યુનો કબૂલ કરે તો જ તેણે સાચો પશ્ચાત્તાપ કર્યો કહેવાય, મોટે એવો પશ્ચાત્તાપ અને કબૂલાત એ કરે એટલા મોટે તમારે એને સમજાવવી ધટે છે.’

સૂખાએ આમ રીધું સંબોધન કર્યું એટલે આખા ટોળાની નજર નેવરંડ મિ. ડિસ્કોર્ડલિ તરફ વળી. આ ડિસ્કોર્ડલિ ઇંગ્લંડની એક મહાવિદ્યાપીઠમાં રૂઝવાયો હતો, અને ત્યાં જમાનાઓથી સંચિત થએલા જ્ઞાનરાશિને એ આપણા આ જંગલી અરણ્યપ્રદેશમાં લઈ આવ્યો હતો. તેના વક્તૃત્વે અને તેના ધર્મોત્સાહે પોતાના વ્યવસાયમાં ને થોડા જ વખતમાં ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો એવી આગાહી કરવાની આપી દીધી હતી. તે ભારે આકર્ષક દેખાવનો પુરુષ હતો, તેનું કપાળ ગોર, ભવ્ય, અને આગળ પડતું હતું, તેની આંખો મોટી જૂમરી અને ગમગીનીભરી હતી, અને તેનું મુખ તેણે જોરપૂર્વક દયાવી ન રાખ્યું હોય ત્યારે, સૂક્ષ્મ ભાવદક્ષમતા તેમ જ પુષ્ટગ સંયમ-શક્તિ ઉભય દાખવે એટલું કંપનશીલ બની શકે એવું હતું. તેની નૈસર્ગિક શક્તિઓ તેમ પાંડિતોચિત જ્ઞાનસંપત્તિ છતાં આ જુવાન ધર્મગુરુની મુખમુદ્રામાં, જાણે પોતે ભૂતો પડ્યો હોય કે અવળે માર્ગે દોરાર્ધ ગયો હોય અને માનવજીવનરૂપી પ્રવાસમાર્ગમાં ક્યાં ચાલવું

તેની મૂંઝવણમાં પડી ગયો હોય એ પ્રકારની કંઈક આશંકાઓથી પીડાતો હોય, કંઈક બી ગયો હોય, અડધો ભડકી બિંદો હોય, એવો ભાવ પણ જોવામાં આવતો હતો. તે જ્યારે સાવ એકાન્તમાં બેઠો હોય ત્યારે જ પૂરું સ્વાસ્થ્ય અનુભવી શકતો હતો. તેથી, પોતાના વ્યવસાયને અંગે બળવથી પડતી ફરજોમાંથી અવકાશ મળે ત્યારે ત્યારે તે જાયાચાહિત ગલીઓમાં જ ફર્યા કરતો અને એ રીતે તે પોતાને નાના બાળક જેવો સરલચિત્ત રાખતો, તથા પ્રસંગ ઊભો થતાં પાછો તાજગી, સુવાસ, અને ઝાકળ જેવા વિશુદ્ધિભર્યા વિચારો સાથે જનતા સમક્ષ હાજર થતો, એટલે તેના વિચારોના આ બધા ગુણોને લીધે તેનો ઉપદેશ લોકોના હૈયા પર કાઈ ફિસ્તાના લાગણુ જેવી સચોટ અસર કરતો.

જે જુવાન માણસને વિહ્વસને તેમજ સૂખાએ અત્યાસની પતિ-તાવસ્થામાં પણ આટલા પવિત્ર એવા એ સ્ત્રીના અકળ આત્માને સં-સાંભળે એવી રીતે સંબોધવાની આજ્ઞા આપી આમ ખુલ્લી રીતે જનતા સમક્ષ એને ખેંચી આણ્યો હતો તે આ પ્રકારનો પુરુષ હતો. અત્યાસની એની અવસ્થા એની બરાબર કસોટી કરે એવી હતી, એટલે આ આજ્ઞા સાંભળતાં એના ગાલ ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું અને એના હોઠ ધૂજવા લાગ્યા.

‘એ બાઈને સમજાવ, બાઈ,’ વિહ્વસને કહ્યું. ‘એના આત્માના કલ્યાણ માટે આપણા માનનીય સૂખાસાહેબ કહે છે તેમ એ વાત બહુ અગત્યની છે, અને એ બાઈનો આત્મા તારી દેખરેખ નીચે મુકાએલો હોવાથી તારા પોતાના આત્માના કલ્યાણને માટે પણ તે એટલી જ અગત્યની છે. માટે સાચી હકીકત કબૂલ કરી દેવા એને સમજાવ !’

એટલે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે જાણે મૂંગી પ્રાર્થના કરતો હોય એવી રીતે પોતાનું માથું નીચું નાખ્યું અને પછી તે ઊભો થઈને આગળ આવ્યો.

‘હિસ્ટર પ્રાર્થન,’ ઝરૂખા પર અઢેલીને અને એની આંખો પર સ્થિર દષ્ટિ કરીને તે બોલ્યો, ‘આ સજ્જન પુરુષ જે કહે છે તે તું સાંભળે છે, અને એ ઉપરથી મારે માથે ક્વી જુમ્મેદારી આવી પડી છે તે પણ તું જોઈ શકે છે. એટલે જો તને લાગતું હોય કે એમ કરવાથી તારા આત્માને શાન્તિ મળશે, અને જગતમાં તને અત્યારે જે સજ્જ થઈ રહી છે તે સજ્જ એમ કરવાથી તને મારી આપવામાં વિશેષ મદદગાર થઈ પડશે, તો આ પાપમાં તારી સાથે લાગ લેનાર અને તેથી તારી જ પેઠે તેને પરિણામે અત્યારે દુઃખ ભોગવી રહેલા એવા એ પુરુષનું નામ જણાવી દેવાની હું તને આજ્ઞા આપું છું. એ પુરુષને માટે કાઈ ખોટો દયાભાવ કે માર્દવવૃત્તિ રાખીને તું અત્યારે મૂંગી રહીશ નહિ; કેમકે ખરેખર માનજે હિસ્ટર કે એ પુરુષ અત્યારે કાઈ ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજતો હોય ત્યાંથી તું એનું નામ જણાવે એટલે એને નીચે આવીને એ ફજેતીના માંચડા પર બિભું રહેવું પડે એમ હોય તોપણ જિન્દગીભર ગુનો અંતરમાં છુપાવીને ફર્યા કરવા કરતાં એ સ્થિતિ હજાર દરજ્જા સારી છે. તારું મૈન તો, એ પુરુષે પાપ કર્યું છે તેમાં હવે વળી દંભતા ઉમેરો કરવાને જ તેને લલચાવવાનું, લલચાવવાનું શું પણ ફરજ પાડવાનું. આ સિવાય બીજો કયો લાભ એ મૈનથી તેને થવાનો ? ભગવાને તને જાહેર ફજેતીનો લાભ આપ્યો છે, કે જેથી તું તારા અંતરના એ પાપને તથા બહારના એ ખેદને જાહેર રીતે પરાસ્ત કરી શકે. તો જે કડવા પણ આરોગ્યપ્રદ ઔષધનો કટોરો અત્યારે તને સાંપડ્યો છે તેનો લાભ એ પુરુષને પણ મળતો રખેને રહી ન જાય-એવો લાભ પોતાની મેળાએ ઉઘાવવાની એનામાં કદાચ હિંમત ન હોય તો તારા મૈનને પરિણામે એવો લાભ મળતો એને રહી ન જાય-એ વાતની તું સાવચેતી રાખજે !’

આ શબ્દો બોલતી વખતે જુવાન પાદરીનો અવાજ મધુર, ભરેલો ઘેરો, કંપમય અને થડકતો હતો. એ શબ્દોના સીધા તાત્પર્ય કરતાં પણ એમાં જે ભાવ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો હતો તેણે સઘળા શ્રોતા-

ઓના હૃદયમાં લાગણીનાં આદોલનો જગાવ્યાં અને તેમને સૌને સમભાવના એક સૂત્રે સાંકળી લીધા. હિસ્ટરે છાતી સરસા તેડી રાખેલાં નાના બચ્ચાને પણ જાણે આ શબ્દોની અસર થઈ, કમકે અત્યાર સુધી એ બાળક શૂન્ય નજરે જોયા કરતું હતું ત્યાંથી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ડિમ્સડેઈલ ભણી વાળી અને અડધી ખુશીમાં અને અડધી વેદનામાં ઝીણું અવાજ કરીને તેણે પોતાના નાનકડા હાથ તેના તરફ લંબાવ્યા. પાદરીનાં આ વચનોની એટલી જાંડી અસર થએલી લાગી કે લોકાએ તો ચોક્કસ માની લીધું કે હવે તો હિસ્ટર જરૂર એ ગુનેગારનું નામ જણાવી દેશે, અથવા તો, એ ગુનેગાર પોતે જ ભલેને ગમે તેવા જાંચી કે નીચી પાયરી ધરાવતો હોય તોપણ અંતરની કાઈ અનિવાર્ય પ્રેરણાના દયાણુને વશ થઈને આ માંચડા પર જાતે આવીને ઊભો રહેશે.

પણ હિસ્ટરે તો પોતાનું માથું ધુણાવ્યું,

‘અરે બાઈ, ભગવાનની દયાને પણ હદ હોય છે હો, તો પછી એ હદ ઓળંગી જ મા !’ રેવરંડ મિ. વિલ્સને પહેલાં કરતાં ધણા વધારે કંકશ અવાજે ખૂમ પાડીને કહ્યું. ‘જો, આ જે શબ્દો તેં સાંભળ્યા તેને અનુમોદન ને ટેકા આપવા માટે તારા નાનકડા બાળકને પણ વાચા ફૂટી નીકળી છે એ તો જરા ધ્યાનમાં લે. માટે બોલી નાખ, હવે નામ બોલી નાખ ! જો પસ્તાવો કરીને નામ જણાવી દર્શાવે તો તારે છાતી પર જે લાત્ર અક્ષર ધારણ કરવો પડે છે તેની સજા દૂર કરવામાં પણ એ બંને વસ્તુ ઉપયોગી થઈ પડશે.’

‘કદી નહિ !’ વિલ્સન ભણી નહિ, પણ જીવાન પાદરીની જાંડી અને વેદનાભરી આંખો ભણી નજર કરીને હિસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો, ‘એ અક્ષર તો બહુ જાંડે ચંપાઈ ગયો છે, એટલે તમે ધારો તોપણ એ કદી દૂર કરી શકા એમ નથી. અને પેલું નામ તો હું કદી કહેવાની જ નથી. એને બદલે મને તો એમ થાય છે કે એની ને મારી બંનેની યાતના હું જ એકલી એકસામટી ભોગવું !’

‘બોલ, બાઈ, બોલ !’ માંચડાની આસપાસના ટોળામાંથી કાઠનો આવશ્યક અને કરડો અવાજ આવ્યો.

‘બોલી નાખ અને તારા બાળકને નખાણું મટાડ !’

‘હું બોલવાની નથી જ !’ હેસ્ટર એ અવાજ કાનો તે તરત પારખી ગઈ, એટલે એ સાંભળીને એ શખ જેવી શીકી પડી ગઈ, છતાં તરત પડકાર કરીને તેને જવાબ આપ્યો, ‘અને મારી બાળકીએ તો હવે ભગવાનને જ પિતા માનવાનો; કાઠ પણ માનવી પિતાને એ કદી ઓળખવાની જ નહિ. !’

‘નહિ બોલે એ !’ મિ. ડિમ્સડેઈલ પોતાનાં વચનનું શું પરિણામ આવે છે તે જોવાને આતુરતાપૂર્વક પોતાની છાતી પર હાથ રાખીને ઝરખાને અટકીને ઊભો હતો ત્યાંથી ધીમે અવાજે તેણે કહ્યું. પછી એક લાંબો દમ ખેંચીને ત્યાંથી તે પાછો આવ્યો. ‘સ્ત્રીહૃદયમાં કેવી અદ્ભુત શક્તિ અને ઉદારતા વસી રહેલી છે ! બસ, નહિ જ બોલે એ !’

આ બાપડી ગુનેગાર બાઈના ચિત્ત પર કાઠ રીતે અસર કરવી શક્ય ન લાગતાં, મોટેરા પાદરીએ આજના પ્રસંગ પર વ્યાખ્યાન આપવાની પહેલેથી જ કાળજીપૂર્વક તૈયારી કરી રાખી હતી એટલે, એ ટોળા સમક્ષ ઊભા થઈને પાપ અને તેના સઘળા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો પર તેણે એક પ્રવચન આપ્યું. તેમાં પેલા ફજેતીભરેલા અક્ષરને ફરી ફરીને સંભારી આપ્યો. એ અક્ષરસંજ્ઞા પર એણે એટલા જોરથી વ્યાખ્યાન આપ્યું કે એની વાગ્ધારાની એક કલાક કરતાં વધુ સમય સુધી લોકોના મસ્તક પર વૃષ્ટિ ચાલી તે દરમિયાન એ અક્ષર-સંજ્ઞાએ એમની કલ્પનામાં નવું વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એનો હિંગજોડિયો રંગ જાણે નરકની અગ્નિજ્વાળાઓમાંથી આવેલો હોય એવું એમને લાગ્યું. આ બધો વખત હેસ્ટર પ્રાર્થન ચમકતી આંખે અને થાકભરી ઉદાસીનતાની વૃત્તિ રાખીને એ ફજેતીના માંચડા પર ઊભી રહી. તે દિવસે સવારે માનવપ્રકૃતિ સહી શકે એટલું સઘળું

કષ્ટ એણે સહ્યું હતું; અને એનો સ્વભાવ અત્યુગ્ર દુઃખની વેળાએ મૂર્ચ્છા પામીને તેમાંથી છટકી જાય એ વર્ગનો નહિ હોવાથી, સ્થૂળ જીવનની શક્તિ જ્યાં સુધી જંગમ અને સચેત રહે ત્યાં સુધી પાપાણના જેવી નઠોરતા ધારણ કર્યા સિવાય એને બચવાનો બીજો આરો નહોતો. આ મનોદશામાં પેલા પાદરીનો અવાજ એના કાન પર નિર્દય રીતે ગાજ્યા કર્યો. પણ તે એના પર કશી અસર કરી શક્યો નહિ. આ યાતનાના પાછલા ભાગમાં તો પેલા બચ્ચાએ પણ પોતાના કકળાટ અને ચીસો વડે વાતાવરણને ભેદી નાખ્યું. એ ચીસો શાન્ત પાડવાને એણે ઉપર ઉપરથી યાંત્રિક યત્ન કર્યો, પણ એ બચ્ચાનાં દુઃખ પર એને હૃદયના સમભાવ જેવું કશું હોય એવું લાગ્યું નહિ. આખરે એને એવી ને એવી જ કઠોર રીતે દુરંગમાં પાછી લઈ જવામાં આવી, એટલે એ જનતાની દૃષ્ટિ આગળથી પેલા લોહા જડેલા દરવાજા પાછળ અદૃશ્ય થઈ. એ વખતે એની પાછળ ડોકિયું કરી કરીને જોનારાઓ અંદર અંદર ઘૂસપૂસ કરીને કહેવા લાગ્યા કે એ અંદર ગઈ ત્યારે એના લાલ અક્ષરે અંદરના અંધારા દ્વારમાર્ગ પર ઝાંખો પ્રકાશ ફેંક્યો હતો.

મુલાકાત

તુરંગમાં પાછી ફર્યા પછી હિસ્ટર પ્રાર્થનની કાયા અત્યંત ઉશ્કેરાટભરી બની ગઈ હતી, એટલે એવી હાલતમાં રખેને એ આપઘાત કરી બેસે અથવા પેલા આપડા બાળકને એની અધધેલછામાં કંઈ ઈજા કરી બેસે એવી દહેશત હોવાથી એના પર સખત દેખરેખ રાખવાની જરૂર હતી. રાત પડવા આવી ત્યાં સુધીમાં એની ઉદ્ધતાઈને ઠપકા કે સજાની ધમકીથી વશ કરવાનું અશક્ય માલૂમ પડતાં એક વૈદને તુરંગમાં દાખલ કરવાનું જોલર ઓકેટને મુનાસખ લાગ્યું. આ વૈદની ઓળખાણુ આપતાં તેણે જણાવ્યું કે એ માણસ ભૌતિકવિજ્ઞાનની સઘળી ખ્રિસ્તી પદ્ધતિમાં કુશળ હતો તેમ જ અરણ્યોમાં ઊગતી સઘળી ઔષધિઓ તથા જડીબુટ્ટીઓ બાબતમાં જંગલી માણસો પાસેથી જે કંઈ જ્ઞાન મળી શકે એમ હતું તે પણ તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધેલું હતું. ખરી વાત એ હતી કે કેવળ હિસ્ટરને પોતાને જ માટે નહિ પણ તેના બાળકને માટે તો વળી વિશેષ ત્વરાથી વૈદકીય મદદની અત્યંત અગત્ય હતી, કેમકે એ બાળક આજે માતાની પાસેથી જે પોષણ મેળવેલું તેની ભેગું જ એ માતાના સમગ્ર શરીરમાં આજે જે બ્યાકુળતા, આવેશ, બ્યથા, અને નિરાશા બ્યાપી ગયાં હતાં તેનું ઝેર પણ પીધું જણાતું હતું. તેથી અત્યારે એ બાળક ભારે બ્યથાને લીધે અત્યંત અમળાયા કરતું હતું, અને હિસ્ટર પ્રાર્થને આજનો આખો

હાડો જે માનસિક યાતના ભોગવેલી તે જાણે કે એ દ્વારા પોતાના નાનકડા શરીરમાં પ્રબળ રીતે મૂર્ત કરતું હતું.

આ વૈદ તે બીજને કાઈ નહિ પણ લાલ અક્ષરસંજ્ઞા ધારણ કરનારી એ બાઈનું લોકાના ટોળામાં જેની હાજરી દેખાતે ખૂબ લક્ષ્ય ખેંચાએલું એ પેલો વિલક્ષણ દેખાવનો પુરુષ હતો. એ પુરુષ અત્યારે જેલરની પાછળ પાછળ એ બાઈની અંધારી કાટડીમાં દાખલ થયો. એ પુરુષને આંહી જેલમાં લાવવામાં આવેલો તે કાઈ ગુનાનો એના પર શક આવેલો માટે નહિ, પણ તેના છુટકારા માટે જે રકમ ભરવાની છે તે સંબંધમાં ન્યાયાધીશ રેડ ઇન્ડિયનોના મુખીઓ સાથે મસલત ચલાવે તે દરમિયાન એને સાચવવાનું સૌથી સગવડભર્યું સ્થાન તુરંગ લાગવાથી તેને આંહી લાવવામાં આવ્યો હતો. જેલરે તેનું નામ રોજર ચિલિંગવર્થ એવું જણાવ્યું. આ માણસ હિસ્ટરની કાટડીમાં આવ્યો કે તરત જ ત્યાંનું વાતાવરણ અગાઉના કરતાં કંઈક શાન્ત બની ગયું એ જોઈને જેલરને આશ્ચર્ય થયું. કેમકે આ માણસને જેવો જેલરે આ કાટડીમાં દાખલ કર્યો કે તરત જ હિસ્ટર પોતે તો શયના જેવી શાન્ત બની ગઈ, જોકે એનું બાળક તો હજી ઉંકારા કર્યા કરતું હતું.

‘સાહેબ, આ દર્દીની પાસે ઘડી વાર મને એકાન્તમાં રહેવા દો,’ વૈદે કહ્યું. ‘જેલર સાહેબ, ખાતરી રાખજો કે થોડી જ વારમાં તમારા ઘરમાં બધે શાંતિ ફેલાઈ જશે, અને શ્રીમતી પ્રાઈન પણ હવે પછીથી તમે જે કંઈ વાજબી હુકમ કરશો તે વધારે સલૂકામથી પાળશે.’

‘એમ? આપ જો એટલી બધી અસર કરી શકશો’, બ્રેકેટે કહ્યું, ‘તો તો આપને હું ખરેખરા ઉસ્તાદ ગણીશ. બાકી આ બાઈને તો મને લાગે છે કાઈ ઝોડ વળગ્યું છે; એટલે એ સેતાનને એના શરીરમાંથી હાંકી કાઢવા માટે હું કાઈ પણ ઉપાય લેતાં અચકાઉં એમ નથી.’

એ અજાણ્યા પુરુષે, પોતે જે ધંધો કરતો હોવાનું જાહેર કરેલું તે ધંધો કરનાર સઘળા વૈદોના જેવા લાક્ષણિક સ્વાસ્થ્યથી જ આ

ક્રાટડીમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જેલર એ ક્રાટડીમાંથી ચાલ્યો ગયા પછી પણ, ટોળામાં પોતાને એકાગ્ર ધ્યાનથી જોઈ રહેનારી અને એ એકાગ્ર ધ્યાન દ્વારા તેની સાથેનો ગાઢ સંબંધ વ્યક્ત કરનારી આ બંદીવાન બાઈની સંમુખ તે એકલો પડ્યો ત્યારે પણ, તેના સ્વસ્થ વર્તનમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ. તેણે આવીને પ્રથમ સારવાર પેલા બાળકને કરવા માંડી, કેમકે તે પૈડાંવાળી નાની પલંગડીમાં અમળાતું અમળાતું પડ્યું હતું અને અમળાતાં અમળાતાં એવી ચીસો નાખતું હતું કે બીજું બધું કામ પડતું મૂકીને તેને શાન્ત કરવું એ તાત્કાલિક અગત્યની વસ્તુ થઈ પડી હતી. એટલે તેણે એ બાળકનું શરીર કાળજીપૂર્વક તપાસ્યું, અને પછી પોતાના પોશાક નીચે રાખેલી એક થેલી ખોલવા માંડી. આ થેલીમાં તેણે એસડો રાખેલાં હતાં, તેમાંથી એક લઈને તેણે પાણીના પ્યાલામાં નાખી દવા તૈયાર કરી આપી.

‘રસાયણશાસ્ત્રના મારા જૂના અભ્યાસે,’ તે બોલ્યો, ‘અને છેલ્લા એકાદ વરસ કરતાં વધારે સમયના સાદી વનસ્પતિઓ અને ઔષધિઓના ગુણોમાં નિષ્ણાત એવા લોકોની અંદરના મારા વસવાટે વૈદ્યવિદ્યામાં પારંગત થઈને ડિગ્રી મેળવેલી હોય એવા દાક્તરો કરતાં પણ મને વિશેષ કુશળ વૈદ બનાવ્યો છે, એટલે લે બાઈ આ દવા ! એ બાળક તારું છે-કંઈ મારું નથી-તેથી એ પોતાનો પિતા હોય ને બાળખે તેવી રીતે મારો સાદ કે ચહેરો કંઈ બાળખશે નહિ. માટે તું જ તારે હાથે આ દવા તેને પાઈ દે !’

હિસ્ટરે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવી ભીતિથી તેના ચહેરા સામે તાકીને જોયું અને તેણે આપવા માંડેલી દવા પાછી ઠેલી.

‘તે તારે આ નિર્દોષ બચ્ચા પર તારું વેર લેવું છે, એમ ?’ એણે ધીમે અવાજે પૂછ્યું.

‘મૂરખ બાઈ !’ એ વૈદે અડધી ટાઢાશથી અને અડધી તેની ભીતિ દૂર કરવા માટે આશ્વાસન આપતો હોય એવી રીતે કહ્યું. ‘આવા કમખત ને કંગાળ પીડાતા બાળકને કશી પણ ઈજા કરવાથી

મને શો લાભ થવાનો હતો ? આ દવા અકસીર છે, એનાથી ફાયદો જ થવાનો છે, અને આ બચ્ચું મારું સંતાન હોત-હા તારું છે તેમ મારું પોતાનું સંતાન હોત-તોપણ આથી વધુ સારી દવા હું એક પણ આપી શકત નહિ.’

પણ એ બાઈનું ચિત્ત અત્યારે કંઈ ઠેકાણે નહોતું, તેથી આટલા બુલાસા પછી પણ એણે દવા પાવાની આનાકાની કરી, એટલે તેણે પોતે જ એ બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ એ દવા તેને પાઈ દીધી. તેની અસર તરત જ થઈ, અને એ વૈદનું વચન સાચું હતું એમ તેણે પુરવાર કર્યું. એ બચ્ચું ઉંકારા કર્યા કરતું હતું તે શાન્ત પડ્યું, અમળાઈ અમળાઈને એ પથારીમાં ઊછ-
 ળ્યા કરતું હતું તે ધીરે ધીરે બંધ થઈ ગયું, અને દર્દમાંથી છુટકારો થતાં નાનાં બચ્ચાં ઊંઘી જાય તેવી રીતે મીઠી ધસધસાટ ઊંઘમાં પડ્યું. એટલે પછી એ વૈદે,—અને આટલા ચમત્કાર પછી તો તેને વૈદ કહેવડાવવાનો પૂરેપૂરો હક્ક હતો—એ બચ્ચાની માની સારવાર કરવા માંડી. તેણે પહેલાં એની નાડી શાન્તિ અને ધ્યાનપૂર્વક તપાસી, પછી એની આંખોમાં બારીક નજરે જોયું—આ બારીક નજરે, મૂળમાં આટલા પરિચિત અને છતાં અત્યારે અપરિચિત અને ભાવશૂન્ય એવા આ પુરુષની આ બારીક નજરે,—એ ભડકીને હડી ગઈ, અને એટલી બારીક તપાસથી પોતાને જોઈતી હકીકત મળી જતાં તેણે સંતોષપૂર્વક બીજી દવા તૈયાર કરવા માંડી.

‘તારા દરદને એકદમ કુબાડી કે શમાવી દે એવા જાદૂઈ ચમત્કારો કે એસડો તો હું જોકે જાણતો નથી.’ તેણે કહ્યું, ‘જતાં જંગલમાં ઘણી ઘણી જડીબુટ્ટીઓની મને માહિતી મળી છે, અને તેમાંની એક આંહી તારે માટે તૈયાર કરી છે—એક ઇન્ડિયને આ ઔષધનું જ્ઞાન મને આપેલું, મેં એને કટકીક વાતો શીખવેલી એ વાતો તો પેરેસેલ્સસના જમાના જેટલી જૂની અને સૌજાણીતી છે, પણ એને મન નવાઈની લાગેલી, એટલે તેના બદલામાં આ દવાનું જ્ઞાન તેણે મને

આપેલું. તો પી જી તું એ દવા ! કદી પાપ ન કર્યું હોય એવી નિર્દોષ મનોદશા જોટલી શાન્તિ તો એ દવા તને અલગત નહિ જ આપી શકે, પણ એવી નિર્દોષ મનોદશા તને આપવી એ કંઈ મારા હાથની વાત નથી. છતાં તોફાની સમુદ્રનાં મોઝાં પર તેલ રેડીએ ને એ જેમ શાન્ત થઈ જાય તેમ આ દવાથી તારા અંતરની ઊર્મિઓના ઉછાળા ને પછાડા શાન્ત થઈ જશે.’

આમ કહીને તેણે દવાનો પ્યાલો હેસ્ટર આગળ ધર્યો. હેસ્ટર તે લેતાં તેની સામે ધીમી આતુરતાભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહી—એ દૃષ્ટિમાં જે ભાવ હતો તે સ્પષ્ટ રીતે બીતિનો નહોતો, છતાં આ બધામાં એ પુરુષનો હેતુ શો હશે તે સંબંધમાં શંકા અને પૃચ્છાના ભાવ તેમાં જણાતા હતા. એ દવા હાથમાં લેતાં લેતાં તેણે પોતાના ઘસઘસાટ ઊંધમાં પડેલા બાજુ ભાગી પણ દૃષ્ટિ કરી.

‘મેં મરણનો વિચાર કરી જોયો છે,’ એ બોલી, ‘વિચાર જ શું, મરણની તો મેં ઇચ્છા પણ કરી છે,—મારા જેવી બાઈ કશાને માટે પણ પ્રાર્થના કરે એ જો યોગ્ય ગણાય તો મેં તો મરણને માટે પ્રાર્થના પણ કરી હોત. છતાં, આ પ્યાલામાં જે પ્રાણનાશક દવા હોય, તો હું તારા દેખતાં હમણાં તે ગટગટાવી જાઉં એ પહેલાં હું તને ફરી એકવાર વિચાર કરી જોવાનું કહું છું. જો ! આ પ્યાલો હોઠે તો માંડ્યો એ ખરો મેં !’

‘ત્યારે હવે પી જી !’ અગાઉના જોટલી જ ભાવશૂન્ય શાન્તિથી તેણે જવાબમાં કહ્યું. ‘અસ, આટલું જ જ્ઞાન છે તને મારે વિષે, હેસ્ટર પ્રાર્થન ? શું મારાં કાર્યોના હેતુ કદી પણ આવા છીછરા હોઈ શકે ખરા ? મારા મનમાં જે વેરની કલ્પના હોય તોપણ, તને ચિત્તમાં બાળ્યા કરતી આ શરમની લાગણી હજી પણ વિશેષ પ્રમળ બનીને તારા હૈયાની આરપાર ભભૂકી ઊઠે તેટલા ખાતર, મારો એ વેરનો હેતુ પાર પાડવા સારુ પણ, તને જીવતી રહેવા દેવી, જીવનની સઘળી ઇચ્છાઓ અને જોખમો સામે બચાવવા તને દવાઓ આપવી, એના

કરતાં વધારે સારી યોજના બીજી શી હોઈ શકે ?' આમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની લાંબી તર્જની પેલા લાલ અક્ષર પર મૂકી અને એ આંગળીના સ્પર્શથી તો જાણે તે ભઠ્ઠીમાં તપાવીને લાલચોળ બનાવી દીધી હોય એવી રીતે, હિસ્ટરની છાતીમાં તરત જ લાલ્લ બળવા લાગી. આ લાલ્લને લીધે એની મુખમુદ્રામાં જે ફેરફાર આપોઆપ થયો તે જોઈને તેણે મોં મલકાવ્યું. 'માટે તું તારે જીવતી રહે, અને જીવતી રહીને સૌ સ્ત્રીપુરુષોના દેખતાં તારી આ સગ્ન તું સહન કર-સૌ સ્ત્રીપુરુષોના જ નહિ-પણ જેને તું તારો પતિ કહેતી તેના તેમ જ પેલા ત્યાં સૂતેલા બાળકના દેખતાં પણ તારી એ સગ્ન તું તારે સહન કર! અને તું જીવતી રહે એટલા જ માટે એ પ્યાલામાંની દવા તું પી જા!'

એટલે પછી આગળ જરા પણ ચર્ચા કે વિલંબ કર્યા સિવાય હિસ્ટર પ્રાપ્તને એ પ્યાલો મોઢામાં ઠાલવી દીધો, અને પછી, એ વૈદરાજની ઇશારત મુજબ ઊંઘતા બાળકની પથારી પર બેઠી. એ વૈદરાજે પણ એ કોટડીમાં જે એકની એક ખુરશી હતી તે પાસે બેંચી અને હિસ્ટરની બાજુમાં જ પોતાની બેઠક લીધી. તેને આવી રીતે પોતાની બાજુમાં આવીને બેસતો દેખીને એ અનિવાર્ય રીતે ધૂજી બેઠી, કેમકે એને લાગ્યું કે પોતાની શારીરિક વેદના દૂર કરવાને માટે માનવોચિત દયાભાવે, સિદ્ધાન્તદષ્ટિએ કે પછી શિષ્ટતાના પડ નીચે છુપાએલી કૂરતાએ તેને જે કંઈ પગલાં લેવાનું સૂચવ્યું તે બધાં લીધા પછી હવે તે, પોતે જેને ભારેમાં ભારે ભૂંડું કરેલું અને તે પણ પાછું કદી પણ સુધારી ન શકાય એવું ભૂંડું કરેલું એવા પુરુષનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા ને એવા સ્વરૂપમાં હવે પોતાની સાથે વર્તન ચલાવવા માગે છે એમ એને લાગ્યું !

'હિસ્ટર,' તે બોલ્યો, 'તું શા માટે અથવા કવી રીતે આ ખાડામાં પડી, અથવા તો, બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો મેં તને જોઈ એ ફજે-તીના ઉચ્ચાસન પર તું શા માટે ને કવી રીતે ચડી, એ હું તને પૂછવા માગતો નથી. કેમકે એનું કારણ કંઈ બહુ દૂર શોધવા જવું

પડે એમ નથી. એનું કારણ તે મારી મૂર્ખાઈ ને તારી નબળાઈ એજ. મારા જેવો માણસ—વિચારપરાયણ જીવન ગાળનારો, મોટાં મોટાં પુસ્તકાલયોનો કીડો બની ગયેલો—જ્ઞાનની અછીપ તૃષા છિપાવવા માટે જેણે પોતાના જીવનનાં ઉત્તમોત્તમ વર્ષો ક્યારનાં આપી દીધાં હતાં, અને જે હવે ઊતરતી અવસ્થામાં આવી પહોંચ્યો હતો ને શક્તિએ ખળભળી ગયો હતો એવા મારા જેવા માણસને વળી તારા જેવી સ્ત્રીના યૌવન ને સૌન્દર્યના મોહમાં લપટાવાની શી જરૂર હતી ? જન્મપળથી જ મારું શરીર કધાદું હતું, હતાં કાંઈ જીવાન બાલાની કલ્પનામાં મારી બૌદ્ધિક સંપત્તિ મારી શારીરિક વિરૂપતાને ઢાંકી દેશે એવી ભ્રમણામાં હું શું જોઈને પડ્યો હોઈશ ? લોકો મને શાણો કહે છે, પણ શાણા પુરુષો જો પોતાનું શાણપણ પોતાના હિતાર્થે વાપરી શકતા હોય, તો મારે આ બધું બનવાનું એ વાત પહેલેથી જ સમજી લેવી જોઈતી હતી. મારે જાણી લેવું જોઈતું હતું કે પેલા વિશાળ અને અધિકારમય જંગલપ્રદેશમાંથી નીકળીને ખિરતી લોકોની આ નવી વસાહતમાં જેવો હું પગ મૂકીશ કે તરત જ પહેલામાં પહેલી જે વસ્તુ હું જોવાનો તે લોકોની સમક્ષ શરમ અને ફજેતીની મૂર્તિની પેઠે ઊભેલી તને, હિસ્ટર પ્રાર્થનને પોતાને જ, જોવાનો. અરે એટલું બધું મોડું શું કામ, આપણે પરણી ઊઠીને પેલા જીર્ણ દેવળનાં પગથિયાં સમ્રોડે ઊતરતાં હતાં તે જ પળે આપણા એ માર્ગને અંતે આ લાલ અક્ષરનો ભીતિસૂચક ને ચેતવણી આપનારો ભડકા મારે માટે નિર્માયો છે એ જોઈ લેવું જોઈતું હતું મારે !

‘તને તો ખબર છે’ હિસ્ટરે કહ્યું—અત્યારે હતાશ બની ગયેલી છતાં, પોતાની શરમની નિશાનીનો ઉલ્લેખ કરીને છેલ્લા શબ્દોમાં તેણે જે ટાટો ડામ દીધો તે એનાથી સાંખી શકાયો નહિ, એટલે હિસ્ટરે કહ્યું—‘તને તો ખબર છે કે મેં તને પહેલેથી જ ખરી વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહી દીધી હતી, મને તારા પર જરાયે પ્રેમ મૂળથી હતો જ નહિ, અને પ્રેમનો ખોટો દેખાડો પણ મેં કદી કર્યો જ નહોતો.’

‘તારી વાત ખરી છે,’ તેણે કહ્યું, ‘મારી જ મૂર્ખાઈ હતી એ, હમણાં જ કહ્યું નહિ મેં તને એ ? પણ એ વખત સુધીનું મારું જીવન ફોગટ જ ગએલું. આખો સંસાર મને રસશૂન્ય જ લાગતો હતો ! મારું હૃદય એ વખતે અનેક અતિથિઓને રહેવાની સગવડવાળા છતાં ગાર્હસ્થ્યઅગ્નિની ઉષ્મા વિનાના એવા એકાન્ત ઘર જેવું હતું. અને તેથી એ ઘરમાં ગાર્હસ્થ્યઅગ્નિ પ્રકટાવવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી ! એ વખતે મારું એ સ્વપ્નું મને એટલું બધું તરંગી કે અશક્ય નહિ લાગેલું—ઉંમરે આગળ વધેલો હોવા છતાં, સ્વભાવે ગંભીર અને સોગિયો હોવા છતાં, અને શરીરે કઘાટો હોવા છતાં—ગૃહજીવનનું જે સાદું સુખ પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આખી માનવજાતિ માણી રહી છે તે મને પણ મળશે એવું મારું સ્વપ્નું મને એટલું બધું અશક્ય નહિ લાગેલું. અને તેથી હિસ્ટર, હું તને મારા હૈયામાં ખેંચી ગયો, હૈયામાં જ શું, તારા સહવાસે પ્રકટાવેલી ઉષ્માથી તને હૂંફ આપવા માટે હું તને હૈયાના છેક અંતરના ખંડમાં ખેંચી ગયો.’

‘મેં તને ભારે અન્યાય કર્યો છે,’ હિસ્ટરે ધીમે સાદે કહ્યું.

‘આપણે બન્નેએ એકબીજાને અન્યાય કર્યો છે,’ તેણે ઉત્તર આપ્યો. ‘પહેલો અન્યાય તો મેં કર્યો કે તારા ફૂટતા યૌવનને ખોટા ને અસ્વાભાવિક સંબંધ બાંધીને મેં દગાથી મારા બુદ્ધાપા સાથે સાંકળી દીધું. એટલે, અત્યાર સુધીની મારી વિચારણાઓ અને તત્ત્વચિંતન છેક જ એળે ગએલાં નહિ હોવાથી મને તારા પર વેર લેવાની જરાયે ઇચ્છા નથી. તેમ તારું કશું અનિષ્ટ કરવાની દાનત નથી. તારું ને મારું બંનેનું જાબજુ સમતોલ થઈ ગયું છે. એટલે આપણો હિસાબ સરભર થઈ ગયો ગણાય. પણ હિસ્ટર, આપણને બન્નેને આમ અન્યાય કરનારો પેલો આદમી તો હજી હયાત છે. તો કાણુ છે એ આદમી ?’

‘પૂછ મા મને એ !’ એના મુખ સામે તાકીને દઢતાથી જોઈ હિસ્ટરે જવાબ આપ્યો. ‘એ તું કદી નહિ જાણવા પામવાનો !’

‘કદી નહિ, એમ કહે છે તું?’ સ્વાશ્રયસૂચક તેમ અનિષ્ટભાવિ-
સૂચક સ્મિત કરીને તેણે પૂછ્યું. ‘કદી નહિ જાણુવા પામવાનો એને
એમ? ત્યારે હેસ્ટર, મારી આ વાત તું ખાતરીપૂર્વક માનજે હો, કે
કાંઈ પણ અકળ વાત કળવાને માટે જે મન મૂકીને આતુરતા
ને ખંતપૂર્વક મંડ્યો રહે એવા પુરુષથી ગુપ્ત રહે એવી વસ્તુઓ, આ
બાહ્ય જગતમાં કે પછી વિચારના અદૃશ્ય પ્રદેશમાં, બહુ જ થોડી
હોય છે. તારી એ ગુપ્ત વાત કદાચ તું, આજે તારા હૈયામાંથી બળા-
તકારે એ પુરુષનું નામ જાણવાને અને એ દ્વારા એ ઉચ્ચાસન પર
તને એક ગોઠિયો આપવાને મથતા પેલા પાદરીઓ અને અમલદારોથી
પણ આજની પેઠે હમેશને માટે છૂપી રાખી શકે, પણ મારી પાસેથી
તું છૂપી રાખી શકે એ આશા રાખીશ નહિ, કેમકે એ સૌના કરતાં
જુદી જ શક્તિઓથી હું આ બાબતની તપાસ કરવાને આવ્યો છું.
આજ સુધી હું જેમ સત્ય શોધવા માટે પુસ્તકો પાછળ મંડ્યો રહેતો
હતો, અને સોનું શોધવા માટે કીમિયા પાછળ મંડ્યો રહેતો હતો,
તેમ જ હવે પછીથી આ આદમીને શોધી કાઢવા મંડ્યો
રહીશ. બન્ને વચ્ચે અમુક બાબતમાં એવું ભાવસામ્ય રહેલું છે
કે એ ભાવસામ્યને પરિણામે એ માણસની મને જરૂર ખબર પડી જશે.
એ મારી પાસે આવશે તો ધૂનવા લાગશે. હું એની પાસે જઈશ તો
મને ખબર પણ ન પડે અને સમજાય પણ નહિ એવી રીતે મારા
શરીરમાં હું પણ ધૂનરીનો અનુભવ કરીશ. એટલે વહેલો કે મોડો
એ મારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનો નહિ.’

આ વખતે આ ચોળાઈ ગએલા ચહેરાવાળા પંડિતની આંખો
હેસ્ટર પર એવી એકાગ્રતાથી ચમકવા લાગી, કે પોતાના હૈયામાં છુપાવી
રાખેલી ગુપ્ત વાત રખેતે તે વાંચી જશે એવી બીકે હેસ્ટરે પોતાના
બન્ને હાથ પોતાની છાતી પર ભીડી દીધા.

‘ત્યારે તું એનું નામ નહિ કહેવાની એમ ને? કંઈ ફિકર નહિ.
તું નહિ કહે તોય એ મારા હાથમાં આવવાનો જ છે,’ જાણે આ

બાબતમાં વિધાતા પણ તેના સાથમાં કામ કરતો હોય એમ, અડગ વિશ્વાસભરી દૃષ્ટિએ તેણે ફરી બોલવા માંડ્યું. ‘એ માણસના વસ્ત્ર પર જોઈ તારી પેઠે કલંકસૂચક અક્ષર ભરેલો નથી, છતાં વસ્ત્ર પર નહિ તો એના હૃદય પરથી એ અક્ષર હું વાંચી કાઢીશ. પણ છતાં આ ઉપરથી તું એના સંબંધમાં કશી બીતિ રાખીશ નહિ! એને દુષ્કૃત્યનો બદલો આપવાની ભગવાનની પોતાની જે પદ્ધતિ હશે એમાં હું ઉતાવળો થઈ વચ્ચે હાથ ધાલીશ, અથવા તો માનવીએ ધરેલા કાયદાના સંકળમાં એને સપડાવી મારી જાતને પણ એ દ્વારા નુકસાન કરી બેસીશ, એવું કશું તું ધારી લઈશ નહિ. તેમ એના જનને ઈર્ષ્ય પહોંચાડવા જેવું, અથવા તો, હું માનું છું તેમ એ નામાંકિત પુરુષ હશે તો એના યશને ઈર્ષ્ય પહોંચાડવા જેવું પણ હું કંઈ કરીશ એવું પણ તું કહી લઈશ નહિ. હું તો કહું છું કે એ ભલે જીવતો રહે! બાહ્ય પ્રતિષ્ઠાના સ્વાંગમાં ભલે એ બંને તો પોતાની જાતને છુપાવી રાખે! પણ ગમે તેમ કરે તોપણ એ મારા હાથમાં આવવાનો જ એ ચોક્કસ!’

‘તારાં કાર્યો દયામય છે,’ હિસ્ટર તેના શબ્દો સાંભળીને ચોંકી ગઈ તથા હેબતાઈ ગઈ, અને બોલી, ‘પણ તારાં વેણ ઉપરથી તો તું ભયંકર આકૃતરૂપ લાગે એવો છે.’

‘એક દહાડો તું મારી પત્ની હતી,’ પંડિતે આગળ બોલવા માંડ્યું, ‘એટલે મારે તને એક આજ્ઞા કરવાની છે. તેં તારા ચાતુરું નામ ગુપ્ત રાખ્યું છે. તો એ જ પ્રમાણે મારું નામ પણ તારે ગુપ્ત જ રાખવું. આ મુલકમાં મને ઓળખતું હોય એવું કાંઈ નથી. તો જીવનમાં કદી પણ તેં મને તારો પતિ ગણેલો એ વાત કાંઈ પણ માણસ આગળ ઉચ્ચારીશ નહિ! જગતના આ જંગલી સીમાડા પર હું હવે મારો તંબૂ નાખવાનો છું, કારણ કે બીજે ગમે ત્યાં જઈ તોપણ હું ત્યાં પ્રવાસી જ રહેવાનો છું, તેમ કાંઈ પણ માનવી સાથે ત્યાં મારે કશો સંબંધ હોય એવું બનવાનું નથી, ત્યારે બીજા બાબૂ આંહોં એક

સ્ત્રી, એક પુરુષ, અને એક બાળક છે જેમની અને મારી વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. પછી એ સંબંધ પ્રેમનો છે કે દ્વેષનો, નીતિન્યાયનો છે કે અનીતિમય અને અયોગ્ય છે, એ જુદી વાત છે. તું અને તારાં સ્વજનો એ મારાં જ છો, એટલે જ્યાં તું હો અને જ્યાં તારો પુરુષ હોય ત્યાં જ મારું ઘર છે. પણ તારે મારી વાત ખુલ્લી કરવી નહિ !”

‘તે તને એવું કેમ ગમે છે ?’ પોતાની અને આ પુરુષની વચ્ચેના આ ગૂઢ સંબંધથી, કાણ જાણે શા કારણે ભડકી જઈને હિસ્ટરે પૂછ્યું. ‘એ કરતાં તો તું પોતાની જાતને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે જાહેર કરી દે અને મારો સહંતરનો ત્યાગ કરી દે તો વધારે સારું નહિ ?’

‘હું જે કરું છું તેનું કારણ કદાચ એ હોય,’ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘કે બ્યલિયારી સ્ત્રીના પતિની જે બદનામી થાય તે વહેરવા હું તૈયાર નથી; અથવા એનાં એ સિવાય બીજાં પણ કારણો હોય. પણ ટૂંકામાં વાત એટલી કે મારો વિચાર કાંઈ જાણે નહિ એવી રીતે જીવવાનો ને મરવાનો છે. એટલે તારે દુનિયાને એમ જ જણાવવું કે તારો પતિ અત્યાર આગમજ ક્યારનો ગુજરી ગયો છે, અને એના સંબંધમાં કશા સમાચાર કદી આવવાના જ નથી. ભૂલ્યે ચૂક્યે કાંઈ દહાડો આપણો ભેટો થઈ જાય, તો તારી વાણી, ઇશારત, કે દૃષ્ટિથી તું મને જરા પણ ઓળખે છે એવું કદી પણ જણાવા દઈશ નહિ. ખાસ કરીને પેલા માણસને તો આ ગુપ્ત વાત કદી પણ કરીશ નહિ ! આમાં જો કંઈ પણ ચૂક કરી છે ને તો મરી પડી સમજજે ! તો પછી એ માણસની આખર, પદવી, અને જીવન સંઘળું મારા હાથમાં છે એ ધ્યાનમાં રાખજે ! મારે ખબરદાર !’

‘એની વાત ગુપ્ત રાખી છે તેમ તારી પણ રાખીશ,’ હિસ્ટરે કહ્યું.

‘ખા સોગંદ !’ પેલાએ કહ્યું.

એટલે હિસ્ટરે સોગંદ ખાધા.

‘અને હવે શ્રીમતી પ્રાર્થન, ’ રોજર ચિલિન્જવથે—આ માણસ હવે પછી આ નામે ઓળખાવાનો છે—કહ્યું, ‘તને આંહી હું એકલી રહેવા દઉં છું, તારું આ બાળક અને તારો આ હિંગલોફિયો અક્ષર એ બન્નેના સહવાસમાં હું તને એકલી રહેવા દઉં છું ! આમ કેમ અલી હેસ્ટર ? ઊંઘતી વખતે પણ તારે આ નિશાની ધારણ કરવી એવી શું લોકોએ સગ્ન કરી છે ? રાતે તને ભયંકર સ્વપ્નાં આવે એવી ધાસ્તી નથી લાગતી એથી ? ’

‘તું મારી સામે જોઈને કેમ એમ મેં મરકાવ્યા કરે છે ? ’ તેની આંખોની અંદરના ભાવો જોઈને મૂંઝાઈને હેસ્ટરે પૂછ્યું. ‘આંહી આપણી આસપાસના જંગલમાં જે સેતાન ફર્યા કરે છે તેના જેવો શું છે તું ? તેં શું મને ભોળવાને મારી પાસે એવો કરાર કરાવી લીધો છે કે જેથી મારા આત્માની અવગતિ થાય ? ’

‘ના, ના, તારા આત્માની નહિ, ’ ફરી વળી સ્મિત કરીને તેણે ઉત્તર આપ્યો, ‘નહિ, તારા આત્માની નહિ ! ’

હેસ્ટરનું ભરતકામ

હેસ્ટર પ્રાર્થનની કદની સળ હવે પૂરી થઈ. એટલે એની તુરંગનો દરવાજો ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યો ને એ સૂર્યપ્રકાશમાં બહાર આવી. આ સૂર્યપ્રકાશ સૌની ઉપર એક સરખો પડતો હતો, છતાં એના માંદલા રોગિષ્ટ હૃદયને જાણે એ પોતાની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર છતો કરવાને માટે જ પડતો હોય એમ લાગ્યું. તુરંગના ઊંબરમાંથી અત્યારે એ કાર્ધના સાથ વગર એકલી બહાર આવી એ વખતે, અગાઉ ચોપદાર વગેરેની સવારી સાથે બહાર આવેલી અને સૌ માણસો પોતાની સામે આંગળી ચીંધીને જોયા કરે એવા સાર્વજનિક તમાશાનો વિષય પૂર્વે વર્ણવ્યું તેમ પોતાને બનાવવામાં આવેલી તે વખત કરતાં પણ શરૂઆતમાં થોડાં ડગલાં સુધી તો એને વિશેષ દુઃખ થયું. પેલા પ્રસંગે તો પોતાના ચારિત્ર્યમાં જોટલું ઝૂઝવાનું બળ હતું તેટલું સઘળું એકઠું કરીને અને પોતાના મજબૂતતંતુઓ પર કડક કાબૂ મેળવીને એણે એ તમાશાને જળહળતા વિજયપ્રસંગના રૂપમાં દેસ્વી નાખ્યો હતો. વળી, એવો બનાવ તો આખા જીવનગાળામાં એક જ વાર બને એવો વિરલ હોય છે, એટલે એ બનાવનો સામનો કરવાને માટે તો એ, ભવિષ્યમાં અનેક શાંતિમય વરસો સુધી એને નભાવી શકે એટલી સઘળી જીવનશક્તિ કરી પણ કરકસર કર્યા વગર એ એક જ પ્રસંગમાં ખસી નાખે તોય એને કાર્ધ ના પાડે એવું નહોતું. જે કાયદાએ તેને સળ કરેલી તે કાયદો કડક દેખાવના રાક્ષસ

જેવો હતો, પણ એ બિહામણા રાક્ષસના વજ્રમાહુમાં જેમ નાશ કરવાની શક્તિ હતી તેમ ટેકા આપવાની પણ શક્તિ હતી, એટલે એ સજ્જ કરનારા કાયદાએ એને ફજોતીની ભયંકર કસોટી દરમિયાન ટકાવી પણ રાખી હતી. પણ આજે તુરંગના દરવાજામાંથી એકલી બહાર આવી ત્યારથી પછી એ કસોટી એક જ દહાડાની નહિ પણ રોજની વાત બની ગઈ એટલે પોતાની સહજ પ્રકૃતિમાં જે કંઈ સાધનસામગ્ર્ય હતું તેની મદદ લઈને એને ગમે તો ટકી રહેવાનું હતું, અથવા તો ટકી ન જ શકે તો પછી પરવશ બનીને ડૂકી જવાનું હતું. વર્તમાન દશાનું દુઃખ સહન કરવા માટે એ ભવિષ્ય પાસેથી કશી પણ મદદની આશા રાખી શકે એવું હતું નહિ. કેમકે આવતી કાલની સાથે આવતી કાલની પોતાની જ એવી નવી કસોટીઓ પાછી આવીને બીરી રહેવાની જ હતી. તે જ પ્રમાણે દર નવા નવા દિવસ સાથે નવી નવી કસોટીઓ આવવાની જ હતી અને અત્યારે અકથ્ય રીતે અસહ્ય લાગતી હતી એવી જ એ કસોટીઓમાંથી એને રોજ રોજ પસાર થવાનું હતું. દર દરના ભવિષ્યના દિવસો ક્રમે ક્રમે નજીક આવતા જવાના, પણ જતાં એ ભાવિ દિવસો દરમિયાન પણ એને એનો એ જ બોળે ઉપાડવાનો હતો અને એનું એ જ દુઃખ વેઠવાનું હતું. એમાંનું કશું એનાથી ફેંકી દેવાય એવું હતું નહિ, તેમ જોશું પણ થાય એમ હતું નહિ, કેમકે વખતા દિવસો અને ઉમેરાતાં વરસો આ શરમના હથ પર દુઃખનો ટેકરો વધારતા જ જવાનાં. આ સઘળાં વરસો દરમિયાન એનું જ્યદિતત્વ ભુસાર્થ જવાનું, એ જાણે કે મનુષ્ય-જ્યદિત છે એ વાત ભુસાર્થ જવાની, અને મનુષ્યજ્યદિતને બદલે એ સ્ત્રીજાતિની નિર્મળતા અને પાપમય કામગીતિની સામાન્ય સંજ્ઞા જેવી બની જવાની, અને સઘળા ઉપદેશોકા અને નીતિપ્રચારકો સહબોધ આપતી વખતે એની જાતનો એવી સંજ્ઞારૂપે ઉપયોગ કરવાના. એની જાતો પર લાલચોળ રંગનો અક્ષર સદાયે બલૂકતો રહેવાનો એટલે બિહરતી પેદીનાં અને વિશુદ્ધ હૃદયનાં સઘળાં સ્ત્રીપુરુષોને પોતે જાણેપાપની મૂર્તિ હોય, પાપનો સાકાર દેહ હોય, પાપનું જ

હાજરાહજૂર સ્વરૂપ હોય એમ પોતા તરફ જોવાનું સૌ શીખવવાનાં—મૂળ પ્રતિષ્ઠિત માતપિતાને ત્યાં જન્મેલી એવી પોતાને—અવિખ્યમાં પ્રાપ્ત વયની સ્ત્રી થવાની એવી નાનકડી બાળકીની માતાને—એકવાર સર્વથા નિર્દોષ અને નિષ્કલંક હતી એવી પોતાને—સૌ પાપના અવતાર-રૂપ જોતાં શીખવાનું—અને આ કલંક એને છેક મૃત્યુ પર્યંત ધારણ કરવું પડવાનું, મૃત્યુ પર્યંત જ શું, મૃત્યુ પછી એની કબર ઉપર કાંઈ સ્મરણચિહ્ન મુકવાનું તો આ કલંકસંજ્ઞાનું જ મુકવાનું.

આ બાઈએ આ ખૂચરિત લોકાની વસાહતમાં જ સદાકાળને માટે રહેવું એવું કાંઈ ફરમાન એને થયેલી સમ્મનું ન હતું, એટલે જો ધાર્યું હોત તો એ પોતાના અસલ વતનમાં અથવા તો યુરોપના બીજા કાંઈ દેશમાં જઈ શકત, અને ત્યાં જાણે નવો જ અવતાર પામી હોય એવો નવો જ સ્વાંગ ધારણ કરીને પોતાના આંદોના પ્રતિહાસને સર્વથા છુપાવી શકત. અથવા એણે જો ધાર્યું હોત તો એ બાબૂનાં ઘેર અભોધ જંગલોનો માર્ગ પણ લઈ શકત, અને આ મુલકમાં જે પ્રયદાએ એને સજ્જ કરેલી તેવા કાયદાઓથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનું જીવન ગાળનારી અને જુદાં જ રીતરિવાજો પાળનારી પ્રજાની સાથે એની પ્રકૃતિની ઉદામતા અને ઉન્મત્તતા એકરૂપ થઈ ભળી જત—આવી રીતે એની સમક્ષ વિશાળ જગત વિસ્તરેલું હોવા છતાં, અને એ વિશાળ જગતમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાને એ સ્વતંત્ર હોવા છતાં એ ક્યાંય પણ ન ગઈ અને જે મુલકમાં અને જે એક જ મુલકમાં પોતાને સૌ એખના અવતારરૂપ ગણે એ મુલકને જ હજી પોતાના વતનરૂપે ઓળખાવીને તેને જ વળગી રહી એ વણાંતે વિસ્મયજનક લાગશે. પણ પોતાના સમસ્ત જીવનને રંગી નાખે એવો કાંઈ મદદાન વિશિષ્ટ પ્રસંગ જે સ્થળે બન્યો હોય તે સ્થળે પડ્યા રહેવાની અને ભૂતની પેઠે તેની આસપાસ જ ઘૂંમ્યા કરવાની અનિવાર્ય વાસના માણસમાં ઉત્પન્ન કરે—એ પ્રસંગ જેમ વિશેષ ઘેરે અને ગમગાનીભર્યો તેમ આવી

લાગણી વિશેષ પ્રખળ રીતે ઉત્પન્ન કરે—એવું કાર્ષ અકળ વિધિનું વિધાન હોય છે, નસીમના જેટલી જ અપરિહાર્ય અને અવશ્યભાવી એવી કાર્ષક લાગણી માનવહૃદયમાં રહેલી છે. એ લાગણીને પરિણામે એ બાઈ આ ને આ જ સ્થળે રહી. એણે જે પાપ કર્યું હતું તે જાણે કે આંહીની જમીનમાં એણે નાખેલાં મૂળિયાં હતાં. બીજા બધા યાત્રાળુ અને પ્રવાસીને આટલા બધા પ્રતિમૂળ થઈ પડતા આ અસ્થ્યપ્રદેશમાં હિસ્ટર પ્રાઈનનો જાણે કે નવો જન્મ થયો હતો, અને મૂળ જન્મ કરતાં પણ આ નવા જન્મમાં એને આ પ્રદેશ સાથે વિશેષ મેળ બેસી ગયો હતો, તેથી જ આ મુલક જંગલી અને ગમગીનીભરેલો હોવા છતાં તેને એણે પોતાના જીવનભરનું નિવાસસ્થાન બતાવ્યું. આ પ્રદેશની સાથે સરખાવતાં જગતમાં અન્ય સર્વ સ્થળો—જ્યાં પોતાનું સુખમય બચપણ વીતેલું અને લાંબા વખત પર કાઢી નાખેલાં કપડાંની પેઠે જ્યાં પોતાનો નિષ્કલંક કન્યાકાળ પોતાની માતાની મુરક્ષિત સંભાળ નીચે રહેલો હતો પણ લાગતો હતો એવું ઈન્ડિઅના કૃષિપ્રદેશમાં આવેલું પોતાનું અસલ ગામડું પણ—પ્રદેશ જેવાં લાગતાં હતાં. એને આ સ્થળ સાથે બાંધી રાખનારી સાંકળો હતી તો લોહાના જ અંકાડાની, અને એના અંતરાત્માને ખૂબ સંતાપ આપનારી હતી, છતાં એ કદી પણ તોડી શકાય એવું હતું નહિ.

કદાચ એમ પણ હોય—કદાચ શું નિઃશંક એમ જ હતું, એકે આ વાત એ પોતાના મનથી પણ છુપાવતી હતી, અને દરમાંથી સાપ નીકળે તેમ એના અંતરમાંથી આ વાત જ્યારે બહાર નીકળવા મથતી ત્યારે એનું મોઢું ઝાંખું પડી જતું—કે પોતાના જીવનમાં ભારે આપત્તિજનક થઈ પડેલા એવા આ પ્રદેશમાં એને રાખનારી એક બીજી લાગણી હતી. આ લાગણી તે એ કે જે પુરુષની સાથે પોતાને સંબંધ થયેલો હતો તે પુરુષ પણ આ જ પ્રદેશમાં વસી રહ્યો હતો, અને તેનાં પગલાં પણ આ જ ભૂમિમાં સંચરી રહ્યાં હતા. એ પુરુષની સાથેનો સંબંધ અત્યારે જગતદષ્ટિએ ભલેને માન્ય ન ગણાયો હોય

તોપણ છેવટના ક્યામતના દિવસે અદાલતની ગાદી સમક્ષ તો એ પુરુષ પણ પોતાની જ પડખે ઊભો રહેવાનો, અને એ ગાદી જ પછી એમને ભવિષ્યમાં અનન્ત સહચારનો બદલો આપે એવી એમની લક્ષ્મવેદી બની જવાની, એમ એ માનતી હતી. માનવહૃદયોને ફસાવનાર આસુરી સત્ત્વે આ વિચાર હેસ્ટરના ચિત્તમાં ફરીફરીને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, અને એ વિચાર ઉત્પન્ન થતાં એને જે તીવ્ર અને પરિણામાંધ આનંદ થતો, અને પછી બીજી જ ક્ષણે એ વિચારને હૃદયમાંથી હાંકી કાઢવાને એ જે પ્રયત્ન કરતી તે જોઈને આ આસુરી સત્ત્વ ખડખડ હસતું હતું. જાણે કે આ વિચારનું મુખ પૂરુંપાધરું જુએ ન જુએ એટલામાં તો તેને એ તેની અધારી ગુફામાં તરત હડસેલી દેતી. જે વિચારને જોરે એ બળપૂર્વક પોતાનું મન મનાવતી હતી, ન્યૂઇઝ્લંડની અંદરનો નિવાસ ચાલુ રાખવા માટે ત્રિવિધ દલીલો કરીને પોતાના અંતિમ પ્રયોજનરૂપે જે વિચાર એ પોતાના મનમાં રજૂ કરતી હતી તે અર્ધ આત્મવંચના જેવો હતો. આ વિચાર તે એ કે પોતાનું પતન થયેલું તે આ સ્થળે, અને તેથી ઈહલોકમાં એ પતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ પોતે આ જ સ્થળે રહીને કરવું જોઈએ; એટલે આંહી રહેવાથી પોતાને રોજ રોજ જે શરમની યાતના સહન કરવી પડવાની તે યાતના જ પોતાના અંતરનો સઘળો મળ આખરે દૂર કરી દેશે, અને પોતાના હૃદયમાં નવી જ વિશુદ્ધિ, તપને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી એટલે સન્ત-પુરુષોના જેવી ઉચ્ચતર પ્રકારની વિશુદ્ધિ, પ્રકટાવશે. આવી માનસિક વિચારણા કરીને એણે આ જ પ્રદેશમાં વસવાનો નિર્ધાર કર્યો.

ત્યારે હેસ્ટર પ્રાર્થન આ મુલકમાંથી નાસી ગઈ નહિ તે આવી વિચારણાને લીધે. શહેરને સીમાડે, દ્વીપકલ્પની કિનાર પર, છતાં બીજી કાંઈ પણ વસ્તીથી સર્વથા દૂર એવી એક પરાળ છાએલી નાનકડી જૂંપડી મૂળ તો કાંઈ અગાઉના વસાહતીએ બાંધી હતી, પણ એની આસપાસની જમીન ખેતીને માટે કસ વગરની માલૂમ પડતાં તેમ શહેરથી દૂર હોવાને લીધે બીજા

વસાહતીઓ સાથેના સામાજિક વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ માલૂમ પડતાં તેણે તે તજ દીધી હતી. તે ઝૂંપડી સમુદ્રકિનારે બાંધેલી હતી, અને તેની પશ્ચિમ દિશાએ સામેની બાજુએ જંગલોથી છવાયેલી ટેકરીઓ આવેલી હતી. એ ઝૂંપડીની નજીક નાનાં દીંગરાએલાં ઝાડવાંનું એક ઝુંડ હતું—એ દીપકલપમાં એવાં નાનાં દીંગરાએલાં ઝાડવાં જ ઊગતાં—તે એ ઝૂંપડીને પૂરેપૂરી ઢાંકી તો નહોતું હતું, પણ જાણે કે એમ સૂચવતું હતું કે આ સ્થળે એક એવો પદાર્થ છે કે જે ઢાંકી દેવો જોઈતો હતો અથવા ઢાંકી દીધો હોત તો વધારે સારું લાગત. ત્યારે આવી આ અલગ એકાન્ત ઝૂંપડીમાં હિસ્ટરે ન્યાયાધીશોની પરવાનગી લઈને પોતાના બાળક સાથે રહેવા માંડ્યું, અને પોતાની પાસે જે થોડુંકાણું સાધન હતું તેના વડે જેમ તેમ ગુમરો કરવા માંડ્યા. એ આંહી રહેવા આવી કે તરત જ આ સ્થળ પર શંકાનો કાંઈ અકળ ઓળો પથરાઈ ગયો. આ બાઈને માનવજાતિની દયાહિનિયા વંચિત રાખીને દૂર દૂર શા માટે હડસેલી મૂકેલી એ નાનાં બાળકો કંઈ સમજી શકે નહિ, એટલે એ જ્યારે પોતાના ઘરની બારી આગળ પોતાનું ભરતકામ લઈને બેઠી હોય, અથવા બારણામાં બેઠી હોય, અથવા પોતાના નાનકડા બગીચામાં કંઈ મહેનતનું કામ કરતી હોય, અથવા શહેરમાં જવાના માર્ગ પર ચાલતી હોય, ત્યારે નાનાં બાળકો જાનાંમાનાં આવીને એને જોઈ રહેતાં, પણ એની છાતી પરના લાલ અક્ષર પર એમની નજર પડતી કે તરત જ કાંઈ વિચિત્ર પ્રકારની બીંતિને લીધે એકદમ હટી દાઢીને નાસી જતાં.

હિસ્ટર જોકે સાવ એકલ દશામાં હતી, અને આખી દુનિયામાં કાંઈ પણ માણસ એના મિત્ર તરીકે એની પડખે આવીને બેસી રહેવાની હિંમત કરી શકે એવું નહોતું, છતાં એને ખાવાપીવાની બાબતમાં જરા પણ તંગી વેઠવી પડે એવી હદેશત નહોતી. કેમકે જોકે એ મુલકમાં ભરતકામના કસબને માટે બહુ અવકાશ નહોતો, છતાં એવા મુલકમાં પણ એ કસબદાર એ પોતાના અને પોતાના

જિજ્ઞાસા બચ્ચાના ગુજરાત માટે જોઈએ તેટલું સહેલાઈથી મેળવી લેતી હતી. એ જમાનામાં, તેમ અત્યારે પણ, સ્ત્રીઓને માટે શક્ય અને સંભવિત કસબ તે તો આ એક ભરતકામનો જ કસબ છે. આ કસબમાં એની કલ્પના કેવી ચાલતી હતી. અને કેવું નાજુક કામ ચતુરાર્ધપૂર્વક એ કરી શકતી હતી તેનો નમૂનો, પોતાની છાતી પર એણે પેન્ના અક્ષરની આસપાસ જે વિલક્ષણ ભરતકામ કરેલું હતું તેમાંથી મળી આવતો હતો. આ ભરતકામ એટલું આકર્ષક હતું કે દરબારી સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં રેશમી અને કસબી કપડાં પર આવા ભરતકામનો લાભ લઈ તેને વધુ સુંદર બનાવવાનું ચૂકતી નહિ. સામાન્ય રીતે આંહીના ખૂરિદન લોકોના પોશાકમાં સોગિયા જેવી સાદાઈ દેખાતી હતી, એટલે એના ભરતકામની સુંદર રચનાઓ માટે આંહી વારંવાર માગ જોઈ થાય એવો તે ખડુ સંભવ નહોતો, છતાં એ જમાનાની રસવૃત્તિ એવી હતી કે આવા ભરતકામમાં જે કંઈ ખૂબ કાળજી અને પ્રયાસપૂર્વક કરવામાં આવતું તેને માટે એને આદરભાવ રહેતો, અને એ રસવૃત્તિની અસર આપણા અમેરિકન 'વડવાઓ-હોડી છૂટે નહિ' એવી અનેક 'ફેશનો' ને કાશુમાત્રમાં હોડી દઈને આંહી આવેલા એવા કંઠાર પ્રકૃતિના આપણા અમેરિકન વડવાઓ-પર પણ થયા વિના રહી નહિ, એટલે એમના તંત્રમાં પણ ધર્મીધિકારદીક્ષા, ન્યાયાધિકારદીક્ષા, તેમ આંહીની નવી સરકાર જે નવી નવી હમામભરી પદ્ધતિઓ લોકો આગળ દાખવતી હતી તદ્દનુસાર યોગ્યએલા સઘળા જાહેર સમારંભો, એક નિયમ તરીકે જ ભારે દાઢમાઠ અને ભવ્યતાથી ઊજવાતા, અને એ સર્વ પ્રસંગે એક પ્રકારનો ગંભીર છતાં વિચારપૂર્વક યોજાતો એવો ભભંકા જેવામાં આવતો. જે માણસોને શાસનતંત્રની લગામો પહેલવહેલી સોંપવામાં આવતી તેમને માટે એ પ્રસંગે મોટા ગળપદા, ભારે મહેનતે તૈયાર કરેલા કમરબંધ, અને ભારે શોભાયમાન રીતે ભરેલાં હાથનાં મોજાં, આ સઘળી સામગ્રી આવશ્યક ગણાતી-સામાન્ય માણસોને માટે તો સંખ્યના આર્થિક વ્યયનિમાયક કાયદા જ આવી વસ્તુઓની મતાર્થ કરતા, છતાં નવા અમલની દીક્ષા લેતા માણસો

માટે તેમ પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે પુષ્કળ ધનને લીધે સમાજમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવનાર પુરુષોને માટે આવી વસ્તુઓની છૂટ રાખવામાં આવી હતી. મૈયત વખતના પોશાકમાં પણ, ગમે તો ગુજસ્નારના શરીરના શણુગાર તરીકે અથવા તો પછી તેની પાછળ તેનાં સ્વજનોને તેના મૃત્યુથી થએલો શોક ધોળા અને કાળા કાપડની વિવિધ રચનાઓ દ્વારા દર્શાવવાના સાધન તરીકે પણ હેસ્ટર પ્રાર્ધન પુરું પાડે એવા ભરતકામની વારંવાર જરૂર પડતી. વળી બાળકોને માટે કપડાં તૈયાર કરવાનાં હતાં તેમાં પણ એની મંડુનતની જરૂર પડતી અને તેથી એને કંઈક બરકત થાય એવો અવકાશ રહેતો.

એટલે ક્રમે ક્રમે, અને તે પણ છેક ધીમે ધીમે જ એમ નહિ, પણ ઠીક ઠીક ત્વરાથી, એના હાથના ભરતકામનો ત્યાં બંધ ચાલ પડી ગયો. ગમે તો લોકોને આ દુર્ભાગી સ્ત્રીના દુર્ભાગ્ય પ્રત્યે દયા આવતી તે કારણે, અથવા તો ધણીવાર સામાન્ય કે માલવિનાના પદાર્થોને પણ કાલ્પનિક મહત્ત્વ આપી બેસનારી એવી લોકોની રોગિષ્ઠ વિદ્યુત કૌતુક-વૃત્તિને લીધે, અથવા તો પછી બીજી રીતે ખાતરી પડી રહેત એવી એક ખોટ હેસ્ટરે ખરેખર પૂરી તેને લીધે—આમ કારણ ગમે તે હોય પણ એક પરિણામ તો ચોક્કસ આવ્યું કે જેટલા કલાક સુધી પોતે ભરતકામ કરવાનું યોગ્ય ગણે તેટલા સઘળા કલાક સુધી ચાલે એટલા ભરતકામને માટે પૂરા દામ મળી રહે એવી સ્થિતિ ત્યાં ઊભી થઈ હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે દમદમ અને ભભકાના પ્રસંગોએ એના પાપથી ખરડાએલા હાથે તૈયાર કરેલાં કપડાં પહેરીને લોકો પોતાની મોહ અને મિથ્યાભિમાનની મનોવૃત્તિને ડામવા માગતા હોય, કેમકે સૂએ જે ગળપટ્ટો પહેરતો તેના પર એની ભરતકળા નજરે પડતી હતી, સૈનિકજનો ગળાની આસપાસ જે રુમાલ બાંધતા તેમાં પણ એનું ભરતકામ જોવામાં આવતું, અને પાદરીલોકો જે પટ્ટો પહેરતા ત્યાં પણ તે દેખાતું; વળી નાનકડા બચ્ચાની ટોપી પર એ શણુગારસ્યના કરતું; અને છેવટ, માણસો મરી જતા ત્યારે તેમની દફનપેટીમાં મડદા

ભેથું ઉઝાઈને સડી જવા માટે પણ એનું ભરતકામ સાથે સાથે લપેટી દેવામાં આવતું હતું. આમ એ સધળા પ્રસંગે દૃષ્ટિગોચર થતું હતું, છતાં એક પ્રસંગે એનો કાળજીપૂર્વક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો. એનું ભરતકામ સધળે પ્રસંગે ખપમાં લેવાતું, પણ લગ્નોદ્ધત કન્યાના મુખ પરની શરમતી સુરખી ઢાંકવાને માટે વપરાતા સફેદ બુરખા પર એને પોતાની ભરતકળા લોકાએ અજમાવવા દીધી હોય એવો એક પણ દાખલો નોંધાએલો નીકળતો નથી. એટલે લોકા આ એક પ્રસંગે એની કળાનો દઢતાપૂર્વક બહિષ્કાર કરતા અને આ બહિષ્કાર તો, એના પાપ પ્રત્યે સમાજ કેવા અચળ અને નિર્વૃણ તિરસ્કારપૂર્વક જોતો હતો તેના જ નિદર્શનરૂપ હતો.

હેસ્ટર બહુ પૈસા પેદા કરવાની પરવા કરતી નહિ. એ પોતે તો કોઈ તપસ્વીના જેટલી સાદાઈથી રહેતી, પણ પોતાના બાળકને એકે વાતની જાણપ રહેવા દેતી નહિ. એટલે પોતાને માટે સૂકા રોટલો અને પોતાની બાળકને માટે સાદું તથા કોઈ વાતની ન્યૂનતા વગરનું સમૃદ્ધજીવન એ બન્નેને માટે જોગવાઈ કરી શકાય એવી વધુ કમાણી કરવા એ કદી દરકાર કરતી નહિ. એ પોતે જાડાંમાં જાડાં અને વધારેમાં વધારે સોગિયા રંગનાં કપડાં પહેરતી. અને એ કપડાં પર શણગાર જેવું કંઈ હોય તો તે જિંદગીભર એને કપાળે ચોટેલો પેલો હિંગળોફિયો અક્ષર ભરેલો હતો તે જ હતું. પોતે આમ છેક જ સાદાં કપડાં પહેરતી, પણ પોતાની પુત્રીને તો એ તરેહવાર રંગમેરંગી પોશાક પહેરાવતી,—એ નાનકડી છોકરીમાં સૂક્ષ્મ સુકુમાર લાવણ્ય હતું એને પૂર બહારમાં ખીલવે એવો તરેહવાર રંગમેરંગી પોશાક એ પહેરાવતી. આ પોશાક પાછળ એક બીજો પણ ભેદ રહેલો હતો, પણ એ વિશે આપણે આગળ કોઈ બીજો પ્રસંગે વાત કરીશું. પોતાની છોકરીના શણગારમાં હેસ્ટર આ પ્રમાણે જે થોડોધણો ખર્ચ કરતી તે સિવાય પોતાની પાસે જે કંઈ પૈસા વધતા તે સધળા તે પોતાના કરતાં ઓછાં દુર્ભાગી હોય એવાં સધળાં દુઃખિયાં માણસોને

ધર્માદામાં આપી દેતો-એકે આવાં દુખિયાં માણસો તેની પાસેથી ધર્માદો લઈને પણ ધણી વાર તો તેનું અપમાન જ કરતાં. તે જ રીતે પોતાનો ધણોખરો સમય પણ પોતાની ભરતકળાનો વધુ વિકાસ કરવામાં અને એ દ્વારા વધુ સુંદર નમૂના પેદા કરવામાં તે ધારત તો ગાળી શકત. પણ તેમ ન કરતાં એ સધળો સમય તે ગરીબગુરખાંઓને માટે જડાં કપડાં સીવવામાં ગાળતી. સંભવ છે કે સમયનો આવો ઉપયોગ કરવામાં તેનો આશય પોતે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો હતો, અને એ આટલા બધા કલાકે આવા અણુવડ સીવણકામ પાછળ ગાળતી તેમાં તેનો હેતુ પોતાના આનંદ તેમ સુખનો ત્યાગીખૂટતો ભોગ આપવાનો જ જણાતો હતો. એની મૂળ પ્રકૃતિ, પૂર્વ પ્રદેશના લોકોના જેવી માતખર અને વિલાસી હતી, એટલે એનામાં ભજન અને સુંદરતાને માટે સાહજિક રસવૃત્તિ હતી, પણ એના સમસ્ત જીવનમાં એક એના ભરતકામ સિવાય બીજો કયાંયે એ રસવૃત્તિના એ વિનિયોગ કરી શકે એવું હતું નહિ. સ્ત્રી જાતિને નાણુક ભરતકામમાં જે મળ આવે છે તે પુરુષ જાતિના તો સમજવામાં પણ આવતી નથી. હિસ્ટર પ્રાર્થનને તો એ ભરતકામ પોતાના હૃદયના ઉલ્કટ ભાવોને પ્રકટ કરવાનું અને એ રીતે ચિન્તાશાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ધર્મ પડે એવું હતું. પણ જીવનના અન્ય સર્વ આનંદોની પેઠે આ ભરતકામના આનંદને પણ પાપ ગણીને તેણે તથા દીધો. આવી નાની ખામતમાં પણ એ બાઈ એવી રીતે પુણ્ય પાપના વિચારોને વગર કારણે વચ્ચે લાવતી હતી એ ઉપરથી તો એવી ધારણી રહે છે કે એ બાઈના હૃદયમાં સ્થિર સાચા પશ્ચાત્તાપ જેવું બહુ થોડું હતું અને આ બધાની પાછળ જાડે જાડે કાર્ષ્ક શંકારપદ વૃત્તિ કે અનિષ્ટ મનોભાવ છુપાઈ રહ્યો હતો.

હિસ્ટર પ્રાર્થન આવી રીતે જગતમાં પોતાનું જીવન ગુમ્મરવા લાગી. એનામાં સદજ ચારિત્રમળ હોવાને લીધે તેમ જ વિરલ શક્તિ હોવાથી જગત એનો સર્વથા ત્યાગ કરી શક્યું નહિ, જો કે સ્ત્રીહૃદયથી સહ્યા ન જાય એવા કલંકથી તો એને તેણે અંતિ

કરી જ. સમાજ સાથેના એના સંબંધા વ્યવહારમાં પણ પોતે એ સમાજના અંગરૂપ છે એમ એને લાગે એવું કશું જોવામાં આવતું નહોતું. જે જે માણસના સંસર્ગમાં એ આવતી તે સૌની એકેએક એણે, એકેએક શબ્દ, તેમ મૌન પણ એનો સાથે બહિષ્કાર કર્યો છે એમ જ સૂચવતું અને ઘણી વાર તો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી પણ દેતું. એ બાણે કાંઈ જુદા જ જગતમાં વસતી હોય અથવા બીજા મનુષ્યો કરતાં જુદી જ ઇંદ્રિયો અને કરણોથી વ્યવહાર કરતી હોય એટલી બધી એકલી અટૂલી એને બતાવી દેવામાં આવી હતી. કાંઈ માણસ મરીને ભૂત થાય, અને એ પછી પોતાને ઘેર પાછું આવે તો એ જેમ કાંઈની નજરે ન પડી શકે અથવા બીજા કાંઈ રીતે પોતાની હાજરી વ્યક્ત ન કરી શકે, ઘરમાં કંઈ આનંદોત્સવનો પ્રસંગ હોય તો અગાઉ પોતે હયાત હતું એ વખતે તેમાં જેમ લાગ લેતું તેમ હવે ન લઈ શકે, અથવા કુટુંબમાં કાંઈ શોકપ્રસંગ હોય તો તેમાં પણ જેમ દિલગીરી ન દર્શાવી શકે, અથવા પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાની એને કુદરતી નિયમોથી મનાઈ થએલી હોવા છતાં જો કાંઈ યુક્તિ કરીને એવી સહાનુભૂતિ દર્શાવે તો એ જેમ લોકોમાં કેવળ ત્રાસ અને ભીતિભર્યા અણુગમાનો જ ભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવું આ હેસ્ટર પ્રાર્થનનું પણ થયું, અને એ પણ એ ભૂતની પેઠે આ જગતની અંદરના સંબંધા નીતિવ્યવહારથી તેમ લાગણીવ્યાપારથી અલગ જેવી બની ગઈ. સમસ્ત વિશ્વાદ્વયમાં એના પ્રત્યે કાંઈ જાતની લાગણી રહી હોય તો તે ફક્ત ભૂત પ્રત્યે જેમ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણુગમાની જ લાગણી હોય છે તેવી જ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણુગમાની જ લાગણી તેમ વધારામાં વળી ઉગ્રમાં ઉગ્ર તિરસ્કારની જ લાગણી રહેલી જોવામાં આવતી હતી. એ જમાનો કંઈ માયા કે મૃદુતાનો જમાનો નહોતો. અને જોકે એવા જમાનામાં અને જગતમાં પોતાની સ્થિતિ એ યરાચર સમજતી હતી અને એ સ્થિતિ કદી પણ એ વીસરી જાય એવો સંભવ જ નહોતો, છતાં તેની એ સ્થિતિ, એના અંતરના એ આળા ભાગ પર ફરી ફરીને નિર્દય રીતે આઘાત

પહોંચાડીને, દર વખતે નવું જ કષ્ટ પેદા કરે એવી રીતે એને ફરી ફરીને પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં આવતી હતી. આપણે આગળ કહી ગયા તેમ, જે ગરીબગુરખાંઓને એ ઉદારતાથી મદદ કરતી તેઓ જ પોતાને સહાય કરનારી એ સ્ત્રીની નિંદા કરતાં હતાં. એ જ રીતે પોતાના કામકાજને અંગે એને ઉચ્ચ વર્ગની ખાનુઓને ત્યાં જવું પડતું ત્યારે એ ખાનુઓ પણ કુટલીકવાર નાની નાની વાતમાં ગર્ભિત આક્ષેપો કરવાની સ્ત્રીજાતિની સહજ ટેવ દ્વારા ટાઢા કામ દર્શને તો કુટલીક વાર વળી એના આળા અંતરને સખત નિર્દય ઝાટકા જેવાં લાગે એવાં અસહ્ય વેણુ ઉચ્ચારીને એના હૃદયમાં ઝેર રેડતી હતી. આ બધી રીતોથી હેસ્ટર હવે લાંબા વખતથી સારી પેડે ટેવાઈ ગઈ હતી, એટલે આવા કાઈ પણ પ્રસંગે ઉત્તરમાં એ અક્ષર સરખો ઉચ્ચારતી નહિ; ફક્ત આવું કાઈ નિંદાવચન સાંભળતી ત્યારે એના શ્રીકા ગાલ પર ઘડીભર અનિવાર્ય રીતે શરમની સુરખી એકાએક જવાઈ જતી, અને પછી તરત પાછી એના અંતરના ઊંડાણમાં વિશ્લીન થઈ જતી. આવા સર્વ પ્રસંગોએ તે ખૂબ ધીરજ રાખતી—ખરેખર સહન-શક્તિ અને ધીરજની ખાખતમાં તો એ શહીદ બની ગઈ હતી, છતાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી વખતે પોતાના આ સંઘળા વિરોધીઓ પર આશીર્વાદ વરસાવવાની વિનંતિ કરતાં અચકાતી, કેમકે એ સૈને મારી આપવાની એની અંતરની ભાવના અને ઇચ્છા હોવા છતાં રખેને પોતે આશિષવચન ઉચ્ચારવા જાય તે વખતે જીભ હૃદયી આશિષને બદલે ક્યાંક શાપ જ આપી બેસશે એવી એને સદાયે ભીતિ રહ્યા કરતી હતી.

યેલી પ્યૂરિટન અદાલતે હેસ્ટરને સજા તો જોકે એક જ વાર કરેલી, પણ એ સજા એવી કરી કે એની પ્રવૃત્તિ સતત રીતે ચાલુ રહી અને એનો ક્યારે પણ અંત આવ્યો નહિ, એટલે એક જ વખતની સજાદ્વારા આમ ચતુરાઈપૂર્વક સદાની યાતના ઉત્પન્ન કરનારા એ અદાલતના ચુકાદાથી હેસ્ટરને ઉપર વર્ણવી તેવી અને બીજી હજારો રીતે સખત દુઃખના અસંખ્ય આંચકા અખંડપણે સહન કર્યા

કરવા પડતા હતા. એ રસ્તામાં ચાલી જતી હોય અને ભોગમેગે કાઠ પાદરીનો ભેટો થઈ જતો તો એને શિખામણના બે બોલ સાંભળાવવાને તે રસ્તા વચ્ચેવચ્ચે ઊભો રહી જતો, પરિણામે ત્યાં તરત જ આ લાચાર પાપી સ્ત્રીની આસપાસ લોકોનું મોટું ટોળું એકઠું થઈ જતું, અને એને જોઈને તે પછી દાંતિયાં કરતું અથવા રોષ અને તિરસ્કારથી ભરાં ચડાવીને એને જોઈ રહેતું. રવિવારને દિવસે વિશ્વપિતાના પ્રસન્ન હાસ્યનો આસ્વાદ લેવાની આશાએ એ દેવળમાં જતી, તો ત્યાં પણ દુર્ભાગ્યે એ જતો જ પાદરીના પ્રવચનનો વિષય બની જતી. પછી તો એ છોકરાંઓથી પણ ડરવા લાગી; કેમકે તેઓ એને ઘણીવાર શહેરમાં શાંતિથી મૂંગી મૂંગી ચાલી જતી જોતાં, અને એ વખતે નાનકડી છોકરી સિવાય બીજા કાંઈને એની સાથે દેખતાં નહિ, એ ઉપરથી તથા એમનાં માતપિતાની વાતો ઉપરથી આ સોખત વગરની અટૂલી સ્ત્રીમાં કેમકેમાટી ઉપજાવે એવું કંઈક વસી રહેલું છે એવો આછો આછો ખ્યાલ એમના મગજમાં પેસી ગયો હતો. એટલે એ રસ્તે થઈને ચાલી જતી હોય ત્યારે આ છોકરાં પહેલાં તો એને શાંતિથી પસાર થવા દેતાં, પણ એ જરાક દૂર પહોંચે એટલે પછી એ સઘળાં મોટી ચીસો પાડતાં પાડતાં એની પાછળ દોડતાં. આ વખતે દોડતાં દોડતાં એ એવો શબ્દ ઉચ્ચારી બેસતાં જેનો એમને પોતાને મન તો કશો અર્થ નહોતો, પણ એમના મુખમાંથી અજાણતા નીકળી ગયેલા એ શબ્દથી હેસ્ટરને ભારે ત્રાસ થતો. એને તો એથી જાણે એવું થતું કે પોતાની કલંકકથા સમસ્ત વાતાવરણમાં એટલી બધી વિસ્તરી ગઈ છે કે જાણે અખિલ નિસર્ગ પણ એનાથી વાકેફ હોય એમ લાગતું. આ વાત એના મગજમાં એટલી બધી ઠસી ગઈ હતી કે એની કાળી કરમકથા વૃક્ષોનાં પાંદડાં અંદર અંદર ધીરે અવાજે ગૂંજતાં હોત—ગ્રીષ્મઋતુની વાયુ-લહરીઓ એનો ગણગણાટ કરતી હોત—અથવા હેમંતશિશિરનો સૂસવતો પવન એ સંબંધી ચીસો નાખીને બોલતો હોત—તો એ બધું સાંભળીને પણ આ છોકરાંઓનો શબ્દ સાંભળીને હેસ્ટરને થતી એથી વધુ વેદના

ન થાત. આમાં વળી કાર્મ પણ નવો માણસ એને તાકીને જોયા કરતો તેથી એને જુદી જ જાતની યાતનાનો અનુભવ થતો. અગ્નિપ્રયાગ માણસો જ્યારે એના હિંગજોડિયા અક્ષર તરફ કૌતુકપૂર્વક વિચિત્ર રીતે જોઈ રહેતાં—અને કાર્મ પણ માણસ એ અક્ષર તરફ જોયા વિના કદી પણ રહેતું નહિ—ત્યારે તેઓ જાણે કે નવેસરથી એ અક્ષરનો હિસ્ટરના હૈયામાં ડામ દેતા; એટલે બહીવાર તો પોતાને કાર્મ જોતું હોય ત્યારે આ અક્ષરસંજાને પોતાના હાથથી ઢાંકી દેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઈ આવતી, જોકે આ ઇચ્છાને એ સદાયે રોકી જ રાખતી. પણ ત્યારે બીજી બાજુથી એક પરિચિત પુરુષની દ્રષ્ટિ એના પર પડતી ત્યારે વળી એને જુદી જ જાતનું કષ્ટ થતું. એ પુરુષની પરિચયસૂચક હંડી એકાગ્રદ્રષ્ટિ એને મારે અસહ્ય થઈ પડતી. ટૂંકામાં, પહેલેથી છેલ્લે સુધી આ અક્ષરસંજા પર કાર્મ પણ મનુષ્ય જોતું તો હિસ્ટર પ્રાર્થના ચિત્તમાં દારણ વેદના થતી. આ સંજાવાળું સ્થળ એને મન કદી પણ રીહું ન બન્યું, ઊલટું એને તો જાણે રોજની યાતના સાથે એ ધા રોજ રોજ વધુ ને વધુ આળો બનતો જતો હોય એમ લાગતું હતું.

પણ કાર્મકવાર, વણે દિવસે અથવા કદાચ ઘણે મહાને કાર્મકવાર, પોતાની કલંકસંજા પર એ એવી દ્રષ્ટિ—માનવોચિત્ત માયાભાવભરી દ્રષ્ટિ—પડતી જોતી કે જેથી જાણે પોતાની વેદનામાં એ અડધો ભાગ પડાવતી હોય એમ એને કાણવાર દુઃખમાંથી નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો. પણ બીજી જ કાણે તો એ દુઃખ પાછું, પહેલાં કરતાં વિશેષ ઉત્કટતાના અનુભવ સાથે, ધસી આવતું; કેમકે આગલું દુઃખ, અને આગલા દુઃખની નિવૃત્તિ એ જે વચ્ચેના ગાળામાં એ વળી નવું પાપ કરી બેસતી. હિસ્ટરે પાપ કરેલું તે શું જાણે એકલીએ જ કરેલું ?

જીવનમાં આવું દુઃખ આમ એકલાં એકલાં સહન કરવું પડ્યું તેથી હિસ્ટરની કલ્પનાશક્તિ પર કંઈક અસર થઈ, અને એ જો ચારિત્ર્ય તેમ જુદામાં વધુ મૃદુ કે પોચી હોત તો, એ અસર જોથી પણ વધારે થાત. આથી, જે નાનકડી દુનિયા સાથે એને જાણ સંબંધ હતો એ

દુનિયામાં, પોતાની સદાની રીત પ્રમાણે કાઈ પણ સોખતી વિના એ એકલી આમ તેમ જતી આવતી કે ફરતી ત્યારે હેસ્ટરને અવારનવાર એમ લાગતું—કદાચ એને એવો તરંગ જ થઈ આવતો, છતાં આ તરંગ હોય તોપણ કેમે કરતાં ન નિવારી શકાય એવો પ્રખળ આ તરંગ હતો—કે આ હિંગબોકિયા અક્ષરે એને એક નવી જ જ્ઞાનેન્દ્રિય આપેલ છે. એને થતું કે આ હિંગબોકિયા અક્ષરે એને બીજાનાં અંતરોમાં છુપાઈ રહેલા પાપનું સમભાવભયું જ્ઞાન આપ્યું છે. આ વાત માનતાં એને કમક્રમાં આવતાં છતાં માન્યા વગર એનો છૂટકો જ નહોતો. આ રીતે બીજાનાં અંતરો ઉધાડાં થતાં જે અપ્રકટ વાતો એના જાણવામાં આવતી એથી એ ત્રાસી જતી. આ અપ્રકટ વાતો જાણવાથી એના મનમાં કેવા વિચારો આવતા ? એના હૃદયમાં વસી રહેલું આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને હજુ અડધી જ વશ કરી શક્યું હતું, અને એની આસુરી અસર સામે તે હજુ સતત રીતે મથ્યા કરતી હતી. એ આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને એમ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા કરતું હતું કે આ બધાં લોકો બહારથી પવિત્રતા અને ચારિત્ર્ય-વિશુદ્ધિનો વાધો પહેરીને ફરે છે તે તો કેવળ જુઠાણું અને દંભ જ છે, અને એ સૌના સંબંધમાં જે સત્ય હકીકત પ્રકટ થાય, તો તો, એક હેસ્ટર પ્રાર્થન ઉપરાંત બીજાં અનેક માણસના હૃદય પર એની પેઠે જ હિંગબોકિયા અક્ષર ચમકવા લાગે,—આમ એ આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા કરતું હતું એટલે તેવા જ વિચારો એના મનમાં આવે એમાં આશ્ચર્ય શું ? ત્યારે, આવા વિચારો એક રીતે આછા, ઝાંખા અને છતાં બીજી રીતે તદ્દન સ્પષ્ટ એવા સ્વરૂપમાં એના મનમાં આવતા હતા તેને એણે સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવા ? આ સ્ત્રીને જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ તો પાર વગરનો થયો હતો, પણ એ સુત્રણા દુઃખમય અનુભવમાં આ વિચારના જેવી ભયંકર અને ધૂણારૂપદ વસ્તુ તો એને બીજી એક પણ લાગી નહોતી. આ જ્ઞાન અને આ વિચાર એના હૃદયમાં વારીવાર અણધાર્યો આંચકો પેદા કરતાં અને એને મૂંઝવણમાં નાખી દેતાં, કેમકે એ જ્ઞાન વારીવાર સામાન્ય રીતે

માનનીય ગણાતી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ચોંકાવી મૂક એવી વાતો પ્રગટ કરી દેતું અને કોઈને સ્વપ્ને ચે ખ્યાલ ન હોય એવે સ્થળે અને સમયે અણુધારી હકીકતો પ્રગટ કરી દેતું. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈકવાર એ કોઈ પૂજ્ય ધર્મગુરુ કે ન્યાયમૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય-ધર્મિષ્ઠતા અને ન્યાયશીલતાના આદર્શરૂપ ગણાતા તથા પ્રાચીન પૂજ્યભાવભર્યા એ જમાનામાં દેવી ફિરતાની સાથમાં ફરે એવા પવિત્ર મનાતા અને લોકોમાં સદાયે અત્યંત આદરભાવપૂર્વક પૂજાતા એવા કોઈ ધર્મગુરુ કે ન્યાયમૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય-ત્યાં એની છાતી પરનું રક્તપાણું કલંકચિહ્ન જાણે એ વ્યક્તિ સાથે પોતાને કંઈક જોડું સગપણ હોય એવા સમભાવપૂર્વક એકદમ સળવળી જઈતું. એટલે હેસ્ટર મનમાં પ્રશ્ન કરતી કે ‘આંહી વળી આટલામાં કયો દુરાત્મા આવી ચડ્યો છે ?’ અને સાધારણ રીતે નીચી નજરે ચાલ્યા જવાની પોતાની ટેવ હતી, એટલે ક્યવાતે મને જ્યારે નીચેથી જોયે નજર નાખતી ત્યારે પૃથ્વીલોકમાં સન્તપુરુષો તરીકે પૂજાતા આ મહાપુરુષ સિવાય બીજી કોઈ પણ માનવવ્યક્તિ એની દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાતી નહિ ! વળી કોઈ વાર કોઈ આધેડ ઉમરની સ્ત્રી પોતાના વિશુદ્ધિપ્રેમમાં હેસ્ટર તરફ અણુગમમાં ભવાં સંકોચતી ચાલી જતી હોય ત્યાં, એ સ્ત્રી સાથે જાણે જૂનો ભગિનીભાવ હોય એવી વૃત્તિ હેસ્ટર ધણી ધણી રોકવા મથે છતાં હઠપૂર્વક એના હૃદયમાં જોડી આવતી ! હવે લોક-માન્યતા પ્રમાણે આ આધેડ સ્ત્રીએ પોતાના અંતરમાં જીવનભર જર્મિની ઉખા વગરની ખરફ જેવી ઉજ્જવળ અને નિષ્કલંક વિશુદ્ધિ ભરી રાખી હતી. ત્યારે પછી એ પ્રાદાની હૃદયની એ રાગોખા વગરની નિષ્કલંક વિશુદ્ધિ, અને હેસ્ટર પ્રાર્થનાના હૃદય પરની આ સળગતી કલંકસંજ્ઞા—એ બે વચ્ચે શું સામ્ય કે સગપણ હોઈ શકે ? અથવા, કોઈક બીજો પ્રસંગે વળી, એકાએક એના અંતરમાં વીજળીના જેવો આંચકો જીપ-જીને ચેતવણી આપતો કે ‘અરે હેસ્ટર, જો, જો, આ આપણી બહેન-પણી જાય !’ અને એ ચેતવણી ઉપરથી જ્યાં નજર જોઈ કરીને એ જોવા જાય, ત્યાં તો કોઈ જુવાન કુમારિકા શરમાતી શરમાતી તરિછી

નજરે એના હિંગજોકિયા અક્ષરને જોતી હોય, અને હાથુવાર હિંગજોકિયો અક્ષર જોવાથી જાણે પોતાની વિશુદ્ધિ કંઈક અલગાર્થ ગઈ હોય એવા ભાવથી ગાલ પર શરમના આજા શેરડા પાડતી તરત પોતાની આંખ ત્યાંથી જોંથી લેતી હોય એવું દસ્ય તેની નજરે પડે ! અરે સેતાન ! તારું માદળિયું તો આ કલંકસંજારૂપે જાતીએ જડી જ રાખ્યું છે, તો શું આ પામર પાપી સ્ત્રી પણ શકે કે માનભાવથી જોઈ શકે એવી એક પણ વ્યક્તિ જીવાન કે વૃદ્ધ એક વર્ગનાં સ્ત્રી પુરુષોમાંથી એને માટે શું તું નહિ જ રહેવા દે ? જગતમાં પછી કાર્ધના પર શ્રદ્ધા જ રહે નહિ એ જ પાપનું સૌથી દુઃખકર પરિણામ છે. ત્યારે, પોતાના હૃદયની નમજાર્થ અને માનવજાતિના કાયદાની સખતાર્થનો આવી કૂર રીતે ભોગ બન્યા છતાં હેસ્ટર પ્રાર્થન હજી જગતમાં કાર્ધ પણ મનુષ્ય પોતાના જોટણું દુષ્ટ નથી એમ માનવાને મથ્યા કરતી હતી એ વસ્તુ, આ અનાથ સ્ત્રીનું હૃદય હજી સર્વથા સડી નહોતું ગયું એની જ સામિતી અને પુરાવા તરીકે આપણે સૌએ સ્વીકારવી જોઈએ.

એ જૂના સાગિયા જમાનાનાં લોકો પોતાની કલ્પનાશક્તિને ગમી જાય એવી વસ્તુઓને હમેશાં ભયંકર વરવો વેશ પહેરાવી દેતાં હતાં. એટલે આ પ્રાર્થના હિંગજોકિયા અક્ષર વિશે પણ એમણે એક વાત જોડી કાઢી હતી. આપણે ધારીએ તો એ વાતમાંથી એક મહા ભયંકર અહભુતરસ નીગળતી કથા ઉપજતી શકીએ. એ લોકો કહેતાં કે આ પ્રાર્થ જે કલંકસંજારૂપે ધારણ કરતી હતી તે કંઈ કાર્ધ દુનિયાદારી રંગના ફૂંડામાં રંગેલું હિંગજોકિયા રંગનું કપડું જ નહોતું, પણ તે તો નરકકુંડના દેવતાની આંચથી ધગધગતું હતું અને જ્યારે હેસ્ટર પ્રાર્થન રાતને વખતે બહાર નીકળતી ત્યારે આજીં ભભૂખી ઊંડેલું દેખાતું હતું. અને ખરેખર, એ કપડું હેસ્ટરના હૈયામાં એટલી ઊંડી બળતરા ઉત્પન્ન કર્યા કરતું હતું કે આપણી અત્યારની નાસ્તિક મનોદશા સ્વીકારવા તત્પર થાય તે કરતાં વિશેષ સત્ય એમના આ કથનમાં હતું એમ આપણે અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

પર્લ

આપણે હજી હેસ્ટરના બાળક વિશે કંઈ જાણ્યા નથી. એ નાનકડી બાળાનું નિર્દોષ જીવન, વિશ્વંભરના કાર્મ અકળ વિધાનને અનુસરી ગીચ જાડીના વિસ્તાર અને ગલીકુંચીઓમાંથી કાર્મ સુભગ અમર પુષ્પ જિગી નીકળે તેમ, પાપમય દુર્વાસનાના દારણુ અતિરેકમાંથી ફૂટી નીકળ્યું હતું. એ બાળાને દહાડે દિવસે વિકસતી અને મોટી થતી જોતાં, રોજ રોજ વધુ ને વધુ ભભકદાર બનતા જતા એના સૌન્દર્યને, અને એના નાજુક અવયવો પર તરલ કાન્તિ વિસ્તારતા એના બુદ્ધિ-તેજને નિરખતાં આ દુઃખી અબજાને કેવી વિચિત્ર લાગણી થઈ આવતી ! એ બાળા કાણ ? એની પર્લ !—કેમકે હેસ્ટરે એનું નામ ‘પર્લ’ (મોતી) એવું રાખ્યું હતું; એવું નામ રાખવાનું કારણ કંઈ એ બાળકીનો દેખાવ મોતી જેવો હતો એ નહોતું. ખરી રીતે એના સ્વરૂપમાં મોતીના શાન્ત, ઉજ્જવળ, અને ઊર્મિરહિત તેજની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું નહોતું. પણ એનું નામ ‘પર્લ’ રાખવાનું કારણ તો એ હતું કે એને મન એ અત્યંત મોંઘી હતી — પોતાનું સર્વસ્વ ખરચ્યા પછી એ પોતાને લાધી હતી અને અત્યારે એ એની માતાની અનન્ય પૂંજ જેવી થઈ પડી હતી, એટલા માટે એણે તેનું નામ ‘પર્લ’ એવું રાખ્યું હતું. અને ખરેખર, આ બાળકના ઉદ્ભવની ઘટના કેવી વિચિત્ર હતી ! માનવીએ આ સ્ત્રીનાં પાપને હિંગળાક્રિયા

રંગની કલંકસંજ્ઞાથી અંકિત કર્યું હતું, અને એ કલંકસંજ્ઞાની અસર એટલી સચોટ અને વિનાશકારી હતી, કે એના જોડલા જ પાપી મનુષ્ય સિવાય બીજા કોઈ પણ માનવપ્રાણીની સહાનુભૂતિ એને કદી સાંપડે જ નહિ ! ત્યારે બીજી બાજુથી ઈશ્વરે, જે પાપની માનવીએ આટલી ભયંકર સજા કરી હતી તેના જ સીધા ફળરૂપે એને એક સુંદર બાળક આપ્યું હતું, જેનું સ્થાન એનું એ જ કલંકિત વક્ષઃસ્થળ હતું, જે એનાં માતપિતાને સદાને માટે આ આખી માનવજાતિ સાથે અને તેની ભાવિ વંશપરંપરા સાથે સાંકળનારું હતું, અને જે આખરે પરમધન્ય આત્મારૂપે સ્વર્ગમાં સંચરવાનું હતું ! છતાં આવા વિચારોથી હૃદય પ્રાપ્તિના હૃદયમાં આશા કરતાં બીતિના ભાવો વિશેષ ઉત્પન્ન થતા, કેમકે એ સમજતી હતી કે પોતે કરેલું કામ દુષ્ટ હતું, એટલે એ કામનું પરિણામ કદી પણ સારું આવે એવી વાત એ માની શકે એમ નહોતું, તેથી પાપના ફળ રૂપે જન્મેલી આ બાળકીમાં એ પાપને અનુરૂપ એવું કોઈ અનિષ્ટ કે ઉન્મત્તામંભર્યું લક્ષણ ક્યાંક આવી તો નથી ગયું ને એવી બીજી એ પોતાના બાળકની વિકસતી પ્રકૃતિને સદા ભયપૂર્વક નિરખ્યા કરતી હતી.

પણ એ બાળકમાં શારીરિક ખોડ જેવું તો કર્યું નિઃશંક નહોતું જ. એની સર્વાંગસંપૂર્ણ અનન્ન આકૃતિ, એનું ચાંચલ્ય, અને અત્યાર સુધી અણપલોટાએલા એવા એના સંવ્રણા અવયવો વાપરવામાં એની નૈસર્ગિક ચાલાકી આ સંવ્રણું એ બાળકને ઇંડનમાં જન્મેલ હોત તો તેને માટે પણ યોગ્ય બનાવે એવું હતું; જગતનાં આદિ માતપિતાને એ ઇંડનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવેલાં તે પછી પણ ત્યાંના ફિરરતાઓને રમવાના રમકડા તરીકે આ બાળકને ત્યાં રાખ્યું હોત તો ત્યાં રહેવા જોડલી યોગ્યતા તેની આ શરીરસંપત્તિમાં હતી. વળી આ બાળકમાં અક્ષત સૌંદર્ય સાથે સદા અનિવાર્ય રીતે જોવામાં ન આવતું એવું નૈસર્ગિક લાવણ્ય પણ હતું, આ લાવણ્યને લીધે જ એને ગમે તેવો સાદો પોશાક પહેર્યો હોય તોપણ જાણે એ જ પોશાક એને સૌથી

વધારે ભળી જતો હોય એવી છાપ એ જોનારના ચિત્ત પર પાડતી હતી. પણ આ નાનકડી પર્લને કપડાં પહેરાવવામાં આવતાં તે પણ દંઈ ગામડી રોંચા લોકાના જેવાં તો નહોતાં જ. કોઈ વિકૃત રાગિણી હેતુથી પ્રેરાઈ ને—એ વિકૃત હેતુ શો તે તો અત્યાર કરતાં આગળ ઉપર વધારે સારી રીતે સમજી શકાશે,—આ બાળકીની માતાએ તેને માટે ત્યાં જે સૌથી વધારે મોંઘું અને સૌથી વધારે ભલકદાર કાપડ મળી શકે એમ હતું તે પેદા કર્યું હતું, ને એ કાપડ પર પોતાની સમસ્ત કલ્પનાશક્તિની સઘળી કરામત વાપરીને એને તરેહવાર શણગારથી શોભાવ્યું હતું અને એવી રીતે તૈયાર કરેલો પોશાક પહેરાવીને એ પોતાની પુત્રીને લોકો સમક્ષ ફેરવતી હતી. આવા પોશાકમાં સજ્જ થએલી હોય ત્યારે એ બાળકીની નાજુક કાયા એવી ગૌરવભરેલી અને દમામદાર લાગતી હતી, અને બીજું કોઈ બાળક ઓછું સુંદર હોય તો તેના એ ઊતરતા સૌન્દર્યને અંખવાવી નાખે એવાં ભલકભર્યાં કપડાંમાં આ પર્લનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય એવું પૂર બહારમાં ખીલી નીકળતું હતું, કે એના જૂંપડાંની શામળી જમીન પર એ ધૂમતી ત્યારે તેની આસપાસ એક આખું તેજોવલય પથરાઈ જતું. અને છતાં કોઈ વાર તેણે બાલોચિત રમતમાં રગદોળ્યું કે ફાડી નાખ્યું હોય એવું સાદું ગામડી જલણું પહેર્યું હોય તો એ જલલામાં પણ એની છબી એવી જ આકર્ષક—પેલાં ભલકભર્યાં કપડાં પહેરતી તે વખતના જેવી જ આકર્ષક—લાગતી. આ પર્લના સ્વરૂપમાં અપાર વૈવિધ્યનું જાદૂ ભર્યું હતું. આ એક બાળકમાં, ગામડિયા બાળકની જંગલી ફૂલના જેવી સુંદરતાથી માંડીને તે નાનકડી રાજકુમારીની ભવ્યતા અને દમદમ સુધીનાં અનેકવિધ સૌન્દર્ય અને અનેકવિધ બાળકો સમાઈ ગયાં હતાં પણ આ સઘળાં સ્વરૂપોની અંદર એક લક્ષણ સળંગ રીતે ઓતપ્રોત થયેલું હતું, અને તે એનો ઉત્કટ રાગ, એનો ઘેરો વર્ણ. એનું રૂપ ગમે તેવો દેખાવ ધારણ કરે પણ આ લક્ષણ એમાંથી કદી પણ અછતું રહેતું જ નહિ અને એનાં

અનેકવિધ સ્વરૂપોમાંથી એક પણ સ્વરૂપમાં એ જો શીઘ્ર પડી હોત, એનો રંગ જો આછો બન્યો હોત, તો એનું સ્વરૂપ જ—એનું વ્યાકૃત્ત્વ જ—સદંતર નાશ પામ્યું હોત, તો પછી તે પહેલાંની પર્ણ ન રહી હોત અને કાર્ધક બીજ જ બની ગઈ હોત !

આ એની બાહ્ય પરિવર્તનશીલતા એના આંતર જીવનના વિવિધ ગુણધર્મો સૂચવવા અને ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ કરતી નહોતી. એની પ્રકૃતિમાં ગંભીરતા તેમ વિવિધતા બંને હતાં; પણ ખરેખર કે ક્રમ તે તો કાણ જાણે, પણ હિસ્ટરીની ભડકણ કદપનાને એવું લાગ્યા કરતું હતું કે જે જગતમાં એ બાળકી જન્મી હતી તે જગત સાથે જાણે પોતાને કશી નિસ્મત ન હોય તથા તે જગતને અનુરૂપ એ બની શકે એમ ન હોય એ પ્રકારની તેની પ્રકૃતિ હતી. વાત એ હતી કે એ બાળકને કાર્ધ રીતે નિયમપાલક બનાવી શકાતું નહોતું. એને જન્મ આપવામાં જગતના એક મહાનિયમનો ભંગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને એના પગિણામે એક એવો જીવ અવતર્યો હતો કે જેનાં મૂળતત્ત્વો ધણું કરીને સૌન્દર્યભર્યા અને તેજદાર હતાં, પણ એ સઘળાં મૂળતત્ત્વો અવ્યવસ્થિત હતાં, અથવા એમાં વ્યવસ્થા જેવું કંઈ હતું તો તે વિશિષ્ટ કે અનન્ય પ્રકારનું હતું, અને તેથી તેમાં સામ્ય, વૈપર્ય કે નેદ અભેદનું કાર્ધ ધોરણ શોધી કાઢવું એ અશક્ય કે મુશ્કેલ હતું. પોતાના બાળકની આવી પ્રકૃતિનો ખુલાસો કરવાનું હિસ્ટર પાસે એક જ સાધન હતું, ને તે પણ બહુ ઝાંખો અને અપૂર્ણ ખુલાસો જ આપી શકે એવું હતું, અને તે સાધન તે એ કે પર્ણનો આત્મા આધ્યાત્મિક જગતમાંથી પોતાનું જીવનતત્ત્વ મેળવી રહ્યો હતો, તેમ એની શરીરપ્રકૃતિ પૃથ્વીની માટીમાંથી પોતાનું સર્જન કરી રહી હતી, તે સમય દરમિયાન પોતે કવી હતી એ વસ્તુનું સ્મરણ કરવું. આમ પર્ણ પોતાના પેટમાં હતી તે સમયની પોતાની મનોદશાનું સ્મરણ કરવાથી જ તેની વિલક્ષણ પ્રકૃતિનો કંઈકે ખુલાસો થઈ શકતો હતો.

એ વખતની માતાની આવેશમય અને રાગમય અવસ્થાના માધ્યમ દ્વારા જ આ અણુજન્મ્યા બાળક પોતાના નીતિજીવનનાં કિસ્સો મેળવ્યાં હતાં, અને એ કિસ્સો અસલ સ્વરૂપમાં ગમે તેટલાં શુભ અને સ્વચ્છ હોવા છતાં, પોતાની માતાની ચિતાવસ્થા રૂપી વચગાળાના વાતાવરણમાંથી એમાં કેસરી તેમ સોનેરી રંગનો ઘેરો પાસ લાગ્યો હતો, તેમ જ એ વાતાવરણમાંના ભબૂકતા પ્રકાશ ને કાળા ઓળા અને અમિશ્ર તેજની પણ તેના પર જાંડી અસર થઈ હતી. સૌથી વિશેષ તો, એ ગાળા દરમિયાન હૅસ્ટરના આત્મામાં જે આંતર પુરુષ ચાલી રહ્યું હતું તે એની આ પર્વમાં સ્થાયી રૂપ ધારણ કરીને ચિરંજીવ બન્યું હતું. પોતાની બાળકીમાં હવે અત્યારે એ પોતાની એ વખતની નિરંકુશ, મરણિયા, બંડખોર મનોદશાનું, પોતાના સ્વભાવની ચંચળતાનું તેમ જ પોતાના અંતરાકાશમાં ગ્લાનિ અને નિરાશાનાં જે વાદળો ઘેરાઈ વળ્યાં હતાં તેનું પણ પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ શકતી હતી. પોતાના વારસા રૂપે મળેલાં એ સત્રજાં તરવો અત્યારે એ નાનકડી બાળકીની બાલપ્રકૃતિરૂપી અરુણોદયની સુરખીમાં ચમકી રહ્યાં હતાં, પણ આગળ ઉપર એ શૈશવપ્રભાત પરિપક્વ બનીને જ્યારે પ્રૌઢાવસ્થા રૂપી મધ્યાહ્નમાં પરિણત થવાનું, ત્યારે એ સત્રજાં તરવો ભારે ઝંઝાવાત અને બિમ્બ-તોફાનોનાં જનક થઈ પડે એવું લાગતું હતું.

એ જમાનાનું કૌટુંબિક નિયમન અત્યારના કરતાં અનેકગણું કડક ગણાય એવું હતું. બાળકના કોઈ દોષ સમયે ભવાં સંકોચાવવાં, કંઠાર ટપકા આપવો અને ફરી ફરીને સોટીનો ઉપયોગ કરવો, એવીએવી શાસ્ત્રવિહિત રીતો બાળક ખરેખર જે ગુના કે અપરાધ કર્યા હોય તેની સજા રૂપે યોજવામાં આવતી હતી એટલું જ નહિ પણ બાલોચિત સત્રજા સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ અને પોષણને માટે પણ આવી રીતો પથ્ય અને હિતકર ગણવામાં આવતી હતી. પણ હૅસ્ટર પ્રાર્થનને તો આ એકનું એક બાળક હોવાથી તેના પર સ્વાભાવિક

રીતે જ અત્યંત પ્રેમ હતો એટલે એના તરફ તે અયોગ્ય કે વધુ
 પડતી કડકાઈ રાખે એવી ધાસ્તીને તો અવકાશ જ નહોતો. છતાં
 પોતાની ભૂલોનું અને દુઃખોનું એને ખરાખર ભાન હોવાથી શિશુના
 રૂપમાં જે અમર આત્મા આ રીતે તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો તેના
 ઉપર કામળતાભર્યો છતાં ચાંપતો કાબૂ રાખવાની તેણે કાશિશ કરી,
 પણ એ રીતે કાબૂ રાખવાનું કૌશલ તેનામાં હતું નહિ—એવો કાબૂ
 રાખવા માટે તેણે સ્મિત ને રોષ ઉભયની અજમાયશ કરી જોઈ,
 પણ એ બેમાંથી એકની કંઈ લેખામાં લેવા જેવી અસર ન માલૂમ
 પડતાં હિસ્ટરને એ કાશિશ છોડી દઈને એ બાળકને પોતાની લાગણીઓ
 જ્યાં દોરે તેમ દોરાવા દેવું અને પોતે બાબૂ પર ઊભા રહીને એ બેમાં
 કરવું એ પ્રકારની તટસ્થતા ધારણ કરવાની આખરે ફરજ પડી.
 અલબત્ત, કાઈ પણ બાબતમાં સ્થૂળ દબાણ કે નિયંત્રણ કરવામાં
 આવતું, તો એવું દબાણ કે નિયંત્રણ ચાલુ હોય તેટલો વખત
 તે અસરકારક નીવડતું. બાકી એના ચિત્ત કે હૃદયને બીજી કાઈ રીતે
 કાબૂમાં રાખવાનો કાઈ વાર પ્રયત્ન કરવામાં આવતો તો એવો
 પ્રયત્ન જે પળે થતો તે પળે એ નાનકડી પર્લનું મન
 જે ડેકાણે હોય તો તે વશ થતી, અને ડેકાણે ન હોય તો
 કશાને ગણકારતી નહિ. 'પર્લ' હજી છેક શૈશવ અવસ્થામાં હતી
 એટલામાં જ એની મા, આ વખતે આ છોકરી પર દબાણ કરતું,
 કે તેની સાથે દલીલ કરતું, કે તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતું તો એ
 બધી મહેનત ફોગટ જ જવાની એવી એને અગાઉથી જ ચેતવણી
 આપી કે એ પ્રકારની એની મુખમુદ્રા અમુક અમુક સમયે થઈ આવતી
 તેનાથી ખરાખર પરિચિત થઈ ગઈ હતી. એની આ મુખમુદ્રા એટલી
 બધી સમજભરી છતાં અકળ હતી, એમાં એટલી બધી આડાઈ તેમ
 કાઈ કાઈવાર તો ખાર પણ વ્યક્ત થતો, અને સાધારણ રીતે એમાં
 ઊર્મિનો એવો ઉદામ પ્રવાહ પ્રકટ થતો કે આ 'પર્લ' તે ખરેખર માનવ-
 જાતિનું બાળક છે કે કાઈ બીજી જાતિનું એવો પ્રશ્ન હિસ્ટરના અંતરમાં
 અનિવાર્ય રીતે થઈ આવતો. કેમકે એ બાળા માનવ કરતાં પણ કાઈ

હવાઈ સત્ત્વ જેવી વિશેષ લાગતી હતી. એ રમતી ત્યારે પણ પોતાની ઝૂંપડીના આંગણામાં ઘડીવાર વિલક્ષણ પ્રકારની રમત રમીને પછી જાણે એ ખવાનો ઉપહાસ કરતી હોય એવું સ્મિત કરીને ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ જતી. જ્યારે જ્યારે ઉપર વર્ણુઓ તેવો ભાવ એની ઉન્મત્ત, ચમકતી, કાળી આંખોમાં પ્રકટ થતો ત્યારે ત્યારે એ ભાવને લીધે એનામાં વિલક્ષણ પ્રકારની વિહરતા અને અસ્પૃશ્યતા જોવામાં આવતી: જાણે કે એ અન્ય માનવીઓની પેઠે પૃથ્વી પર ચાલતી ન હોય, પણ હવામાં ધૂમતી હોય, અને કાઈ અગમ્યસ્થાનમાંથી આવતા અને વળી પાછા અગમ્યસ્થાને ચાલ્યા જતા એવા ચમકતા તેજની પેઠે અદૃશ્ય થઈ જતી હોય એવું લાગતું હતું. એટલે જ્યારે જ્યારે આવો ભાવ એના મુખ પર જોતી ત્યારે હિસ્ટરને અનિવાર્ય રીતે એ બાળક તરફ ધસવું પડતું—એ પોતે એના ભણી જાય એટલે તે નાનકડું તોફાની પોરિયું નાસવા લાગતું તેથી તેની પાછળ હડી કાઢવી પડતી અને તેને પકડી પાડી પોતાની છાતી સરસી દાખી આવેશભર્યાં ચુંબનોની તેના પર ઝડી વરસાવવી પડતી અને આ બધું થતું તે એનો બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ ઊભરાઈ જતો હતો એ કારણે થતું હતું તે કરતાં વિશેષ તો પર્વ આપણા હાથમાં કદી પકડાય જ નહિ એવું ક્યેવળ હવાઈ સત્ત્વ જ નથી, પણ આપણા સૌના જેવું લોહીમાંસવું પૂતળું છે એ બાબતની પોતાના અંતરને ખાતરી આપવા માટે થતું હતું. પણ હિસ્ટર જ્યારે પર્વને આવા ઉદ્દેશથી પકડી પાડતી ત્યારે પર્વ એમદમ ખડખડ હસી પડતી, અને તેનું એ હાસ્ય આનંદ અને સંગીતમાધુર્યથી ભરપૂર હોવા છતાં, તેની માતાની મૂળ શંકાને તો નિર્મળ કરવાને બદલે ઊલટી વિશેષ દૃઢ બનાવતું.

પર્વ હિસ્ટરની અનન્ય દોલત હતી, ભારે ક્રિંમતે એણે તે મેળવી હતી અને એના જીવનમાં તે સર્વસ્વ જેવી હતી, એટલે પોતાની આ મોંઘી પુત્રી અને પોતાની વચ્ચે જ્યારે હિસ્ટર ઉપર વર્ણુઓ તે પ્રકારનો ગભરાવી મૂકે અને સમજ્યો સમજાય નહિ એવો અકળ જાદૂઈ પડે.

જોતી ત્યારે એના હૃદયને ભારે આઘાત પહોંચતો, અને એ આઘાતને લીધે કેટલીકવાર એ રડી પડતી. આવા પ્રસંગની પર્જના મન પર કેવી અસર થશે તે પહેલેથી કહેવું હમેશાં મુશ્કેલ હતું, એટલે હમેશાં તો નહિ પણ કેટલીકવાર તે ભવાં સંકોચાવતી, પોતાની નાનકડી મૂઠીઓ વાળીને મુકડીઓ ઊગામતી, અને અંતરનો અસંતોષ વ્યક્ત કરે એવી અનુકંપારહિત સખ્ત, કઠોર મુખમુદ્રા ધારણ કરતી. કાર્તિકાર્ત વાર તો વળી જાણે પોતે મનુષ્યજીવનનાં દુઃખશોકથી પર હોય અને એ દુઃખશોકને સમજવાને પણ અશક્ત હોય એવી રીતે, પોતાની માતાને ઝડતી દેખીને તે ફરી બીજી વાર અને તે પણ પહેલા કરતાં મોટા અવાજે ખડખડ હસી પડતી. અથવા કાર્તિકાર એવું બનતું—જોકે બહુ વિરલ પ્રસંગે જ આવું બનતું—કે દુઃખના આવેગ અને રોષથી તેનું ચિત્ત મંઝાર્ત જતું, એટલે એ મંજવણના અમળાટમાં પોતાની માતા પ્રત્યે પોતાનો જે પ્રેમભાવ હતો તે હુસકા ખાતી ખાતી ભાંગ્યાતુટ્યા શબ્દોમાં તે યોલી બતાવતી અને એવી રીતે પોતાના હૃદયના ચૂરા કરીને જ જાણે પોતાને પણ હૃદય છે એ હકીકત સૌને સાબિત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હોય એવું તેનું વર્તન થઈ જતું. પણ પર્જની આવી આવેશભરી અનુકંપા કે મૃદુતા પર આધાર રાખવો એ હિસ્ટરને ભાગ્યે જ સલામત લાગતું, કેમકે એ અનુકંપા અને મૃદુતા તો જેમ એકાએક અકસ્માત્ પ્રકટતી તેમ એટલી જ ત્વરાથી એકાએક અકસ્માત્ અદૃશ્ય પણ થઈ જતી. આ બધી વસ્તુઓ પર વિચાર કરતાં પર્જની માતાને પોતાની સ્થિતિ કાર્તિક માણસે ભૂતને યોલાવ્યું હોય પણ તેને યોલાવવાની વિધિમાં કંઈક ભૂલ થઈ જવાને લીધે, એ નવીન અને અક્ષય સત્ત્વને કાબૂમાં રાખે એવો મંત્ર કે તાર્તિવક શબ્દ તે જાણવા પામેલ ન હોય, એના જેવી થએલી લાગતી. એને ખરેખરી શાન્તિ મળતી તે તો પોતાની બાળકી જ્યારે ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડી હોય ત્યારે જ. એ વખતે પર્જી એને તેના સંબંધમાં કશી બીતિ કે શંકા જેવું રહેતું નહિ અને એ નિરાંતે શાન્ત, ગમગીનીમિશ્રિત છતાં મધુર મુખભર્યા કલાકોનો આસ્વાદ લેતી. પણ જેવી નનાકડી પર્લ ઊંઘમાંથી

ઊઠતી, અને પોતાની ઊઘડતી આંખોનાં પોપચાં નીચેની પોતાની પ્રકૃતિરૂપ અવળાઈ ને આડાઈના ભાવે ચમકાવતી, કે તરત જ હેરટના આ અલ્પ સુખાસ્વાદનો અંત આવતો !

પર્લ એકદમ મોટી થઈ ગઈ—ખરેખર, ભારે વિચિત્ર લાગે એવી ઝડપથી તે મોટી થઈ ગઈ!—એટલે જ્યાં તેની માતા તેને સદાયે સસ્મિત મુખે સત્કારતી અને કાલાયેલા શબ્દોથી લાડ લડાવતી તે ધરનો પ્રદેશ મૂકીને ખીજાં બાળકો સાથે સામાજિક સહવાસમાં આવવા જેવી ઉમરે એ ઝપાટામાં પહોંચી ગઈ! હવે આ વખતે તે જો ખીજાં બાળકો સાથે રમતમાં ભાગ લઈ શકી હોત, તો અનેક બાળકોના કલ્પલટમાંથી પોતાની પુત્રીનો પક્ષી જેવો સ્પષ્ટ અવાજ સાંભળતાં, અને રમતમાં મશગૂલ બની ગએલાં અન્ય સર્વ બાળકોના ટોળાના મિશ્ર ઘોંઘાટમાંથી પોતાના પરમપ્રિય સંતાનનો સ્વર જુદો પારખી કાઢતાં હેરટર પ્રાર્થનને કેટલો બધો આનંદ થયો હોત ! પણ એવો આનંદ એના નસીબમાં લખાયો નહોતો. ક્રમકે જન્મી ત્યારથી જ પર્લને બાલજગતમાંથી દેશ-વટો મળેલો હતો. તે પાપના પરિણામ ને પ્રતીકરૂપે દુરાચારમાંથી જન્મેલું બાળક હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મનાં અન્ય બાળકો સાથે રમવાનો તેને મિલકુલ હક્ક નહોતો. એ બાળક પોતે પણ કાંઈ અદ્ભુત શક્તિથી પોતાની આ એકલદશા સમજી ગયું—ભાગ્યે પોતાની આસપાસ એક અબેઘ વાડ સ્ત્રી દીધેલી છે અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો, અન્ય બાળકોની સાથે સરખાવતાં પોતાની પરિસ્થિતિ સર્વથા વિલક્ષણ છે, એ હકીકત તે ખરાખર સમજી ગયું. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી હેરટર સામાન્ય જનતાની નજરે આ બાળકના સાથ વગર કદી પણ પડી નહોતી. ત્યારે ત્યારે એ શહેરમાં જતી ત્યારે પર્લ પણ એની સાથે હંમેશાં હોય જ : પ્રારંભમાં નાનકડું બચ્ચું હતી ત્યારે કાખમાં તેડેલી હોય, અને પછીથી મોટી થઈ ત્યારે, પોતાની માતાની નાનકડી સોબતણુ તરીકે, પોતાના આખા હાથે માતાની તર્જની મજબૂત રીતે પકડીને અને હેરટર એક ડગલું ભરે એટલામાં નાનાં નાનાં ચાર ડગલાં ભરતી ભરતી

તે એની સાથે ચાલતી. શહેરના મહોલ્લાઓના ધાસ છવાએલા છેડા પર અથવા ધરના ઊંબરામાં એ વસાહતનાં બાળકાને ખૂરિટન લોકાની પ્રકૃતિ છૂટ આપે એવી મોગિયા ઢબે તે રમતાં દેખતી—એ બાળકા ગમે તો દેવળમાં જવાની અથવા કવેકર લોકાને ફટકાવવાની અથવા ઇન્ડિયન લોકા સાથેની ખોટી દેખાવમાત્રની લડાઈમાં તેમના માથાની ઝુલકાંવાળી ચામડી ઊતરડી નાખવાની અથવા ભૂતડાકણોનો વેશ લઈને એક બીજાને લડકાવી મૂકવાની રમતો રમતાં તે જોતી. આ બધી રમતો પર્લ જોતી, અને ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્રતાથી જોઈ રહેતી, પણ એ બાળકા સાથે પરિચય પાડવાનો કે ભાઈબંધી કરવાનો કદી પણ ચત્ત કરતી નહિ. કોઈ બાળક જાતે આવીને તેની સાથે વાત કરવું તો તે એને જવાબ દેતી નહિ. ફટલીક વાર બાળકા તેની આસપાસ ફરી વળતાં તો તે કોંઈથી નાનકડી ચંડી જેવું દારુણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તીણા અવાજે અસંખ્ય ઉદ્ગારો કાઢતી કાઢતી એ બાળકા પર ફેંકવા માટે કાંકરા ને પથરા ઉપાડવા મંડી પડતી. તેના આ અસંખ્ય પ્રલાપથી તેની મા ધૂણી ઊઠતી, કેમકે એ વખતના તેના શબ્દો કોઈ અજાણી બોલીમાં કોઈ ડાકણ શાપ દેતી હોય એવા લાગતા.

આ બધાની પાછળની ખરી હકીકત એ હતી કે પેલાં નાનકડાં ખૂરિટન બાળકા ભારે અસહિષ્ણુ સ્વભાવનાં હતાં અને તેથી આ માદીકરી બન્ને જાણે પસંદશી કે અમાનુષી કે પરંપરાગત રીતરિવાજોથી ભિન્ન પ્રકારનાં હોય એવા અસ્પષ્ટ ખ્યાલો તેમના વિષે ધરાવતાં હતાં, એટલે પોતાનાં અંતરમાં તેઓ એ બન્ને જણાને ધિક્કારતાં હતાં અને ફટલીક વાર તો સ્પષ્ટ શબ્દોથી તેમને ગાળો દેતાં હતાં. એમના અંતરની આ મનોવૃત્તિ પર્લ કળી ગયેલી. તેથી નાનકડા બાળકના હૃદયમાં સંભવી શકે તેવા ઉગ્રમાં ઉગ્ર તિરસ્કારથી તે એમની એ મનોવૃત્તિનું સાદું વાળતી હતી. પોતાના બાળકના આવા ભયંકર ક્રોધાવેશનાં કૃત્યો હિસ્ટરને અમુક રીતે મૂલ્યવાન અને આશ્વાસનદાયક પણ લાગતાં હતાં, કેમકે અન્ય પ્રસંગે એ બાળકની પ્રવૃત્તિમાં જે ઢંગધડા વગરના અકળ તરંગો

કે ધૂન જોવામાં આવતી હતી, અને જે એને અનેકવાર પગવતી હતી તેને દેકાણે તેના આવા ક્રોધાવેશમાં બીજું કંઈ નહિ તો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એવી આતુરતા ને ગંભીરતા તો રહેલી હતી જ. છતાં પોતાના અંતરમાં જે અનિષ્ટ હતું તેનું આશ્ચું પ્રતિબિમ્બ પોતાની બાળકીમાં પણ વળી ફરી પાછું આવી રીતે નજરે પડતાં એ ભડકી જતી. આ બધી દુસ્મતાવટ અને જલદ સ્વભાવ પર્લને હિસ્ટરના હૃદય પાસેથી કાઢીપણ ખૂંચવી ન શકે એવા અનન્ય વારસા રૂપે મળેલ હતાં. માનવસમાજથી બહિષ્કૃત બનીને મા અને દીકરી બન્ને સાથે એકાન્તવાસમાં પોતાનું જીવન ગુજારતાં હતાં, અને દીકરીના સ્વભાવમાં પર્લના જન્મપૂર્વે હિસ્ટર પ્રાર્થનને વ્યાકુલ બનાવી મુકનારાં આવેશમય તર્વો-અત્યારે માતૃત્વની શામક અસરને લીધે શાન્ત પડવા લાગેલાં એવાં આવેશમય તર્વો-ચિરંજીવ રૂપ પર્લને અવતર્યાં હોય એમ જણાતું હતું.

પોતાની માતાની ઝૂંપડીની અંદર કે આસપાસ પોતે ઘેર હોય ત્યારે પર્લને જાતજાતના મિત્રોના વિશાળ મંડળની કશી ગરજ રહેતી નહિ, કેમકે તેના સતત સર્જક આત્મામાંથી જીવનનો જાદૂઈ પ્રવાહ નિરંતર વહ્યા કરતો હતો, અને જેવી રીતે મશાલને જ્યાં જ્યાં લગાડીએ ત્યાં ત્યાં તે જ્યોત પ્રકટાવે છે તેવી રીતે એનો જાદૂઈ જીવનપ્રવાહ અંચળ પદાર્થોને જીવંત બનાવી દેતો હતો. લાકડી કે ચીંથરાની લૂમ કે ફૂલ એના જેવી અત્યંત વિભિન્ન પ્રકારની વસ્તુઓ પણ પર્લની જાદૂઈ વિદ્યાનો તેના પર પ્રયોગ થતાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ જરા પણ રૂપાન્તર પામ્યા વગર તેના આન્તર જગતની રંગભૂમિ પર જે કાંઈ નાટક ભજવાતું હોય તેને અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી લેતી. વૃદ્ધ ને જુવાન એવી અસંખ્ય કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના સમૂહ સાથે એની એકલીનો બાલોચિત સ્વર એકી સાથે વાતો કરી શકતો હતો. તેની આસપાસ જે જમાના-જૂનાં, કાળાં, ગંભીર પાર્શ્વ વૃક્ષો હતાં, પવન પર નિસાસા અને દુઃખમય ઉદ્ગારોનો મારો ચલાવનારાં પાર્શ્વ વૃક્ષો હતાં, તેમને પ્યૂરિ.

દન લોકાના વડેરાઓનું રૂપ આપવામાં કંઈ બહુ મોટી રૂપાન્તરશક્તિની
 પલ્લને જરૂર પડે એવું નહોતું. એ જ રીતે બગીચાની અંદરનાં
 અત્યંત વરયાં વેલાઝાંખરાં તે એ પ્યૂરિટન વડેરાઓનાં સંતાનો હતાં,
 એટલે પલ્લ તે સઘળાંને ભારે નિર્દયતાપૂર્વક જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી
 દેતી. જે વિશાળ વિવિધતામય વસ્તુઓમાં તે પોતાની બુદ્ધિને યોજતી
 હતી તે આશ્ચર્યજનક હતી, અલગત, એ વસ્તુઓમાં તેની બુદ્ધિ
 સતત રીતે પરોવાઈ રહી શકતી નહિ, પણ અસાધારણ પ્રવૃત્તિવેગથી
 એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ ઉપર ફૂદાફૂદ અને નાચાનાચ કર્યા
 કરતી—જાણે ચેતનના આવા ત્વરિત અને આવેશમય ભરતીપ્રવાહથી
 થાકી જતી હોય તેમ એક કામ ઉપાડ્યું હોય તેમાંથી તે
 તરત વિરમી જતી હતી, પણ વળી પાછી આગળ જેટલા જ
 અદ્ભુત જોમથી એ બીજું કામ ઉપાડતી હતી. તેની આ
 તરફ આવેગમય પ્રવૃત્તિપરંપરા સાથે સરખાવી શકાય એવી
 કોઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે ઉત્તર પ્રદેશોની અંદરની તરફ વેગમય
 જ્યોતિપરંપરાનું દૃશ્ય જ છે. આમ છતાં કેવળ તરંગપ્રવૃત્તિના પ્રદર્શ-
 નમાં અને વર્ધમાન ચિત્તના રમતિયાળપણામાં તો બીજાં તેજસ્વી
 શક્તિવાળાં ચક્રાર બાળકો કરતાં પલ્લમાં કંઈ ખાસ વિશેષતા
 દેખાતી નહોતી. એમાં જે કંઈ તફાવત હોય તો ફક્ત એટલો
 જ હતો કે પલ્લને રમવા માટે મનુષ્યજાતિના સોળતીઓનો
 અભાવ હોવાથી જાતે સર્જેલા કાલ્પનિક સોળતીઓનો તેને વિશેષ
 આધાર લેવો પડતો હતો. પણ પલ્લમાં જે વિશિષ્ટતા હતી તે તો
 પોતાનાં જ બુદ્ધિહૃદયનાં આ સંતાનો પર એ જે વિરોધભાવથી જોતી
 હતી તેમાં જ રહેલી હતી. તે કોઈ દહાડો મિત્રનું તો સર્જન કરતી જ
 નહિ, પણ જાણે સર્વત્ર આસુરી બીજો વાવતી હતી, એટલે તેમાંથી
 પછી શસ્ત્રસજ્જ શત્રુઓનો જ જંગરો પાક ઊતરતો હતો અને એ
 સૈની સાથે ઝૂઝવાને માટે તે પછી વેગથી ધસતી હતી. આટલા નાન-
 કડા બાળકને આવી ઊગતી ઉમરમાં વિરોધી જગતનું આટલું અખંડ
 રીતે જ્ઞાન રહ્યા કરે અને એ વિરોધી જગત સાથે જે જંગ મંડા-

વાનો તેની તૈયારી રૂપે પોતાની શક્તિઓને આટલી કપરી તાલીમ તે આપ્યા કરે એ બધું જોતાં સામાન્ય માણસને પણ અકથ્ય દુઃખ થયા વિના રહે નહિ, તો પછી એ બધાનું કાચુ પોતે જ છે એમ સમજી શકનારી એ માતાને તો એથી કેટલું ઊંડું અને દારુણ દુઃખ થતું હશે !

હેસ્ટર ઘણીવાર પર્લને જોતી જોતી ભરતકામ કરતી હોય ત્યાં એકએક પોતાનું ભરવાનું કપડું પોતાનાં ઢાંચણ પર પડતું મૂકતી, અને છુપાવવાને ઘણુંમે ઇચ્છે છતાં અડધી ભાષા અને અડધી નિસાસારૂપે પોતાની મેળાએ એકાએક ઉદ્ભાર પામતી એવી તીવ્ર યાતનાની ચીસ નાંખીને બોલી ઊંઠતી કે ‘હે સ્વર્ગનિવાસી પિતા !—જો તું હજી પણ મારો પિતા રહ્યો હોય તો હે પિતા !—મેં જગતમાં આણેલો આ જીવ તે કઈ જાતનો છે !’ અને એના આ ઉદ્ભાર સાંભળીને, અથવા તો એની વેદનાના આ બધા સંચુકારા કાઠ મૂક્યે માર્ગદારા સમજી જઈને, પર્લ પોતાનું ચેતનથી લખલખતું સુંદર નાનકડું મુખ પોતાની માતા બણી ફેરવીને જાતના જેવી અકળ સમજદારી સૂચવતું સ્મિત કરતી, અને વળી પાછી પોતાની મૂળ રમત આગળ રમવા લાગતી.

આ બાળકના વર્તનની એક વિશેષ આસિયત હજી જણાવવાની રહે છે. જીવનમાં તેનું સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ કઈ હતી ? એ ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તે પોતાની માતાનું સ્મિત નહોતું— બીજાં બાળકોની પેઠે જે સ્મિતના ઉત્તરમાં પોતાના નાનકડા મુખ પર પોતે આછું, કેવળ બીજદશા જેવું સ્મિત કરેલ હોય, એટલું બધું આછું સ્મિત કરેલ હોય કે તે ખરેખર સ્મિત હતું કે કેમ તે વિશે પાછળથી પોતાની માતાએ ભારે પ્રેમાળતાપૂર્વક મનમાં ને મનમાં ચર્ચા કરેલ હોય, અને પોતાના બાળકના પ્રથમ સ્મિત તરીકે જેને તેણે પોતાની સ્મૃતિમાં સદાને માટે સંધરી રાખેલ હોય એવું આછું અને સંશય-સ્પદ સ્મિત પોતે જોતા ઉત્તરમાં કરેલ હોય તેવું પોતાની માતાનું સ્મિત તે એના જીવનમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ નહોતી !

ના, સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તે એ સ્મિત તો નહિ જ, પણ એથી સર્વથા ભિન્ન જ હતી. પર્લને જીવનમાં સૌથી પહેલું જાન થયું તે વસ્તુ તો—ખરેખરી વાત કહીશું?—તેની માતાની છાતી પરનો એવો હિંગજોડિયો અક્ષર હતો ! એક દિવસ મા પોતાના બાળકના ઘોડિયા પર પોતાનું શરીર ઝુકાવીને ઊભી હતી એવામાં એ અક્ષરની આસપાસ ભરેલા સોનેરી કસબના ચળકાટથી બાળકની નજર તેના તરફ ખેંચાએલી. એટલે પછી પોતાનો નાનકડો હાથ ઊંચો કરીને તેણે એ અક્ષરવાળું કપડું ઝાલ્યું, અને બીજા બાળકો પહેલી જ વાર સ્મિત કરે તે સંશયારૂપક લાગે એવું ખૂબ જ આછું હોય છે, ત્યારે આ કપડું ઝાલતી વખતે નાનકડી પર્લે જે સ્મિત કર્યું તે એવું આછું સંશયારૂપક લાગે એવું નહિ, પણ સ્પષ્ટ ક્રાન્તિથી ચમકવું અને તેથી એના મુખને એ પોતે તે વખતે હતી એ કરતાં વધારે મોટી ઉમરના બાળકના મુખ જેવો આભાસ આપતું એવું અસંદિગ્ધ સ્મિત હતું. એટલે પછી પર્લના નાનકડા હાથના આ સમજભર્યા સ્પર્શથી હિસ્ટર પ્રાઈનને એવી અપાર વેદના થઈ કે ધડીભર તો એનો શ્વાસ પણ જાણે થંભી ગયો અને પછી બીજી જ પળે એણે એ કપડું તે બાળકની હાથમાંથી બળાત્કારે ઝૂંટવી લેવાની પોતાના અંતરની અનિવાર્ય દમ્બીને વશ થઈને એ અભાગ્યું નિશાન મૂઠીમાં દબાવી દીધું. એ વખતે પણ જાણે પોતાની માતાની આ વેદનાભરી મુખમુદ્રા કેવળ પોતાના વિનોદ માટે જ હોય તેમ નાનકડી પર્લે એની આંખ બંધી તાકીને જોઈને ફરી વળી બીજીવાર સ્મિત કર્યું. આ અવિસ્મરણીય પ્રસંગ પછી હિસ્ટર પોતાની બાળકી ઊંઘતો હોય એ સિવાયને બીજે કાંઈ પણ સમયે એક પળવારની પણ સલામતી કે નિરાંત અનુભવી શકતી નહિ, એક ક્ષણવાર પણ શાન્તિસુખ માણી શકતી નહિ. ખરી વાત છે કે પર્લે આ હિંગજોડિયા અક્ષર પર નજર ન માંડી હોય એવાં અઠવાડિયાંનાં અઠવાડિયાં વચ્ચે પસાર થઈ જતાં, પણ એવાં લાંબા ગાળા પછી, મૃત્યુના અણચિંતબ્યા પંખની પેઠે સર્વથા અણધારી વળી ફરી પાછી તે એના પર દૃષ્ટિ ફેરવતી અને એવા રીતે દૃષ્ટિ

હેતુથી ત્યારે પ્રથમ પ્રસંગના જેવું જ વિલક્ષણ સ્મિત તેના મુખ પર અને એવા જ વિચિત્ર ભાવો તેની આંખોમાં હંમેશાં જોવામાં આવતા.

એકવાર, માતાઓના સામાન્ય શોખ પ્રમાણે હેસ્ટર પોતાના શરીરનું પ્રતિબિંબ પોતાના બાળકની કાઠીમાં જોઈ રહી હતી એ વખતે, એ બાળકની આંખમાં આવેલ વિચિત્ર તોફાની તરંગી ભાવ ફરી વળી એક વખત જોવામાં આવ્યો. અને એવો ભાવ જોવામાં આવતાં એકદમ એકાએક એને આભાસ થયો—એકાન્તમાં વસનારી દુઃખિયારી સ્ત્રીઓનાં હૃદયને આવી અકળ ભ્રમણાઓ અનેકવાર સતાવ્યા કરે છે—કે પર્લની આંખોથી નાનકડા કાળા આયનામાં પોતે જે આકૃતિ દોસ્તી હતી તે પોતાના જ શરીરનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નહોતું, પણ કાર્થ બીજું જ મુખ ત્યાં પ્રતિબિંબિત થયું હતું. એ મુખ, શયતાનના જેવું અને સ્મિત કરતી દુર્વૃત્તિથી જવાઈ ગયેલું હતું, છતાં પોતાને જેની સાથે પૂરેપૂરી પિંજાન હતી એવા એક મુખ સાથે સામ્ય ધરાવતું હતું, જોકે એ મુખમાં દેખાતું સ્મિત જવલ્લે જ જોવામાં આવતું અને આ મુખમાં પ્રદર્શિત થતી દુર્વૃત્તિ તો એમાં કદી પણ હતી નહિ. આવખતે તો જાણે કાર્થ અનિષ્ટ સત્ત્વ આ બાળકની સેરમાં આવ્યું હોય અને ઉપહાસ કરવા માટે આ પળે એણે તેના શરીરમાંથી બહાર ડોકિયું કર્યું હોય એવું લાગતું હતું. આ પછી પણ અનેક પ્રસંગે હેસ્ટરને આવી ભ્રમણા સતાવ્યા કરતી, જોકે એ ભ્રમણા આ પ્રસંગ જેટલી તાદૃશ અને પ્રખળ તો કદી યે નહોતી અનુભવવામાં આવી.

પર્લ દોડી શકે એવડી ઉમરની થઈ ત્યારે એક વાર ઉનાળાના એક દહાડે બપોર નમતો હતો તે વખતે તે જંગલી ફૂલોના ખોખા ભરી ભરીને પોતાની માતાની છાતી પર ફેંકવાની રમત કરી રહી હતી. ખોખો ભરીને ફૂલ પોતાની માતાની છાતી પર ફેંકે અને એ ફૂલ બરાબર પેલા હિંગબોકિયા અક્ષરની નિશાની પર પડે એટલે નાનકડા શયતાનની પેડે આમતેમ નાચવા લાગે. એટલે હેસ્ટરને પ્રથમ વૃત્તિ તો અદબ વાળીને પોતાની છાતી ઢાંકી દેવાની થઈ. પણ પછી ગમે તો અભિ-

માનને લીધે, અથવા તો જે થતું હોય તે બધે થાય એવી ત્યાગભરી ઉદાસીનતાને લીધે, અથવા તો પછી આવું અકથ્ય દુઃખ વેઠવાથી જ પોતાના પતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉત્તમોત્તમ રીતે થઈ શકશે એવી માન્યતાને લીધે, એણે પોતાની આ પ્રથમ પળે ઊઠેલી વૃત્તિને વારી રાખી, અને પર્લની ઉન્મત્ત આંખોમાં ખેડપૂર્વક જોઈ રહીને શખના જેવું શીકું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે દટાર બેઠી. છતાં પેલો ફૂલોનો મારો તો ચાલુ જ રહ્યો અને લગભગ એક પણ અપવાદ સિવાય પોતાના નિશ્ચાનને વોંધતો તેની માતાના હૈયામાં એવા વ્રણ ઉપજાવવા લાગ્યો કે જે વ્રણોને ડુઝાવી શકે એવો કાંઈ મલમ આ લોકમાં તો એને ક્યાંયે મળે એમ નહોતો અને પરલોકમાં પણ એ કેવી રીતે હાથ કરવો તે એ જાણતી નહોતી. આખરે મારો ચલાવવાની સઘળી સામગ્રી-ફૂલોનો ઢગલો-ખૂટી જતાં છોકરી શાન્ત બનીને ઊભી રહી અને પોતાની કાળી આંખોના અગાધ પાતાળમાંથી ડોકિયાં કરતા-ખરેખર ડોકિયાં કરતો હોય કે ન હોય તો પણ તેની માતાની કલ્પનાને તો ડોકિયાં કરતા લાગતા-દાનવની હાસ્યભરી નાનકડી આકૃતિ ધારણ કરીને પોતાની માતાને ટગર ટગર જોઈ રહી.

‘એલી છોકરી, તું કાણ છે?’ મા બોલી ઊઠી

‘કમ, હું તારી નાનકડી પર્લ છું,’ છોકરીએ જવાબ આપ્યો.

પણ આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં પર્લ ખડખડાટ હસીને, પળવાર પછી ધરન ધુમાડિયા પર ચડીને મસ્તી કરવા લાગે એવા નાનકડા ભૂતના જેવી હસામણી ચેષ્ટાઓ કરતી આમતેમ નાચવા લાગી.

‘ખરેખર તું મારી છોકરી છે?’ હેસ્ટરે પૂછ્યું.

અને આ પ્રશ્ન કંઈ એણે કવળ પૂછવા ખાતર નકામો જ નહોતો પૂછ્યો, પણ આ પળ પૂરતી તો ખરેખરી ગંભીરતા અને સચ્ચાઈથી પૂછ્યો હતો, કમકે પર્લની સમજશક્તિ એટલી આશ્ચર્યજનક હતી કે પોતાના જન્મનું રહસ્ય તે ખરેખર જાણતી હોય અને જાણે આ ઘડીએ જ તે પ્રકટ કરી દેવાની હોય એવો તેની માતાને વહેમ હતો.

‘હા, હું તારી નાનકડી પલ્લ છું !’ પોતાની હસામણી ચેષ્ટા ચાલુ રાખી છોકરીએ ફરીથી કહ્યું.

‘ના, તું કાંઈ મારી છોકરી નથી ! તું કાંઈ મારી પલ્લ નથી !’ માએ અડધા વિનોદભાવથી કહ્યું; કેમકે ધણીવાર એવું બનતું કે તેને જાંડામાં જાંડી વેદના થઈ રહી હોય તેની વચ્ચે પણ એના અંતરમાં વિનોદવૃત્તિ સળવળી જાતી. ‘ત્યારે તું કહે જોઈએ મને કે તું કાણ છે, અને તને આંહીં કાણે મોકલી.’

‘હા બા, કહે મને તું એ !’ હિસ્ટર પાસે આવીને અને તેના ઘૂંટણ દબાવીને જભી રહીને છોકરી ગંભીરતાથી બોલી. ‘ચોક્કસ કહે મને એ તું !’

‘કેમ વળી, તારા સ્વર્ગનિવાસી પિતાએ તને મોકલી !’ હિસ્ટર પ્રાર્થને ઉત્તર આપ્યો.

પણ આ ઉત્તર એણે એવા આંચકા સાથે થોથવાતાં થોથવાતાં આપ્યો કે છોકરીની તીવ્ર બુદ્ધિ તે તરત કળી ગઈ. એટલે ગમે તો અત્યારે તે ચાળે ચડી હતી તેને પરિણામે કે પછી કાંઈ દુષ્ટ સત્ત્વની ઉશ્કેરણીને પરિણામે તેણે પોતાની તર્જની જાંચી કરી પેલા હિંગળોકિયા અક્ષર પર તે અડકાડી.

‘ના, એણે મને નથી મોકલી !’ તે મક્કમ રીતે બોલી જાડી. ‘મારે કાંઈ સ્વર્ગનિવાસી પિતા છે જ નહિ !’

‘ચૂપ, પલ્લ ચૂપ ! એવું ન બોલાય !’ અંતરમાં નિસાસો દબાવી દઈને માતાએ તેને કહ્યું. ‘આપણને સૌને એણે આ જગતમાં મોકલ્યા છે. આ હું તારી મા તેને પણ એણે જ આંહીં મોકલેલ છે. ત્યારે પછી તને તો મોકલી હોય એમાં નવાઈ જ શી ? તને એણે ન મોકલેલ હોય, એલી અડખંગ જડભરત છોકરી, તો ક્યાંથી આવી તું આંહીં ? ?’

‘હા બા, કહે મને તું એ ! કહે મને એ !’ પલ્લે અગાઉના

શબ્દો ફરી વળી બીજી વાર ઉચ્ચાર્યા. પણ આ વખતે તેના મુખ પર ગંભીરતા નહોતી. આ વખતે તો જમીન પર રમતમાં ફૂટતાં ફૂટતાં ને હસતાં હસતાં તે બોલી, ‘એ વાત તારે મને કહેવાની છે !’

પણ હેસ્ટર આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરી શકી નહિ, કેમકે પોતે જ એ વિષયમાં શંકાની ભૂલભુલામણીમાં ગોથાં ખાતી હતી. આસપાસના નગરજનો એ બાળકનો પિતા કાણ તેની તપાસ કરી કરીને આખરે થાકતાં, અને તેનામાં કેટલીક વિચિત્રતાઓ જોઈને, એ બાપડી નાનકડી બાળકીનો પિતા બીજો કોઈ નહિ પણ શયતાન જ છે એમ અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં. એ વાતો અર્ધ સ્મિત અને અર્ધ ધ્રુજરી સાથે આવી પળે એને યાદ આવી. છેક જૂના કેથોલિક લોકોના સમયથી આવાં બાળકો કોઈ અધમ ને દુષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ અથવા એમની માતાઓના દુરાચારને પરિણામે પૃથ્વી પર જન્મેલાં પ્રસંગે પ્રસંગે જોવામાં આવેલાં હતાં. ઉદાહરણ તરીકે દ્યુથર તેના વિરોધી સાધુઓએ તેના વિષે જે નિન્દાભરી અફવાઓ ફેલાવેલી તે મુજબ આવી શયતાની ઓલાદનો પોરિયો હતો. અને ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના ધ્યૂરિટન લોકોમાં પણ આવું એબલગામણું પિતૃત્વ કંઈ એકલી પર્લને જ આરોપવામાં નહોતું આવ્યું. તેના સિવાય બીજાં કેટલાંક બાળકોના જન્મ વિશે પણ એવી જ લગ્નમાણી અફવાઓ પ્રચલિત હતી.

સૂખાનું દીવાનખાનું

એક દિવસ હેસ્ટર પ્રાર્થન પોતે ગૂંથેલી ને ભરેલી હાથનાં મોજાંની એક જોડી લઈ સૂખા બેલિંગહામની હવેલીએ ગઈ હતી. આ મોજાં તૈયાર કરવાનો સૂખાએ જ એને હુકમ કર્યો હતો, કેમકે કોઈક મહત્વના દરબારી પ્રસંગે એ મોજાં તેને પહેરવાનાં હતાં, કારણ કે હવે તો લોકોને હાથે ચૂંટણી થવાના દિવસો આવ્યા હતા તેથી એક વખતના આ શાસકને પોતાના સર્વોત્તમ પદ પરથી એક બે ડગલાં નીચે ઊતરવું પડ્યું હતું, જોકે આ વસાહતના ન્યાયાધીશમંડળમાં હજુ પણ તેનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રભાવશાળી જ ગણાતું હતું.

આ વસાહતના કામકાજમાં આટલી બધી સત્તા ધરાવનાર અને પ્રવૃત્તિમયતા દાખવનાર વ્યક્તિની આ સમયે મુલાકાત લેવામાં પોતે ભરત ભરેલા હાથનાં મોજાંની જોડી સોંપી દેવા ઉપરાંત બીજું પણ પ્રયોજન રહેલું હતું. એને કાને એવી વાત આવી હતી કે ધર્મ—અને રાજતંત્રમાં વિશેષ સખત સિદ્ધાન્તોમાં માનનારા કેટલાક આગેવાન વતનીઓ એનું બાળક એની પાસેથી લઈ લેવાની યોજના વિચારી રહ્યા છે. અગાઉ સૂચવવામાં આવ્યું તેમ પર્લ શયતાની ઓલાદનું સંતાન છે એ વાત સ્વીકારી લઈને આ ભલા આદમીઓએ એવી દલીલ ચલાવી—અને એ દલીલ છેક જ બુદ્ધિશૂન્ય હતી એમ ન કહી શકાય—કે આવું શયતાની સંતાન એની માતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં નડતર-

રૂપ જ થઈ પડે, માટે એવી નડતર એના માર્ગમાંથી દૂર કરવી એ ખ્રિસ્તી ધર્માનુયાયી તરીકે આપણી ફરજ છે. અને ખીજી બાજુથી, એ બાળકમાં જે નીતિવિકાસ અને ધર્મવિકાસને માટે ખરેખર શક્યતા હોય અને આખરે તે મોક્ષને માટે લાયક બની શકે એવાં તત્ત્વો જે તે ધરાવતું હોય તો તો, તેને હિસ્ટર પ્રાઈનની દેખરેખ નીચેથી દૂર કરીને એના કરતાં વધુ શાણા અને સારા માણસની સંભાળ નીચે મૂકવામાં આવે, તો તેની અંદર રહેલાં એ સધળાં તત્ત્વોનો લાભ એ બાળકને ઊલટો જરૂર વિશેષ મળી શકે એમ એ લોકોની દલીલ હતી. આ પ્રકારે બાળકને તેની માતા પાસેથી વિખૂટું પાડવાની યોજનાને અનુમોદન આપનારાઓમાં સૂબો બેલિંગહામ સૌથી વિશેષ આગળ પડતો ભાગ લે છે એમ કહેવાતું હતું. આ પછીના જમાનામાં આ જાતનો પ્રશ્ન ઊભો થયો હોત તો તેનો ચુકાદો આપવાનું કામ શહેરના અમુક ચૂંટેલા માણસો કરતાં ઉચ્ચતર પ્રકારના કાર્મપણ અધિકારીને સોંપવામાં આવ્યું ન હોત, એટલે આ પ્રશ્નને એ જમાનામાં જાહેરમાં ચર્ચવા જેટલું અને મહાન રાજ્યાધિકારીઓ પણ એને અનુમોદન આપવા કે વિરોધ દર્શાવવા જેટલું મહત્ત્વ આપે એ વિચિત્ર અને અમુક અંશે હાસ્યાસ્પદ પણ લાગે. પણ એ અસલી સાદાઈના જમાનામાં તો હિસ્ટર અને એના બાળકના હિત કરતાં સાર્વજનિક દૃષ્ટિએ ઓછા મહત્ત્વની અને વસ્તુની પોતાની આંતર ગુણસંપત્તિની દૃષ્ટિએ ઓછા ગૌરવની બાબતો પણ ધારાશાસ્ત્રીઓની મસલતો અને રાજ્યતંત્રની કાર્યાવલી સાથે કાર્મ વિલક્ષણ પ્રકારે સેળમેળ થઈ જતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે એકવાર હુક્કરની માલિકીની બાબત તકરાર ઊભી થતાં એને કારણે એ વસાહતની ધારાસભામાં ભયંકર કટુતાભરી રસાકસી થયેલી એટલું જ નહિ, પણ એને પરિણામે ખુદ ધારાસભાના પોતાના બંધારણમાં પણ અગત્યનો ફેરફાર કરવામાં આવેલો. અને આ બનાવ કંઈ આપણી આ વાર્તાના પ્રસંગ કરતાં બહુ વહેલો નહોતો બન્યો.

એટલે હિસ્ટર પ્રાઈન પોતાની એકાન્ત ઝૂંપડીમાંથી સૂબાની

હવેલીએ આવવા નાકળી એ વખતે એનું ચિત્ત ચિંતાથી ઉદ્ભિન્ન બનેલું હતું, જોકે પોતાના બાળકને પોતાની કને જ રાખવાનો પોતાનો જે કુદરતી હક્ક તેની એને એટલી પક્કી ખાતરી હતી કે એક બાળુ આખી જનતા હતી અને બીજી બાળુ કેવળ કુદરતી સંબંધના જ સમર્થનવાળી એકલી અટૂલી સ્ત્રી હતી, છતાં એ બન્ને પક્ષો સરખા જ જોરદાર ગણાય એવા લાગતા હતા. આ રીતે એ સૂઝાને ત્યાં જવા નીકળી ત્યારે નાનકડી પર્લ એની સંગાથમાં હતી એ જણાવવાની તો જરૂર જ ન હોય. હવે તે મોટી થઈ ગઈ હતી, એટલે પોતાની માતાને પડખે દોડવા જેટલી તાકાત તેનામાં આવી ગઈ હતી, અને સવારથી સાંજ સુધી આખો દહાડો ફર્યા જ કરતી હોવાથી અત્યારે તેને ચાલવાનું હતું તેથી પણ વધુ લાંબી મજલ એ કરી શકે એમ હતી. છતાં પોતાની માતાને તે ઘણી વાર પોતાને કાપમાં તેડા લેવાની ફરજ પાડતી. અલબત્ત આમાં કારણ તે ચાલતાં થાકી જતી અને તેથી તેને તેડવાની જરૂર પડતી એવું નહોતું, પણ લહેર પડે ત્યારે ચાલવું અને લહેર પડે ત્યારે માતાની કાપમાં ચડી બેસવું એવી તેની મનમોજી પ્રકૃતિ જ કારણરૂપ હતી. પણ એ છોકરી જે તેડાવવાની હઠ કરતી તો પાછી મોકળી મુકાવવાની પણ એટલી જ હઠ કરતી; અને એવી રીતે મોકળા મુકાતાં તે ધાસ છવાએલા માર્ગ પર હિસ્ટરની આગળ આગળ દોડતી, જોકે દોડતાં દોડતાં વચ્ચે ફરી ફરીને ગોઠીમડાં ખાઈ જતી, પણ રસ્તો પોચો તે ધાસવાળો હોવાથી ખાસ ઈન્ન નહોતી થતી. પર્લના ભર્યાભાદર્યા સૌન્દર્યની વાત તો આપણે કરી ગયા છીએ. ઉજ્જવળ વર્ણ, ઘેરી, ચમકદાર આંખો, અને અત્યારે ઘેરા બદામી રંગના બની ગએલા પણ મોટી ઉમરે લગભગ કાળા બની જનારા એવા ચળકતા વાળ-આવી તેની સૌન્દર્યસામગ્રી હતી. એનામાં-એની સમગ્ર કાયામાં જોમ ધસમસતું હતું: કાઈ રાગાવેશભરી પળમાંથી અણુધાર્યા ફૂટી નીકળેલા અંકુર જેવી તે લાગતી હતી. આ બાળકની પોશાકરચના કરતી વખતે તેની માતાએ પોતાની ભલકપ્રિય વૃત્તિઓને પૂર બહારમાં

મહાલવાની નિરંકુશ છૂટ આપી દઈ, ઘેરા લાલ રંગનું મખમલ વિશિષ્ટ હાથે વેતરી તેનું ઝભલું બનાવ્યું હતું અને તેના પર કસબનું ભરત ભરીને તરેહવાર શણગારચિત્રો આલેખ્યાં હતાં. આવું ભભકદાર ઝભલું અત્યારે એણે પર્વને પહેરાવ્યું હતું. પર્વને ઠેકાણે કાઈ આછા રંગનું બાળક હોત તો આવા ઘેરા રંગના કપડામાં તેના ગાલ શીકા ને પીળા લાગત, પણ પર્વના સૌન્દર્ય સાથે તો આ ઘેરા લાલ રંગનું ઝભલું બરાબર ભળી ગયું અને એવું લાલ ઝભલું પહેરવાથી તો તે પૃથ્વી પર નાયતી મહાતેજસ્વી અગ્નિશિખા જેવી દીસવા લાગી.

પણ આ પોશાકની તેમ બરેબર આ બાળકના સમગ્ર દેખાવની એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ હતી કે તે હેસ્ટર પ્રાર્થનને પોતાની છાતી પર ધારણ કરી રાખવાની શિક્ષા થએલી એ નિશાનીનું પ્રેક્ષકને અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય સ્મરણ કરાવતી હતી. એ બાળક જાણે કે બીજા રૂપમાં ચમકતો હિંગળોકિયો અક્ષર હતો—જીવન્ત સ્વરૂપે ચમકતો હિંગળોકિયો અક્ષર હતો ! જાણે કે પેલી લાલ કલંકસંજ્ઞાએ એના મગજમાં એવો ઊંડો સળગતો ડામ દીધો હતો કે ત્યારથી પછી એના મગજના સઘળા ખ્યાલો એ લાલ કલંકસંજ્ઞાનું જ સ્વરૂપ લેતા હોય એવી રીતે આ બાળકની માતાએ પોતે જ, પોતાના પરમ પ્રેમારપદ બાળક અને પોતાના પાપ અને યાતનાના પ્રતીક વચ્ચેનું સામ્ય પ્રકટ થઈ આવે એટલા માટે કલાકોના કલાકોની રોગિષ્ઠ કલ્પનાભરી કળાકુશળતાનો ઉપયોગ કરી એ કલંકસંજ્ઞાની બીજી જોડી કાળજીપૂર્વક પેદા કરી હતી. પણ વસ્તુતઃ પર્વ પોતે પણ જેમ એનું પરમ પ્રેમારપદ સંતાન હતી તેમ એના પાપ અને યાતાનાના પ્રતીકરૂપ પણ હતી. અને એ બન્ને વસ્તુઓ વચ્ચેની આ એકાત્મતાને પરિણામે જ તેના દેખાવમાં ઉપર વર્ણવ્યું તેમ પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર પૂરેપૂરો મૂર્ત થાય એવી રચના એણે કરી હતી.

આ બે પાથકો શહેરની હદમાં આવ્યાં એટલે પ્યૂરિટનનાં બાળકોએ પોતાની રમતમાંથી—આ નાનકડાં સોગિયાં પોરિયાંઓ જેને

રમત ગણી લેતાં હતાં એવી પ્રતિભાંથી-પોતાનાં માથાં ઊંચાં કરીને એકબીજાને અંદર અંદર ગંભીરતાપૂર્વક કહેવા માંડ્યું—

‘જો જો, પેલી હિંગજોકિયા અક્ષરવાળી બાઈ જાય ! અને વળી વધારામાં એની પડખે પણ એ હિંગજોકિયા અક્ષરની મૂર્તિ એની સાથે જ જો પેલી દોડે ! માટે આવો આપણે તેના પર કાદવ ફેંકીએ !’

પણ પર્લ કંઈ કાઈથી ડરે એવી નહોતી, એટલે તેણે ભવાં સંક્રાંચાવી, જમીન પર પગ પછાડી, અને હાથ હવામાં વીંઝી જાત-જાતની ધમકીભરી ચેષ્ટાઓ કરી, પોતાના વિરોધીઓના એ ટોળા પર એકદમ ધસારો કરીને તેમને સઘળાંને નસાડી મૂક્યાં. એ નાસતાં બાળકોની પાછળ ઉગ્રરૂપ ધારણ કરીને તે દોડી એ વખતે જાણે ઊગતી પેઢીનાં પાપોની સજા કરવાનું ધર્મકાર્ય બજાવવાને માટે નીકળેલા શિશુ-વયના એવી રોગ જેવી-સ્કાલેંટ શ્રીવર કે એવા કાઈ અર્ધવિકસિત યમદૂત જેવી-લાગતી હતી. દોડતી દોડતી તે ભયંકર અવાજે પડકાર કરતી હતી અને ચીસો નાખતી હતી. એટલે એ અવાજ સાંભળીને નાસેકુ છોકરાંનાં હૃદય એમની જાતીમાં ધ્રુજવા લાગ્યાં. આમ વિજય સર કરીને તે શાન્તિથી પોતાની મા પાસં પાછી આવી, અને હસતું મોં કરીને એના મુખ સામું જોયું !

પછી આગળ કાઈ વિશેષ પ્રસંગ બન્યો નહિ અને તેઓ બેલિંગ-હામના મકાને શાંતિથી પહોંચી ગયાં. એ લાકડાનું બાંધેલું વિશાળ મકાન હતું. આપણાં જૂનાં શહેરોની શેરીઓમાં ઉપર લીલ જામી ગએલાં, જીર્ણતાને લીધે ધીરે ધીરે ખંડિયેર જેવી સ્થિતિ તરફ ધસડાઈ રહેલાં, અને પોતાના અદ્યપ્રકાશિત ખંડોમાં બની ગએલા અને હવે પસાર થઈ ગએલા, ગમે તો યાદ રહેલા અથવા વીસરાઈ ગએલા એવા અનેક સુખમય તેમ દુઃખમય પ્રસંગોને લીધે જેનું અંતર ગમગીની ભરેલું થઈ ગએલું છે એવાં જૂનાં મકાનો અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ, તે મકાનોની ઢબે આ મકાન બાંધવામાં

આબ્યું હતું. પણ આ મકાન એ વખતે કંઈ એવું જીર્ણ બની ગયું નહોતું. એ વખતે તો એના બાહ્યકાર પર તાજગીની સ્પષ્ટ છાપ જોવામાં આવતી હતી અને હજુ તેમાં મૃત્યુનો કદી પણ પ્રવેશ થયેલો નહિ હોવાથી મનુષ્યવસ્તીથી મધમધતા મકાનની આસપાસ જે પ્રકારની પ્રસન્નતા જોવામાં આવે છે તે એની સૂર્યપ્રકાશિત બારીઓ વાટે પ્રકટ થઈ રહી હતી. ખરેખર, એનો દેખાવ ભારે ખુશનુમા લાગતો હતો, કેમકે એની દીવાલો પર જે પ્લાસ્ટર કરેલું હતું તેમાં નાના નાના કાચના ટુકડા બહુ મોટા પ્રમાણમાં ભેળવેલા હતા, એટલે જ્યારે એ ઈમારતના આગલા ભાગ પર તીરછાં સૂર્ય-કિરણો પડતાં ત્યારે તેના પર જાણે હીરાના મુકેમુકા વેર્યા હોય તેમ એ ચમકારા કર્યા કરતું હતું. એ મકાનનો આવો ચમકાર તો ગંભીર ખુઝર્ગ પ્યૂરિટન અમલદારની હવેલી કરતાં ‘અરેમિયન નાઇટ’ના અલાદિનના મહેલને વધારે જાણે એવો હતો. વિશેષમાં વળી એને એ જમાનાની વિલક્ષણ રસવૃત્તિને રુચે એવાં વિચિત્ર અને દેખીતી રીતે જ ગૂઢ રહસ્યમય જણાતાં ચિત્રો અને આકૃતિઓથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. આ ચિત્રો અને આકૃતિઓ એ મકાનના પ્લાસ્ટરમાં તે તાજું હતું ત્યારે અંકિત કરવામાં આવેલાં, અને હવે તે અનુગામી જમાનાઓ તેની સદા પ્રશંસા કરે એવી રીતે હમેશને માટે રૂઢ અને ચિરસ્થાયી બની ગયાં હતાં.

આવું અદ્ભુત ચમકદાર મકાન જોઈને પર્લ તો નાચવા ને કૂદવા લાગી, અને એના આગલા ભાગમાં પથરાયેલો સફળ સૂર્યપ્રકાશ દીવાલ પરથી ઉખેડીને પોતાને રમવા આપવા હઠપૂર્વક માગણી કરવા લાગી.

‘ના બેટા પર્લ !’ તેની માએ કહ્યું, ‘તારો સૂર્યપ્રકાશ તારે જાતે જ મેળવવાનો છે. મારી પાસે તને આપવા જેવો સૂર્યપ્રકાશ બિલકુલ છે જ નહિ !’

મકાનનો દરવાજો કમાનદાર હતો, અને તેની બંને બાજુએ સાંકડો

ખુરજ અથવા ઇમારતનો આગળ બહાર પડતો ભાગ આવેલો હતો. આ બંને ખુરજમાં જાળીવાળી બારીઓ હતી, અને જરૂર પડ્યે વાસી શકાય એવાં લાકડાનાં બારણાં એ બારીઓને હતાં. આવા દરવાજા કને એ બંને જણ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં આવીને હિસ્ટર પ્રાર્થને દરવાજાનો લોઢાનો આગળિયો ઊંચો કરીને ખૂમ પાડી, એટલે એ સૂખાના એક ગુલામ નોકરે તેનો જવાબ આપ્યો. આ ગુલામ નોકર મૂળ તો સ્વતંત્ર દશામાં જન્મેલો અંગ્રેજ હતો, પણ અત્યારે સાત વરસના ગાળા માટે ગુલામ બન્યો હતો. આ ગાળા દરમિયાન એ પોતાના માલિકની મિલકત થઈ જવાનો હતો; અને બળદ કે સ્ટૂલની પેઠે તે ધારે ત્યાં સાટાપાટા કે વેચાણ કરી શકે એવી જડ વસ્તુ જેવો બની જવાનો હતો. આ ગુલામે, અસલ ઇંગ્લિંડનાં વંશપરંપરાનાં મકાનોમાં અને અત્યારે આંહી ન્યૂ ઇંગ્લંડમાં આ જમાનાના નોકરો નિયત રીતે ભૂરો ડગલો પહેરતા હતા એવો ભૂરો ડગલો પહેર્યો હતો.

‘નામદાર સૂખાસાહેબ બેલિંગહામ છે ઘેર ?’ હિસ્ટરે પૂછ્યું.

‘હા છે,’ એ ગુલામે જવાબ આપ્યો, અને જવાબ આપતાં આપતાં, આ બાઈનો હિંગજોક્રિયો અક્ષર પોતે આ મુલકમાં તાજે જ આવેલો હોવાથી કદી નહિ જોએલો તેથી એ અક્ષર એકીટશે જોઈ રહ્યો. ‘હા, નામદાર સૂખાસાહેબ ઘેર છે, પણ અત્યારે એમની સાથે એક બે પાદરી સાહેબો અને એક વૈદ બેઠેલ છે. એટલે તમે અત્યારે સૂખાસાહેબને મળી નહિ શકો.’

‘છતાં હું અંદર તો આવું છું,’ હિસ્ટર પ્રાર્થને કહ્યું, અને પેલા ગુલામે પણ એના ઉત્તરની આ મક્કમ નિશ્ચયાત્મક ઢબ ઉપરથી તેમ તેની છાતી પર ચમકતા પેલા ચિહ્ન ઉપરથી એ આ મુલકની કાઈ મોટી ઉમરાવખાનુ હશે એમ ધારીને એને અંદર આવવા દેવામાં કંઈ વાંધો ન લીધો.

આવી રીતે નાનકડી પલ્ અને તેની માને પ્રવેશખંડમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. સૂખા બેલિંગહામે પોતાનું આ નવું નિવાસસ્થાન

પોતાના અસલ વતનના ઠીક ઠીક મોટા જાગીરદારોનાં નિવાસસ્થાનોના નમૂના પર બંધાવ્યું હતું, જોકે એ નમૂનો નજર આગળ રાખ્યા પછી પણ ઇમારતી સામગ્રી, હવાપાણી, અને સામાજિક રહેણીકરણી એ બધું ઇંગ્લાંડ કરતાં આંહીં જેટલે અંશે જુદું હતું તેટલે અંશે આંહીં મકાનરચનામાં એને થોડાક ફેરફારો પણ કરવા પડ્યા હતા. ત્યારે, એવા એ મકાનનો આંહીં એક વિશાળ અને ઠીક ઠીક ઊંચો ને ભવ્ય એવો એક ખંડ હતો. એ ખંડે એ મોટા મકાનનો બધો નીચેનો ભાગ રોકી લીધો હતો, અને બીજા સધળા ખંડોમાં સીધી કે આડકતરી રીતે જવાના મુખ્ય સાધનરૂપ તે હતો. આ વિશાળ ખંડને એક છેડે, દરવાજાની બન્ને બાજુએ આવી રહેલા ખુરજોની બારીઓમાંથી પ્રકાશ પડતો હતો, તો બીજે છેડે એક પડદો બીડી દેવામાં આવ્યો હતો. છતાં જૂનાં પુસ્તકોમાં આપણે જેનાં વર્ણનો વાંચીએ છીએ એવી એ ખંડની એક બારીમાંથી પુષ્કળ પ્રકાશ પડતો હતો. આ બારીની આગળ એક ગાદીવાળા ઊંડી ખુરશી હતી. એની ગાદી પર એક મોટો ગ્રંથ-ઘણું કરીને ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનો ગ્રંથ અથવા તો એવો જ કોઈ સંગીન સાહિત્યનો ગ્રંથ-પડ્યો હતો. અત્યારે આપણે જેમ કોઈ આંગતુક અતિથિ આવી ચડે તો તેને ઉપયોગી થઈ પડે એટલા માટે મધ્યસ્થ ટેબલ પર સોનેરી વરખની કિનારવાળાં પુસ્તકો આડાં અવળાં મૂકી રાખીએ છીએ તેવી જ રીતે એ ગ્રંથ ત્યાં મૂકી રાખ્યો હતો. એ ખંડના ફર્નિચરમાં ફટલીક ભારે વજનદાર ખુરશીઓ રાખેલી હતી. એ ખુરશીઓની પીઠ પર એકવક્ષનાં ફૂલોની માળા કાળજીપૂર્વક ફેતરી હતી. ખુરશીઓની સાથે એ જ જાતનું એક ટેબલ પણ ત્યાં રાખવામાં આવ્યું હતું. આ બધી સામગ્રી ઇલિઝાબેથના કે એથી પણ અગાઉના જમાનાની હતી, સૂઝાને તે પોતાના વડવાઓ તરફથી વારસામાં મળેલી હતી, અને પોતાના ગૃહમાંથી ફેરવીને સૂઝાએ તે આંહીં આણી હતી. જૂના ઇંગ્લાંડમાંનો પરોણાચાકરીનો રિવાજ અને આતિથ્યનો ભાવ કંઈ ત્યાં મૂકતા આવ્યા નથી, પણ આંહીં અમેરિકામાં પણ એટલો જ આતિથ્યભાવ જાળવી રાખ્યો છે એમ

ખતાવવા માટે પેલા ટેબલ પર જસતનો એક મોટો પ્યાલો મૂક્યો હતો. હિસ્ટરે કે પહેલે આ પ્યાલાની અંદર નજર નાખીને નિરખ્યું હોત, તો કાંઈએ થોડી જ પળ પહેલાં પીધેલા જવદારનો શીણભર્યો અવશેષ તેને તળિયે તેણે દીઠો હોત.

દીવાલ પર ઝેલિંગહામના વડવાઓનાં ચિત્રો હારખંધ ટાંગેલાં હતાં. આમાનાં કેટલાક પુરુષોએ ખખ્તર પહેરેલાં હતાં તો કેટલાકે સુલેહશાન્તિના સમયનો દરખારી ઝલ્લા ગળપટાનો પોશાક પહેર્યો હતો. આ સધળાં ચિત્રોની મુખમુદ્રા પર, તે સર્વ સદ્ગત સજ્જનોનાં જાણે ચિત્રો નહિ પણ પ્રેતો હોય, અને તેઓ જાણે અત્યારના હયાત મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિઓ અને ભોગવિલાસો તરફ કડક અસહિષ્ણુ દીકાદૃષ્ટિએ નિર્ઘં રહ્યાં હોય એવી સખ્તાર્ધ અને કઠોરતા-ખધાં જૂનાં ચિત્રોમાં દેખાતી એવી સખ્તાર્ધ અને કઠોરતા-એવામાં આવતી હતી.

દીવાનખાનાના મધ્યમાં એક ખખ્તર ટાંગેલું હતું. ચિત્રોની પેઠે આ ખખ્તર કંઈ વડવાઓના અવશેષરૂપ નહોતું, પણ તે તો છેલ્લામાં છેલ્લી મિતિનું હતું, કારણ કે સૂખો ઝેલિંગહામ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યો તે જ વરસે લાંડનના એક કુશળ કારીગરે તે બનાવ્યું હતું. આમાં પોલાદનું શિરસ્ત્રાણ, હિરસ્ત્રાણ, કંદસ્ત્રાણ, પગનું ખખ્તર, બન્ને હાથનાં લોખંડી મોઝાં અને સૌની નીચે લટકતી એક તલવાર એટલું હતું. આ ખધા ભાગો, અને તેમાં યે ખાસ કરીને તો શિરસ્ત્રાણ અને હિરસ્ત્રાણ ધસીને સાફ કરીને એટલાં ઊજળાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તે બન્ને અત્યારે એટલાં ઝગારા મારતાં હતાં કે એક પ્રકારના ધવલ પ્રકાશથી એ ચમકી રહ્યાં હતાં અને દીવાનખાનાની જમીન પર એ ધવલ પ્રકાશ વિસ્તારી રહ્યાં હતાં. આ ઝગારા મારતું ખખ્તર ફવળ દેખાવને માટે જ આંહી રાખવામાં આવ્યું નહોતું, પણ સૂખાએ તે સૈન્યની તાલીમ તેમ કવાયતના અનેક ગંભીર પ્રસંગે પહેર્યું હતું, તેમ વિશેષમાં પેકવોડ વિગ્રહમાં એક સૈન્ય લડવાને ઊતરેલું તેને

મોખરે પણ આ બખ્તર ઝગારા મારતું જોવામાં આવ્યું હતું. કેમકે બેલિંગહામને મૂળ જે શિક્ષણ મળેલું તે જોકે વકીલના ધંધાનું મળેલું, અને પોતાના વ્યવસાયબંધુઓ તરીકે તે ઓળખાવતો તે પણ બેકન, કેક, નોય, અને ફિંચને ઓળખાવતો હતો, છતાં આ નવા મુલકની જરૂરિયાતોએ સૂખા બેલિંગહામને રાજપુરુષ અને શાસકની સાથે સૈનિક પણ બનાવી દીધો હતો.

નાનકડી પલ્લને તો આ મકાનનો ચમકતો મુખભાગ જોઈને જેટલો આનંદ થયેલો તેટલો જ આનંદ આ ઝગારા મારતું બખ્તર જોઈને પણ થયો, એટલે તેના ઉરસ્થાણના ઓપદાર અરીસા સામે એકાદીશે જોતી તે ત્યાં ફટલોક વખત ઊભી રહી.

‘આ, જો ! જો !’ તે બોલી ઊઠી, ‘આમાં તો તું દેખાય છે !’

એટલે હેસ્ટરે બાળકનું મન મનાવવા ખાતર ત્યાં જોયું અને જોયું તો એને જણાયું કે આ બહિર્ગોળ દર્પણની વિશિષ્ટ અસરને લીધે એનો હિંગજોકિયો અક્ષર અતિશયતા પામીને રાક્ષસી રૂપ ધારણ કરીને તે દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયો હતો અને એને પરિણામે એ હિંગજોકિયો અક્ષર જ એની આકૃતિનું સૌથી આગળ પડતું ને ધ્યાન ખેંચનારું તત્ત્વ બની ગયો હતો. અથવા ખરી વાત કહીએ તો એ અક્ષરની પાછળ એ પોતે ઢંકાર્ષ જતી લાગતી હતી. પલે ઉપર શિરસ્થાણમાં પણ એ જ પ્રકારનું ચિત્ર પ્રકટ થયું હતું તે તેની નાનકડી મુખમુદ્રા પર ભૂતના જેવી સમજદારીના ચિરપરિચિત ભાવ વ્યક્ત કરીને માતા તરફ સસ્મિત જોતાં જોતાં બતાવ્યું. પણ એ દર્પણમાં તો તેનો આ તોફાની વિનોદવૃત્તિભર્યો મુખભાવ પણ એટલા બધા વિશાળ અને સચોટ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થયો હતો કે એથી હેસ્ટરને તો એમ જ લાગ્યું કે જાણે એ ચહેરો પોતાના બાળકનો હોઈ જ ન શકે, પણ એ મુખ તો પલ્લના આકારના બીબામાં ઊતારવા મથતા કાર્ષ શયતાની સત્ત્વનું જ હોઈ શકે.

‘ચાલ પર્લ,’ તેને ત્યાંથી બીજી દિશામાં ખેંચી જતી એ બોલી. ‘ચાલ, અને આંહીં આ મળનો બગીચો છે તે જો. જો, આંહીં આપણને જંગલમાં મળે છે એથી વધારે સુંદર પ્રકારનાં ફૂલો જેવા મળશે કદાચ.’

એટલે પર્લ દોડીને એ દીવાનખાનાને દૂરને છોડે જે ગોખ હતો ત્યાં ગઈ અને બગીચાના લીલોતરી ગાલીચાથી આચ્છાદિત થએલા ઉદ્યાનમાર્ગ તરફ તેણે નજર નાખી. આ ઉદ્યાનમાર્ગની બન્ને બાજુએ નાના નાના છોડવા રોપવાનો અધિક્યરો યત્ન કરી જેવામાં આવ્યો હતો, પણ તે સફળ ન થતાં, આટલાંટિક મહાસાગરના આ કિનારે આવેલી આ કઠોર ભૂમિમાં ઇંગ્લેંડની આલંકારિક ઉદ્યાનકલાનો પોતાનો અસલ શોખ આ મકાનના માલિકને ક્યારનો જતો કરવો પડ્યો હોય એમ લાગ્યું. આલંકારિક ફૂલરોપાઓને બદલે આંહીં તો સૌ ખુલ્લી રીતે જોઈ શકે એવી ફાબીજ ભગી હતી. અને તેનાથી થોડે દૂર વાવેલો ફાળાનો વેલો વચ્ચેની ખાલી જગામાં પથરાઈ ગયો હતો, અને તેણે પોતાનું રાક્ષસી-કદનું ફળ દીવાનખાનાની બારીની બરાબર નીચે જ એવી રીતે સ્થાપિત કર્યું હતું કે જાણે તે સૂઝાને એવી સૂચના ને ચેતવણી આપી રહ્યું હતું કે આ ન્યૂ ઇંગ્લેંડની જમીનમાં તો આ કદાવર ફાળાના સુવર્ણરંગી ફળ સિવાય વનસ્પતિસૃષ્ટિનો બીજો કોઈ પણ અલંકાર સંભવિત નથી. અલબત્ત, આમ છતાં આંહીં થોડા ગુલાબનાં છોડ તો હતા જ, તેમ કેટલાક શેખવૃક્ષો પણ હતાં. આ શેખવૃક્ષો ધણું કરીને તો આ દ્વીપકલ્પમાં સૌથી પહેલું થાણું નાખનાર અને આપણા જૂના ઇતિહાસગ્રંથોમાં જેની મૂર્તિ બજાવેલી પીઠ પર બેસીને પસાર થતી આપણે જોઈએ છીએ એવા અર્ધપૌરાણિક ને કાલ્પનિક જેવા રેવરંડ મિ. બ્લેકસ્ટોને વાવેલાં વૃક્ષોના વંશજ હતાં.

ગુલાબના છોડ દેખીને પર્લ એક રાત્રું ગુલાબ લેવાને રડવા લાગી અને ક્રમે કરતાં જાની ન રહી.

‘જાની રહે, બેટા, જાની રહે !’ તેની માએ આતુરતાપૂર્વક કહ્યું.

‘રૂ મા, બેટા પર્લ ! જો બગીચામાં કાંઈક માણસો બોલતાં સંભળાય છે. જો, સૂખાસાહેબ આવે છે અને એમની સાથે બીજા કાંઈક સદ્ગૃહસ્થો છે.’

અને વાત પણ ખરી હતી કે એ ઉદ્યાનમાર્ગ પર ફટલાક માણસો ધર ભણી આવતાં જણાતા હતા. પણ પર્લે તો, પોતાને શાન્ત કરવાના પોતાની માતાના પ્રયત્નોની કશી પણ પરવા કર્યા વગર એક મોટો ભેંકડો તાણ્યો, અને પછી પાછી થોડી જ પળમાં ચૂપ થઈ ગઈ. પણ તે ચૂપ થઈ તે કંઈ કશા આજ્ઞાધીનતાના ખ્યાલથી નહિ, પણ આ નવા માણસોના દર્શનથી તેની પ્રકૃતિની વેગવતી તરલ કૌતુકવૃત્તિ સળવળી ઊઠી હતી તેને પરિણામે તે ચૂપ થઈ ગઈ.

પર્લ અને પાદરી

સૂખા બેલિંગહામે પાકટ વયના પુરુષો ધરઆંગણે પહેરવાનું પ કરે એવો ખૂલતો ઝબ્બો અને નાનકડી ટોપી ધારણ કર્યાં હતાં. અ કપડાં પહેરીને અત્યારે તે સૌને પોતાનું આ મકાન દેખાડતો દેખા અને તેમાં પોતે ભવિષ્યમાં જે કંઈ સુધારાવધારા કરવા માગતો હતો વીગતવાર સમજાવતો સૌની આગળ ચાલતો હતો. તેની સફેદ દાદ નીચેથી તેણે પહેરેલા ને કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલા ગળાપટ્ટાનો વિશ્વ ઘેરાવો જોઈ શકતો હતો. તેનો દેખાવ એવો સખત અને કડક હતો અને ઊતરતી અવસ્થાથી હિમની અસરથી તે એવો કરમાઈ ગયો હાગતો હતો કે આંહી ભારે પ્રયત્નપૂર્વક તેણે જે ઔદિક સુખસાગ પોતાની આસપાસ એકઠી કરી હતી તેના સાથે એનો કાઈ રીતે બેસે એવું લાગતું નહોતું. પણ આપણા પૂર્વજો જોકે માનવજીવ કેવળ મંથન અને કસોટીની અવસ્થા રૂપે માનતા અને ઓળખાતા હતા અને કર્તવ્યની આજ્ઞા થાય તો સઘળા સુખવૈભવ અને જીવ પણ હૃદયની ખરેખરી સચ્ચાઈપૂર્વક બલિદાન આપવાને સદા તૈ રહેતા હતા, છતાં આપણા એ ગંભીર સ્વભાવના વડવાઓ જે સુખ્યેન કે વિલાસવૈભવનાં સાધનો પોતાને સહેલાઈથી સાંપડી તેને તિસ્કારપૂર્વક લાત મારવી એવું અંતરથી માનતા હતા અને ન મારે તો તેમનો અંતરાત્મા તેમને ડંખ્યા કરતો હતો એવો કાંઈ

ખ્યાલ હોય તો તે ભૂલભરેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે માનનીય ધર્મગુરુ જહોન વિલસને તો આવો સિદ્ધાંત કદી પણ પ્રતિપાદિત કર્યો નહોતો. અત્યારે જ સૂઝા બેલીંગહામને પડખે એ ચાલતો હતો અને એની ખરફ જેવી સફેદ દાઢી સૂઝાના ખભાની ઉપરના ભાગમાંથી દેખાઈ રહી હતી ત્યારે જ, એ સફેદ દાઢીવાળો! બુઝર્ગ પાદરી સૂઝાને સૂચવતો હતો કે થોડીધણી નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં જામફળી અને પીચ તો આ ન્યૂ-ઇંગ્લેન્ડનાં હવાપાણીને પણ પ્રયત્નપૂર્વક અનુકૂળ કરી શકાય અને બગીચાની સૂર્યપ્રકાશિત દીવાલ પર કાળી અંગૂરના વેલા પણ મહેનત કરીને આંહી ઉગાડી શકાય. આ વયોઋદ્ધ પાદરીનું પોષણ ઇંગ્લેન્ડના ધર્મમંડળને આશરે થએલું હતું, એટલે જીવનની સધળી લિજ્જતદાર અને સુખએનવર્ધક વસ્તુઓ માટે તેને પ્રકૃતિથી જ રૂઢ થઈ ગએલો. અને ધર્મદૃષ્ટિએ વિહિત ગણાય એવો શોખ હતો, અને દેવળની વ્યાસપીક ઉપરથી પ્રચયન કરતી વખતે, અથવા તો હિસ્ટર પ્રાર્થન જેવાનાં રખલનોની જાહેર જનતા સમક્ષ ઝાટકણી ડાઢતી વખતે તે ગમે તેટલો કંઠાર દેખાતો. છતાં તેના ખાનગી અંગત જીવનમાં તો ખુશનુમા ઉદારભાવ અને ઉપકારવૃત્તિ જેવામાં આવતાં હતાં અને તેને લીધે જ તેના જમાનાના કાર્થ પણ પાદરી કરતાં તે લોકોનો વિશેષ ભાવોખ્ખાભર્યો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો હતો.

સૂઝા અને મિ. વિલસનની પાછળ બીજા બે અતિથિઓ ચાલતા હતા. આ બેમાં એક રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઈલ હતા, તેને તો હિસ્ટર પ્રાર્થનની ફજેતીના પ્રસંગમાં અનિચ્છાપૂર્વક થોડો ભાગ લેનાર પુરુષ રૂપે વાચકા સહેલાઈની સંભારી કાઢશે. અને બીજો, તેની સાથે સાથે જ ચાલતો એવો રોજર ચિલિંજવર્થ હતો, તે વૈદામાં ભારે કુશળ હતો અને હેલ્લાં બે ત્રણ વરસથી તે આ શહેરમાં આવીને વસ્યો હતો. લોકોની સમજ પ્રમાણે આ વિદ્વાન પુરુષ એ જીવાન પાદરીનો વૈદ તેમ મિત્ર બન્ને હતા, અને હમણાં હમણાં એ પાદરી ધર્મગુરુ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવામાં પોતાની જાતને નિમ્મ-

કાચ ધસી નાખતો હતો તેને પરિણામે એનું શરીરસ્વાસ્થ્ય ખૂબ ખળભળી ગયું હતું, તેથી આ વૈદની પરિચર્યાની તેને જરૂર પડી હતી.

સૂખે પોતાના મહેમાનોથી આગળ આવતે એક એ પગથિયાં ચડ્યો અને એ દીવાનખાનાનું મોટું બારણું તેણે ખોલી નાખ્યું તો તેણે નાનકડી પલ્લને પોતાને પડખે જ ઊભેલી દીડી. એ બારણાના પડદાનો પડછાયો હિસ્ટર પ્રાઈન પર પડતો હતો તેથી તે એ પડછાયામાં કંઈક ઢંકાર્તું ગર્ભ હતી.

‘એલા, આ શું?’ પોતાની સામેની એ નાનકડી હિંગળોદિયા રંગની આકૃતિને આશ્રય પૂર્વક જોઈને સૂખા બેલિંગદામે કહ્યું: ‘રાજા જોઈશ્વરા સમયમાં મારી જીવાનીનો મોહકાળ ચાલતો હતો, એટલે એ વખતે દરબારી નાટક જોવાની કાર્ષ તક મળતી તો હું તેને મોટા કૃપાપ્રસાદ ગણતો. એ નાટકમાં આવા વરણાગિયા વેશવાળી આકૃતિઓ હું જોતો. તે પછીથી આજસુધીમાં એક પણ વાર મેં આવી વિચિત્રવેશધારી આકૃતિ જોઈ નથી. તહેવારના દિવસોમાં એ નાટકો ભજવાતાં તેમાં નાનાં નાનાં પોરિયાનું મોટું ઝુંડ નજરે પડતું, અને અમે એ સુધળાં પોરિયાંને શયતાનનાં સંતાનોને નામે ઓળખતાં હતાં. પણ આવો પેરોણો મારા આ ખંડમાં ક્યાંથી આવી ચડ્યો હશે?’

“ઓહો !,” એ ભલો ડોસો વિશ્વસન ખોલી ઊઠ્યો. ‘હિંગળોદિયા પીછાં ધારણ કરનારું આ કયું નાનકડું પક્ષી હશે ? મને લાગે છે સૂર્ય જ્યારે સુંદર ચિત્રો દોરેલી બારીમાં ચર્ચને પ્રકાશતો હોય અને જમીન પર સોનેરી અને ઈરમજી રંગની આકૃતિઓ આલેખતો હોય તે વખતે બરાબર આવી જ મૂર્તિઓ મેં જોઈ છે. પણ એ તો આપણા અસલ વતનમાં. બચ્ચા, તું કાણ છે, અને તારી મા પર એવું શું દુઃખ આવી પડ્યું છે કે તને આવો વિચિત્ર-પોશાક તેણે પહેરાવ્યો છે ? તું ખ્રિસ્તી બાળક છે, હૈં ? તને ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરોનું જ્ઞાન છે ? કે પછી તું પેલાં મસ્તીખોર ભૂત અને પરીઓના વર્ગનું

કાર્ત્ત પ્રાણી છે ? અમે તો માનતા હતા કે એ બધાં ભૂતપરીઓને રોમન કેથોલિક ધર્મના બીજા જરીપુરાણ વહેમોની સાથે અમે જૂના ઇંગ્લિંડમાં જ મૂકતા આવ્યા છીએ.’

‘હું તો મારી બાની દીકરી-હું !’ એ હિંગોજોકિયા રંગની સ્વપ્નામૂર્તિએ ઉત્તર આપ્યો, ‘અને મારું નામ પલ્લ છે !’

‘પલ્લ ?—ના ના, પલ્લ (મોતી) કરતાં તો તારા રંગ ઉપરથી કહીએ તો તો રૂબી (માણેક) વધારે સારું ! અથવા કારલ (પરવાણું) —અથવા રેડ રોઝ (લાલ ગુલાબ) બરાબર કહેવાય !’ નાનકડી પલ્લના ગાલ પંપાળવાનો વ્યર્થ યત્ન કરતાં પોતાનો હાથ લંબાવીને એ બુઝર્ગ પાદરીએ કહ્યું. ‘પણ એ તારી બા ક્યાં છે ? હં, સમજ્યો !’ તે બોલ્યો, અને પછી સૂચા બેલિંગહામ લશ્ચી વળીને તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું. ‘આપણે જેના વિશે વાતો કરી તે જ આ બાળક, અને જુઓ એની અભાગણી મા હિસ્ટર પ્રાર્થન પણ આંહી આ રહી !’

‘એમ ?’ સૂચો બોલી ઊઠ્યો. ‘અરે, આપણે તો એમ ધારત કે આવા બાળકની મા પણ હિંગોજોકિયા રંગની જ સ્ત્રી હોવી જોઈએ. પણ એ દીક આંહી બરાબર વખતસર આવી પહોંચી છે. એટલે આપણે આ બાળકનો હાલ ને હાલ વિચાર કરી લઈએ.’

સૂચા બેલિંગહામે એ બાસ્થામાં દાખલ થઈને દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો અને તેના ત્રણે સાથીઓ પણ તેની પાછળ પાછળ અંદર આવ્યા.

‘હિસ્ટર પ્રાર્થન,’ સહજ સ્વભાવે જ સખતાઈભરી એવી પોતાની નજર હિંગોજોકિયો અક્ષર-ધારણ કરનારી એ બાઈ પર ઠેરવી તેણે કહ્યું. ‘હમણાં હમણાં તારા સંબંધમાં એક મોટો અવાલ બિબો થયો છે. પેલા બાળકમાં વસી-રહેલા અમર આત્માને તારા જેવી જગતના પ્રલોભનોમાં સ્ખલનવશ થઈને પતિત બનેલી સ્ત્રીની સંભાળ નીચે

રાખવામાં અમે અધિકારીઓ ને વગદાર માણસો અમારી ફરજ બરાબર બજાવીએ છીએ કે કેમ એ બાબત અમારે હમણાં ભારે ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા થઈ ગઈ છે. તો હવે એ બાળકની માતા તું પોતે જ બોલ જોઈએ, આ બાળકને તારી પાસેથી લઈ લીધી હોય અને તેને ઠાવકો પોશાક પહેરાવી, બરાબર નિયમનમાં રાખી, જગત અને સ્વર્ગ વિશેનાં ધાર્મિક સત્યોનું એને શિક્ષણ આપ્યું હોય, તો એથી તારા આ નાનકડા બચ્ચાનું સાંસારિક તેમ શાશ્વત હિત વિશેષ સધાય એમ તને નથી લાગતું ? આ દિશામાં તું તો એ બાળકને મારે શું જ કરી શકે ?”

હું મારી નાનકડી પર્લને આમાંથી જે પાઠ શીખી છું તે શિખવાડી શકું, પોતાની લાલ સંજ્ઞા પર આંગળી મૂકીને હિસ્ટર પ્રાર્થને જવાબ આપ્યો.

“અરે બાઈ, એ તો તારી કલંકસંજ્ઞા છે!” એ કડક ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તરમાં કહ્યું. “એ અક્ષરદ્વારા જે કલંકનું મૂલ્યન થઈ રહ્યું છે તેને કારણે તો તારા બાળકને કાર્મ બીજા માણસના હાથમાં મૂકવાની અમારી પ્રવ્રણ છે.”

“છતાં,” બાળકની માએ શાન્તિથી જોકે વિશેષ શીકી પડતાં પડતાં કહ્યું, “આ કલંકસંજ્ઞાએ મને એવા પાઠ શીખવ્યા છે—તે રોજ રોજ મને એવા પાઠ શીખવી રહેલ છે—અત્યારે પણ તે મને એવા પાઠ શીખવે છે—જે મને પોતાને તો જોકે કરો લાલ કરી શકે એમ નથી, છતાં મારી બાળકી તો એ પાઠને પરિણામે વધારે ડાહી અને સારી જ બનવાની.”

“અમે આ બાબતનો નિર્ણય ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક કરવાના છીએ,” એલિંગહામે કહ્યું, “અને આ સંબંધમાં શું કરવું તેનો કશું પણ પગલું લઈ પહેલાં બરાબર વિચાર કરવાના છીએ. વિલ્સન સાહેબ, મારી આપને વિનંતિ છે કે આપ આ પર્લની—એ જ એનું નામ છે—પરીક્ષા લ્યો, અને એની ઉમરના બાળકને ખિરતી ધર્માનુસાર

જેવું શિક્ષણ મળવું જોઈએ તે તેને મળ્યું છે કે કેમ તે જરા તપાસી જુઓ.’

એટલે એ બુઝર્ગ પાદરી એક આરામખુરશીમાં બેઠો, અને પર્લને પોતાના ઢીંચણ વચ્ચે ખેંચીને ઊભી રાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ બાળકને પોતાની માતા સિવાય બીજું કોઈ પરિચયપૂર્વક સ્પર્શ કરે એની ટેવ નહોતી, તેથી તે એકદમ આરણ્યની બહાર નાસી જઈને, ઉષ્ણપ્રદેશના ચમકદાર રંગથી ભભકતા પીંછાંવાળા કોઈ જંગલી પક્ષી-પળવારમાં જ ઊંચે આકાશમાં ઊડી જવાને તૈયાર થયેલા પક્ષી-જેવી દેખાતી ઉપલા પગથિયા પર ઊભી રહી. તેની આવી આવેશમય ચેષ્ટાથી મિ. વિલ્સનને ભારે આશ્ચર્ય થયું, કેમકે એનો દેખાવ સૌના દાદા જેવો લાગતો હતો અને મોટે ભાગે એ બાળકમાં ખૂબ માનીતો થઈ પડ્યો હતો. પણ પર્લની આવી વિચિત્ર ચેષ્ટા છતાં તેણે પરીક્ષા લેવાની તૈયારી કરી.

‘પર્લ,’ તેણે ભારે ગંભીરતાથી કહ્યું, ‘તારે ભણવામાં બરાબર ધ્યાન આપવું, કે જેથી યોગ્ય સમયે તું ભારે કિંમતનું મોતી તારી બની પર ધારણ કરી શકે. તું મને કહી શકીશ, બેટા, તને કેણે બનાવી ?’

હવે પર્લ પોતાને કાણે બનાવી એ વાત બરાબર જાણતી હતી, કેમકે હિસ્ટર પ્રાર્થન પોતે એક ધર્મનિષ્ટ કુટુંબમાં જન્મેલી હતી, એટલે એને પોતાના બાળક સાથે તેના સ્વર્ગનિવાસી પિતા વિશે પેલી વાત થઈ તે પછી તરત એણે તેને, ગમે તેટલી અપકવ અવસ્થાએ પણ માનવ આત્મા ભારે રસ ને આતુરતાપૂર્વક ઝીલે છે એવાં સત્યોનું જ્ઞાન આપવા માંડ્યું. એટલે આ ત્રણ વરસના તેના જીવનગાળામાં તેણે એટલું બધું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું કે આ ન્યૂઈઝિલેન્ડની બાળપોથીની પરીક્ષા અથવા તો વેસ્ટમિન્સ્ટરના ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરોની પહેલી હારમાળાની પરીક્ષા તો એ બેમાંથી એકે સુવિખ્યાત પુસ્તકનો આલોકાર પણ તેણે કદી જોએલો નહિ હોવા છતાં એ

ખુશીથી આપીને પસાર કરી શકત. પણ સધળાં બાળકમાં જે થોડી ઘણી આડાર્થ હોય છે અને પર્લમાં તો જે સાધારણ બાળક કરતાં દસગણી વધારે હતી તે આડાર્થ બરાબર આ કવખતની પળે જ તેના પર સવાર થઈ બેઠી, અને એની અસરને લીધે તેણે પોતાના હોઠ સીવી દીધા, અથવા કાર્થ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો તો તે અવળો આપ્યો. મિ. વિલસનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની અનેકવાર અસમ્ભવ રીતે ખુલ્લેખુલ્લી ના પાડ્યા પછી પોતાની આંગળી પોતાના મોંમાં મૂકી એ છોકરીએ આખરે જાહેર કર્યું કે પોતાને કાર્થ એ ખતાવી જ નથી, પણ પોતાની માતાએ તુરંગના દરવાજા આગળ ઊગેલા જંગલી ગુલાબના છોડ ઉપરથી ચૂંટી લીધી છે.

આ વિચિત્ર તરંગનું સૂચન ધણું કરીને સૂચના લાલ ગુલાબનાં ફૂલો આંહીં પાસે જ ઊગેલાં હતાં અને પર્લ બારણા બહાર ઊભી હતી ત્યાંથી તે જોઈ શકતી હતી તેને લીધે થયેલું. અલખત, એ સૂચન થવામાં આંહીં આવતી વખતે રસ્તામાં તુરંગ પાસેના ગુલાબના છોડની પાસે થઈને તે પસાર થયેલી એટલે અત્યારે તે છોડ સાંભરી આવેલો એ વસ્તુએ પણ અમુક અંશે કાળો આપેલો ખરો.

વૃદ્ધ રોજર ચિલિંજવર્થે મોં મલકાવીને જુવાન પાદરીના કાનમાં કંઈક વાત કરી. એટલે હેસ્ટર પ્રાર્થને એ ઉસ્તાદ વેંદ લાણી તજ્જર કરી, અને એ વખતે એનું નસીબ તાજવામાં તોળાર્થ રહ્યું હતું તે ઘડીએ પણ, પોતે તેની સાથે અત્યંત નિકટના પરિચયમાં હતી તે દિવસો પછી તેની મુખમુદ્રામાં જે ફેરફાર થયેલો, પહેલાં કરતાં પણ એમાં જે વિશેષ વિરૂપતા અત્યારે દેખાતી હતી, તેનો સામનો વર્ણ અગાઉ કરતાં પણ વિશેષ કાળો પડેલો જણાતો હતો, અને તેની આકૃતિ પણ આગળ કરતાં એ વિશેષ કધારી લાગતી હતી એ સધળું જોઈને ચક્રિત થઈ ગઈ. પગવાર એણે તેની આંખ સામે મીટ માંડી રાખી, પણ પછી તરત જ પર્લ સંબંધી જે ઘટના આગળ બની રહી હતી તેના તરફ પોતાનું સમસ્ત લક્ષ લગાડવાની એને ફરજ પડી.

‘આ તો ભયંકર કહેવાય !’ પર્લના ઉત્તરથી આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો તેમાંથી જગીને સૂખાએ કહ્યું. ‘જુઓ તે: ખરા, આ છોકરી ત્રણ વરસની થઈ, છતાં પોતાને કાણે બનાવી તેની એને ખબર નથી ! એટલે તો એમ થયું કે એ પોતાના આત્મા વિશે, તેની અત્યારની પતિતાવસ્થા વિશે, અને તેના ભાવિ વિશે પણ એટલી જ અજાન છે ! સદ્ગૃહસ્થો, મને લાગે છે આપણે હવે આગળ તપાસ કરવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.’

હિસ્ટરે પર્લને ઝાલીને બળપૂર્વક પોતાની બાથમાં પકડી રાખી, અને પછી એ બુઝર્ગ પ્યૂરિટન ન્યાયાધિકારી સામે લગભગ ભયંકર કહેવાય એવી દૃષ્ટિ કરીને જોઈ રહી. આખા જગતમાં તે એકલી બની ગઈ હતી, જગતે તો તેને ધુતકારી જ કાઢી હતી, અને એવી સ્થિતિમાં એના હૃદયને જીવતું રાખી શકે એવું કાઈ હોય તો તે એના જીવનની અમૂલ્ય મૂડી જેવી એની આ પુત્રી જ હતી, એટલે એને અત્યારે લાગ્યું કે એ પુત્રીને કાઈ જો પોતાની પાસેથી ખૂંચવી લેવા આવે તો આખા જગત સામે થઈને પણ તેને પોતાની પાસે રાખવાનો કાઈ પણ સત્તા રહ ન કરી શકે એવો અનન્ય અધિકાર પોતાને છે, અને એ અધિકારનું રક્ષણ છેક મરતાં સુધી જૂઝીને પણ કરવા તેણે નક્કી કર્યું.

‘ભગવાને મને આ બચ્ચું આપ્યું છે !’ એ બોલી બિડી, ‘અને એ બચ્ચું ભગવાને મને આપ્યું છે તે એક એના સિવાયની બીજી સઘળી વસ્તુઓ તમે મારી પાસેથી ખૂંચવી લીધી છે તેના બદલામાં આપ્યું છે. એટલે એ એક જ મારા સુખનું સાધન છે !—જો કે મારી યાતનાનું પણ એ જ સાધન છે ! મને કાઈ જીવતી રાખતું હોય તો તે પર્લ જ છે ! અને મને સજા કરનાર પણ પર્લ જ છે ! તમે આટલું નથી જોઈ શકતા ?—કે એ જ મારો હિંગજોડિયો અક્ષર છે, ફક્ત એ કલંકસંજ્ઞા હોવા છતાં તેના પર પ્રેમ થઈ શકે એમ છે, અને એ જ કારણે મારા પાપની સજા કરવાની તેનામાં હજારગણી

શક્તિ રહેલી છે. એટલે તમે એને મારી પાસેથી નહિ લઈ શકો ! એ પહેલાં તો હું જ મરી જવાની !

‘અરે બાઈ,’ વૃદ્ધ પાદરી કંઈ નિષ્કુર હૃદયનો નહોતો, તેથી તેણે નરમાશથી કહ્યું, ‘બાળકની સંભાળ બરાબર લેવામાં આવશે—તારાથી લઈ શકાય એ કરતાં ક્યાંયે સરસ સંભાળ લેવામાં આવશે !’

‘ભગવાને તેને મારી સંભાળ નીચે મૂકી છે !’ પોતાનો અવાજ લગભગ ચીસ જેટલો મોટો કરીને હિસ્ટર પ્રાર્થને ફરીથી કહ્યું. ‘એટલે હું તેને આપવાની નથી, બસ !’ અને આટલું બોલીને, એકાએક ભિન્નિવશ બનીને, અત્યાર સુધી જેની સામે તેણે એક પણ વાર નજર કરી નહોતી તે જુવાન પાદરી મિ. હિમ્સડેઈલ તરફ તે ફરી. ‘મારા વતી તું બોલ જરા !’ એણે ખૂબ પાડીને કહ્યું. ‘તું મારો ધર્મગુરુ હતો. મારા આત્માની સંભાળ લેવાનું કામ તને સોંપાયેલું હતું, અને આ લોકો જાણી શકે તે કરતાં તું મને વધુ સારી રીતે પિંજાને છે. હું મારું બચ્ચું જવા દેવાની નથી ! માટે મારા વતી બોલ તું ! મારા હૃદયમાં શું છે તે તું જાણે છે.—દેમકે તને બીજાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે, ત્યારે આ લોકોમાં એનો અભાવ છે.—એટલે મારા હૃદયમાં શું છે, તેમ માતાનો અધિકાર કેવો હોય, અને તેમાં જે કાર્થ માતાને જીવનમાં એકતું એક બાળક અને હિંગબોક્ષિયા અક્ષરની કલંકસંતા એ બે જ વસ્તુ હોય, ત્યારે તો એ માતાનો પોતાના બાળક પરનો અધિકાર કેટલો બધો પ્રબળ બની જાય એ પણ તું જાણે છે. માટે જો, આ બાબત ધ્યાન રાખ ! હું મારું બચ્ચું જવા દેવાની નથી ! માટે ધ્યાન રાખ બરાબર !’

આવી આવેશભરી ને વિલક્ષણ પ્રકારની અરજ થતાં, હિસ્ટર પ્રાર્થના અત્યારના સંનિગોએ એને ઉચ્છેરી લગભગ ગાંડી બનાવી દીધી છે એમ સૂચવતી આવી અરજ થતાં, એ જુવાન પાદરી, પોતાની વિશિષ્ટ રીતે આવેશમય પ્રકૃતિ જ્યારે જ્યારે ખળભળી ઊઠે ત્યારે ત્યારે પોતાની છાતી પર હાથ રાખવાનો તેનો સિવાજ હતો તે

પ્રમાણે છાતી પર હાથ રાખીને શીકે ચહેરે તરત જ આગળ આવ્યો. હૅસ્ટરની જાહેર ફજીતીને પ્રસંગે આપણે વર્ણવેલ તેના કરતાં પણ અત્યારે તે વિશેષ ક્ષીણ અને ચિંતાગ્રસ્ત જણાતો હતો. અને ગમે તો તેની આવી નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે અથવા ખીજા કાર્ષી કારણને લીધે, તેની મોટી કાળી આંખોના ઊંડાણમાં દુઃખ અને ગમગીનીનું આપ્તું જગત વ્યક્ત થતું હતું !

‘આ બાર્ષ કહે છે તેમાં સત્ય રહેલું છે,’ પાદરીએ બોલવા માંડ્યું. આ બોલતી વખતે તેનો અવાજ મધુર ને કંપમય છતાં જોમદાર હતો, કેમકે એ દીવાનખાનામાં તેના પડઘા પડતા હતા અને પેલું મોટું બખતર પણ એ અવાજથી રણકી ઊઠ્યું હતું. ‘હૅસ્ટર કહે છે તેમાં અને જે ભાવ એને આ શબ્દો ઉચ્ચારવાને પ્રેરે છે તેમાં પણ સત્ય રહેલું છે ! આ બાળક એને ભગવાને આપ્યું છે, અને એ બાળકની સાથે તેની પ્રકૃતિ અને તેની જરૂરિયાતોનું પણ સદૃજ પ્રેરણાજન્ય જ્ઞાન પણ ભગવાને તેને આપ્યું છે. આ બાળકની પ્રકૃતિ અને તેની જરૂરિયાતો એ બન્ને સર્વથી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે, એટલે એ બન્નેનું આવું જ્ઞાન હૅસ્ટર સિવાય ખીજું કાર્ષી પણ મત્તપ્રાણી ધરાવી શકે એમ નથી. અને વિશેષમાં વળી, આ મા અને આ દોકરી વચ્ચેના સંબંધમાં એક પ્રકારની થડાવી મૂકે એવી પવિત્રતા પણ રહેલી નથી શું ?’

‘આહા ! એ કઈ રીતે, ડિમ્સડોર્લ સાહેબ ?’ મૂખો વચ્ચે બોલી બેઠો. ‘તમારો એ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરવાની મારી તમને વિનંતિ છે.’

‘એમ જ હોય,’ પાદરીએ વિક્ષેપ પડ્યો હતો ત્યાંથી આગળ બોલવા માંડ્યું. ‘કેમકે આપણે જો એથી જુદો વિચાર ધરાવતા હોઈએ, તો સર્વ પ્રાણીઓના સર્જક આપણા સ્વર્ગનિવાસી પિતાએ પાપકૃત્ય બહુ લક્ષમાં લીધું નથી, અને પવિત્ર પ્રેમ અને અપવિત્ર વિષયવાસના વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ જ રાખ્યો નથી એમ જ આપણે એ દ્વારા નથી કહેતા ? પોતાના પિતાના પાપ અને

પોતાની માતાના કલંકમાંથી જન્મેલું આ બાળક, તેને પોતાની પાસે જ રાખવાના પોતાના અધિકાર બાબત આટલી બધી આતુરતા-પૂર્વક અને અંતરની આટલી બધી કટુતાપૂર્વક દલીલ કરનારી પોતાની માતાના હૃદય પર અનેક રીતે અસર કરવા માટે ભગવાનની પાસેથી આવેલું છે. તે એને આપવામાં આવેલું છે તે તો તે આશીર્વાદરૂપ નીવડે—તેના જીવનના અનન્ય આશીર્વાદરૂપ નીવડે—એવા જ ઉદ્દેશથી આપવામાં આવેલું છે. એ જ રીતે, બીજી બાબતથી, તેની માતા પોતે કહે છે તેમ, નિઃશંક તે એની માતાને એના પાપની સજા કરવા માટે પણ—અનેક વાર અણધારી પણ તે એના જીવનમાં યાતનારૂપ થઈ પડે—વિક્ષિપ્ત આતંદની વચ્ચે તે ડંખ, દુઃખ, અને ફરી ફરીને ઊપડી આવતી પીડારૂપ થઈ પડે—એ માટે પણ તે એને આપવામાં આવેલ છે. આ બાપડા બચ્ચાને એણે પોતાના અંતરને બાળી રહેલી રક્ત કલંકસંતાપુ પ્રખળ રીતે સ્મરણ કરાવે એવાં કપડાં પહેરાવ્યાં છે, તો એ કપડાં દ્વારા જ આ વિચાર—પોતાની પુત્રી પોતાને પીડારૂપ પણ થઈ પડે છે એ વિચાર—એણે નથી દર્શાવી દીધો?

‘આ વખતે પણ તારી વાત સાચી છે!’ મિ. વિલ્સન જૂમ પાડી ઊઠ્યો, ‘મને તો એવી ધારતી હતી કે આ બાઈનો પોતાના બાળકને આવો વિચિત્ર પોશાક પહેરાવવામાં તેને ટાંગી દગારું બનાવવાનો જ વિચાર હતો!’

‘અરે ના, એમ નહિ!’ મિ. કિન્સડેઈલે આગળ બોલવા માંડ્યું. ‘આ બાળકના રૂપે ભગવાને જે ગંભીર ચમત્કાર કર્યો છે તે એ બાઈ બરાબર સમજે છે એ વાતની તમે ખાતરી રાખજો અને હું તો એમ પણ મુશ્કેલી કે ભગવાને એને આ બાળકરૂપી જે વરદાન આપેલ છે તે તેની માતાના આત્માને જડ ન બની જતાં સચેત જીવંત રાખવા ખાતર અને આ બાળક ન હોત તો શયતાન તેને અત્યાર કરતાં પણ વિશેષ ઘેર ભયંકર પાપોની અંદર કુખાડી દેત તેમાંથી તેને બચાવવા ખાતર જ આપવામાં આવ્યું છે—ખરેખર

મને તો આ જ ખુલાસો સાચો લાગે છે—એમ પણ એ બરાબર સમજે. એટલે આ લાચાર પાપી અબળા શિશુના રૂપમાં લપેટાએલા આ અમર આત્માને પોતાની પાસે જ રાખે—શાશ્વત સુખ કે દુઃખ બેમાંથી ગમે તેને લાયક બની શકે એવા એ જીવની દેખરેખ એને જ સોંપવામાં આવે, કે જેથી એ તેને નીતિમત્તા અને સદાચરણની તાલીમ આપે તે એ બાળક એને પોતાના પતનનું પ્રત્યેક પળે સ્મરણ કરાવે, અને છતાં એને શીખવે, સર્જનહારે જાણે એ બાળકના રૂપમાં એને પવિત્ર કાલ આપ્યો હોય એ રીતે શીખવે, કે પોતે જો એ બાળકને સદાચારી બનાવીને સ્વર્ગ ભણી લઈ જશે તો એ બાળક પણ પોતાની માતાને સ્વર્ગમાં લઈ જશે,—આમ એ બાળકને સુશિક્ષણ આપીને એ દ્વારા બાળકનો તેમ પોતાની જાતનો એમ બન્નેનો એ ઉદ્ધાર કરી શકે એટલા માટે એ બાળક એની પાસે જ રહેવા દેવામાં આવે એ જ યોગ્ય છે. અને આટલા પૂરતી આ પાપી માતા એ બાળકના પાપી પિતા કરતાં વધારે ભાગ્યશાળી છે. તો હિસ્ટર પ્રાર્થના પોતાના તેમ એના બાળકના પણ હિતને ખાતર વિશ્વંભરે એ બન્નેને જે રિથિતિમાં મૂકેલ છે તે જ રિથિતિમાં આપણે રહેવા દઈએ એ જ યોગ્ય છે.’

‘ભાઈ, તમે હૃદયની કાંઈ વિલક્ષણ ઉત્કટતાપૂર્વક બોલો છો,’ રોજર ચિલિંગવર્થે તેના ભણી રિમત કરીને કહ્યું.

‘અને મારા આ નાનેરા ભાઈએ જે કહ્યું તેમાં ઘણું સહસ્ય રહેલું છે,’ રેવરંડ મિ. વિલ્સને ઉમેર્યું. ‘ક્રમ નામદાર બેલિંગહામસાહેબ, આપને શું લાગે છે? એણે આ લાચાર અબળાની સરસ વકીલાત નથી કરી?’

‘બરેબર, એણે સરસ વકીલાત કરી છે,’ ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તર વાળ્યો. ‘અને એવી દલીલો રજૂ કરી છે કે આપણે હવે એ બાબત અત્યારે છે એ જ રૂપમાં રહેવા દઈશું—હંમેશને માટે નહિ તો છવટ, આ બાઈમાં બીજું કંઈ દુરાચરણ બેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તો એમ ને એમ જ રહેવા દઈશું. છતાં આ બાળકની ધર્મસિદ્ધાન્તોને

લગતા પ્રત્યોત્તરોની રીતસર અને નક્કી કર્યા પ્રમાણેની પરીક્ષા ગમે તો તમે અથવા તો પછી ડિમ્સડેઈલ લે એ વિશે આપણે કાળજી રાખવી જોઈશે. ઉપરાંત તે યોગ્ય ઉમરે નિશ્ચયે જાય તેમ ધર્મમંડળીમાં જાય એ આખત પણ દશાંશ ધરમાદો ઉધરાવનારા માણસે લક્ષમાં રાખવી પડશે.’

બોલતો અંધ પડ્યો એટલે એ જુવાન પાદરી એ મંડળી બેઠી હતી ત્યાંથી થોડાં ડગલાં પાછળ હટ્યો, અને બારીના ભારે પડદા પાછળ તેનો ચહેરો થોડો ઘણો ઢંકાર્જ જાય એવે ઢંકાણે બિભો રહ્યો. આ વખતે એની આકૃતિનો સૂર્યપ્રકાશમાં જે પડછાયો પડતો હતો તે પોતે હમણાં જ જે ઉદ્બોધન કર્યું તેની અંદરની આવેશમયતાને કારણે કંપી રહ્યો હતો. દરમિયાન પેલું ઉન્મત્ત ચંચળ નાનકડું પોગિયું - પર્લ-જાનું માનું ધીમે રહીને તેની પાસે પહોંચી ગયું, અને તેનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડીને તેણે પોતાનો ગાલ તે હાથને અડકાડ્યો. પર્લની પોતાનો પ્રેમભાવ દર્શાવવાની આ રીત એટલી બધી માર્દવભરી હતી અને સાથે એવી શાન્ત સરળતાભરી હતી કે તેની માતા આ બધું જોઈ રહી હતી તેણે પોતાના અંતરને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘શું ખરેખર, આ મારી પર્લ છે?’ આમ છતાં એ બાળકના અંતરમાં પ્રેમવૃત્તિ હતી જ, જોકે મોટે ભાગે તે આવેશના રૂપમાં વ્યક્ત થતી હતી, અને તેના સમસ્ત જીવનગાળામાં અત્યારના જેટલા માર્દવ સાથે ભાગ્યે જ એ વાર પ્રકટ થઈ હશે. જીવનમાં પુરુષોને સ્ત્રીઓની ચિરધૃષિત પ્રેમાદરદષ્ટિ બાદ કરીએ તો પછી નાનાં અન્યાઓના પ્રેમ કે પક્ષપાતનાં આવાં ચિહ્નો જોવું મધુર બીજું કશું લાગતું નથી. કારણ કે આવો પ્રેમભાવ હૃદયની આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી બીજા દાર્ઢની સૂચના વગર સ્વયંબૂ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો હોય છે, અને તેથી આપણી જાતમાં ખરેખર ચાહવા ને માન આપવા લાયક કાર્મક તત્ત્વ વસી રહેલું છે એમ સૂચવતો હોય છે, એટલે પર્લે જ્યારે પોતાનો પ્રેમભાવ આવી રીતે પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે પાદરીએ પાછું વાળીને જોયું, એ બાળકના માથા પર પોતાનો

હાથ મૂક્યો અને પછી પળવાર સંકલ્પવિકલ્પ કરી આખરે તેના કપાળ પર ચુંબન કર્યું. પણ નાનકડી પર્લનો આ વિરલ મનોભાવ કંઈ ઝાઝી ઘડી ટક્યો નહિ, એટલે તે ખડખડાટ હસી પડી, અને એ દીવાનખાનામાં એટલી ત્વરિત અને હવાઈ ગતિથી નાચવા અને કૂદવા લાગી કે ખુઝર્ગ વિલ્સનને તો એ વખતે આ છોકરીના પગના અંગૂઠા પણ ભોંયતળિયાને અડક્યા હશે કે કેમ એ વિશે શંકા થઈ.

‘આ શંકમાં તો જાદૂઈ વિદ્યા હોય એવું લાગે છે,’ તેણે મિ. હિમ્સડેઈલને કહ્યું. ‘આને જીડવા માટે કાઈ ખુદ્દીની સાવચૂની જરૂર પડે એવું નથી.’

‘ભારે વિચિત્ર છોકરી !’ વૃદ્ધ ચિલિંગવર્થે ટકાર કરી. ‘એની પ્રકૃતિમાં એની માતાના અંશે તો સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે. તો ગૃહસ્થો, એ બાળકની પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરી, તેની ઘટના અને સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો પિતા કાણ હશે તેનું ચાતુર્યપૂર્વક અનુમાન કરવું હોય, તો શું કાઈ તત્ત્વજ્ઞની અન્વેષણબુદ્ધિને માટે એ અશક્ય છે ?’

‘ના, આવી બાબતમાં ધર્મશૂન્ય તત્ત્વજ્ઞાનની કૂંચીનો ઉપયોગ કરવો એ તો પાપ ગણાય,’ મિ. વિલ્સને કહ્યું. ‘એ કરતાં તો એને માટે ઉપવાસ ને પ્રાર્થના કરવાં એ જ વધારે સારું. અને એ કરતાં પણ વધારે સારી વસ્તુ તો, વિશ્વંભર પોતે આ સકળ પ્રશ્નનું રહસ્ય પ્રકટ ન કરે ત્યાં સુધી તેને અત્યારે છે એવા ને એવા રૂપમાં રહેવા દેવો એ છે. એમ કરવાથી, આ બાપડા અનાથ ત્યક્ત બાળક પ્રત્યે પિતા જેવો માયાભાવ દર્શાવવાને દરેક ખ્રિસ્તી પુરુષને હક્ક રહે છે.’

આ વાતનો આવો સંતોષકારક નિર્ણય થતાં હૅસ્ટર પ્રાર્થન પર્લને લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળી. એમ કહેવાય છે કે તે એ મકાનનાં પગથિયાં જીતસ્તી હતી એ વખતે એક ખંડની બારીની જાળી ખોલી નાખવામાં આવેલી, અને તેમાંથી તરત સૂખા એલિંગહામની કડવા સ્વભાવની બહેન શ્રીમતી હિમિન્સ-હમણાં થોડાં વરસ ઉપર જ ડાકણ

ગણીને વધ કરવામાં આવેલી તે શ્રીમતી હિબિન્સ-નું મોઢું એ સૂર્યપ્ર-કાશમાં બારી બહાર ડેકિયું કરતું દેખાયું.

‘આમ જો અલી,’ એ મકાનમાં જે પ્રસન્નતાજનક નવીનતા હતી તેના પર પોતાના અપશુકનિયાળ વરવા ચહેરાથી કાળો ઓળો પાથ-રતી હોય એવી રીતે તે બોલી. ‘આજે અમારી સાથે આવીશ તું ? જંગલમાં આજે મળતી મંડળી જામવાની છે, અને ત્યાં શયતાનને મેં લગભગ વચન આપી દીધું છે કે ફૂટડી હેસ્ટર પ્રાર્થન પણ એ મંડળીમાં ભાગ લેશે.’

‘જરા કૃપા કરીને મારા વતી તેની પાસે મારી માગજો !’ હેસ્ટરે વિજયી સ્મિત કરીને ઉત્તર આપ્યો. ‘મારે ઘેર રહીને મારી નાનકડી પલ્લની નજર રાખવાની છે. આ લોકોએ જો પલ્લ મારી પાસેથી ખૂંચવી લીધી હોત તો હું તમારી સાથે ખુશીથી જંગલમાં આવત અને એ શયતાનના ચોપડામાં મારી સહી કરી દેત, અને તે પણ મારા પોતાના લોહીથી સહી કરી દેત !’

‘ચોડા જ વખતમાં અમે તને ત્યાં જોવાનાં છીએ એ ધ્યાનમાં રાખજો !’ પોતાનું માથું બારી પાછળ પાછું ખેંચી લેતાં લેતાં ભવાં સંક્રાયાવાને એ ડાકણે કહ્યું.

શ્રીમતી હિબિન્સ અને હેસ્ટર પ્રાર્થન વચ્ચેની આ વાતચીતને કેવળ દૃષ્ટાન્તકથારૂપ નહિ પણ ખરેખર બનેલી પ્રમાણભૂત વસ્તુ ગણીએ તો પતિત માતા પાસેથી તેના પતનને પરિણામે જન્મેલા બાળકને વછોડાવવા વિરુદ્ધ પેલા જીવાન પાદરોએ જે દલીલ કરેલી તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આમાં મળી રહે છે. એ બાળક પોતાની માતાને આટલી નાની ઉંમરમાં પણ શયતાનની જાળમાંથી બચાવી લીધી હતી.

વૈદ

વીચકને યાદ હશે કે રોજર ચિલિંજવર્થના નામ નીચે એક
 બીજું નામ છુપાએલું હતું, પણ એ બીજું નામ અગાઉ ધારણ
 કરનાર પુરુષે નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ બીજું નામ હવે કદી પણ
 કાઢીએ ઉચ્ચારવું નહિ. હેસ્ટર પ્રાર્થનની જાહેર ફોજોતી જેવા મળેલા
 ટોળામાં મુસાફરીથી થાકી ગએલો એક પાકટવચનો પુરુષ ભયંકર
 જંગલપ્રદેશમાંથી તાજે જ નીકળી આવ્યો હતો, અને તેણે શહેરમાં
 આવતાં જ જેને ગૃહજીવનની ઉષ્મા અને પ્રસન્નતાની મૂર્તિરૂપે
 જોવાની થોડે આશા રાખેલી એવી સ્ત્રીને જનતા સમક્ષ પાપના વર્ગ-
 ચિત્રરૂપે ખડી કરેલી જોઈ એ હકીકત આપણે વર્ણવી ગયા છીએ. એ વખતે
 તેનો માતૃયશ સકળ જનતા ચરણ નીચે ચમદાર્મ રજ્યો હતો. અને એ
 સાર્વજનિક બજારમાં એની આસપાસ શરમનો પોકાર થઈ રજ્યો
 હતો. એ બાઈનાં સંબંધીઓને જે આ સમાચાર કદી પણ
 મળવાના હોય તો તેઓને માટે તેમ એનું જીવન નિષ્કલંક હતું તે
 સમયના એના સાબતીઓને માટે હવે એના કલંકના ચેપ સિવાય બીજું
 કશું રજ્યું નહોતું; અને આ કલંક ને શરમનો હિસ્સો, એ સૌને આ
 બાઈની સાથે અગાઉ જોડેલો ગાઢો ને નિકટ સંબંધ હતો અને એ
 સંબંધ જોડેલો પવિત્ર હતો તેના પ્રમાણમાં, તેમને સૌને વહેંચી
 આપવાનો હતો એમાં જરાપણ શંકાને સ્થાન નહોતું. તો પછી

આવી રીતે પતન પામેલી સ્ત્રી સાથે જેનો સંબંધ અત્યંત નિકટનો અને અત્યંત પવિત્ર હતો તે પુરુષ, આવા કાર્મ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નહિ એવા કલંક અને શરમના વારસા પર પોતાનો હક્ક સાબિત કરવાને માટે ખાસ ચાહીને જાણી ખૂણને શા માટે આગળ આવે ? એ પતિત સ્ત્રી સાથેનો પોતાનો સંબંધ પ્રકટ કરવા માટે એને કાર્મ પણ ફરજ પાડતું નહોતું, તો પછી સ્વેચ્છાથી તે એવી પસંદગી શા માટે કરે ? તેથી એ ફજેતીના માંચડા પર પોતાની સ્ત્રીની સાથે પોતાને કાર્મ ખડો ન કરે એ વાતનો તો તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો. એક હિસ્ટર પ્રાર્થન સિવાય બીજું કાર્મ તેને ઓળખતું નહોતું, અને હિસ્ટર પ્રાર્થનનું મોં તો તેણે સીવી લીધું હતું, એનાં મોંનાં તાળાં ફૂચી તો તેના પોતાના જ હાથમાં હતાં, એટલે માનવજાતિના પત્રકમાં પોતાનું જે પ્રથમ નામ હતું તે પાછું ખેંચી લેવાતું, અને પોતાના પૂર્વજીવનના સ્નેહસંબંધો પૂરતું તો, લોકોએ લાંબા વખતથી તે દૂખીને સમુદ્રને તળિયે પહોંચી ગયો છે એવી જે અફવાઓ ફેલાવી હતી તે અફવાઓ ખરેખર સાચી જ હોય તેમ સંસારમાંથી સર્વથા અદૃશ્ય થઈ જવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. હવે આ નિર્ણય એકવાર અમલમાં મુકાઈ ગયો અને એનો આ ઉદ્દેશ સફળ થયો એટલે પછી તરત જ જીવનમાં નવો ઉદ્દેશ પ્રકટ થવાનો અને નવા સ્નેહસંબંધો બંધાવાના એ ચોક્કસ જ હતું. ખરું છે કે આ નવો ઉદ્દેશ ખરેખર યુનારૂપ ન હોય તોપણ રહસ્યમય ને ગૂઢ તો રહેવાનો જ હતો, છતાં તેના શરીરમનની સઘળી શક્તિઓને પૂરતી પ્રવૃત્તિ આપે એવો પ્રયત્ન તો એ ઉદ્દેશ જરૂર રહેવાનો હતો.

પોતાના આ નિર્ણયને અનુસરીને, પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ અને વિકૃતા સિવાય બીજા કાર્મની ભલામણચિટ્ટી વગર તેણે આ પ્યૂરિટન શહેરમાં રોજર ચિલિંગવર્થને નામે વસવાટ શરૂ કર્યો. એના પૂર્વ જીવનમાં એણે અનેકવિધ અભ્યાસ કરેલો તેમાં એ જમાનાના ઔષધવિજ્ઞાનનો પણ એણે ગાઢ પરિચય ફળવેલો, એટલે

આંહીં એ જે રજૂ થયો તે વૈદ તરીકે રજૂ થયો, અને વૈદ તરીકે એને ધણો સારો આવકાર મળ્યો. આ વસાહતમાં કુશળ વૈદો અને શસ્ત્રવૈદો જવલ્લે જ નજરે પડતા હતા. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એ ધંધાના માણસોમાં આટલાંટિક પાર કરીને આંહીં આવનાર અન્ય લોકો જેટલો ધર્મોત્સાહ રડ્યાખડ્યા પુરુષમાં જ દેખતો હતો. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે માનવશરીરનું અન્વેષણ કરવાને લીધે આવા પુરુષોની ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર પ્રકારની શક્તિઓ જડવાદી બની જતી હતી, અને જીવનશક્તિને એના સમગ્ર સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા જેટલી કરામત ધરાવનારા આ મનુષ્યદેહરૂપી અદ્ભુત યંત્રની જટિલ રચના જોઈને તેઓ જીવનનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ વીસરી જતા હતા. એ ગમે તેમ હોય, પણ આજ દિન સુધી આ ભલા શહેર ઓસ્ટનની સુખાકારી દવાદાર પૂરતી તો એક બુઝર્ગ પુરુષ પાદરીના મદદનીશ તેમ હકીમ બંનેનું કામ એકી સાથે કરતો હતો તેના હાથમાં રહી હતી. આ માણસને વૈદાની દિશામાં કશું પ્રમાણપત્ર કે ડિપ્લોમા મળેલો નહોતો, પણ ધર્મનિષ્ઠા અને સદાચરણને બળે કાર્ષ પણ પ્રમાણપત્ર કરતાં પણ લોકોમાં વિશેષ આદર એ મેળવી શક્યો હતો અને આ શહેરમાં શસ્ત્રવૈદ પણ એક જ હતો અને તે સર્જેયાના રોજિન્દા વપરાશ સાથે શસ્ત્રવિદ્યાનો પ્રસંગોપાત્ત પ્રયોગ કરનારો હજીમ. જ્યાંની વૈદ્યવિષયક સ્થિતિ આવી હોય ત્યાં રોજર ચિલિંજવર્થ જેવા વિદ્વાન વૈદનું આગમન ભારે મૂલ્યવાન થર્ક પડે એ સ્વાભાવિક જ છે. એણે આંહીં આવીને તરત જ, જેના દરેક ઇલાજમાં દૂરદૂરના સંબંધવાળી અને સર્વથા વિજ્ઞાતીય એવી ઔષધિઓનું એક મોટું જૂથ જાણે એને પરિણામે ઉદ્ભવતી દવા જીવનનું અમૃત પ્રકટાવતી હોય એટલી બધી કાળજીથી એકઠું કરવામાં આવતું હતું એવા અટપટા અને દિમાગદાર વૈદ્યશાસ્ત્રની અંદરની પોતાની પારંગતતા પ્રકટ કરી બતાવી. વિશેષમાં, પોતે રેડ ઇન્ડિયનોના મુઝકમાં કેટલોક વખત કેદ રહ્યા હતા તેથી ત્યાંનાં દેશી ઓસડિયાં અને જડીબુટ્ટીઓનું પણ એણે વિશાળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, અને અશિક્ષિત જંગલી લોકોને કુદરતના મહાન આશીર્વાદતુલ્ય

બની ગએલી આ સાદી દવાઓ પર પોતાને સૈકાઓથી મોટા મોટા વિદ્વાન દાક્તરો અને પંડિતોથી કાળજીપૂર્વક સંશોધાયા અને વિકસ્યા કરતી યુરોપીય ઉપચારવિદ્યા જોટલો જ વિશ્વાસ છે એ વાત પણ તે પોતાના દરદીઓ આગળ કદી છુપાવતો નહિ.

ધાર્મિક જીવનના આહવાચારવિધિઓ પૂરતો તો આ આગંતુક વિદ્વાન નમૂનેદાર કે આદર્શ ગણાય એવો હતો. આંહી આવ્યા પછી દૂક મુદતમાં જ તેણે રેવરંડ મિ. હિમ્સહેઈલને પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શક તરીકે પસંદ કર્યો હતો. આ જીવાન પાદરીના પાંડિત્યની કીર્તિ ઓફસર્ડમાં હજુ પણ તાજી હતી, એટલે એના કેટલાક અત્યુત્સાહી પ્રશંસકો એને લગભગ પ્રભુપ્રેરિત ધર્માચાર્ય જેવો ગણતા હતા અને એ જો સામાન્ય માણસોના જેટલું આયુષ્ય ભોગવી શકે અને એ બધો વખત એનું શરીર ખરાબર કામ આપી શકે તો ખ્રિસ્તી ધર્મના શૈશવકાળમાં આદિ ધર્મગુરુઓએ એ ધર્મની જોટલી મહાન સેવાઓ કરેલી તેટલી જ મહાન સેવાઓ એ આ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના અત્યારના પાંગળા ધર્મજીવનને માટે કરશે એવું તેઓ દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હતા. પણ આ જ અરસામાં મિ. હિમ્સહેઈલનું આરોગ્ય સ્પષ્ટ રીતે લથડવા લાગ્યું હતું. એની રોજિન્દી ટેવોથી પરિચિત જનો આ પાદરીના ગાલની શીકાશનો ખુલાસો કરતાં એના અત્યુત્સાહભર્યા વિદ્યાવ્યાસંગતે, તેમ ધર્મગુરુ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવામાં તે અતિશય કાળજી રાખતો હતો તેને, તથા એ બંને કરતાં વિશેષ તો, પોતાના ઐલિક-જીવનની પ્રાકૃતતા પોતાના આંતર ધર્મદીપને રૂંધી કે આવરી ન દે તેટલા માટે તે વારંવાર જે ઉપવાસો અને ઉગ્ગરા-ગ્ગરણો-કર્યા કરતો તેને એના ચહેરાની શીકાશના કારણરૂપે રજૂ કરતા. કેટલાક કહેતા કે મિ. હિમ્સહેઈલ જો ખરેખર મરી જવાના હોય તો એ ઉપરથી તો એમ પુરવાર થતું હતું કે એના જેવાના પુણ્ય ચરણને માટે આ જગત જરા યે લાયક નહોતું. તો બીજી બાજુથી એ પોતે તો પોતાની લાક્ષણિક નમ્રતાપૂર્વક એટલું જ કહેતો કે વિશ્વંભર જો

પોતાને આ જગતમાંથી લઈ લેવાનું મુનાસખ ગણે તો તે પૃથ્વી પર પોતાને તેણે જે અદ્વયમાં અદ્વય ધર્મકાર્ય કરવાનું સોંપેલું તે પણ કરવાની પોતાની અયોગ્યતાને કારણે જ એમ ગણશે. પણ એની લથડતી જતી તમિયતનાં કારણો વિશે આમ ગમે તેટલા મતભેદ હોય છતાં એનું આરોગ્ય કથળ્યું હતું એ બાબતમાં તો કશી શંકાને અવકાશ નહોતો. એની કાયા કૃશ થઈ ગઈ હતી; એનો અવાજ જોડે પહેલાં જેટલો જ ભરેલો અને મીઠો હતો છતાં એમાં વિકાર પેસવાનો એવી ગ્લાનિજનક આગાહી કરી રહ્યો હતો; અને નાનામાં નાના ભયપ્રસંગે અથવા એવા બીજા અણધાર્યા અકસ્માતપ્રસંગે એ પોતાની છાતી પર હાથ મૂકતો હતો, અને એ વખતે એનું મોં પહેલાં એકદમ લાલચોળ બની જતું હતું ને પછી તરત એકદમ શીકું પડી જતું હતું એ ઉપરથી એને જે દારુણ વેદના થઈ રહી હતી તે દેખાઈ આવતી હતી.

રોજર ચિલિંજવથે આ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો એ વખતે આ જુવાન પાદરીની સ્થિતિ આવી વિષમ થઈ પડી હતી, અને એની જ્યલંત શક્તિરૂપી જ્યોતિ ઊગતાં જ અકાળે આથમી જાય એવી સૌને ધારતી હતી. તે ક્યાંથી આવ્યો તે બહુ થોડા માણસો કહી શકે એમ હતું. એટલે તેનું આ શહેરમાં આગમન તો જાણે તે એકાએક આકાશમાંથી પડ્યો હોય અથવા પાતાળ લોકમાંથી ફૂટી નીકળ્યો હોય એવું અગમ્ય લાગતું હતું, અને એની અગમ્યતામાં મીઠું મરચું ભભરાવી એને અદ્ભુતતાનું સ્વરૂપ આપી દેવું એ લોકોને માટે રમત વાત હતી. અત્યારે હવે સૌ તેને કુશળ વૈદ તરીકે પિછાનતા હતા. તે વનસ્પતિ કે જંગલી ફૂલોની કળીઓ એકઠી કરતો, વનવૃક્ષની કુમળી ડાળીઓ તોડતો તથા તેનાં મૂળિયાં ખોદી કાઢતો એ સૌના જોવામાં આવતું અને એ ઉપરથી સામાન્ય દષ્ટિને નકામી લાગતી વનસ્પતિના ગુપ્ત ગુણોથી તે પરિચિત હોય એમ સૌને લાગતું. જેની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ લગભગ દેવી જેવી ગણાતી હતી એવા સર

કેનેદમ ડિગ્ની તથા બીજા નામકિત પુરુષો પોતાના સોજતીઓ છે અને પોતાની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા છે એમ તે કહેતો તે વાત કર્ણપરંપરાએ સૌના જાણવામાં આવતી. ત્યારે, જગતના વિદ્વાનમંડળમાં આટલું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવનારો આ પુરુષ આંહી આવેલો તે શા હેતુથી ? જેનો ખરો કાર્યપ્રદેશ તો મહાનગરીઓમાં રહેલો હતો એવો આ કુશળ પુરુષ આંહીના અરણ્યપ્રદેશમાં શું ફાંડતો હશે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક અફવા જોરદાર બનવા લાગી - અને એ અફવા ગમે તેટલી બુદ્ધિશૂન્ય હોવા છતાં કેટલાક અતિ સમજુ માણસો પણ તે માનવા લાગ્યા-કે ભગવાને ખરેખરો ચમત્કાર કરીને જર્મન વિદ્યાપીઠના ઔપધિશાસ્ત્રના એક ધુરંધર પંડિતના શરીરને આકાશમાર્ગે આણીને એકદમ મિ. ડિમ્સડેઈલના અભ્યાસખંડના દાર આગળ ખડું કરી દીધું હતું ! પણ બીજા કેટલાક પુરુષો આમના કરતાં વધુ શાણા હતા. તેઓ સમજતા હતા કે ભગવાનને કંઈ પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે ચમત્કારિક દરમિયાનગીરીના નાટકી તમાશા કરવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે તેઓ રોજર ચિલિંજવર્થ ખરોખર ખરા વખતે જ આંહી આવી પહોંચ્યો તેમાં વિશ્વંભરનો કરુણામય હાથ રહેલો છે એમ માનતા હતા.

આ વિચારને એ વૈદ આ જુવાન પાદરીમાં જે ઊંડો રસ લેવા લાગ્યો તેથી પુષ્ટિ મળી. એ વૈદ આવીને એ પાદરીના ધર્મપ્રદેશનો સભ્ય બન્યો, અને મૂળથી જ એકાન્તપ્રિય અને થોડાબોલા એવા એ પાદરીનો મૈત્રીભાવ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરવા લાગ્યો. પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શકની તબિયતને જોઈને તેણે ભારે બીતિ વ્યક્ત કરી. છતાં તે સુધારવાનો યત્ન કરી જોવા તેણે પોતાની આતુરતા બતાવી, અને એ યત્ન જે થોડા જ વખતમાં શરૂ કરવામાં આવે તો હિતકર પરિણામ આવે અને તબિયત પૂરેપૂરી સુધરી જાય એવી પોતાને પૂરેપૂરી આશા છે એમ જણાવ્યું. એટલે મિ. ડિમ્સડેઈલના ધર્મપ્રદેશની અંદર વસતા વડીલ પુરુષો મદદગાર ધર્મગુરુઓ, પ્રૌઢ વયની

સન્નારીઓ, અને જુવાન તેમ ફૂટડી અપરિણીત સ્ત્રીઓ એ સૌએ મળીને આ વૈદે સ્વયમેવ નિખાલસ રીતે ચરણે ધરેલી કૌશલ્યભરી સેવાનો અખતરો કરી જોવા એકી સાથે તેના પર આગ્રહપૂર્વક દબાણ કર્યું. પણ મિ. ડિમ્સડેઈલે એ સૌની વિનતિનો કામળ શબ્દોથી અસ્વીકાર કર્યો.

‘મારે કશી દવાની જરૂર નથી,’ તેણે કહ્યું.

પણ જ્યારે દર રવિવારે તેના ગાલ આગલા રવિવાર કરતાં વધુ ને વધુ શીકા ને દુઃખના પડતા જતા હોય, અને જ્યારે પોતાની છાતી પર હાથ દબાવવો એ વસ્તુ આકસ્મિક એટલાને બદલે રોજની અખંડ ટેવ જેવી બની ગયેલ હોય, ત્યારે પછી દવાની જરૂર નથી એમ એ જુવાન પાદરી શી રીતે કહી શકે ? શું એ પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિથી કંટાળીને થાકી ગયો હતો ? શું એને મરી જવાનું મન હતું ? આવા આવા પ્રશ્નો ઓસ્ટનના તેના કરતાં મોટા ધર્મગુરુઓએ તેમ જ તેના ધર્મમંદિરના મદદનીશોએ ગંભીર ધર્મભાવથી પૂછવા માંડ્યા, અને વિશ્વંભરે આવી સ્પષ્ટ રીતે જે મદદ તેને મેળવી આપી હતી તેનો અસ્વીકાર કરવામાં રહેલા પાપ પર એ સૌ પાદરીમંડળે તેને પ્રવચન આપ્યું. એટલે આ જુવાન પાદરીએ તેમની સૌની વાત મૂંગા મૂંગા શાન્તિથી સાંભળી અને આખરે એ વૈદ સાથે વાતચીત કરવાનું તેમને વચન આપ્યું.

‘જો ભગવાનને મારી વાત મંજૂર હોત,’ પોતે આપેલું આ વચન પાળવા માટે તેણે વૃદ્ધ રોજર ચિલિંજવર્થને વૈદકીય સલાહ આપવા નોતર્યો ત્યારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે કહ્યું, ‘તો તો તમે મારી ખાતર તમારી વૈદવિદ્યા અજમાવો તેના કરતાં મારી આ બધી મહેનત, મારો આ સર્વ વિપાદ, મારાં પાપ અને મારાં દુઃખ એ સધળાંનો મારી સાથે દૂંક મુદતમાં જ અંત આવે, અને એ બધાની અંદરના પાર્થિવ અંશો મારી સાથે મારી કબરમાં દફનાઈ જાય, અને આધ્યાત્મિક અંશો મારા સનાતન સ્વરૂપમાં ભળી જાય, એથી મને વિશેષ સંતોષ થાત.’

‘ઓહો,’ રોજર ચિલિંજવર્થનું સમસ્ત વર્તન જે સ્વાસ્થ્યથી—એ સ્વાસ્થ્ય નૈસર્ગિક હોય કે કૃત્રિમ રીતે ધારણ કરેલું હોય તે જુદી વાત—સદા એ અંકિત હતું તે સ્વાસ્થ્યથી તેણે કહ્યું, ‘જીવાન પાદરી એમ જ બોલે. જીવાન માણસોએ આ સંસારમાં ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં નથી હોતાં તેથી તેઓ જીવન પરતો પોતાનો કાબૂ આવી સહેલાઈથી જતો કરી શકે છે ! અને સદા એ ઈશ્વરના સહચારમાં જ જગતમાં વિચરનારા સાધુ પુરુષો તો અલિનવ જેસલેમની સુવર્ણમય ફરસખથી પર એ ઈશ્વરની સંગાથે ચાલવા માટે આંહીથી જલદી જલદી ઊપડી જવાને હંમેશા આતુર જ હોય છે.’

‘ના,’ કપાળ પર વેદનાની સુરખી ત્વરાથી પસાર થઈ ગઈ, એટલે પોતાની છાતી પર હાથ મૂકીને એ જીવાન પાદરીએ કહ્યું, ‘ત્યાં ચાલવા જેટલી લાયકાત મારામાં હોત, તો તો મને આંહી રહ્યા જ ઉદ્યોગ કરવાથી સંતોષ થાત.’

‘સાધુ પુરુષો હંમેશાં પોતાની જાત પ્રત્યે એવી તુચ્છતાની દૃષ્ટિએ જ જુએ છે,’ વેદે કહ્યું.

આવી રીતે એ ભેદી વૃદ્ધ રોજર ચિલિંજવર્થ રેવરંડ મિ. ડિમ્સ-ડેમલનો શારીરિક સલાહકાર—આરોગ્યમંત્રી બન્યો. એ વેદને પોતાના દરદીના દર્દમાં જ રસ હતો એમ નહોતું, પણ તેને તો એના ચારિત્ર્ય અને માનસગુણોનું પણ નિરીક્ષણ કરવાની પ્રખળ વૃત્તિ હતી, એટલે આ બંને પુરુષો વચ્ચે ઉમરનો મોટો તફાવત હોવા છતાં એ બંને જણુ ધીરે ધીરે પોતાનો સમય એકબીજાના સાથમાં વધુ ને વધુ ગાળવા લાગ્યા. પાદરી પોતાની તબિયત સુધરે એટલા માટે અને વેદ રોગ-શાન્તિ કરે એવી વનસ્પતિ પોતે એકઠી કરી શકે એટલા માટે એ બંને જણુ ગમે તો સમુદ્રકિનારે અથવા પછી અરણ્યમાં લાંબે સુધી સાથે સાથે ફરવા જવા લાગ્યા. એ વખતે ગમે તો મોઝાંઓની ગર્જના કે મર્મર ધ્વનિ અથવા વૃક્ષોએમાંથી આવતું ગંભીર વાયુસંગીત એમના વિવિધ વિહારનું સંગાથી બનતું. બંને જણુ એકબીજાના અભ્યાસ-

ખંડને નિવૃત્તિસ્થાનના મિજમાન પણ ફરીફરીને થતા. પાદરીને વૈદનો બુદ્ધિવિકાસ અસાધારણ ઊંડાણ અને વિસ્તારવાળો લાગ્યો, અને એના વિચારોની વ્યાપકતા ને સ્વતંત્રતા પણ પોતાના વ્યવસાયખંધુઓમાં જવલ્લે જ જોવામાં આવે એવી અસાધારણ પ્રકારની એને લાગી, એટલે તેને આ વિજ્ઞાનવિદની સોખ્તનો મોહ ઊપજ્યો. અને ખરી વાત કહીએ તો તો વૈદનું આ વિચારસ્વાતંત્ર્ય જોઈને પાદરીને આઘાત ન લાગ્યો હોય તોપણ તે ચમકી તો જરૂર ગયો, કેમકે મિ. ડિમ્સ-ડેઇલ સાચો ધર્મગુરુ, સાચો ધર્મપરાયણ પુરુષ હતો, તેનામાં ધર્મ પ્રત્યેની આદરવૃત્તિ મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ પામી હતી, અને તેનું ચિત્ત પણ એ પ્રકારનું હતું કે કોઈ પણ એકાદ સંપ્રદાયને ચીલે જોસપૂર્વક ધસવું, અને સમયના વહેવા સાથે એ ચીલો ઊંડો ને વધુ ઊંડો બનાવતાં જવું એ એનું લક્ષણ હતું. સમાજની કોઈ પણ અવસ્થામાં એ આપણે જેને ઉદારમતવાદી કહીએ એવો પુરુષ તો થયો જ ન હોત. તેને તો પોતાના પોલાદી ચોકઠામાં તેને પૂરી રાખે એવા કોઈ ધર્મસંપ્રદાયનું નિયમન તેના પર સતત રીતે ચાલુ હોય ત્યારે જ ચિત્તમાં નિરાંત થાય એવું હતું. આમ હોવા છતાં પોતે રોજ રોજ સંપર્કમાં આવતો હતો એવા પોતાના ધંધાના પુરુષો કરતાં જુદા જ પ્રકારની બુદ્ધિના માધ્યમદ્વારા વિશ્વનું દર્શન કરવામાં તેને પ્રસંગોપાત્ત જે નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો હતો અને આનંદ ઊપજતો હતો તે કંઈ થોડો નહોતો. એ તો જાણે, અત્યાર સુધી તે પોતાના ગીચ અને ગૂંચળાટભર્યા અભ્યાસખંડમાં દીપપ્રકાશ અથવા રૂંધાઈ રૂંધાઈને આવતાં કિરણોના સૂર્યપ્રકાશમાં પુસ્તકોમાંથી નીકળતી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ, શારીરિક કે નૈતિક ગમે તે પ્રકારની છતાં ફૂગીના જેવી વાસથી ગંધાતા વાતાવરણમાં એસીને પોતાનું જીવન વ્યર્થ રીતે ગુમાવ્યા કરતો હતો ત્યાં બહારની ખુલ્લી તાજી હવા દાખલ કરે એવી એક બારી ઉઘાડી નાખી હોય, એવું એને લાગતું હતું. પણ આ હવા એટલી અધી તાજી અને ઠંડી હતી કે એનાથી લાંબા વખત સુધી તે જીરવી શકાય એવું નહોતું. એટલે પાદરી અને તેની સાથે સાથે વૈદ

પણ એ હવામાંથી એકદમ પાછા કરીને એમનું ધર્મમંડળ જેને વિહિત અને શાસ્ત્રસંમત ગણે એવા વિચારોની મર્યાદામાં જ પાછા જલદી જલદી આવી જતા હતા.

રોજર ચિલિંગવર્થ પોતાના દરદીની તેનાં અન્ને સ્વરૂપોમાં—તે પોતાને ટેવાઈ ગએલે રસ્તે પોતાને પરિચિત બની ગએલા વિચારોના વર્તુલમાં ફરતો હતો એ સમયના તેના સામાન્ય જીવનને પ્રસંગે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં, તેમ જેની નવાનતા તેના શીલની સપાટી પર તેના ચારિત્ર્યનું કાર્ષ અપૂર્વ તત્ત્વ લઈ આવે એવા ને સામાન્ય રીતે તે ટેવાએલો હતો તેથી ભિન્ન જ પ્રકારના નૈતિક વાતાવરણમાં તેને મૂક્યો હોય તો એ વખતે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં એમ તેનાં અન્ને સ્વરૂપોમાં—કાળજીપૂર્વક ખારીક તપાસ કર્યા કરતો હતો. આ ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે તેનું હિત સાધવાનો પ્રયત્ન આદરવા અગાઉ એ પુરુષને બરાબર યથાર્થ સ્વરૂપમાં પિછાનવો એ વસ્તુ એનું તાર્કિક અગત્યની જણાતી હતી. જ્યાં જ્યાં હૃદય ને જીવિ હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભૌતિક શરીરના વ્યાધિઓ પણ આ અન્નેની વિશિષ્ટતાઓથી હમેશાં રંગાએલા હોય છે. આર્થિક ડિગ્રીઓમાં વિચાર અને કલ્પના એટલાં બધાં પ્રવૃત્તિશીલ હતાં, અને ગ્રહણધારણની ચેતનાશક્તિ એટલી સતેજ હતી, કે તેની શારીરિક નિર્જળતાનું મૂળ ત્યાં ક્યાંક હોવાનો સંભવ હતો. એટલે રોજર ચિલિંગવર્થ—એ કુશળ પંડિત, એ માયા ને મૈત્રીભાવભર્યો વૈદ—તેના સિદ્ધાન્તોને ખોતરી ખોતરીને તેનું રહસ્ય સમજી, તેનાં સંસ્મરણોનું મર્માન્વેષણ કરી, અને ખજનો શોધવાને નીકળેલો માણસ ઊંડા કાતરમાં સાવચેતીપૂર્વક બધે તપાસ કરે તેવી રીતે તેના જીવનમાં બધી વાતની સૂક્ષ્મ તપાસ કરીને પોતાના દરદીના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે ઊતરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કાર્ષ સંશોધકને શોધ કરવાને માટે તક મળેલ હોય તેમ પરવાનો પણ મળેલ હોય, અને એ શોધ કરવાને માટે આવશ્યક એવી નિપુણતા તેનામાં હોય તો પછી એવો

સંશોધક ન સમજી શકે એવાં રહસ્યો કે ગૂઢતત્ત્વો બહુ જ થોડાં હોય છે. જે માણસ પોતાના અંતરમાં કાંઈ ગુપ્ત વાતનો ભાર લઈને ફરતો હોય તેણે ખાસ કરીને પોતાના વૈદ સાથે બહુ નિષ્ઠ પરિચયમાં આવવું નહિ. કેમકે એ વૈદમાં જે નૈસર્ગિક ચતુરાઈ ને તીવ્ર બુદ્ધિ હોય, અને તેની સાથે જેવું યથાર્થ નામ આપવું મુશ્કેલ છે એવું એક તત્ત્વ-ચાલોને અત્યારે કામ પૂરતું આપણે તેને સહજોપલબ્ધિ કહીએ તે તત્ત્વ-હોય; તે જે કશે અહંભાવ પ્રકટ ન કરે તેમ પોતાનાં આગળ પડતાં અસ્થિકર લક્ષણો વ્યક્ત ન કરે; તેનામાં જે પોતાના દરદી સાથે પોતાના ચિત્તને એટલું પ્રીતિભાવવાળું બનાવવાની કૃત્રિમ કે પ્રયત્નસિદ્ધ નહિ પણ જન્મસિદ્ધ એવી શક્તિ હોય કે તેનો દરદી મનમાં તો પોતે જાણે એકલો એકલો વિચાર કરે છે એમ માનતો હોય એવી વાતો અજાણતાં તેની આગળ બોલી નાખતો હોય; આવી રીતે દરદી જે કંઈ વાત પ્રકટ કરે તે કશા ચે ક્ષોભ કે આવેશ વગર ઝીલી લેવામાં આવે, અને સ્પષ્ટ રીતે બોલી બતાવેલા સમભાવપૂર્વક નહિ પણ મૌનપૂર્વક, અવાજ ન થાય એવા નિઃશ્વાસપૂર્વક અથવા તો વચ્ચે વચ્ચે અવારનવાર પોતે બધી વાત બરાબર સમજે છે એમ દર્શાવનારા એકાદ શબ્દના ઉચ્ચારપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે : વિશ્વાસુ મિત્રના આવા આવા ગુણોની સાથે તેને પેલો પુરુષ પોતાના વૈદ તરીકે સ્વીકારતો હોય એ પરિસ્થિતિના લાભો જે એ ગુણોમાં ઉમેરાય-તો કષ્ટાઈ રહેલા પુરુષનો આત્મા કાંઈ અનિવાર્ય પળે પોતાની આસપાસ જકડી લીધેલાં બંધનોથી મોકળો બનીને પીગળવા લાગશે, અને પોતાની સઘળી ગુપ્ત વાતો ઘોળે દહાડે બહાર કાઢીને સામળા પણ પારદર્શક પ્રવાહરૂપે વહેવા લાગશે.

રોજર ચિલિંજવર્થમાં ઉપર ગણાવેલા સઘળા અથવા ઘણાખરા ગુણો હતા. છતાં વખત તો એમ ને એમ વહેવા લાગ્યો. આ બન્નેનાં કુળવાએલાં સંસ્કારી ચિત્તોને એકઠાં થઈને મળવા માટે, માનવીએ અત્યાર સુધીમાં જે જે બાબતોનો વિચાર કર્યો છે અને જે જે વિષયોનું અધ્યયન કરેલું છે તે સઘળા વિષયોનો અખિલ પ્રદેશ મિલન-

ભૂમિ તરીકે તૈયાર હતો. તેથી આપણે કહી ગયા તેમ આ એ પુરુષો વચ્ચે એક પ્રકારનો ગાઢ નિકટતાભર્યો સંબંધ જન્મ્યો. તેઓ ધર્મ અને નીતિ, સાર્વજનિક પ્રશ્નો અને અંગત ચાલચલગત એમ બધી બાબતોની ચર્ચા કરતા. બન્ને જણ ખાસ પોતાની અંગત જ ગણાય એવી ઘણી બાબતો વિશે એક બીજાને વાતો કરતા, અને છતાં, આ પાદરીના મનમાં ઊંડે ઊંડે કાંઈ ગુપ્ત વાત હોવી જોઈએ એમ વૈદ માનતો હતો, પણ તેવી કાંઈ ગુપ્ત વાત એ પાદરીના ચિત્તમાંથી નીકળીને તેના સોબતીના કાને આવી નહિ. આથી વૈદને શંકા પડી કે મિ. ડિમ્સડેઈલે એના શારીરિક વ્યાધિનું સ્વરૂપ પણ પોતાની આગળ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરેલું નથી. ખરેખર, પાદરીનું આ મૌન તો અજબ કહેવાય !

થોડા વખત પછી રોજર ચિલિંગવર્થે કરેલા ઇશ્વારા ઉપરથી ડિમ્સડેઈલના મિત્રોએ એવી ગોઠવણ કરી કે જેથી એ બન્ને જણ એક જ મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. આમાં ઉદ્દેશ, પાદરીના જીવનસાગરમાં જે કંઈ ભરતી ઓટ થાય તે દરેક પર તેને વિશે ચિંતા કર્યા કરતા અને તેના પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખનારા વૈદની નજર રહી શકે એ હતો. આમ એ બન્ને જણ સાથે રહી શકે એવી યોજના થાય તો સારું એમ સૌની ખૂબ ઇચ્છા હતી, તેથી એ યોજના સિદ્ધ થઈ શકી ત્યારે આખા શહેરમાં સારો આનંદ થયો. એ જીવાન પાદરીનું હિત સાધવા માટે આ યોજના સૌને ઉત્તમોત્તમ લાગતી હતી. અલબત્ત, તેના હિતની સિદ્ધિ અર્થે આ સિવાય બીજી પણ એક યોજના થઈ શકે એમ હતી, અને આ વિષયમાં કંઈ જે અભિપ્રાય દર્શાવવાનો જેમનો આધિકાર ગણાય એવા પુરુષોના મત પ્રમાણે તો તે યોજના પેઢી યોજના કરતાં પણ ચડિયાતી હતી. આ યોજના એ હતી કે તે પાદરી પ્રત્યે ધર્મદષ્ટિએ પુષ્કળ આસક્તિ રાખનારી અને તેને પ્રેમાદરપૂર્વક પૂજનારી અનેક રૂપવતી કુમારિકાઓ ત્યાં હતી, તેમાંથી એકાદનું તે પ્રાણિગ્રહણ કરે. પણ એ બાબતમાં આર્થર ડિમ્સડેઈલને સમજાવી શકાય એવી અત્યારે

તો કશી આશા દેખાતી નહોતી, કેમકે જાણે ધર્મગુરુઓએ તો સદા યે અપરિણીત જીવન જ ગુજારવું જોઈએ એવો તેની દૃષ્ટિએ ધર્મમંડળના નિયમનનો કાઈ સિદ્ધાંત હોય એમ એ સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે કંઈયે સૂચન તેને કરવામાં આવતું ત્યારે ત્યારે તે એકદમ તેનો તિરસ્કાર કરતો હતો. આ પ્રમાણે મિ. ડિમ્સડેઈલને, તેની પોતાની જ ઇચ્છાથી, કાઈ બીજા માણસને ત્યાં જે લૂખોપાકો ખોરાક મળે તે ખાવાનો હતો; અને કાઈ બીજાની સઘડીથી જ તાપવા માગતા પુરુષોને જીવનભર જે ઠંડી વેઠવી પડે તે ઠંડીમાં ઠૂંઠવાવાનું હતું. તેથી આ ચતુર, શાણો, અનુભવી અને શુભેચ્છક વૈદ-જીવન પાદરી પ્રત્યે પિતાના જેટલા પ્રેમાદરભાવથી જોનારો આ વૈદ-જ સમસ્ત માનવ-જાતિમાં એ જીવન પાદરીના નિકટ સહવાસમાં રહે એ ખરેખર સૌને સર્વથા યોગ્ય લાગ્યું.

આ બંને મિત્રોનું નવું નિવાસસ્થાન, પાછળથી કિંગ્ઝ એપલનું પૂજ્ય ધર્મમંદિર બાંધવામાં આવેલું છે તે જ જગા પર લગભગ આવી રહેલા સામાજિક દૃષ્ટિએ પ્રતિષ્ઠિત એવી એક ધર્મનિષ્ઠ વિધવાના મકાનમાં નક્કી થયું હતું. એની એક બાજુએ, મૂળ આઈઝેક જાહોન-સનનું ખેતર ને ઘર હતું ત્યાં, કબ્રસ્તાન આવેલું હતું, તેથી આ પાદરી અને વૈદ બંનેના હૃદયમાં પોતપોતાના વ્યવસાયને અંગે ગંભીર વિચારો રહ્યાં એવી એ જગા હતી. એ જાહી વિધવા બાઈએ મિ. ડિમ્સડેઈલ પ્રત્યે માતાની જેટલી કાળજી રાખીને તેને માટે પુષ્કળ સૂર્યપ્રકાશ આવે અને મધ્યાહને સમયે તડકા ખૂબ લાગે તો બારીઓના પડદા બીડી શકાય એવી સગવડવાળો પોતાના મકાનનો આગલો ખંડ નક્કી કર્યો. એ ખંડની દીવાલો પર ગોબેલિનની શાળો પર તૈયાર થએલા કહેવાતા ચિત્રાંકિત પડદા ટાંગી દીધા હતા. પડદા ગોબેલિનમાં તૈયાર થયા હોય કે બીજે, પણ તેના પર ડેવિડ ને આથશેઆ, અને પયગંબર નાથનની પૌરાણિક કથા હજી એ વખતે ઊપટી નહિ ગએલા એવા તાજા રંગોમાં દોરેલી હતી.

એ ચિત્રોમાં કથામાંની પેલી સ્વરૂપવતી સ્ત્રીને તથા દુઃખને ધિક્કારતા પેલા પયગંબરને એમ ઉભયને તાદૃશ આકારમાં આલેખેલાં હતાં. આ પડદા આગળ એ વિવર્ણ પાદરીએ પોતાનો ગ્રંથસંગ્રહ ગોઠવ્યો. એ ગ્રંથસંગ્રહમાં જૂના ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓએ રચેલાં ચામડાના પૂઠે બાંધેલાં પુસ્તકો, ચાહુદી પંડિતોનાં પુસ્તકો તેમ મઠનિવાસી સાધુ પુરુષોની વિદ્વાતાના ફાલરૂપ પુસ્તકો હતાં. મકાનની બીજી બાજુએ રોજર ચિલિંજરથે પોતાના અભ્યાસખંડ અને પ્રયોગશાળાની ગોઠવણ કરી. આ પ્રયોગશાળા કંઈ અત્યારનો કાંઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ઠીક ઠીક સંપૂર્ણ ગણે એવી સમૃદ્ધ નહોતી, પણ તેમાં રાસાયણિક સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું એક યંત્ર અને એસડિયાં તેમ રસાયણોનું મિશ્રણ કરવાનાં સાધનો હતાં. પણ આટલી અદ્ય સામગ્રી વડે પણ પોતાનો ઉદ્દેશ કેમ પાર પાડવો તે એ અનુભવી કીમિયાગરને ખરાખર આવડતું હતું. ત્યારે આવા સોઈદાર અને અનુકૂળ મકાનમાં આ બંને વિદ્વાન પુરુષોએ પડાવ નાખ્યો. બંને જણ પોતપોતાના ખંડમાં પોતપોતાના ખાસ વિષયનું અધ્યયન મનન ચિંતન સ્વતંત્ર રીતે કર્યા કરતા, છતાં એક બીજના ઓરડામાં જવાની સગવડ હોવાથી ને ઘરના માણસ જેવા બની ગયા હોવાથી બંને જણ એકબીજના ખંડમાં આંટો મારી આવતા અને એમ એકબીજની પ્રવૃત્તિનું કૌતુકપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યા કરતા.

આથી, આ જુવાન પાદરીની તબિયત સુધારી તેને પહેલાના જેવો તંદુરસ્ત બનાવી દેવા માટે અનેક સ્ત્રીપુરુષો જાહેર રીતે, ઘર આંગણે, તેમ મનમાં ખાનગી રીતે ઈશ્વરને જે અનેક પ્રાર્થનાઓ કરી ફરીને કર્યા કરતા તે પ્રાર્થનાઓ પાછળનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે વિશ્વંલરે આ બધી સગવડ કરી આપી છે એમ આપણે અગાઉ સૂચવ્યું તેમ રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઈલના ઘણા ખરા સમજદાર મિત્રો જે કલ્પના કરતા હતા તે છોક અર્થરહિત નહોતી. પણ મિ. ડિમ્સડેઈલ અને આ ભેદી જુઝર્ગ વૈદ વચ્ચેના સંબંધ વિષે આ

શહેરનો એક બીજો સમુદાય હમણાં હમણાં થોડા વખતથી એક
 સ્વતંત્ર જ અભિપ્રાય ધરાવવા લાગ્યો હતો એ વાત પણ હવે
 જણાવી દેવી જોઈએ. કોઈ અણધારે લોકસમુદાય જ્યારે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ
 જોવા કે મત બાંધવા નીકળે છે ત્યારે તેને માટે છેતરાવાનો સંભવ
 ઘણો મોટો હોય છે છતાં, એ સમુદાય જ્યારે પોતાના વિશાળ ને
 ભાવોખ્ખાભર્યા અંતરની અંતઃસ્ફુરણ કે સદ્જોષલબ્ધિને આધારે
 કોઈ પણ મત બાંધે છે ત્યારે આવી રીતે એણે પ્રાપ્ત કરેલા નિર્ણયો
 એટલા ઊંડા અને અચૂક હોય છે કે તે કોઈ અતિમાનુષ સાધન દ્વારા
 પ્રકટ થએલા સત્ય જેવા બની જાય છે. જે લોકોની આપણે આંહી
 વાત કરીએ છીએ તેઓ રોજર ચિલિંજવથ પ્રત્યે પોતાને જે અણ-
 ગમેો હતો તે અણગમાના સમર્થનમાં ગંભીર રીતે રહ્યો આપવો
 પડે એવી એક પણ હકીકત કે દલીલ રજૂ કરી શકે એમ નહોતા.
 ખરી વાત છે કે એ લોકોમાં એક બહુ જ બુદ્ધો કારીગર હતા ખરો,
 જે ત્રીસેક વરસ ઉપર સર થોમસ એવરબરીનું ખૂન થયેલું તે વખતે
 લંડનમાં વસતો હતો. એ કારીગર એમ કહેતો હતો કે આ વૈદને
 પોતે એ વખતે એવરબરીપ્રકરણમાં સડોવાએલા નામચીન જૂના
 ઈલમી જાદૂગર દાકતર ફોરમેનના સાથમાં અત્યારે પોતે બૂલી ગયેલો
 એવા હાલ કરતાં કોઈ જુદા જ નામે જોએલો હતો. વળી બીજા એ
 ત્રણ માણસોએ એવી પણ ગર્ભિત વાત કહી કે આ કુશળ વૈદ રેડ
 ઇન્ડિયન લોકોના મુલકમાં કેદી હતો ત્યારે એ જંગલી પ્રજ્ઞના પુરો-
 હિતોના મંત્રપ્રયોગોમાં ભાગ લઈને તેણે પોતાનું વૈદકનું જૂનું જ્ઞાન
 વધાર્યું હતું. હવે આ બધા જંગલી પ્રજ્ઞના પુરોહિતો તો જખરા
 જાદૂગરો હતા અને ભૂતપ્રેતવિદ્યાની અંદરની પોતાની કુશળતાને બળે
 દેખીતી રીતે અસાધ્ય લાગતા એવા અનેક રોગો મટાડતા હતા. બહુ
 મોટી સંખ્યાના માણસો—અને આ બધા માણસો એવી ઠાવકી
 બુદ્ધિના, અવલોકનશીલ, વ્યવહારકુશળ પુરુષો હતા કે બીજા વિષયોમાં
 એમના અભિપ્રાયો ખરેખર મૂલ્યવાન ગણાય એવા હતા—એમ કહેતા
 હતા કે શહેરમાં આવ્યા પછી, અને તેમાં યે ખાસ કરીને તો મિ.

ડિમ્સડેઈલ સાથે એક જ મકાનમાં રહેવા માંડ્યા પછી રોજર ચિલિન્જવર્થના દેખાવમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો ફેરફાર થયો છે. એ શહેરમાં આવ્યો ત્યારે શરૂઆતમાં એનો દેખાવ શાન્ત, ચિંતનપરાયણ, અને પંડિતના જેવો હતો, પણ હવે એના ચહેરામાં પોતે અગાઉ નહિ દીઠેલી એવી વિરૂપતા અને દુષ્ટતા જેવામાં આવતી હતી. અને એ વૈદને લોકો જેમ વધુ વધુ જોતા તેમ આ વિરૂપતા અને દુષ્ટતા દષ્ટિને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતી જતી લાગતી. સામાન્ય પ્રાકૃત લોકોના મત પ્રમાણે તો એની પ્રયોગશાળાની અંદર જે અગ્નિ એ સળગાવેલો રાખતો હતો તે એ પાતાળલોકમાંથી લાવેલો હતો, અને તે અગ્નિમાં એ જે બળતણ નાખતો હતો તે પણ નરકલોકમાંથી આણેલું હતું, અને તેથી એ નરકલોકના બળતણના ધુમાડાની મેશયા એનો ચહેરો સ્વાભાવિક રીતે જ સામળો પડતો જતો હતો.

આખી વાત સંક્ષેપમાં સમેટી લઈ એ તો, લોકોના અહુ વિશ્વાસ ભાગમાં એવો અભિપ્રાય ફેલાવા લાગ્યો કે, ખ્રિસ્તી જગતના સકળ યુગોમાં થઈ ગએલા વિશિષ્ટ પવિત્રતા ને સાધુતાવાળા બીજા અનેક પુરુષોની પેઠે રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઈલ કને પણ શયતાન વારંવાર આવતો હતો, અથવા શયતાન પોતે આવતો ન હોય તો શયતાનનો કોઈ પ્રતિનિધિહૂત બુઝર્ગ રોજર ચિલિન્જવર્થનો વેશ લઈને તેને વળગી પડ્યો હતો. આ આસુરી પ્રતિનિધિને આ પાદરીના નિકટ સહવાસમાં આવીને એના અંતરમાં ઊંડે ઊતરવાની અને એ દ્વારા એના આત્મા સામે કાવતરું કરવાની અમુક મુદત માટે બાણે દૈવી પરવાનગી મળેલી હતી. હવે આ રીતે પાદરી અને શયતાન વચ્ચે જે યુદ્ધ આરંભાએલું હતું તેમાં વિજય કયા પક્ષને મળવાનો એ સંબંધમાં તો કોઈ પણ સમજદાર માણસને જરા પણ શંકા જેવું હોય જ નહિ એમ સૌ કહેતા હતા. આ ઝગડામાં પાદરી જ નિઃશંક વિજય મેળવવાનો, અને એ વિજયને પરિણામે એનું આખું સ્વરૂપ

જ પલટાઈને અત્યાર કરતાં વિશેષ ગૌરવશાળી બનવાનું એવી આશાથી અને શ્રદ્ધાથી લોકો એ ઝંઘડાના પરિણામની વાટ જોવા લાગ્યા. દરમિયાન, વિજય સિદ્ધ કરતાં પૂર્વે એને જે મરણુતોલ વેદનાનો ધણું કરીને અનુભવ લેવો પડવાનો તેનો વિચાર કરતાં સૌને ખરેખર ખેદ થતો હતો.

અરેરે ! આ બાપડા પાદરીની આંખોના ઊંડાણમાં જે ગમગીની અને ભયત્રસ્તતાના ભાવો જોવામાં આવતા હતા તે ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે શયતાન સાથેનું એનું આ યુદ્ધ અત્યંત દારૂણ નીવડતું જતું હતું અને તેમાં વિજય જ મળશે એવી કશી ખાતરી નહોતી.

વૈદ અને તેનો દરદી

પુઝર્ગ રોજર ચિલિંજવર્થ એના સમસ્ત જીવન દરમિયાન પહેલેથી સ્વભાવે શાંત અને જોકે બહુ હેતાળ તો નહિ છતાં માયાળુ હતો, અને સંસાર સાથેના તેના સકળ વ્યવહારમાં વિશુદ્ધ અને પ્રમાણિક પુરુષ હતો. અત્યારે તે મનમાં એમ સમજતો હતો કે પોતે જે અન્વેષણ આદ્યું છે તે કાર્મ ન્યાયાધીશના જેટલી જ આકરી અને નિષ્પક્ષ પ્રમાણિકતાથી આદ્યું છે, અને પ્રસ્તુત વિષયમાં જોકે માનવ-હૃદયના રાગદ્વેષો અને પોતાની જાત પ્રત્યે થએલા અન્યાયોનો પ્રશ્ન સંકળાએતો હતો, છતાં એવું કશું માનવ કે અંગત તત્ત્વ એમાં પરોવાએલું ન હોય અને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતની અંદરની કેવળ કાદ્દપનિક આકૃતિઓ તે રેખાઓ સાથે જ પોતે કામ કરી રહ્યો હોય એવી કેવળ સત્યપરાયણતાથી પ્રેરાર્થ ને જ પોતે આ અન્વેષણ કરી રહ્યો છે એમ એ માનતો હતો. પણ આ અન્વેષણમાં એ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ આ બુદ્ધિ માણસને આ વિષયનો ભયંકર મોહ ઊપજતો ગયો, એક પ્રકારની અનિવાર્ય શક્તિ કે સત્તાએ-સ્વરૂપે શાંત છતાં ભયંકર સત્તાએ-તેની આસપાસ ભરડો લઈ લીધો, અને એ સત્તાના સધળા આદેશો એ પાર પાડી શક્યો નહિ ત્યાં સુધી આ ભરડામાંથી તેણે એને જરા પણ ચસકવા દીધો નહિ. કાર્મ માણસ સોનું મેળવવા માટે જેમ ખાણમાં ઝાંટે ઝાંટે ખોદવા કરે,

અથવા એથી વધારે ઉચિત ઉપમા આપીએ તો, કાંઈ ધોરખોદિયો દફનાએલા માણસની છાતી પર દાટવામાં આવેલો હીરો મેળવવા માટે જેમ તેની કબર ખોદા કરે, જોકે એવા ખોદકામને અંતે તો એને કેવળ માનવશરીરના સડેલા ખવાએલા અવયવો સિવાય બીજું કંઈયે મળવાનો સંભવ ન હોય છતાં ખોદા કરે, એવા ધોરખોદિયાની પેઠે તેણે હવે આ બાપડા પાદરીના અંતરને ખોદવા માંડ્યું. પાદરીના અંતરમાંથી પેલા ધોરખોદિયાની પેઠે એને જો કેવળ માનવ શરીરના સડેલા અવયવો જ જોઈતા હોય તો તો એના આત્માની સ્થિતિ ખરેખર દયાપાત્ર ગણાવી જોઈએ.

કેટલીક વાર તો આ વૈદની આંખમાંથી કાંઈ ભઠ્ઠીના ઉપરના ભાગમાં જોવામાં આવે છે એવું અપશુકનિયાળ આસમાની તેજ અમકતું નજરે પડતું હતું. એ તેજ ઉપરથી લાગતું હતું કે આ કાળા ખાણિયાને પોતાના ખોદકામમાં ઉત્તેજન આપે-પોતે જે વસ્તુ માટે આ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તે હાથ આવવાની એની આશાદાર તેને ઉત્તેજન આપે-એવાં કાંઈક ચિહ્નો જે ભૂમિમાં તે એ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તેમાં સંભવ છે કે તેને મળી આવ્યાં હતાં.

‘આ માણસને સૌ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યશાળી ગણે છે,’ આવાં ચિહ્નો મળી આવેલાં તેવી કાંઈક ક્ષણે તે સ્વગત ખોલ્યો, ‘દેખાવે પણ એ કેવળ ધર્મપરાયણ અને આધ્યાત્મિકતાથી ભરપૂર લાગે છે, છતાં ગમે તો તેના પિતા તરફથી અથવા તો પછી માતા તરફથી તેને પ્રબળ પાશવતાનો વારસો મળેલો હોય એમ જણાય છે, માટે આ દિશામાં ચાલો આપણે આગળ જરા ઊંડું ખોદકામ કરીએ.’

પછી પાદરીના અલ્પપ્રકાશિત અંતરમાં લાંબી શોધ કરી એટલે એમાંથી એને માનવજાતિના કલ્યાણની ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષાઓ, ભૂતમાત્રના આત્મા પ્રત્યેની ઉખાલરી પ્રેમવૃત્તિ, વિશુદ્ધ ભાવનાઓ અને હૃદયભાવો, અધ્યયન મનનને અંતે પરિપુષ્ટ થએલી એવી નૈસર્ગિક ધર્મનિષ્ઠા-આવા આવા ઉચ્ચ સદ્ગુણોના સ્વરૂપમાં એને પુષ્કળ મૂલ્યવાન સામગ્રી

મળી આવી, પણ આપણા અન્વેષકને મન તો આ સુધનું મહામહુ
 મોનું કાઢીની જે કિંમતનું નહોતું લાગતું, એટલે આવી હિચ સામગ્રી
 જ મળતાં એ હતાશ થઈને એ દિશામાંથી પાછો ફરતો અને કાર્મ
 બીજે દેકાણેથી ફરી શોધ કરવી શરૂ કરતો. એની આ શોધ એ ચોસ્તા
 નેટલી ચૂપકીથી કરતો—કાર્મ ઓરડામાં મકાનધણી અધળગતો અથવા
 તો કદાચ પૂરેપૂરી જાગ્રત અવસ્થામાં સૂતેલો પડ્યો હોય ત્યાં તફડચી
 કરવા જનારો ચોર જેમ સાવચેત પગલે આજુબાજુએથી બધી
 બાબતની ચોકસાઈ રાખતો અંધારામાં ફેંદાસતો ફેંદાસતો કાળજીપૂર્વક
 તપાસ કરે, એ મકાનધણી જે મહામૂલ્યવાન વસ્તુને પોતાની
 આંખના રતન સમાન ગણીને યતનપૂર્વક સાચવી રહ્યો હોય તે જ
 વસ્તુ ઉઠાવી લેવા માટે આમ ભારે કાળજીપૂર્વક એ ચોર જેમ
 તપાસ કરે એવી રીતે આ માણસે પણ તપાસ કરવા માંડી. અને
 એણે આ પ્રમાણે પહેલેથી જ જાગ્રત સાવચેતી રાખેલી હોવા છતાં
 અવારનવાર પોતે ચાલતો હતો એ જમીનતળિયામાંથી અવાજ થતો હતો;
 એનાં વસ્ત્રો પણ એક બીજા સાથે ઘસાય તેથી તેના સળવળાટ થતો,
 અને જ્યાં જવાનો પોતાને દહુ નહતો એવી નિષિદ્ધ ભૂમિમાં પોતે જેને
 લૂંટવા માગતો હતો એ પુરુષના પર જ પોતાનો પડછાયો આજુધાર્યો
 પડતો હતો. એટલે કે, મિ. હિમ્મતેઈલના જ્ઞાનતંતુઓ એટલા બધા
 સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ હતા કે તે કાર્મ પણ વસ્તુની અસર સહજેપલગ્નિના
 જેવી ત્વરાથી ઝીલી લેતા હતા, જાણે આત્મામાં કાર્મ વિષયના જ્ઞાનનો
 એકાએક જખારો થયો હોય એવી રીતે તે વસ્તુઓને સમજી લેતા હતા,
 અને તેથી આ વૈદ સાથેના પોતાના વ્યવહારમાં પોતાને નુકસાન કરે
 ને પોતાના સ્વાસ્થ્યને હુમલો કરે એવું કાર્મ અનિષ્ટ વિરોધી તત્ત્વ
 પેહું છે એવું આજુ આજુ ભાન તેને થઈ આવતું હતું. પણ સામી
 બાજુએ રોજર ચિલિંજવર્થ પણ એટલો જ સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ હતો;
 એને પણ પાદરીના જેવા જ ત્વરિત જ્ઞાનજખારાથી આજુબાજુની
 પરિસ્થિતિ પ્રકટ થઈ જતી હતી; એટલે જ્યારે પાદરી એના તરફ
 ભયભીત દૃષ્ટિથી જોતો ત્યારે વૈદ, મિત્રની પેઠે માયાળુ, સંભળ

રાખનાર, સમભાવપૂર્વક તપાસ રાખનાર, અને છતાં ખીજની વાતમાં જરા પણ વધુ પડતું માથું ન માસનાર સૌમ્ય પુરુષનું જ્ઞાન્ત સ્વરૂપ ધારણ કરીને બેસી જતો.

છતાં, માંદા માણસમાં સ્વાભાવિક રીતે આવી જતી અમુક પ્રકારની રોગિષ્ઠ વિકૃત મનોદશાને લીધે મિ. ડિગ્સડેર્બલ જો આખી માનવજાતને માટે વહેંચીલો અને શંકાશીલ ન બની ગયો હોત, તો એ પાદરી આ પુરુષનું યથાર્થ સ્વરૂપ કદાચ વધારે સારી રીતે જોઈ શક્યો હોત. પણ તે તો કાંઈ પણ પુરુષને મિત્ર માની જ શકતો નહોતો, કાંઈના પર પણ વિશ્વાસ રાખી જ શકતો નહોતો, એટલે બ્યારે એક માણસ એનો દુશ્મન થઈને એની પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે આ માણસ મારો મિત્ર છે એમ જેમ એ કાંઈને ઝાળખી શકતો નહોતો તેમ આ માણસ મારો દુશ્મન છે એમ પણ એ પારખી શક્યો નહિ. એટલે એ વૈદ વિશે એને થોડી ધણી ગંધ આવવા છતાં એ તેની સાથે આગળના જોવા જ પરિચયબર્યો નિકટ સહવાસ રાખીને, રોજરોજ તેને પોતાના અભ્યાસખંડમાં આવકાર આપતો, અથવા પોતે એની પ્રયોગશાળામાં જતો, અને વિનોદ તેમ વૈવિધ્ય ખાતર નકામાં જળાંજાંખરામાંથી અકસીર દવા તૈયાર કરવામાં આવતી તેની આખી વિધિ ને પ્રક્રિયા અવલોક્યા કરતો હતો.

એક દિવસ હાથ પર લમણો ટેકવીને અને એ હાથની કાણી કબ્રસ્તાન ભણીની બારીના બારસાખ પર રાખીને પાદરી, રોજર ચિલિંગવર્થ કદરૂપા દેખાવના કેટલાક રોપાઓનું એ વખતે નિરીક્ષણ કરી ન્હો હતો તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

‘ભલા વૈદરાજ,’ એ રોપાઓ તરફ તીરછી નજરે જોઈને—આ પાદરીનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે હમણાં હમણાં કાંઈ મનુષ્ય કે કાંઈ નિર્જીવ વસ્તુ તરફ જોવું હોય તો તેના તરફ તે સામે જોઈ સીધી નજરે જવલ્લે જ જોતો હતો, અને કેવળ તીરછી નજર જ

તેના બણી કરતો હતો, એટલે એવી તીરછી નજરે જોઈને-તેણે પૂછ્યું. ‘આવાં પોચાં પાંદડાંવાળી આ વનસ્પતિ તમે ક્યાંથી લાવ્યા?’

‘કમ વળી, આ બાબૂના કબ્રસ્તાનમાંથી જ,’ પોતાનું નિરીક્ષણ-કાર્ય ચાલુ રાખીને વેદે જવાબ આપ્યો. ‘આ જાતનાં ઝાંખરાંનો મને પોતાને પણ આ પહેલી જ વારનો પરિચય થાય છે. અત્યાર પહેલાં મેં આવા રોપા કદી જોયા નહોતા. પેલી નામનિશાન વગરની કબ્ર પરથી મને તે મળી આવ્યા. એ મૃત પુરુષના સ્મરણમાં પોતાની મેળાએ જ તેના સ્મૃતિલેખનું કામ કરવા નીકળી પડેલા આ વિરૂપ ઝાંખરાં સિવાય બીજું કશું ઊભું કરેલું જણાતું નથી. આ ઝાંખરાં એના અંતરમાં ઊગી નીકળ્યાં છે, અને મને લાગે છે કે એના અંતરમાં કાંઈ ભયંકર ગુપ્ત વાત જીવનભર રહેલી અને મરતાં સુધીમાં એણે તે કાંઈ ને જણાવેલી નહિ તેથી મૃત્યુ સમયે પણ તેના શબની સાથે આ કબ્રમાં જ તે દટાઈ રહેલી તેને અત્યારે પોતાના આ બેટાળ દેખાવદાર એ ઝાંખરાં દર્શાવી રહેલ છે.’

‘કદાચ તેને એ ગુપ્ત વાત કાંઈ ને જણાવવાની તો ઉત્કટ ઇચ્છા હશે.’ મિ. ડેમ્સડેઈલે કહ્યું, ‘પણ બીયારો જણાવી શક્યો નહિ હોય.’

‘કમ નહિ જણાવી શક્યો હોય?’ વેદે સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો. ‘સમસ્ત પ્રકૃતિ પાપની કબૂલાત કરવા માટે સૌને પ્રબળ રીતે પ્રેરી રહી છે, એટલી બધી પ્રબળ રીતે પ્રેરી રહી છે કે એ માણસે પોતાની વાત જીવતાં ન જણાવી તો એણે અપ્રકટ રાખેલા એ ગુનાને હવે પ્રકટ કરી દેવા માટે આ કાળાં ઝાંખરાં તેના અંતરમાંથી ઊગી નીકળ્યાં છે—આમ પ્રકૃતિ કાંઈ નહિ ને કાંઈ રૂપમાં અચૂક રીતે ગુપ્ત વાત બહાર કરવાને સૌને પ્રેરી રહી છે, છતાં એ કમ નહિ જણાવી શક્યો હોય?’

‘એ બધી તો, મહેરબાન, તમારી કલ્પનાની ભ્રમણા છે,’ પાંદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘મને જે લાગે છે તે સાચું હોય તો તો, માનવહૃદયમાં દટાઈ રહેલી ગુપ્ત વાત, ગમે તો પ્રકટ શબ્દો દ્વારા

અથવા કાર્ષ પ્રતીક કે મૂર્તિના સૂચનદ્વારા જાહેર કરવા માટે ઈશ્વરી દયા સિવાય બીજી કાર્ષ પણ વસ્તુમાં તાકાત નથી. કાર્ષ મહા દયાળુ ભગવાન પાસે જ આવાં હૃદયો પોતાની ગુપ્ત વાત ખુલ્લી કરી શકે. બીજાં કાર્ષ આગળ તે કદી ઊઘડી જ ન શકે. આવી ગુપ્ત વાત પોતાના અંતરમાં દાટી રાખવાનો ગુનો કરનારાં હૃદયોને તો એવી વાત, સમસ્ત વિશ્વની સકલ ગૂઢ વસ્તુઓનું રહસ્ય પ્રકટ થવાનો અંતિમ દિવસ આવે ત્યાં સુધી ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ બળપૂર્વક પોતાના અંતરમાં દાટી રાખવી પડે છે, અને એ અંતિમ દિવસે બધી ગુપ્ત વાતો પ્રકટ થવાની એમ જે આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રગ્રંથમાં લખેલું છે તેનો અર્થ પણ માનવીઓનાં વિચારો અને કાર્યોનું તે દિવસે જે પ્રકટીકરણ થવાનું તે એ બદલ એમને સૌને સજ્જ કરવાના આશયથી થવાનું એવો પણ એ શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ હું પોતે તો કરતો નથી. એવો અર્થ કરવો એ તો એ શાસ્ત્રવચનોને બહુ જ છીછરી દૃષ્ટિએ જોવા બરાબર ગણાય. ના, આવું જે પ્રકટીકરણ થવાનું તે તો આ બાબતમાં મારી કાર્ષ ભારે સમજદાર ન થતી હોય તો, આપણા જીવનનું ગૂઢ રહસ્ય પ્રકટ થાય અને પોતે એ રહસ્ય કળી શકે એવી ઇચ્છા રાખનારાં અને એને માટે ત્યાં સુધી સતત રાહ જોઈ રહેલાં સધળાં સમજદાર પ્રાણીઓની બુદ્ધિને સંતોષ આપવા ખાતર થવાનું. આ જીવનનું ગૂઢ રહસ્ય ઉકેલવા ને સ્પષ્ટ કરવા માટે સધળાં મનુષ્યોનાં હૃદયના જ્ઞાનની જરૂર પડવાની, એટલે તેમની પાસેથી પોતાની ગુપ્ત વાતો જણાવી દેવાની માગણી કરવામાં આવશે. અને હું તો વિશેષમાં એમ પણ માનું છું કે તમે હમણાં જણાવી એવી હુદ્દ અધમ ગુપ્ત વાતો પોતાની અંદર સંધરી જોડેલાં હૃદયો એ અંતિમ દિવસે પોતાની એ બધી થાપણ રજૂ કરવાનાં તે કંઈ અનિચ્છાએ કે આનાકાનીથી નહિ, પણ અકથ્ય આનંદ સાથે એ બધું તેઓ ઠાલવવાનાં.

‘એમને જો એ વાત જણાવતાં એટલો બધો આનંદ થતો હોય તો પછી આંહી અત્યારે જ કાં નહિ જણાવી દેતાં હોય ?’ પાદરી

ભણી સ્વાસ્થ્યપૂર્વક તીરછી નજર કરીને રોજર ચિલિંજવથે પૂછ્યું. 'આવી અકથ્ય નિશ્ચિત્તો લહાવો એ પાપી ચિત્તો જલદી જલદી શા માટે નહિ લેતાં હોય ?'

'મોટે ભાગે તો તેઓ એ લહાવો લે જ છે,' જાણે દુઃખનો જખરો સણકારો થયો હોય એવી રીતે પોતાની છાતી જોરથી દાખીને પાદરીએ કહ્યું. 'મારી આગળ કેટલા યે માણસોએ દોષનિવેદન કર્યું છે, અને તે પણ કેવળ મરણપથારીમાં જ નહિ, પણ કેટલાંક શરીરે સ્થમ્ય અને યશો નામાક્રિત હતાં એવા દિવસોમાં કર્યું છે. અને પોતાનાં પાપોનો એ રીતે નિષ્કાલસ એકરાર કર્યા પછી એ પતિત માનવખંધુઓને કૃપા નિરાંત અને છુટકારાનો અનુભવ થયેલો મેં જોયો છે ! એ વખતે તો જાણે તેઓ લાંબા વખત સુધી કાર્મ કાટડીમાં ગોંવાઈ રહ્યાં હોય, અને તેથી પોતાના જ ખહાર કાઢેલા શ્વાસની એ કાટડીમાં જમા થયેલી હવાથી ગૂંગળાઈ ગયાં હોય, અને એવી કાટડીમાં લામિ વખત રહ્યા પછી આખરે ખુલ્લી તાજી હવાનો દમ લેવાની જાણે એમને તક મળતી હોય એટલો બધો આનંદ એમને થતો હતો. અને એવો આનંદ થાય એમાં નવાઈ પણ શી ? ધારો કે કાર્મ માણસ ખૂન કર્યું હોય, તો એ અભાગિયો ખૂની, પોતે ખૂન કરેલા માણસના મુઝદાને જગતને એનું જે કરવું હોય તે કરે એવા વિચારથી એકદમ બહાર ફેંકી ન દેતાં પોતાના હૃદયમાં દારી રાખવાનું પસંદ શા માટે કરે ?'

'છતાં કેટલાક માણસો પોતાની ગુપ્ત વાત એવી જ રીતે પોતાના હૃદયમાં દારી રાખે છે,' વૈદે શાન્તિથી કહ્યું.

'ખરું; એવા માણસો જરૂર હોય છે.' મિ. હિમ્સહેલે ઉત્તર આપ્યો. 'પણ એમ કરવાને એમને કેટલાંક સહેલાઈથી સમજાય એવાં સ્પષ્ટ કારણો હોય છે. પણ એ પ્રકારનાં કારણોની વાત હાલ તંત્ર જવા દઈએ તો પણ એમ કરવાનું એક પ્રબળ કારણ તો કદાચ એ હોય છે કે એમની પ્રકૃતિ જ અખોલ હોય છે, એટલે તેઓ એ વાત

હિચ્ચારી શક્તા નથી. અથવા—આપણે એવું પણ અનુમાન ન કરી શકીએ? કે—એ માણસો પતિત ને અપરાધી હોવા છતાં એમના ચિત્તમાંથી ઈશ્વરના મહિમા અને માનવીના કલ્યાણની ધગશ કંઈ એાછી થએલી હોતી નથી, તેથી મનુષ્યોની આગળ પોતાની જાતને અધમ કે બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં જતાવતાં તેમનો જીવ ચાલતો નથી; કેમકે પોતાની જાતને એવા ખરા સ્વરૂપમાં જતાવે તો પછી તે પળથી માંડીને કાંઈ પણ શુભકાર્ય તેમને હાથે થઈ શકતું નથી તેમ જૂતકાળનું અનુચિત કાર્ય અગાઉ કરતાં પણ વધારે સારી સેવા બજાવીને ધોઈ નાખવાનો અવકાશ પણ તેમને માટે પછી રહેતો નથી. એટલે પછી તેઓ, પોતાના અંતરમાં આમ કરવાથી અકથ્ય યાતના થતી હોવા છતાં, અંદરથી એમનાં હૃદય આખાં ને આખાં અનીતિ અન્યાયથી કલંકિત બન્યાં હોય અને એ અનીતિ અન્યાયમાંથી તેમને છૂટવું હોય તોપણ કેમે કરતાં છૂટી શક્તા ન હોય તેથી ઉપરથી તો તાબા જ પડેલા બરફના જેવો સ્વચ્છ ને શુભ દેખાવ ધારણ કરીને જ પોતાના માનવજંદુઓના સમૂહમાં વિચરે છે.’

‘એવા માણસો આત્મવંચના જ કરી રહ્યા હોય છે,’ રોજની લગ્ન કરતાં જરા વિશેષ ભાર મૂકીને પોતાની તર્જનીથી જરા એટ્ટા કરીને રોજર ચિલિંજવથે કહ્યું. ‘એમને જે બટો ખરી રીતે લાગેલો હોય છે તે જાંહરમાં સ્વીકારતાં એ લોકો હરે છે. માનવજાતિને માટે પ્રેમ અને ઈશ્વરની સેવા કરવાની ધગશ એ બધું એમના હૃદયમાં ખરેખર હશે કે કેમ એ તો કાણ જાણે, પણ આટલું તો નિશ્ચિત છે કે એમના પાપે એમના હૃદયમાં વસી રહેલા કેટલાંક અનિષ્ટ તરવોને બહાર કાઢી જગતમાં રોપ્યાં છે, અને ત્યાં પછી એને અધમસંતતિનો મોટો ફાલ આવવાનો છે. અને એ લોકો જે ખરેખર ઈશ્વરનો મહિમા જાળવવા ને વધારવા માગતા હોય તો એમણે પોતાના બ્રહ્મ હાથ આકાશ ભણી કદી જિંચા કરવા નહિ! એમને જે પોતાના માનવજંદુઓની સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય, તો

પશ્ચાત્તાપપૂર્વક આત્માવમાનના કરીને એમણે પાપ ને દુરાચારથી માનવીનો અંતરાત્મા ફેટલો દુભાય છે અને એ અંતરાત્માનું સામર્થ્ય ફેટલું ઉઘ્ર અને વાસ્તવિક છે તે પોતાની જ જાતના દૃષ્ટાંતથી ખતાવીને માનવજાતિની પ્રથમ સેવા કરવી જોઈએ. તમારા જેવો શાણો અને ધર્મપરાયણ મિત્ર શું મને એમ માનવાનું કહેશે કે ઈશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે એવા સત્ય કરતાં ખોટો ડોળ કે દેખાવ એ વધારે સારી વસ્તુ હોઈ શકે—એથી ઈશ્વરનો મહિમા વિશેષ જાળવી ને વધારી શકાય, અથવા એથી માનવજાતિનું હિત વિશેષ સાધી શકાય? ના, ના. એવું હોઈ જ ન શકે. મારી વાત ખાતરીપૂર્વક માનજો કે એવો વિચાર ધરાવનારાં માણસો આત્મવંચના જ કરી રહ્યાં છે.’

‘એમ પણ હોય,’ પોતાને અપ્રસ્તુત કે અપ્રિય લાગતી ચર્ચા ઉડાડી મૂકવી હોય ત્યારે એ દાખવતો એવો ઉદાસીનતાનો ભાવ દાખવીને એ જીવાન પાદરીએ કહ્યું. ખરેખર, પોતાની આવેશમય પદ્ધતિ પ્રકૃતિને સુખ્ય કરે એવો કાર્મ પણ વિષય નીકળ્યો હોય તો તેમાંથી છટકી જવાની એનામાં હાજરજવાખી શક્તિ રહેલી જ હતી. ‘પણ હવે હું મારા સુનિષ્ણાત વૈદરાજને પૂછવા માગું છું કે એમની માયાભરી માવજતથી આ દુર્મળ કાયાને ખરેખર કંઈ લાભ થયો એમને લાગે છે કે નહિ?’

રોજર ચિલિંજવર્થ આનો ઉત્તર આપે એ પહેલાં તો એ બંને જણે કાર્મ નાનકડા બાળકના સ્પષ્ટ ઉન્માદભર્યા ખડખડાટ હાસ્યનો અવાજ પડખેના કબ્રસ્તાનમાંથી આવતો સાંભળ્યો. એટલે પાદરીએ સહજ પ્રેરણાથી પોતે બેઠો હતો તે ખુલ્લી બારીમાંથી નજર કરી—સમય ઉનાળાનો હતો તેથી બારી ખુલ્લી જ રાખી હતી—તો તેણે હેસ્ટર પ્રાઈન અને નાનકડી પર્લને આંગણુને વીંધીને જતી ફડી પર ચાલતાં દીઠાં. એ ઉનાળાનો દિવસ જેવો ખુશનુમા દેખાતો હતો તેવી જ આ પર્લ પણ ખુશનુમા ને રમણીય દેખાતી હતી, પણ અત્યારે એનું ચિત્ત આડાર્મભર્યા ટીખળને સ્વાડે

ચડી ગયું હતું, અને એનું ચિત્ત આવે રવાડે ચડી જતું ત્યારે તે માનવસંસર્ગ કે સમભાવના વર્તુલમાંથી એકદમ બહાર નીકળી આવતી હતી. અત્યારે તે કશા પણ પૂજ્યભાવ વગર એક કબર ઉપરથી બીજી કબર ઉપર ઠેકડા મારવા લાગી હતી. આમ ઠેકડા મારતી મારતી તે કોઈ મરહૂમ મહાપુરુષની કબર પર સ્મૃતિલેખરૂપે મૂકેલી એક પહોળા સપાટ શિલા પર આવી—આ શિલા કદાચ ખુદ આઈએક જહોનિસનની જ હોય—અને ત્યાં આવીને તે નાચવા લાગી. એની માએ તેને કંઈક સમ્યક્તાપૂર્વક વર્તવાની આજ્ઞા તેમ આજીજી કરી તો તેના જવાબમાં તેણે એ કબરની પડખે ઊગેલા એક ઊંચા ઝાડ ઉપરથી ઝીણા ઝીણા કાંટાવાળાં ફળ લીધાં. આવાં ફળ ખોખો ભરીને લઈને પોતાની માની છાતીને શણગારી રહેલા પેલા હિંગળોડિયા અક્ષરની કિનાર પર મૂક્યાં, એટલે એના કુદરતી સ્વભાવ પ્રમાણે એ કાંટાળાં ફળ ફમે ઉખેડી શકાય નહિ એવા રૂપમાં ત્યાં ચોટી ગયાં. હેસ્ટરે પણ પછી તે ઉખેડવાની દરકાર કરી નહિ.

દરમિયાન રોજર ચિલિંજવર્થે પણ એ બારી આગળ આવી પહોંચ્યો હતો, એટલે એણે ભયંકર સ્મિત કરીને નીચે જોયું.

‘ એ છોકરીના માનસબંધારણમાં કશું નિયમન કે સત્તા માટેનો કશો માનભાવ નથી, તેમ માનવસંસ્થાઓ અને અભિપ્રાયો—એ સાચાં હોય કે ખોટાં હોય તોપણ એક સ્વરૂપમાં તેને એને માટે કશી પરવા નથી. ’ તેણે જાણે સ્વગત બોલતો હોય એવી રીતે પોતાના સાથીને કહ્યું. ‘ એક દિવસ મેં એને સિબ્રિંગ્સેઈનની અંદરનાં દારો માટેના પાણીના હવાડામાંથી પાણી લઈને ખુદ સૂખા સાહેબ સામે તે પાણી ઉડાડતી જોયેલી. આ છોકરી તે કેવી હશે ? શું આ પોરિયું સર્વથા દુષ્ટ જ હશે ? એનામાં શું સ્નેહવૃત્તિ જેવું કંઈ હશે ખરું ? એના જીવનમાં કોઈ નિયામક તત્ત્વ જેવું શોધી શકાય ખરું ? ’

‘ નિયમભંગના સ્વાતંત્ર્ય સિવાય બીજું કશુંય તત્ત્વ શોધી

શકાય નહિ, ' જાણે આ બાબત પોતાના મનમાં જ ચર્ચાતો હોય એવી શાન્ત સ્વસ્થ રીતે મિ. ડિમ્સડેઈલે જવાબ આપ્યો.

એ છોકરી આમની આ વાતચીતનો અવાજ ધણું કરીને સાંભળી ગઈ. કુમક વિનોદ ને સમજાવ્યું એક તેજસ્વી છતાં તોફાની રિમત કરીને તેણે આ બારી બહારી બિંચે નજર કરી અને પેલા કાંટાવાળું એક ફળ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ પર તાકીને માર્યું. આ નાનકડા અસ્ત્ર આગળ એ નાણુક હૃદયના પાદરીસાહેબ તો ડરીને પાછા હટી ગયા. એની આવી ભયભીત અવસ્થા કળી જતાં પહેલું અત્યંત આનંદના આવેશમાં પોતાના નાનકડા હાથે તાળીઓ પાડવા માંડી. પર્લની પેટે હેસ્ટર પ્રાર્થને પણ આ વખતે અનાયાસે બિંચે જોયું, અને એ રીતે જીવાન તેમ વૃદ્ધ એવા આ ચારે જણ એકબીજાને મૂંગાં મૂંગાં જોઈ રહ્યાં. પણ સૌ એમ શાન્ત રીતે જોઈ રહ્યાં હતાં ત્યાં છોકરી મોટથી ખડખડાટ હસી પડી, અને પછી બોલી બીડી, 'ચાલ ચાલ, બા ! હવે ચાલ જટ, નહિ તો પેલો શયતાન તને પણ પોતાના પંજમાં સપડાવી દેશે ! પાદરીને તો જોણે પોતાના પંજમાં ક્યારનો સપડાવી દીધો છે. માટે ચાલ ચાલ જટ, નહિ તો તને પણ સપડાવી દેશે !' પણ ગમે એમ કરે તો યે એ નાનકડી પર્લને તો કદી સપડાવી શકવાનો જ નહિ એ ચોક્કસ !'

જાણે આંહી દટાએલી આગલી પેઢી સાથે પોતાને કંઈ લેવા દેવા ન હોય, તેમ તેની સાથે પોતાની કાંઈ પ્રકારની સમ્મતીયતા કે સમાનતા ન હોય એવી રીતે, આ મરી ગયેલાં માણસોના નાના નાના ટેકરા પર સ્વચ્છંદી રીતે નાચતાં, ફૂંદતાં, ફેંકડા મારતાં પોતાની માને તે ત્યાંયા ખેંચી ગઈ. એના આ સ્વચ્છંદી સ્વરૂપ ઉપરથી તો એણે સાગતું હતું કે જાણે તેણે સર્જન કાંઈ અલિનવ તત્ત્વોમાંથી તાણું જ કરવામાં આણ્યું હતું, એટલે તેની આવી આવી સધળી વિચિત્રતા-એને દોષ કે અપરાધરૂપ ન ગણતાં, જાણે તે પોતે જ પોતાની નિયામિકા હોય એમ, તેને અનિવાર્ય રીતે જ પોતાનું જીવન પોતાને કાવે તેમ ગાળવા દેવું પડે એવું હતું.

‘જુઓ પેલી બાઈ જય,’ થોડા વિરામ બાદ મૂળ વાત પાછી શરૂ કરીને રોજર ચિલિંજવથે કહ્યું, ‘હવે એ બાઈના દોષા તો જે હોય તે ખરા, પણ તમે જેને અસહ્ય ગણો છો એવી ગુપ્ત પાપાયરણની અગમ્યતા તો તેનામાં નથી જ. પોતાની છાતી પર એ હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરવાથી હિસ્ટર પ્રાર્થનની સ્થિતિ ઓછી દુઃખમય છે એમ શું તમે માનો છો?’

‘ખરેખર, હું એમ જ માનું છું,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘છતાં એની વાતનો ખરો ઉત્તર તો એ જ આપી શકે, હું નહિ. એના મુખ પર મેં એવા દુઃખના ભાવ જોએલા કે જે મારે જોવા ન પડ્યા હોત તો સારું એમ મને લાગે છે. પણ છતાં, આવું દુઃખ સઘળું પોતાના હૃદયના ગિંડાણમાં સંતાડીને ઢાંકી રાખવું પડે તેના કરતાં તો એ દુઃખ ભોગવનારને આ અનાથ અખળા હિસ્ટરની જેટ પોતાનું દુઃખ ખુલ્લે ખુલ્લું પ્રકટ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય હોય તો તે એને મારે અવશ્ય વધારે સારું જ થઈ પડે એમ મને તો લાગે છે.’

એ વાતચીતમાં વળી ફરી પાછો વિરામ આવ્યો, અને વૈદ પોતે એકલા કરેલા રોપાઓની નવેસરથી તપાસ કરીને વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો.

‘હમણાં થોડી વાર પહેલાં,’ આખરે તે બોલ્યો, ‘તમારી તબિયત વિષે તમે મારો અભિપ્રાય પૂછતા હતા, ખરું ને?’

‘હા, હું પૂછતો હતો,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો, ‘અને ખરેખર તમે તમારો અભિપ્રાય જણાવશો તો મને આનંદ થશે, પણ મારી તમને વિનંતિ છે કે, જીવન કે મરણ જે હોય તે તમારે નિખાલસ રીતે ખુલ્લે ખુલ્લું કહી નાખવું.’

‘ભલે, ત્યારે કશા સંકાપ વગર ખુલ્લે ખુલ્લું સાદા સરળ શબ્દોમાં તમને કહી નાખું.’ હજી પણ પોતાના એ રોપાનું કામ કરતાં કરતાં છતાં મિ. હિન્સડેઈલ ઉપર સાવચેતીભરી નજર રાખીને વૈદે કહ્યું. ‘તમારો રોગ કાઈ વિચિત્ર જાતનો છે—એટલે કે એનું સ્વરૂપ વિચિત્ર

છે અથવા એનાં જે કંઈ ચિહ્નો ને લક્ષણો મારી આગળ પ્રકટ થયાં છે તેટલા પૂરતું એનું બાહ્ય સ્વરૂપ વિચિત્ર છે એવું કંઈ હું કહેવા માગતો નથી. મહાશય, તમને હું રોજ રોજ જોયા કરું છું, અને આજ મહીનાઓથી તમારા આ સ્વરૂપનાં લક્ષણોની હું તપાસ કર્યા કરું છું, એટલે તમે ભારે મંદવાડ ભોગવી રહ્યા છો એમ મને લાગે છે, પણ છતાં તમારો એ મંદવાડ એવો ભારે નથી કે કાર્ધ વેદને એ મંદવાડની બધી હકીકત જણાવવામાં આવે અને તે બરાબર ધ્યાન રાખે તો તમને સાજા કરવાની બાબતમાં એ સર્વથા નિરાશ બની જાય. પણ-પણ-શું કહેવું-મારી વાત તમને કેમ સમજાવવી-તે મુશ્કેલી નથી. પણ વાત એમ છે કે તમારો રોગ હું જાણતો હોઉં એમ મને લાગે છે, અને છતાં હું તે જાણતો નથી.'

‘આ તો તમે રહસ્યમય ભેદી સમસ્યાના જેવી ભાષા વાપરવા માંડી, પડિતરાજ,’ બારી બહાર તીરછી નજરે જોઈને એ શીકા પાદરીએ કર્યું.

‘ત્યારે વધુ સ્પષ્ટ ભાષામાં કહું તો,’ વંદે આગળ બોલવા માંડ્યું. ‘અને આવી સ્પષ્ટ ભાષામાં બોલવા માટે હું તમારી મારી ચાહું છું, —જો આવા વિષયમાં મારીની જરૂર રહેતી હોય તો મારી ચાહું છું. ત્યારે હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછું. હું તમારો મિત્ર છું. ભગવાનની સાક્ષીએ તમારા શરીરસ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય, ને આયુષ્યની જુમ્મેદારી મને સોંપવામાં આવી છે, તો એ મૈત્રી ને એ જુમ્મેદારીના સંબંધથી હું તમને પ્રશ્ન પૂછું છું કે આ રોગની રજેરજ હકીકત તમે મારી આગળ જેવી છે તેવી જણાવી દીધી છે? એનાં કારણો લક્ષણો વગેરે સઘળું તમે નિખાલસ રીતે ખુલ્લું કરી દીધું છે?’

‘એમાં વળી સવાલ જ શો?’ પાદરીએ પૂછ્યું. ‘વેદને બોલાવીને પછી ધાને સંતાડવા જેસવું એ તો બરેબર બાલિશતા જ કહેવાય!’

‘ત્યારે તમે એમ કહેવા માગો છો કે એ રોગની રજેરજ હકીકતથી હું વાકેફ છું, ખરું ને?’ પાદરીના મુખ પર પોતાની તીવ્ર સમજથી ચમકતી એકાગ્ર દષ્ટિ ડેરવીને રોગર ચિલિંજવથે’ વિચારપૂર્વક કહ્યું, ‘ભલે! પણ એક બીજી વાત. જે માણસને કેવળ બાહ્ય શારીરિક વ્યાધિની જ હકીકત કહી હોય તે ધણીવાર પોતાને જે રોગ મટાડવા માટે રાખવામાં આવ્યો હોય તે રોગની અડધી જ વાત જાણુવા પામે છે. આપણે શારીરિક વ્યાધિને મનુષ્યના ઇતર જીવન સાથે કશા જે સંબંધ વગરની સર્વથા સ્વયંપર્યાપ્ત અને નિરાળી વસ્તુ ગણીએ છીએ, પણ ધણીવાર એવું બને છે કે એ શારીરિક વ્યાધિ તો માનસિક દેહને જે રોગ થએલો હોય તેના કેવળ બાહ્ય લક્ષણ રૂપ જ હોય છે. મારા અત્યારના શબ્દોમાં તમને કંઈ માહું લાગે એવો આભાસ થાય તો ફરીથી તમને વિનંતિ કરું છું કે મને માફ કરશો. પણ મહાશય, મેં જગતમાં જેટલાં માણસો જોયાં છે તે સૌમાં તમારું શરીર તમારા આત્મા સાથે સૌથી વિશેષ નિકટ સંબંધથી જોડાયેલું, એતપ્રોત થઈ ગયેલું, એકરૂપ બની ગયેલું—જે આત્માના સાધન તરીકે એ શરીર—વ્યવહાર કરે છે તે આત્મા સાથે જાણે એકરૂપ બની ગયેલું—મને લાગ્યું છે.’

‘ત્યારે હવે તમને વધુ પૂછવા જેવું રહેતું નથી,’ પોતે બેઠો હતો તે ખુરશી ઉપરથી કંઈક ઉતાવળે ઊઠતાં પાદરીએ કહ્યું. ‘કેમકે તમે કંઈ આત્માની દવા તો રાખતા નથી એ હું જાણું છું.’

‘એટલે તમારા આત્માનો વ્યાધિ,’ પાદરી આમ વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો તેના શબ્દો પર લક્ષ ન આપતાં અને તેની કૃશ થઈ ગયેલી અને શીકા પડી ગયેલા ગાલવાળી કાયા સામે પોતાનું હિંગણું, સામળું અને કધાહું શરીર ખડું કરીને ઊભા રહી, પોતાના મૂળ અવાજમાં જરા પણ ફેરફાર થવા દીધા વિના રોગર ચિલિંજવથે’ આગળ બોલવા માંડ્યું,— ‘તમારા આત્માનો વ્યાધિ, અથવા તો એમ કહીએ કે તમારા આત્માનો આળો ભાગ, તમારા સ્થૂળ શરીરમાં વગર વિલંબે

ચોખ્ખ સ્વરૂપે બ્યક્ત થયા વગર રહેતો નથી. તો તમારો વૈદ તમારા શારીરિક બ્યાધિને નાખૂદ કરે એમ તમે ખરેખર ઇચ્છો છો ? જો ઇચ્છતા હો તો, જ્યાં સુધી તમારા આત્માના વ્રણને કે પીડાને પ્રથમ ખુલ્લી કરો નહિ ત્યાં સુધી એ શારીરિક બ્યાધિ શી રીતે નાખૂદ થઈ શકે ?

‘ના, તારી આગળ નહિ ! કામ દુન્યવી વૈદ આગળ તો નહિ જ !’ વૃદ્ધ રોજર ચિલિંગવર્થ ભણી એક પ્રકારની વિકરાળતાથી ચમકતી આંખે નજર કરીને મિ. ડિમ્સડેઈલ આવેશપૂર્વક બોલી બીઠ્યો. ‘ના, તારી આગળ નહિ ! પણ આ બ્યાધિ જો આત્માનો જ હોય, તો આત્માના અનન્ય વૈદને જ હું શરણે જઈશ ! એને જો મોજ આવે તો ખુશીયા એ સાળો કરે, અને નહિ તો ભલે એ મારી નાખે ! પોતાની ન્યાયી અને શાણપણુભરી દૃષ્ટિથી એને મારું જેમ ઠીક લાગે તેમ એ ખુશીયા કરે ! પણ આવી બાબતમાં મારું માસ્તારો તું કાણ ? ભગવાનને કહે તે કરે મારું ! પણ મારા પીડાઈ રહેલા આત્મા અને મારા ભગવાન વચ્ચે આડે આવવાની હિંમત કરનારો તું કાણ ?’

આટલું બોલીને એ ઝોરડામાંથી તે ઉન્મત્તની પેઠે એકદમ વેગપૂર્વક ચાલ્યો ગયો.

‘આ પગલું ભયું’ એ સારું જ કશું, ’ પાદરી જેસથી ચાલ્યો જતો હતો તેની પાછળ ગંભીર સ્મિતપૂર્વક જોઈ રહીને રોજર ચિલિંગવર્થ સ્વગત બોલ્યો. ‘આમાં ગુમાવવું તો કશું જ પડ્યું નથી. કેમકે થોડી જ વારમાં અમે પાછા હતા એવા મિત્રો બની જવાના છીએ, પણ આમાં જેવા જેવી વાત તો એ છે કે હવે આ માણસ કેવા ક્રોધાવેશમાં આવી જાય છે, અને એ ક્રોધાવેશમાં એ પોતાના ચિત્તનો કામૂ ગુમાવી બેસીને કેવો તેનો બુલામ બની જાય છે ! ત્યારે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે જેવો એ અત્યારે ક્રોધાવેશને વશ થઈ ગયો તેવો જ એ બીજા કાઈ મનોવિકારને પણ વશ થઈ ગયેલો. એટલે, આ ધર્મપરાયણ ડિમ્સડેઈલશાહેમ હૃદયના કાઈ પ્રયંડ

મનોવિકાસના આવેશમાં ઉન્નતાઈભર્યો કાંઈ કામો અત્યાર આગમ્ય કરી બેઠેલા એ વાત નહી !'

આ બંને સાથીઓ વચ્ચે, અત્યાર સુધી ચાલતો હતો એવા જ પ્રકારનો અને એટલો જ ઘાડો સહવાસ સંબંધ ફરીથી સ્થાપવામાં કંઈ ખાસ મુશ્કેલી નહી નહિ. એ જીવાન પાદરી થોડા કલાક એકાન્તમાં રહ્યો એટલે તરત જ સમજી શક્યો કે પોતાના જ્ઞાનતંતુઓની વિકળતાને લીધે તે પોતે નકામો એકદમ મિળનજ ખોઈ બેઠો હતો, ખાડી વૈદના વચનમાં એવો મિળનજ ખોવા જેવું કે એવા ઉચ્ચ આવેશનો ખયાલ કરી શકાય અથવા પોતાના વર્તનની દોષપાત્રતા એાછી બતાવી શકાય એવું કશું હતું નહિ. એ વૈદ તો ખિચારે પોતાના કર્તવ્યને અનુસરીને તેને અમુક સલાહ આપી રહ્યો હતો, અને તે પણ પોતે સ્પષ્ટ રીતે માગણી કરેલી તે ઉપસ્થી એ સલાહ આપી રહ્યો હતો. ત્યારે એવી સલાહ આપતા એ માયાળુ ડેસાને પોતે આવી જંગલી રીતે તુચ્છકારી શા માટે કાઢ્યો હશે એ વિચારે તેને મનમાં ખરેખર ભારે આશ્ચર્ય થયું. આમ પોતાના વર્તન સંબંધમાં એને પસ્તાવો થતાં એણે વૈદની પાસે જઈને વગર વિલંબે દક્ષા માગી, અને અત્યાર સુધી જે સંભાળપૂર્વક તે પોતાનો ઉપચાર કરી રહ્યો હતો તેવી જ સંભાળપૂર્વક હજી પણ એ ઉપચાર ચાલુ રાખવા તેને વિનંતિ કરી. કમકે એ ઉપચાર કદાચ પોતાને સાબળે કરવામાં ખરાખર સફળ થએલ ન હોય તોપણ પોતાના નિર્જીવ જીવનને વર્તમાન ક્ષણ પર્યંત ટકાવી રાખવામાં તો ઘણું કરીને સાધનભૂત થયો જ હતો. એટલે રોજર ચિલિજવથે તેની વિનંતિ તરત જ માન્ય કરી, અને અગાઉની પેઠે જ તે પાદરીની તંદુરસ્તીની તપાસ રાખવા લાગ્યો. આ પ્રસંગ બની ગયા પછી પણ તે એના આરોગ્યને માટે પોતાનાથી જે કંઈ બની શકે એમ હોય તે સઘળું એના હૃદયની પૂરેપૂરી સચ્ચાઈથી કર્યા કરતો હતો, પણ આ પ્રસંગ પછી તેના વર્તનમાં એક ફેરફાર અવશ્ય થયો, અને તે એ કે વૈદ ભરીકે જ્યારે

જ્યારે તે પાદરીની મુલાકાત લેવા તેના ખંડમાં જતો ત્યારે ત્યારે એ ધંધાદારી મુલાકાત પૂરી થતાં દરદીના ખંડમાંથી બહાર નીકળતી વખતે એના હોઠ પર સદા એ જોનારને ગૂંચવાડમાં નાખે એવું કાંઈ અઝળ બેદી સ્મિત જોવામાં આવતું હતું. આ સ્મિત મિ. ડિમ્સડેઈલની હાજરી હોય ત્યાં સુધી પ્રકટ થતું નહિ, પણ જેવો તે એ પાદરીના ખંડના જાંબર બહાર પગ મૂકતો કે તરત જ તે સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ શકાતું હતું.

‘ખરેખર, આ દરદી કાંઈ વિચિત્ર પ્રકારનો જ છે’ તે બોલતો. ‘એની હજુ વિશેષ જાંડી તપાસ કરવી જોઈએ. એના શરીર ને આત્મા વચ્ચે ફેટલો અસાધારણ સંબંધ છે ! કંઈ નહિ તો કેવળ જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને વૈદકશાસ્ત્રના વિકાસ ખાતર પણ મારે આ વાતની ઠેઠ તળિયા સુધી તપાસ કરવી જોઈએ !’

ઉપર વર્ણવેલો પ્રસંગ બન્યા પછી ટૂંક મુદતમાં જ એક દિવસ એવું બન્યું કે બપોરને વખતે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ ટેબલ પર એક મોટું થોથું ઉઘાડીને ખુરશી પર બેઠો બેઠો વાંચતો હતો તેવામાં એને ખબર ન રહી તેમ ભારે ધસધસાટ જાંધમાં પડી ગયો. તેણે વાંચવા લીધેલું પુસ્તક ખરેખર નિદ્રાપ્રદ સાહિત્યનો ઉત્તમોત્તમ નમૂનો હશે. છતાં પાદરી આવી ભારે ધસધસાટ જાંધમાં પડી ગયો એ નવાઈની વાત હતી, કેમકે સાધારણ રીતે એની જાંધ એક ડાળીએથી બીજી ડાળીએ ઊડ્યા કરે એવા પક્ષીની જેવી ચંચળ, ટૂંકી અને ઘડીકમાં જીડી જાય એવી હતી. અને તોય આજે એનો આત્મા એવા જાંડાણમાં ડૂબી ગયો હતો કે રોજર ચિલિંજવર્થ કશી ખાસ ચેતવણી વગર તેના ખંડમાં આવ્યો ત્યારે પણ તે પોતાની ખુરશીમાં જરાયે સળવળ્યો નહિ. એટલે વૈદ સીધેસીધો પોતાના દરદીની પાસે ગયો, ત્યાં જઈ તેની છાતી પર પોતાનો હાથ મૂક્યો, અને અત્યાર સુધી એ વૈદને પણ જે કપડું ખસેડીને પોતાનું શરીર તપાસવા નહોતું દીધું તે કપડું તેણે દૂર ખસેડી નાખ્યું.

એ વખતે મિ. ડિમ્સડેઈલ ખરેખર ચમકી ઊઠ્યો અને જરાક સળવળ્યો.

થોડીવાર રહીને વૈદ પાછો ચાલ્યો ગયો.

પણ એ વખતે એની આંખોમાં આશ્ચર્ય, આનંદ અને ભીતિના કેવા ઉદામ ભાવો ચમકતા હતા ! એને તો એ વખતે એટલો બધો ભયંકર આનંદ થયો કે એ આનંદ જાણે કે કેવળ એની આંખો અને મુખચર્યા દ્વારા દર્શાવવો એને અશક્ય લાગ્યો અને તેથી એના સમગ્ર શરીરની વિરૂપતા મારફત જોસમેર ઊભરાવા લાગ્યો અને અત્યંત આવેશથી પોતાના હાથ છાપરાની છત પર વીંઝીને તથા પોતાના પગ ભોંયતળિયા પર પછાડીને આવા ઉન્મત્ત ચેષ્ટાઓ દ્વારા એ આનંદને વ્યક્ત કરવા લાગ્યો. આવા ઉન્મત્ત આનંદની પળે કોઈ માણસે જો એ બુદ્ધા રોજર ચિલિંજવર્થને જોયો હોત, તો કોઈ મહામૂલ્યવાન આત્મા સ્વર્ગમાંથી પતિત ચર્મને પોતાના પ્રદેશમાં આવે ત્યારે શય-તાન કેવી રીતે વર્તતો હશે તે પૂછવાની તેને પડી જરૂર રહેત નહિ.

પણ શયતાનતા અને આ વૈદના ઉન્મત્ત આનંદાવેશ વચ્ચે કોઈ ફેર હોય તો તે એ હતો કે વૈદના આ આનંદાવેશમાં તો આશ્ચર્યનો ભાવ પણ ભળેલો હતો !

અંતરની વેદના

એલો વર્ણવ્યો તે પ્રસંગ બની ગયા પછી પાદરી અને વૈદ વચ્ચેનો સંબંધ બહારના દેખાવમાં તો જોડે એવો ને એવો જ રહ્યો, છતાં ખરી રીતે પહેલાં કરતાં તદ્દન બદલાઈ ગયો. રોજર ચિલિંજવર્થની બુદ્ધિને હવે પોતાનો માર્ગ સીધો સરળ લાગતો હતો. એ માર્ગ એણે અગાઉ પોતાને માટે નક્કી કરેલો તેવો તો બરાબર નહોતો જ. દેખાવે જોડે એ શાન્ત, કામળ, આવેશરહિત હતો, છતાં આ દુર્ભાગી વૃદ્ધ પુરુષના અંતરના ઊંડાણમાં પુષ્કળ ખાર હતો. એ ખાર અત્યાર સુધી ગુપ્ત અને નિષ્ક્રિય રહ્યો હતો, પણ હવે તે સક્રિય બન્યો હતો અને એ ખારની પ્રેરણાથી દુનિયામાં કાઈ પણ માણસે પોતાના દુશ્મન પર લીધું હોય એવું ભયંકર વેર લેવાની એક યોજના તેણે કહી કાઢી હતી. આ યોજના તે એ કે પોતે પાદરીના અનન્ય વિશ્વાસુ મિત્ર બની જવું; એટલે પછી એ પાદરી પોતાના અંતરની સઘળા ભીતિ, ઝ્ઞાનિ, યાતના, વ્યર્થ પશ્ચાત્તાપ, અને હાંકી કાઢવાને યત્ન કર્યા છતાં ફરીફરી પાછા હલેલો કરતા પાપી વિચારો આ સઘળું પોતાને વિશ્વાસપૂર્વક જણાવે; પોતાના પાપ અને દુરાચારને પરિણામે જન્મેલી આ સઘળી વેદના ને ઝ્ઞાનિ તે જગત આગળ તો ગુપ્ત જ રાખે-પોતાના ઉદાર અને વિશાળ હૃદયથી પાદરી પર દયા ખાઈ તેના અપરાધની ક્ષમા આપે એવા જગત આગળ તો

ગુપ્ત જ રાખે—અને એક પોતાની આગળ જ—નિષ્કુર અને ક્ષમારહિત એવા એક પોતાની આગળ જ—એ સધળું તે પ્રકટ કરે ! પાદરી પોતાના અંતરનો સધળો ગુપ્ત મલિન ખજાનો ખરાબર એ જ પુરુષ પાસે ઠાલવે કે જેને પોતાનું વેર વાળવા માટે એ સિવાય બીજું કંઈએ જોઈતું ન હોય—એવી એની મૂળ યોજના હતી.

પણ પાદરીના શરમાળ અને આળા અખોલા સ્વભાવે એની આ યોજનામાં એને નાસીપાસ કર્યો હતો. છતાં વિશ્વંભરે એની આ દુષ્ટ યોજનાને સ્થાને જે જુદી જ પરિસ્થિતિ ઊભી કરેલી હતી—વેર લેનાર અને વેરનો ભોગ બની જનાર એ બન્ને પુરુષનો પોતાના જ વિશિષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે ઉપયોગ થાય, અને દેખાવમાં જેને ભારેમાં ભારે સખ થઈ રહેલ હોય તેને વસ્તુતઃ મારી મળે એ પ્રકારની જે નવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરેલી હતી—તેનાથી રોજર ચિલિંજવર્થને મૂળ કરતાં કંઈ ઓછો સંતોષ થયો હોય એવું નહોતું લાગતું. કેમકે એ એમ કહી શકે એમ હતું કે કોઈએ એક ભારે ગુપ્ત હકીકત એની આગળ ખુલ્લી કરીને જખરો રહસ્યસ્ફોટ કરી દીધા હતા. એ સત્તા સ્વર્ગીય હતી કે કોઈ અન્યપ્રદેશવાસી હતી એ વસ્તુ એને પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કંઈ ખાસ અગત્યની નહોતી. એ ગુપ્ત હકીકતના જ્ઞાનની મદદથી મિ. ડિંગ્સડેઈલના તે દિવસ પછીના સમસ્ત વ્યવહારમાં એ પાદરીનું કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપ કે વર્તન જ નહિ પણ તેનો અંતરતમ આત્મા પણ તેની આંખો આગળ ખડો થઈ જતો લાગતો હતો, એટલે તે પછી એ પાદરીની એકેએક ક્રિયા કે ચેષ્ટાને પૂરેપૂરી જોઈ ને સમજી શકતો હતો. ત્યારથી પછી તે આ લાચાર પાદરીના આંતર જગતનો કેવળ પ્રેક્ષક જ નહિ પણ મુખ્ય કાર્યકર્તા પણ બની ગયો હતો. એ હવે તેને ઇચ્છે તેમ રમાડી શકતો હતો. ધારો કે એને તેના અંતરમાં વેદના જગાવવાની ઇચ્છા થઈ હોય. તો એ કામ એને માટે હવે સાવ સહેલું હતું, કેમકે પાદરી તો આઠે પહોર યાતનાના યંત્ર ઉપર જ ઊભો હતો. એટલે એ યંત્રની

કઈ કળ ચલાવવી એટલી જ માહિતીની જરૂર હતી, અને વૈદને એ માહિતી તો બરાબર મળી ગઈ હતી. ધારો કે તેને અણુધારી બીતિથી બહાવી મૂકવાની એને ઇચ્છા થઈ આવી. તો કાં, એ કામ પણ એને માટે સાવ સહેલું હતું, કેમકે જાદૂગરની ઇલિમની લકડી જરાક હવામાં વીંઝી કે તરત જ પાદરીની પાસે ભયંકર ભૂત ખડું થતું, એક જ નહિ પણ હજારો ભૂતો મૃત્યુ કે મૃત્યુ કરતાં વધારે ભયંકર એવી નામોશીનાં અનેક રૂપો ધારણ કરીને ટોળે મળીને એ પાદરીને ઘેરી વળતાં અને આંગળાઓની ઇશારત વડે તેની છાતી ચીંધતાં.

આ ખડું એવી ઉસ્તાદીયા અને એવી સૂક્ષ્મ કરામતયા કરવામાં આવતું હતું કે પાદરીને જોકે કોઈ દુષ્ટ સત્ત્વ પોતાને સતત રીતે નિરખી રહ્યું છે એવું ભાન તો અખંડ રીતે રહ્યા કરતું, છતાં એ દુષ્ટ સત્ત્વનું ખરેખરું સ્વરૂપ શું તે એ જાણવા પામતો નહિ. અલખત, એ વૃદ્ધ વૈદની વિરૂપ આકૃતિ તરફ એ સંશયપૂર્વક, ભયપૂર્વક,—કેટલીક વાર તો તિરસ્કારજન્ય અભાવ અને કટુતાભરી નજરે—જોતો હતો. પાદરીના દૃષ્ટિએ એની એટાઓ, એની ગતી, એની ભૂખરી દાઢી, એનાં નાનાંમાં નાનાં ને તુચ્છમાં તુચ્છ કાર્યો, એનાં વસ્ત્રોની દમ્બછમ પણ ભરે અળખામણાં લાગતાં હતાં, અને એ ઉપરથી જ એ પાદરીના અંતરમાં તેને કેટલો જીંડો તિરસ્કાર હતો—જાતે કખૂલ ન કરી શકે એવો કેટલો જીંડો તિરસ્કાર હતો—એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતું હતું. આવા અવિશ્વાસ અને અણગમતો માટે મિ. ડિમ્સડેઈલ કશું ચોક્કસ કારણ આપી શકે એમ નહોતું, અને પોતાના અંતરમાં એક વાત સડ્યા કરે છે ને પોતાના સમસ્ત હૃદયને તેનું ઝેર વિકૃત બનાવી મૂકે છે એ વાતનું તેને ભાન હતું, એટલે આ અવિશ્વાસ ને અણગમો પણ એ જ ઝેરનું પરિણામ છે એમ તેણે માની લીધું. એટલે રોજર ચિલિંજવર્થ પ્રત્યે આવી દુર્વૃત્તિ રાખવા માટે તેણે પોતાના અંતરને ઠપકા આપ્યો, આવી સાહજિક દુર્વૃત્તિનાં ચિહ્નો પરથી તેણે જે ચેતવણી અને શિખા-

મણુ લેવા જોઈતી હતી તે વિશે તેણે ઉપેક્ષા બતાવી, અને એ દુર્વૃત્તિને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવા માટે તે પોતાથી બનતું બધું કરવા લાગ્યો. અલબત્ત, દુર્વૃત્તિને તે નિર્મૂળ ન કરી શક્યો, પણ એ નિષ્ફળતાને કારણે એક સિદ્ધાન્ત તરીકે જ તેણે એ બુઝર્ગ પુરુષ સાથેનો પોતાનો નિકટ સંબંધ પહેલાના જેવો જ ચાલુ રાખ્યો, અને એ દારા એ પુરુષે વેર લેવાનો જે હેતુ નજરમાં રાખ્યો હતો તે પાર પાડવાની એને નિરંતર અનુકૂળતા આપવા લાગ્યો—જોકે ખરેખર તો એમ વેર લેવામાં એ દયાપાત્ર એકલ ડોસો જ એના વેરના ભોગ બનનાર પુરુષ કરતાં વિશેષ દુઃખી થતો હતો.

આ પ્રમાણે જે વખતે તે શારીરિક વ્યાધિથી પીડાતો હતો, અને આત્માની ક્ષાધ ધોર યાતના એના અંતરને કષ્ટ આપીને કારી રહી હતી, અને વળી બહારથી એના મહાભયંકર દુશ્મનનાં કાવતરાંનો ભોગ બની ગયો હતો તે દરમિયાન આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે પાદરી તરીકેના પોતાના પવિત્ર વ્યવસાયમાં ઉજ્જવળ કીર્તિ તથા લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી. અને મોટે ભાગે એ કીર્તિ તથા લોકપ્રિયતા તેણે પોતાની પીડા ને યાતનાને કારણે જ પ્રાપ્ત કરી હતી. કેમકે એની રોજિન્દી જિન્દગીની યાતનાઓથી જ એની બૌદ્ધિક સંપત્તિ, એના નૈતિક વિચારો અને ઊર્મિઓ, જાતે અનુભવવાની અને બીજાના હૃદયમાં સંક્રાન્ત કરવાની એની શક્તિઓ આ બધું અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિશીલ, પ્રબળ, ને વેગવંત રહેતું હતું. તેની કીર્તિ તો જોકે હજુ હમણાં જ ઉદય પામી હતી, અને જોકે દિને દિને વર્ધમાન જ હતી, છતાં બીજા નામાંકિત પાદરીઓની સ્થિર સ્થાપિત થઈ ચૂકેલી કીર્તિને પણ તેણે આટલી ટૂંક મુદતમાં જ ઝાંખી પાડી દીધી હતી. એ નામાંકિત પાદરીઓમાં કેટલાક એવા પંડિતો પડ્યા હતા કે જેમણે ડિમ્સડેઈલને જગતમાં અવતર્યા જેટલાં વરસ થયાં તેથી વિશેષ વરસ ધર્મગુરુના ધંધાને લગતું ગૂઢ અકળ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ગાળ્યાં હતાં અને

તેથી તેઓ આવી સંગીન ને મહત્વની આખતમાં તો આ જીવન પાદરી કરતાં વિશેષ પારંગત હતા. તેમ વળી, એ ધંધામાં તેના કરતાં વધારે મજબૂત માનસિક બંધારણવાળા, ને તેના કરતાં વધુ પક્ષાઠભરી પોલાદ કે ખડકના જેવી સખત સંગીન સમજશક્તિવાળા પુરુષો પણ હતા. આવી સમજશક્તિ સાથે ધર્મસિદ્ધાંતોના જ્ઞાનનું કાઈ પણ પુરુષમાં યોગ્ય મિશ્રણ થાય ત્યારે ભારે પ્રતિષ્ઠિત, ભારે સચોટ, તેમ ભારે અણુગમે ઉપજવનાર એવા પ્રકારનો પાદરીવર્ગ ઊભો થાય છે. વળી ત્યાંના પાદરીમંડળમાં ફટલાક એવા પણ ધર્મગુરુઓ હતા કે જેઓ ખરેખરા સંતપુરુષ હતા. તેમની શક્તિઓ અથોનું અમપૂર્વક અધ્યયન કરવાથી ને ધૈર્યપૂર્વક ચિંતન કરવાથી પરિપૂર્ણ બની હતી અને મર્ત્યભાવનાં વસ્ત્રો હજી એમને વળગેલાં હોવા છતાં એમના જીવનની વિશુદ્ધિએ એમનાં પવિત્ર શરીરોનો જે ઊર્ધ્વલોકમાં પ્રવેશ કરાવેલો તે ઊર્ધ્વલોક સાથેના આધ્યાત્મિક સંપર્કદ્વારા અત્યંત સૂક્ષ્મ બની હતી. એ સંતપુરુષોમાં ખામી હોય તો તે એક જ વાતની, અને તે સળગતી લજૂકતી ભાષાની—અપરિચિત કે વિદેશી ભાષામાં પોતાના વિચાર દર્શાવવાની શક્તિની નહિ, પણ સ્પષ્ટ માનવબંધુઓને એમના જ અંતરની ભાષામાં સંબોધે એવી લજૂકતી ભાષાની જ તેમનામાં ખામી હતી. બીજી રીતે ધુરંધર ધર્મસંસ્થાપકના જેવા ગુણો ધરાવતા હોવા છતાં, કાઈ પણ પુરુષ ધર્મગુરુના ધંધાને માટે અધિકારી છે એમ પુરવાર કરવા ને મંજૂર કરવા માટે ઈશ્વર તરફથી એને જે છેલ્લામાં છેલ્લી અને વિરલમાં વિરલ ભેટ—લજૂકતી ભાષાની ભેટ—મળે તે તેમને મળેલી નહોતી. ધર્મનાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્યો સાદા, સીધા, પરિચિત ધરગથુ શબ્દો અને ઉપમાઓદ્વારા વ્યક્ત કરવાનો એમને કદી ખ્યાલ સરખો પણ આવ્યો ન હોત, અને કદાચ એમાંના કાઈને એવો ખ્યાલ આવ્યો હોત અને એવી સાદી ધરગથુ ભાષામાં તે વ્યક્ત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોત તોપણ તે નિષ્ફળ જ બાત, કેમકે મોટે ભાગે તેઓ વિચારનાં એવાં ઉચ્ચ શિખરો ઉપર વસતા હતા કે ત્યાંથી આવતો એમનો અવાજ દૂરદૂરનો અને અસ્પષ્ટ જ લાગતો હતો.

ધણું કરીને મિ. ડિમ્સડેઈલનો સમાવેશ પણ તેનાં ફટલાંક ચારિત્ર્યલક્ષણોને કારણે મૂળ આ છેલ્લા વર્ગના ધર્મગુરુઓમાં જ થતો હતો. અત્યારે એ કાંઈ અપરાધ કે યાતનાના બોજ નીચે ચગદાર્થ ગયો હતો, પણ એ પ્રમાણે એ જો ન ચગદાર્થ ગયો હોત, તો એણે પણ શ્રદ્ધા અને સાધુતાનાં ઉચ્ચ ગિરિશિખરો પર આરોહણ કર્યું હોત. પણ એના તે બોજને એને-દૈવી ગુણસંપત્તિ ધરાવતા અને એ બોજને એના પર ન પડ્યો હોત તો દેવદૂતો પણ જેની વાણી સાંભળવા અને જેના આદેશને અનુસરવા યત્ન કરત એવા આ પુરુષને-પૃથ્વી પરના અધમમાં અધમ પુરુષની સાથે એક જ કાટિમાં બેસાડી દીધો હતો. પણ સાથેસાથે એ જ અપરાધ કે યાતનાના બોજને માનવજાતિના પાપી મનુષ્યબંધુઓ પ્રત્યે એને અત્યંત અનુકંપાશીલ બનાવી દીધો હતો, એટલે એનું હૃદય એ પાપી મનુષ્યનાં હૃદય સાથે એકતાલ બનીને ધડકતું હતું, એમનાં કષ્ટોને આત્મસાત્ બનાવી દેતું હતું, અને પોતાનાં દુઃખોનાં આંદોલનોને પોતાની ગ્લાનિમય અને સચોટ વક્તૃત્વધારાના ધોધવાઓ મારફતે બીજાં હજારો મનુષ્યોનાં હૃદયોમાં પ્રેરતું હતું. એનું વક્તૃત્વ મોટે ભાગે સચોટ હતું, પણ ફટલીકવાર તો એ સચોટતાની હદ ઓળંગીને ભયંકર પણ બની જતું હતું. પોતાના ચિત્તને આમ હલમલાવી મૂકનારી પાદરીની આ શક્તિ ક્યાંય ઉદ્ભવેલી તે લોકો સમજી શકતાં નહોતાં. એટલે તેઓ આ જુવાન પાદરીને સાધુતાના અદ્ભુત અવતાર જેવો ગણતા હતા. ભગવાનને જે કંઈ શાણપણ, ઠપકા, કે પ્રેમના સંદેશા લોકોને મોટે પાઠવવા હોય તે સધળા આ પાદરીના મુખ વાટે તે પાઠવે છે એમ સૌ માનતા હતા. એમની દૃષ્ટિમાં તો જે ભૂમિ પર તે પગલાં માંડતો હતો તે પણ પવિત્ર હતી. એના દેવળમાં જે કુમારિકાઓ આવતી તેમનાં અંતરમાં એને મોટે પ્રબળ રાગવૃત્તિ જન્મતી, એ રાગવૃત્તિ આગળ તેઓ પરવશ બની જતી, એ પાદરીની આસપાસ ઘેરો વળીને ધૂમતી ત્યારે એ રાગવૃત્તિને લીધે એમનાં મુખ વિવર્ણ બની જતાં, છતાં એ રાગવૃત્તિમાં ધર્મભાવનું

એવું મિશ્રણ થએલું હતું કે તેમને એ કેવળ શુદ્ધ ધર્મવૃત્તિ જ લાગતી હતી અને તેથી ધર્મવેદીને સર્વથા સ્વીકાર્ય એવા બલિરૂપ એ વૃત્તિને તે માનતી હતી અને પોતાનાં શુભ ઉજ્જવલ વક્ષઃસ્થળમાં સંધરીને દેવળમાં તે લાવતી હતી ને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે એને ચરણે તે ધરતી હતી. એના અનુયાયીવર્ગની અંદર જેઓ વૃદ્ધ વયનાં હતાં તેઓ મિ. ડિમ્સ-ડેઈલની કાયાને કૃશ ને દુર્બળ જોઈને તથા એની સાથે સરખાવતાં વૃદ્ધ વયે પણ પોતાનાં શરીરને લકુ દેખીને એ પાદરી પોતાના કરતાં વહેલો સ્વર્ગે સિધાવવાનો એમ માનતાં હતાં, અને તેથી પોતાનાં સંતાનોને આજ્ઞા આપી મૂકતાં હતાં કે પોતે જ્યારે ગુજરી જાય ત્યારે પોતાનાં એ જીર્ણ અસ્થિને તેમના આ જીવન ધર્મગુરુની પવિત્ર કબર નજીક જ દાટવાં. અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે, એક બાબૂથી લોકો એને માટે આટલો બધો પૂજ્યભાવ ધરાવતાં હતાં, ત્યારે બીજી બાબૂથી મિ. ડિમ્સડેઈલ તો બિચારો એ જ વખતે, પોતાની કબરમાં એક દુષ્ટ વસ્તુ દફનાએલી હોવાથી ધાસ સરખું પણ તેના પર કદી પણ બિગશે કે કેમ એ વિશે જ સ્વગત પ્રશ્ન પૂછ્યા કરતો હતો !

લોકોના આવા પૂજ્યભાવથી એને અંતરમાં જે ઉગ્ર યાતના થતી તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. કેમકે સત્યની પૂજા કરવી, અને જેના જીવનમાં આ સત્યરૂપી દેવી તત્ત્વ જીવાતુભૂત અંશરૂપે ન હોય તે સઘળા પદાર્થોને ખાલી ઓળા જેવા અને સર્વથા મૂલ્ય કે મહત્ત્વ વગરના ગણવા, એ એની સહજ મનોવૃત્તિ હતી. ત્યારે બીજી બાબૂથી એ પોતે કેવો હતો ? ખરેખર સત્ત્વરૂપ હતો ? કે આછામાં આછો ઓળોમાત્ર હતો ? એને તો પોતાના જ પ્રવચન-પીઠ પરથી પોતે કેવો છે તે હકીકત જીવંદમાં જીવંદ અવાજે લોકોને આમ કહી બતાવવાની ઘણીવાર ઇચ્છા થઈ આવતી:— ‘જેને તમે આ ધર્મગુરુના શ્યામ વાઘામાં સજ્જ થએલો જુઓ છો, સર્વોચ્ચ, સર્વશ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે તમારા

વતી સંબંધ આંધવાની જવાબદારી માથે લઈને પવિત્ર વ્યાસ-
પીઠ પર ચડીને પોતાનો શીકા ચહેરો જે આકાશ ભણી ફેરવે છે,
જેના નિત્યના આહ્વનક્રમાં તમે એનકના જેવી સાધુતાનાં દર્શન કરો
છો, જે જમીન પર આવે છે ત્યારે પણ પ્રકાશની પગલીઓ પાડે છે
એમ તમે ધારી લ્યો છો, અને એ પગલીઓને આધારે હવે મારી
પછી આવનારા યાત્રાળુઓ પુણ્યશાળીઓના સુખધામમાં સંચરશે
એમ જેના વિશે તમે માનો છો, જેણે તમારાં સંતાનોને જળદીક્ષા
આપતી વખતે પોતાનો હાથ તેમના પર મૂક્યો છે, અને જેણે
તમારાં મૃત્યુ પામતાં સ્વજનો સમક્ષ અંતિમ પ્રાર્થના કરી છે, અને
જેની એ અંતિમ પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં એ સ્વજનોએ ‘તથાસ્તુ’ એવો
છેલ્લો શબ્દ આ જગત છોડી જતાં પહેલાં ઉચ્ચાર્યો છે—એવો આ
હું, જેને તમે આટલા પૂજ્યભાવથી જુઓ છો અને જેનામાં તમે
આટલી શ્રદ્ધા રાખો છો એવો આ હું તમારો ધર્મગુરુ, સર્વથા
બ્રહ્મ અને જૂઠો જ છું !’

ઉપર જણાવ્યા તેવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા વગર પ્રવચનપીઠનાં
પગથિયાં પરથી આજે તો નીચે ઊતરવું જ નથી એવો મહત્તમ નિશ્ચય
કરીને મિ. ડિમ્સડેઈલ એક કરતાં વધુ વાર એ પ્રવચનપીઠ પર ચડેલો.
ઉપર જઈને પણ એણે ખોંખારો ખાઈને પોતાનું ગળું એક કરતાં
વધુ વાર સાફ કરેલું, અને દીર્ઘ, ઊંડો, કંપમય શ્વાસ લીધેલો. તે
એ જ શ્વાસમાં પોતાના અંતરની મલિન ગુમ વાત ભરીને તે
ઉચ્છ્વાસ રૂપે બહાર કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કરેલો. એક કરતાં વધુવાર—
અરે, એક સા કરતાં વધુવાર—એ બોલી પણ ગયેલો ! હા, હા, બોલી
ગયેલો ! પણ તે કવી રીતે ? પોતાના શ્રોતાઓને એણે કહેલું કે પોતે
સર્વથા અધમ પુરુષ છે, અધમાધમ મનુષ્યો કરતાં પણ પોતે વિશેષ
અધમ છે, પાપીઓમાં પણ સરહાર ઠરે એવો દુષ્ટ પાપી છે, સધળી
રીતે તિરસ્કારપાત્ર છે, અકલ્પ્ય અન્યાય અનીતિથી ભરપૂર છે, અને
પોતાના સંબંધમાં કંઈ જે આશ્ચર્ય જેવી વસ્તુ હોય તો તે એક જ છે

કે પોતાની આવી દુષ્ટ કાયા તેમની દેખતાં સર્વશક્તિમાન પરમાત્માના ભક્ષતા ક્રોધાગ્નિમાં સળગીને ભસ્મીભૂત થતી નથી જતી. હવે આ કરતાં તો વધારે સ્પષ્ટ શબ્દો બીજા કયા હોઈ શકે ? જે માણસ પ્રવચનપીઠ પર ચઢીને પોતાને મારે આવો ખુલ્લો એકરાર કરે તેને તો સધળા લોકો એકીક્ષણે અવેશમાં આવીને પોતાની પુરશીઓમાંથી જિભા થઈને એ જે પ્રવચનપીઠને ભ્રષ્ટ કરી રહ્યો હોય ત્યાંથી જોરપૂર્વક નીચે ઘસડીને તેના ચૂરેચૂરા જ ન કરી નાખે ? પણ છતાં પરિણામ ખરેખર એવું ન આવ્યું. લોકોએ એનાં આ સધળાં વચનો સાંભળ્યાં, પણ એ વચનો સાંભળીને તો તેઓ એને જિઘ્રટાં અગાઉ કરતાં પણ વિશેષ પૂજવા લાગ્યાં. એ આત્મનિંદક વચનોની પાછળ કેવો ભયંકર અર્થ રહેલો છે તે તેઓ ભાગ્યે જ સમજી શક્યાં. એ શબ્દો સાંભળીને તેઓએ તેને અંદર અંદર એકબીજાને મોંએ ‘ઈશ્વરપરાયણ યુવાન,’ એવું જ નામ આપ્યું. ‘આ તો પૃથ્વી પરનો સન્ત છે ! અરેરે ! એના આવા ઉજ્જવળ આત્મામાં પણ એને જો આવું ઘોર પાપ ભરેલું દેખાતું હોય, તો પછી તારા કે મારા આત્મામાં તો એને કેવું મહાભયંકર પાપપૂર્ણ દૃશ્ય નજરે પડે !’ એમ તેઓએ કહ્યું. પોતાના અસ્પષ્ટ એકરારને કેવી દૃષ્ટિએ જોવામાં આવશે તે આ પાઠી-પદ્માપથી ભરપૂર હોવા છતાં પકકા દંભી પુરુષ હોવાથી-ખરાખર સમજતો હતો. પોતાના અંતરના અપરાધનો આવો એકરાર કરીને તેણે આત્મવચંચના કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એને પરિણામે એને જો કંઈ ચે લાભ થયો હોય તો તે એટલો જ કે એના પાપપુંજમાં એક વધુ પાપ ઉમેરાયું, તેમ એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે અને એને પોતાને સ્વીકારવી પડે એવી નામોશીનો ભાવ એને અનુભવવો પડ્યો, અને બદલામાં પોતાના આત્માને છેતરીને જે નિવૃત્તિનો આનંદ એ મેળવવા માગતો હતો તે તો એને પળવાર પણ મળ્યો નહિ. એણે ખરેખર સત્ય બિના બોલી બતાવી હતી. અને છતાં તેને એણે ખરેખર જુઠાણાના રૂપમાં ફેરવી નાખી હતી. આમ છતાં એનું પ્રકૃતિબંધારણ એવું હતું કે એને

જગતમાં બહુ જ વિરલ માણસોને હોય છે એવો સત્યપ્રેમ હતો, અને અસત્યનો ઊંડો તિરસ્કાર હતો. અને તેથી, જગતની અન્ય કાંઈ પણ વસ્તુ કરતાં, આવા ઢાંગી એકરાર પછી, એ પોતાની અભાગણી જાતને વિશેષ ધિક્કારવા લાગ્યો !

પોતાના આ અંતસ્તાપને લીધે એ પાદરી, પોતે જે નવા સંસ્કારી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મમાં જન્મ્યો ને ઊછર્યો હતો તે ધર્મની નહિ પણ જૂના બ્રહ્મ શેમન કથોલિક ધર્મની પ્રથાને અનુસરતાં વતવપાદિ કરવા પ્રેરાયો. મિ. ડિમ્સડેઈલના ખાનગી ખંડમાં એક ભયંકર ચાબુક તાળાદૂંચીમાં રાખેલો હતો. આ પ્રોટેસ્ટન્ટ ને 'પ્યૂરિટન ધર્મચાર્ય' એ ભયંકર ચાબુક તેના પોતાના વાંસામાં વીંજ્યો હતો, એ ચાબુક વીંજતાં વીંજતાં તે પોતાની જાત પ્રત્યે કટુતાપૂર્વક હસતો હતો. અને એ કટુ હાસ્યને કારણે તે ચાબુક વધુ ને વધુ નિષ્કુરતાથી પોતાના શરીર પર ફટકારતો જતો હતો. વળી અન્ય અનેક ધર્મિષ્ઠ પ્યૂરિટનોની જેમ ઉપવાસ કરવાનો પણ એનો રિવાજ હતો. પણ એ જે ઉપવાસ કરતો તે પ્યૂરિટનો પોતાના શરીરને વિશુદ્ધ બનાવી દેવી પ્રકાશ મેળવવા માટે વિશેષ યોગ્ય સાધનરૂપ તેને બનાવવા સારુ કરતાં તેમ નહોતો કરતો, પણ એ તો પ્રાયશ્ચિત્ત અને દેહદમનની દૃષ્ટિથી ટાંટિયા અશક્તિથી ધૂજવા લાગે એવી અંતિમ હદ સુધી જઈને ભારે કડકાઈથી તે ઉપવાસ કરતો હતો. એ જ રીતે તે રાતોની રાતો જાગરણ પણ કર્યા કરતો. કાંઈ વાર ઘોર અંધકારમાં બેસીને, કાંઈ વાર આછા ટમટમિયા દીવા પાસે બેસીને, તો વળી કાંઈ વાર અત્યંત તેજસ્વી પ્રકાશ પાસે બેસીને તથા હાથમાં રાખેલા દર્પણ પર તે પ્રકાશ પાડીને તેમાં પોતાનું મોં જોતો જોતો તે રાતોની રાતો જાગરણ કર્યા કરતો. આવી ચેષ્ટાથી જે સતત આત્માવલોકન વડે તે પોતાની જાતને વિશુદ્ધ તો નહોતો કરી શકતો પણ કષ્ટયા કરતો તે આત્માવલોકનને એ જાણે કે મૂર્ત સ્વરૂપ આપતો હતો. આવાં લાંબાં જાગરણોમાં એના મગજને ચકરી આવતી અને કલ્પનાચિત્રોની પરંપરા એની આગળ થઈને પસાર થઈ જતી. આ ચિત્રપરંપરા ગમે તો અંધારા ઓરડાના દૂરના ખૂણામાં

તેના પોતાના પ્રકાશમાં અસ્પષ્ટ રૂપમાં દેખાતી, અથવા તો પોતાની પાસે જ પોતે રાખેલા દર્પણમાં ખૂબ તાદૃશ સ્વરૂપમાં દેખાતી. ઘડીકમાં એ ચિત્રો રાક્ષસરૂપધારી સર્વોના ટોળાના રૂપે જોવામાં આવતાં, અને એ રાક્ષસો પછી એ શીકા પાદરી સામે દાંતિયાં કરી તેની મશ્કરી કરતા અને પોતાની સાથે ચાલી નીકળવાને ઇશ્વારત કરતા, અથવા તો ઘડીકમાં એ ચિત્રો તેજસ્વા ફિસ્તાના સમૂહરૂપે જોવામાં આવતાં. અને એ ફિસ્તાઓ જાણે ગમગીનીના ઓળને લીધે ઊંચે ઊડી ન શકતા હોય તેમ પ્રારંભમાં બહુ ધીમે ધીમે ઊડતા, પણ આકાશમાં જેમ જેમ આગળ ચડતા જતા તેમ તેમ તેમની ગતિ વધુ ને વધુ ત્વરિત અને ગગનગામી બનતી જતી. પછી વળી ઘડીકમાં એના ચાંવનકાળના સદ્-ગત મિત્રો, અને શ્વેત દાઢી ફરફરાવતા અને સન્તજનની પેઠે ઠપકારૂપે ભવાં સંક્રાચાવીને પસાર થતા એવા એના પિતા અને એની પડખે થઈને પસાર થતી વખતે આડું જોઈ ચાલી જતી એની માતા એની નજરે પડતી. પણ મને લાગે છે કે એની માતાના એ ઓળાએ—આછામાં આછી એવી એની માતાની એ ભ્રમજન્ય આકૃતિએ—એ વખતે પણ પોતાના પુત્ર તરફ આ બધું છતાં દયાની એક નજર તો નાખી હશે ! અને આખરે, આવા ભૂતસૃષ્ટિના વિચારો ને કલ્પનાચિત્રોએ ભારે ભયંકર બનાવી મૂકેલા એ ઓરડામાં થઈને, હિસ્ટર પ્રાર્થન લિંગજોડિયા પોશાકમાં નાનકડી પર્લને આંગળીએ વળગાડીને ચલાવતી, અને પોતાની તર્જની વડે પહેલાં પોતાની છાતી પરનો લિંગજોડિયો અક્ષર બતાવતી, અને પછી એ જ આંગળી વડે પાદરીની પોતાની છાતી બતાવતી, પસાર થતી.

આમાંનું કાઈ પણ કલ્પનાચિત્ર એને સર્વથા ભ્રમણામાં કે ભુલાવામાં નાખવા સમર્થ નહોતું થતું. આ બધાં ચિત્રો દેખાતાં હતાં તે દરમિયાન કાઈ પણ ક્ષણે એ પોતાની ઇચ્છાશક્તિને જરાક બળત કરતો કે તરત એ ચિત્રોના હવાઈ આકારની આરપાર સ્થૂળ પદાર્થોને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો, અને પેલા કાતરેલા ટેબલ કે પેલા ચામડાના પૂઠાથી

બાંધેલા અને પિત્તળના સળિયાવાળા મહાન ધર્મગ્રંથ જેવાં એ ચિત્રો નક્કર પદાર્થો નથી એની એના અંતરને પૂરેપૂરી ખાતરી આપી શકતો. પણ એ બધું છતાં, એક દૃષ્ટિએ તો આ પાદરીના વ્યવહારમાં આવતા સમસ્ત પદાર્થસમૂહમાં એ ચિત્રો સાથી વધારે સાચા અને સૌથી વધારે સંગીન પદાર્થો હતાં. એના જેવા જૂઠાણાથી ભરપૂર પુરુષની જિંદગીનું અકથ્ય દુઃખ તો એ છે કે આપણા આત્માને આનંદ ને પોષણ આપવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને સરખવેલા આપણી આસ-પાસના સઘળા વાસ્તવિક પદાર્થોની અંદરનો સાર અને સત્વ-એનું સમસ્ત વાસ્તવિકત્વ જ-તે હરી લે છે. જૂઠા માણસને મન પછી સમસ્ત વિશ્વ જૂઠું બની જાય છે-તે પછી અસ્પર્શ-હાથમાં લેવા જાય ત્યાં શૂન્યરૂપ થઈ જાય એવું-બની જાય છે. અને એ માણસ પોતે પણ જેટલે અંશે પોતાને જૂઠા સ્વરૂપમાં રજૂ કરતો હોય, તેટલે અંશે એ પોતે પણ કેવળ એળા જેવો જ બની જાય છે અથવા એટલા પ્રમાણમાં એનું અસ્તિત્વ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. મિ. ડિસ્સડેઈલને આ પૃથ્વી પર સતત રીતે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આપનારું જે એકનું એક સત્ય હતું તે તો એના અંતરના ઊંડાણમાં એને જે વેદના થઈ રહી હતી અને એના બાહ્ય દેખાવમાં પણ એ વેદનાનું જે નિર્બીજ પ્રકટીકરણ થઈ રહ્યું હતું તે જ હતું. એણે જે એક પણ વાર સ્મિત કરવાનું અને ખુશમિજાજી મુખમુદ્રા ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું હોત, તો પછી એ ખતમ જ થઈ ગયો હોત !

ઉપર જેનું આછું સૂચન જ ક્યું છે, અને જેનું તાદશ વર્ણન કરવાનું તો અમે જતું જ ક્યું છે, એવી એક બિહામણી રાત્રિએ પાદરી પોતાની ખુરશી પરથી ઊભો થયો. આ વખતે એના મગજમાં એક નવો જ વિચાર આવ્યો હતો. એણે ધાયું કે કદાચ એથી પણ વાર નિરાંત પણ થાય એટલે જાણે સાવજનિક પ્રાર્થના કરવા જતો હોય એવી સંભાળપૂર્વક અને બરાબર એ જ હાજીયાથી પોશાક ધારણ કરીને એ ધીરેથી દાદર ઊતર્યો અને બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી પડ્યો.

પાદરીનું જગરાણું

જાણે કાઈ સ્વપ્નામાં હોય, અથવા કદાચ ખરેખર એક પ્રકારનું નિદ્રાભ્રમણ કરતો હોય, એમ ચાલતો ચાલતો મિ. ડિમ્સડેઈલ ઘણા લાંબા વખત ઉપર જ્યાં હેસ્ટર પ્રાઈને પોતાની જાહેર ફજેતીના પ્રારંભના કલાકો વિતાવ્યા હતા તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. એનો એ જ માંચડો, એના એ જ સંમેલનધરના ઝરખા નીચે અત્યારે પણ ઊભો હતો, પણ વચ્ચે સાત સાત વરસો વીતી જવાને લીધે તાપ, તડકો, વરસાદ વગેરે જાતજાતની ઝડપુઓના મારાને લીધે તે કાળો પડી ગયો હતો અને વચગાળામાં જે અનેક ગુનેગારો તેના પર ચડેલા તેનાં પગલાંને લીધે એનાં પગથિયાં ઘસાર્ધ પણ ગયાં હતાં. આવા એ માંચડા પાસે આવીને પાદરી તેનાં પગથિયાં ચડીને ઉપર ગયો.

મે માસના પ્રારંભના દિવસોની એ અંધારી રાત હતી. ક્ષિતિજથી તે મધ્યાહ્ન પર્યંતનો સમસ્ત વિસ્તાર અખંડ મેઘમાળાથી ઢંકાર્ધ ગયો હતો. હેસ્ટર પ્રાઈને પોતાને થએલી સજ્જ ભોગવેલી એ વખતે પ્રેક્ષક તરીકે ઊભેલા માણસોને જે અત્યારે પણ ઘોષાવી શકાયાં હોત તો આ મધ્યરાત્રિના અંધકારમાં તેઓ એ માંચડા પર કાઈનો પણ ચહેરો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યાં ન હોત, તેમ કાઈ માનવાકૃતિની રેખાઓ પણ ભાગ્યે જ નિરખી શક્યા હોત. પણ અત્યારે તો આખું નગર ઊંધતું હતું—એટલે કાઈ પોતાને જોઈ જાય એ ધાસ્તીને તો

અવકાશ જ નહોતો. પાદરી જો એની મરજીમાં આવે તો પૂર્વદિશામાં અરુણોદય થવા લાગે ત્યાં સુધી આંહીં ઊભો રહી શકે એમ હતું, અને એમ ઊભો રહેતાં પણ એને જોખમ જેવું હતું તે ફક્ત રાતની ઠંડી ઝાકળભરી હવા તેની કાયામાં ભરાઈ જઈને સંધિવાથી એનાં અંગોને જકડી લે અને સજોખમ ને ઉંચરસથી એના કંકને રોધી દે અને એને કારણે વળતા દિવસે એનો શ્રોતાવર્ગ એની પ્રાર્થના ને પ્રવચનની વાટ જોઈને બેઠો હોય તેને નિરાશ કરવો પડે એટલું જ હતું. અત્યારે એને, પોતાના ખંડમાં પોતે લોહી કાઢે એવો કારડો વીંજતો તે દશ્ય જોણે જોએલું એ સદાગ્ન્યત અંતર્યામી પુરુષ સિવાય બીજા કાઈની આંખ જોઈ શકે એમ હતી નહિ. ત્યારે એ અત્યારે કમ આંહીં આવ્યો હશે ? એને શું કવળ પ્રાયશ્ચિત્તનો ડોળ જ કરવો હતો ? હા, એ ડોળ જ હતો, પણ એમાં એનો આત્મા પોતે જ પોતાની બનાવણી અને છેતરપિંડી કરી રહ્યો હતો ! એની પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આવી ડોળી રમત દેખીને તો દેવદૂતો શરમાઈને રડતા હતા, ત્યારે દાનવો ઠંડી મશ્કરીમાં અદ્વૈતાસ્ય કરીને આનંદ પામતા હતા. પળેપળ પ્રત્યેક સ્થળે એની પાછળ પડેલી પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી ધક્કેલાઈને તે આંહીં આવ્યો હતો, પણ આ પશ્ચાત્તાપની સાથે સાથે એની બહેન નામદાઈ પણ આંહીં આવી હતી અને પેલો પશ્ચાત્તાપનો ભાવ જેમ એને બંધી ગુપ્ત વાત કરી દેવા અંતિમ અણી પર વસડી જતો હતો, તેમ આ નામદાઈની લાગણી એ બહેર કરવા તૈયાર થયો હોય તે જ પળે બરાબર એને પોતાની કંપતી મૂઠીમાં પકડીને સદા એ પાછો વસડી જતી હતી. બાપડો અભાગિયો માણસ ! એના જેવા નબળા મનના માણસને પાપનો ભાર વહોરવાનું કાણે કહ્યું હતું ? એવા પોતા માણસને પાપ કરવાનો હક્ક પણ શો હતો ? પાપ ને ગુના કરવા એ તો પોલાદી ઇચ્છાશક્તિવાળા માણસાનું—ધારે તો એ પાપ કે ગુનાનો તાપ સહન કરી શકે, અથવા તો એ તાપ અસહ્ય લાગે તો પછી પોતાના ઉદામ ભીષણ સામર્થ્યનો કાઈ શુભ હેતુ અર્થે વિનિયોગ કરીને

એ દ્વારા તે તાપને તરત જ ઉખેડીને ફેંકી દઈ શકે એવા વજ્રહૃદયી માણસોનું-કામ છે. પણ આ નબળો ને આળા અંતરનો પુરુષ એ બેમાંથી એક વાતું કરી શકે એમ નહોતો. અને છતાં નિરંતર રીતે તે બેમાંથી એકાદ વાતું કર્યા જ કરતો હતો, અને તેથી એ બન્ને વસ્તુઓ, છોડી છૂટે નહિ એવા એક અવિભાજ્ય ગાંઠરૂપે ગૂંથાઈને, પ્રથમ ભગવાનની પણ પરવા ન કરે એવો અપરાધ કરવો અને પછી એ અપરાધનો વ્યર્થ પશ્ચાત્તાપ કરવો એવી બેવડી મનોદશામાંથી ઉદ્ભવતી અળતરાડપે વ્યક્ત થતી હતી.

પ્રાયશ્ચિત્તનો આવો મિથ્યા દેખાવ કરતો મિ. ડિમ્સડેઈલ આ પ્રમાણે માંચડા પર બેસે હતો, ત્યારે ખરાખર પોતાના હૃદય ઉપરના ખુલ્લી છાતીના ભાગ પર જે ડિંગબોક્ષિયું ચિહ્ન હતું તે જાણે વિશ્વ અત્યારે બેઈ રહ્યું હોય એવી બીતિથી એનું ચિત્ત અત્યંત એમાંડળું બની ગયું. ખરેખર, ખરાખર એ જ જગ્યાએ શારીરિક વેદનાનો ફારી ખાનારો ઝેરી ડંખ લાંબા વખતથી સણકા મારી રહ્યો હતો અને અત્યારે પણ એ સણકા ચાલુ હતા. એટલે ખૂમ પાડવાના કશા જે ખાસ પ્રયત્ન વગર, અથવા તો તે રોકવાના કશા સામર્થ્ય વગર એણે મોટેથી ખૂમ પાડી. હવે એની આ ખૂમ, એમાં ભારે ચાતના અને બીતિ વ્યક્ત થએલી દેખીને રાયતાનસેનાની એક ટુકડીએ જાણે એ ખૂમનો ધ્વનિ પોતાના હાથમાં ઝીલ્યો હોય અને એ ધ્વનિને દડાના જેવું રમકડું બનાવીને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે આમતેમ એ ટુકડી ઉછાળતી હોય, એવી રીતે એ ગાજતો ધ્વનિ રાત્રિના એ વાતાવરણમાં એક ઘેરથી બીજે ઘેર અથડાવા લાગ્યો, અને પાછળના ભાગમાં આવેલી ટેકરીઓમાંથી એના પડધા પડધા લાગ્યા.

‘અઈ રહ્યું !’ પોતાના હાથ વડે મોં ઢાંકી દઈને પાદરી ગણ-ગણ્યો. ‘હવે આખું શહેર જાગી ઊઠશે અને એકદમ દોડીને આંહી આવશે, એટલે મને આંહી બેઈ જશે !’

પણ વસ્તુતઃ એમ ન બન્યું. ધારણ કદાચ એ હોય કે એના

ચમકી ઊઠેલા કાનને એ જૂમનો અવાજ ખરેખર હતો તેથી ધણો મોટો લાગેલો હોય. એટલે શહેર તો કંઈ જાગ્યું નહિ, અથવા જો જાગ્યું, તો એ જાંધાળવા નગરજનોએ ભુલાવો ખાઈને એ જૂમને કાઈ ભયંકર સ્વપ્નમાં પોતે સાંભળેલી ચીસરૂપ અથવા તો પછી શયતાનના સાથમાં સવારી કરીને હવામાં ફરતી ડાકણોનો અવાજ એ જમાનામાં વસાહતોમાં તેમ એકલવાયાં જૂંપડાંઓમાં સંભળાતો હતો. તેથી એ ડાકણોના અવાજરૂપ તેને માની લીધી. એટલે કશા ખળ-ભળાટનાં ચિહ્નો ન દેખતાં પાદરીએ પોતાની આંખો દાંડી દીધી હતી તે ઉઘાડી નાખી અને આસપાસ જોવા માંડ્યું. સામે જ એક બીજા મહોલ્લામાં થોડે દૂર સૂચા બેલિંગહામની હવેલી આવેલી હતી, તેના ખંડની એક બારીમાંથી એણે એ બુઝર્ગ ન્યાયાધિકારીની પોતાની આકૃતિ, હાથમાં ફાનસ, માથે રાતે પહેરવાની સફેદ ટોપી, અને આખી કાયાની આસપાસ સફેદ લાંબો જબ્બો, એવા વેશમાં જોઈ. અત્યારે તેનો દેખાવ ધોરમાંથી ક્વખતે જગાડેલા ભૂતના જેવો લાગતો હતો. પાદરીની એ જૂમથી એ ખરેખર ભડકી ગયો જણાતો હતો. વળી એ જ મકાનની એક બીજી બારીએ સૂચાની બહેન શ્રીમતી હિન્નિસ પણ હાથમાં ફાનસ લઈને ઊભેલી દેખાતી હતી, અને એ ફાનસનો પ્રકાશ આટલે દૂરથી પણ તેના અસંતુષ્ટ ચીડિયા ચહેરાની રેખાઓ પ્રકટ કરતો હતો. તેણે બારીમાંથી પોતાનું મોઢું બહાર કાઢ્યું અને ચિંતાપૂર્વક જોયે નજર કરી. એ ઉપરથી આ પ્રતિષ્ઠિત ડાકણે મિ હિન્નિસેઝની ચીસ નિઃશંક સાંભળેલી એમ જણાઈ આવતું હતું, અને એ ચીસના અસંખ્ય પડખાઓ પડેલા તેથી પોતે જેના સાથમાં જ ગલમાં સફરે નીકળી પડતી તે ભૂતડાં અને ડાકણોના કલબલાટ રૂપે તે ચીસને એ સમજી હતી.

સૂચાના ફાનસનો પ્રકાશ દેખીને એ વૃદ્ધ બાઈએ પોતાનું ફાનસ બુઝાવી નાખ્યું અને તે તાત જ અદસ્ય ગઈ ગઈ. કદાચ તે જોયે વાદળામાં ચાલી ગઈ હોય. પણ પછી તેની કશી એટલા પાદરીની નજરે પડી નહિ. ન્યાયાધિકારીએ પણ અધારમાં સાવચેતીપૂર્વક બારીક

નજર કરી, પણ ઘંટીના પડમાં જેમ બહુ આધે જોઈ શકાતું નથી તેમ એ અંધારામાં પણ બહુ આધે જોઈ શકાય એવું હતું નહિ, એટલે પછી કશું માલૂમ ન પડતાં તે બારી આગળથી અંદર ચાલ્યો ગયો.

આથી પાદરી પણ પહેલાં કંઈક સ્વસ્થ થયો. પણ ત્યાં તેની આંખે દૂરદૂરથી એ મહોલ્લા તરફ ચાલ્યો આવતો કાંઈ ઝાંખો પ્રકાશ પડ્યો. એ પ્રકાશ ઘડીકમાં કાંઈ બગીચાની વાડ પર, ઘડીકમાં કાંઈ જાળીદાર બારીના કાચ પર, ઘડીકમાં કાંઈ હવાડાના પાણીના પંપ પર, તો ઘડીકમાં વળી કાંઈ લાકડાનો કમાનદાર દરવાજો હોય તેમાં લોઢાનો આગળિયો હોય, અને નીચે પગથિયા તરીકે લાકડાનું ઢીમચું મૂક્યું હોય એવા કાંઈ દાર પર પડતો હતો, અને અંધારામાં અત્યાર સુધી અદૃશ્ય રહેલી એ સઘળી વસ્તુઓને તેની આગળ દૃશ્ય બનાવી દેતો હતો. આ પ્રકાશ તેમ એ પ્રકાશધારી વ્યક્તિનાં પગલાં જેમ જેમ પાસે આવતાં ગયાં તેમ તેમ પોતાનું હવે આવી બન્યું એમ પાદરીને નિશ્ચયપૂર્વક ખાતરી થઈ ગઈ, કેમકે એ વ્યક્તિ પાસે આવશે કે તરત જ તેના જ્ઞાનસનો પ્રકાશ પોતાના પર પડશે, અને તેથી એની દીર્ઘકાળથી છૂપી રાખેલી વાત ખુલ્લી થઈ જશે. પણ આવી ખાતરી હોવાં છતાં એ જ્ઞાનસના પ્રકાશથી ઉપર વર્ણવી તેવી જે જે વસ્તુઓ દૃશ્ય બની ગઈ તે સઘળી તે ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો. પછી એ દીવો વધુ પાસે આવ્યો ? એટલે એમાંથી પડતા પ્રકાશના મર્યાદિત ઘેરાવાની અંદર તેણે પોતાના પાદરીબંધુ અથવા વધુ યથાર્થ રીતે કહીએ તો, ધર્મગુરુના વ્યવસાયમાં એના પિતા અને માનનીય મિત્ર-રેવરંડ મિ. વિલ્સનને જોયો, એટલે મિ. ડિમ્સડેઇલ હવે અનુમાન કરી શક્યો કે કાંઈ માણસ મરણપથારીએ હશે તેની પાસે અંતિમ પ્રાર્થના કરવા તે નીકળ્યો હશે. અને હકીકત પણ એમ જ હતી. સૂખો વિન્થોપ કલાક પહેલાં જ સ્વર્ગે સિધાવ્યો હતો, એટલે આ ભલો બુઝર્ગ પાદરી તેની મૃત્યુશય્યાની પાસેથી જ સીધેસીધો ચાલ્યો આવતો હતો અને જાણે એ સદગત સૂખો એને પોતાની

તેજસ્વિતાનો વારસો આપતો ગયો હોય, અથવા તો એ વિજયી યાત્રાળુ સ્વર્ગદ્વારમાં થઈને પસાર થઈ રહ્યો હોય એ વખતે એ સ્વર્ગનગરનો દૂરદૂરનો પ્રકાશ જાણે એણે પોતાના મસ્તક પર ઝીલ્યો હોય એવી રીતે, પ્રાચીનકાળના સાધુ સંતોની પેઠે એની આસપાસ એક તેજોવલય પથરાઈ રહ્યું હતું, અને એવા તેજોવલયથી પરિવેષિત થઈ, સળગાવેલા જ્ઞાનસની મદદથી માર્ગ કરતો કરતો આ ભલો પાદરી વિલ્સન ધર ભણી જઈ રહ્યો હતો. ઉપર જે તેજોવલય સંબંધી તરંગો વર્ણવ્યા તે એ જ્ઞાનસના પ્રકાશના દર્શનથી મિ. ડિમ્સડેઈલના મગજમાં જોડેલી તર્કપરંપરાના પરિણામરૂપ હતા, અને પોતાના એવા તરંગોને કારણે તેણે સ્મિત કર્યું—સ્મિત શું અદૃહાસ્ય કર્યું—અને પોતાને હસતો દેખીને પોતે ક્યાંક ગાંડો તો નથી થઈ ગયોને એમ સ્વગત વિચાર કરવા લાગ્યો.

રેવરંડ મિ. વિલ્સન એક હાથે પોતાનો જીનિવાનો ઘોડો મજબૂત રીતે પકડીને અને બીજા હાથે પોતાની છાતી આગળ જ્ઞાનસ પકડી રાખીને એ માંચડા આગળ થઈને નીકળ્યો. એટલે પાદરીથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ—

‘નમસ્તે, ગુરુવર્ય વિલ્સનસાહેબ, નમસ્તે ! આંહાં ઉપર પધારો, અને મારા સાથમાં કલાકેક મોજ કરો !’

ભલા ભગવાન ! શું ખરેખર મિ. ડિમ્સડેઈલ આ શબ્દો બોલ્યો ? એક પળવાર તો એને લાગ્યું કે આ શબ્દો એના મુખમાંથી ઉચ્ચારાઈ ગયા. પણ એ બધું ફરળ એની કલ્પનામાં જ બન્યું. ગુરુવર્ય વિલ્સન-સાહેબ તો, પોતાના પગ પાસેનો કાદવભરેલો માર્ગ બરાબર જોતા જોતા ને એ અપરાધીઓના માંચડા ભણી તો એક પણ વાર મોં ફેરવ્યા વગર, ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યા ગયા. પછી એ ચમકતા જ્ઞાનસનો પ્રકાશ દૂર જવાથી જ્યારે સાચા આછો બની ગયો, ત્યારે પોતાનામાં જે નિર્જાળતા આવી ગયેલી જણાઈ તે ઉપરથી, તેને માલૂમ પડ્યું કે એક પ્રકારની રમતથી પોતાના ચિત્તને શાંતિ આપ-

વાનો આમ સહજ પ્રયત્ન કર્યા છતાં, પોતાની છેલ્લી થોડી ક્ષણો તો દારુણ ચિંતાને લીધે ખરેખર કટોકટીની ગણાય એવી પસાર થઈ હતી.

થોડા વખત પછી તેના માનસિક ઓળા વળી પાછા પહેલા જેવા ભયંકર બની ગયા. કોઈ દહાડો રાતની ઠંડીમાં બહાર નીકળવાની ટેવ નહિ હોવાથી એને આંહીં જિભા રહેવાથી પોતાનાં અંગો અકુટ થઈ જતાં લાગ્યાં, એટલે એ માંચડાનાં પગથિયાં પોતાથી જિતરી શકાશે કે કેમ એ વિશે પણ તેને શંકા થવા લાગી. એને થયું કે આમ ને આમ પરોઢિયું થશે અને છતાં પોતે તો ત્યાં ને ત્યાં જ જિભો હશે. પછી આજ્ઞાજ્ઞાનાં માણસો જાંઘમાંથી જાગવા લાગશે, સવારમાં સૌથી વહેલો જિહ્વારો પછી પરોઢિયાના ભળભાંખણામાં એ બાજુ આવશે ત્યારે એ ફાગેલીના માંચડા પર જાયે કોઈ અસ્પષ્ટ રેખાવાળા આકૃતિને દેખશે; અને અડધા ભય અને અડધા કૌતુકથી અધગાંડા જેવો બની જઈ ને ઘેર ઘેર મારણાં ખખડાવતે કોઈ મરી ગયેલા પાપીના એ ભૂતને—એ તો એને ભૂત જ માને ને ?—જેવા સૌને બોલાવી આવશે. એટલે એ ધૂંધળા વાતાવરણમાં ઘેર ઘેર પાંખીની પાંખોના ફફડાટ જેવા ધાંધલ મચી રહેશે. પછી પ્રભાતતેજ હજુ વિશેષ ખીલતાં બુર્જર્ગ વટીલો ફલાલીનના ઝબ્બા પહેરીને જ ઝટ ઝટ મિષ્ટાનામાંથી ખડા થઈ જશે અને પાકટ વચની સ્ત્રીઓ પણ રાતનો પોશાક અદ્ભાવ્યા વગર બહાર દોડી આવશે. આમ આજ સુધીમાં એક પણ દિવસ જેમની વાળની એક લટ સરખી પણ કદી એ અવ્યવસ્થિત જેવામાં નહિ આવેલી એવો આ સુમધ્ય માનવસમાજ જાણે હુલકું પડ્યું હોય કે કોઈ મહા દુઃસ્વપ્ન દેખાને છળી જાહેરો હોય એવા અસ્તવ્યસ્ત દેખાવમાં સરિયામ જગા પર આવી ચડશે. આમાં બુર્જર્ગ સૂએ એલિંગહામ પણ ગળપટ્ટો કંઈ ઠેકાણા વગર ગમે તેમ લપેટીને ભંચકર રૂપમાં આવશે; શ્રીમતી હિમિન્સ પણ પોતના રાત્રિપર્યટનમાંથી સીધી જ આવતી હોવાથી ને તેથી પગવાર પણ જાંઘનું મટકું મારવાનું નહિ મળવાથી

રોજના કરતાં વધારે કટાણું મેં રાખીને વસ્ત્રના પાલવમાં જંગલી રોપાઓની કાઈ ડાંખણીઓ વળગેલી હોય એવા વેશમાં ત્યાં આવી પહોંચશે. તેમ પાદરી વિદ્વસન પણ અડધી રાત મરણપથારી આગળ ગાળી હોવાથી પોતે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો બંધમાં જે ગૌસ્વશાળી સંત પુરુષોનાં સમણાં જોતો હતો તેમાંથી આટલો વહેલો લોકો તેને જગાડશે એ નહિ ગમતાં કસમોડું મોઢું રાખીને ત્યાં આવશે. વળી આંહીં ડિમ્સડેઈલના દેવળના નાના પાદરીઓ તેમ એના ધર્મમંડળના વડેરાઓ પણ આવશે, પોતાના ધર્મગુરુને ભગવાનની જેમ પૂજતી, અને પોતાના શુભ વક્ષઃસ્થળને તેના મંદિરરૂપ બનાવીને તેમાં પધરાવતી એવી યુવાન કુમારિકાઓ પણ અત્યારે રથવાટમાં એ વક્ષઃસ્થળને રૂમાલમાં ઢાંકવા જોડેલો પણ વખત ઉતાવળમાં ન મળતાં અવ્યવસ્થિત દશામાં આવી પહોંચશે. દૂકામાં સઘળા લોકો પોતાના ઘરના ઉંજરમાં ઉતાવળને લીધે ડેશ ખાતાં ખાતાં આહીં આવીને ટોળે મળશે અને એ માંચડાની આસપાસ પોતાના તાજુમ થઈ ગયેલાં અને બેમાકળાં બની ગયેલાં મોઢાં બંધાં કરીને જોયાં કરશે. અને એ પ્રમાણે જોતાં પૂર્વાકાશનાં પ્રથમ કિરણો કયા પુરુષના કપાળ પર પડતાં તેઓ દેખશે ? કેમ વળી, ઠંડીમાં ઢૂંઢવાઈને મરણતોલ બની ગયેલા, શરમથી જાંખાઝપ થઈ ગયેલા, અને હેમ્ટર પ્રાર્થન બોલી હતી તે જ જગાએ બોલેલા રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઈલ સિવાય બીજા કોને તેઓ ત્યાં દેખવાનાં હતાં ?

આ ચિત્રમાલાની વસ્ત્ર ભયંકરતાથી ભાન ભૂટી જઈને એ પાદરી એને પોતાને પણ ખમર ન પડે એમ ભારે મોટા અવાજે ખડખડાટ હસી પડ્યો. પોતાના આવા બુલંદ સ્વરના અદ્વહાસ્યથી એ પોતે પણ અત્યંત છળી બિઠ્યો. જેવું એનું એ બુલંદ હાસ્ય પૂરું થયું કે તરત જ જાણે એનો પડ્યો જ પડતો હોય એમ એક આધુ, તરંગી, બાલકના જેવું હાસ્ય સંભળાયું. એ સંભળાયું તેવો જ એણે એમાં નાનકડી પૂર્ણનો અવાજ ઓળખ્યો, અને એ અવાજ ઓળખતાં જ એના

અંતરમાં એક ધ્રુજરી પેદા થઈ, પછી એ ધ્રુજરી દુઃખોતિરેકની હતી કે સુખોતિરેકની તે તો એ પોતે પણ સમજી શક્યો નહિ.

‘પર્લ ! નાનકડી પર્લ !’ થોડીવાર થોભીને તેણે બૂમ પાડી; પછી અવાજ દમાવી દઈને બોલ્યો, ‘હિસ્ટર ! હિસ્ટર પ્રાર્થન ! કાણુ તું છે એ ?’

‘હા; હિસ્ટર પ્રાર્થન છે એ !’ એણે આશ્ચર્યચકિત અવાજે ઉત્તર આપ્યો; અને પછી તરત બાજુના રસ્તા પર થઈને તે જતી હતી ત્યાંથી તેનાં નજીક આવતાં પગલાંનો ધસારો તેણે સાંભળ્યો. ‘એ હું છું ને મારી નાનકડી પર્લ છે.’

‘તું ક્યાંથી આવી, હિસ્ટર ?’ પાદરીએ પૂછ્યું, ‘ક્યાંથી આવી ચડી આંહી ?’

‘સૂખા વિન્થોપસાહેબની મરણપથારી આગળ બેઠી’તી,’ હિસ્ટર પ્રાર્થને જવાબ આપ્યો, ‘ત્યાં એમના જન્મના હમણાં માપ લીધું, અને હવે મારે ઘેર જઈ’ છું.’

‘આંહી ઉપર આવ હિસ્ટર, તું ને નાનકડી પર્લ બન્ને આવો ઉપર !’ રેવરંડ મિ. હિમ્સડેઈલે કહ્યું. ‘તમે બન્ને આંહી ઉપર ઊભાં રહેલાં, પણ એ વખતે હું તમારી પડખે નહોતો. તો એકવાર ફરીથી આંહી ઉપર આવો, એટલે આપણે ત્રણે સાથે ઊભાં રહીએ.’

એટલે તે મૂંગી મૂંગી પગથિયાં ચડી અને નાનકડી પર્લને આંગળીએ વળગાડીને માંચડા પર ઊભી રહી. પાદરીએ એ છોકરીનો બીજો હાથ ફંફાસીને શોધી કાઢ્યો અને તે પોતાના હાથમાં થોભી રાખ્યો. જે પળે એણે આવી રીતે પર્લનો હાથ થોભી રાખ્યો તે જ પળે, જાણે એ માદીકરી પોતાનું ‘હૂંફબયુ’ ચેતન તેની અર્ધજડ કાયામાં રેડતાં હોય તેમ અભિનવ જીવનનો અતિ વેગવંત ધોધ-પોતાના નહિ પણ કાર્ષ બીજના જ ચેતનપ્રવાહનો ધોધ-કાર્ષ મહા પ્રતાપની પેઠે તેના અંતરમાં ઠલવાતો હોય, અને એની નસેનસમાં જેસબેર

ધૂમી વળતો હોય એવું એને લાગ્યું. એ ત્રણેએ મળીને જાણે કાંઈ વિઘ્નહાલક તાર રચી દીધો હતો.

‘પાદરી !’ નાનકડી પલ્લ ધીરે સાદે બોલી.

‘શું કહે છે, બેટા ?’ મિ. ડિમ્સડેલે પૂછ્યું.

‘તું જાના ને મારી સાથે કાલે બપોરે આંહીંં ગિભો રહીશ ?’ પલ્લે પૂછ્યું.

‘ના; નહિ જ બેટા પલ્લ.’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો; કેમકે એ પહે એનામાં જે નવું જોમ આવ્યું તેની સાથે એના અંતરને જીવનમાં લાંબા વખતથી પીડી રહેલો એવો જાહેર ફજેતીનો પહેલાના જેટલો જ ડર પણ પાછો તાજો થયો; અત્યારે જ જે સાથમાં તે ગિભો હતો—અલગત એ સાથમાં રહેતાં એને આનંદ જ થતો હતો, છતાં—તેને લીધે એ ક્યારનો કંપી રહ્યો હતો. તેથી તેણે કહ્યું, ‘ના બેટા, કાલ બપોરે તો આંહીંં ન ગિભું રહેવાય. તારી જાની ને તારી બન્નેની સાથે એક દિવસ તો હું જરૂર ગિભો રહેવાનો છું, પણ તે કાલે નહિ.’

પલ્લ ખડખડ હસી પડી, અને પોતાનો હાથ તેના હાથમાંથી છોડાવવાને મથવા લાગી. પણ પાદરીએ તે દાબીને પકડી રાખ્યો હતો.

‘થોડીવાર ભલે રહ્યો, બેટા !’ તે બોલ્યો.

‘પણ તું વચન આપે છે, કાલે બપોરે જાનો ને મારો હાથ પકડીને ગિભા રહેવાનું ?’ પલ્લે પૂછ્યું.

‘ના, કાલ નહિ,’ પાદરીએ કહ્યું, ‘પણ બીજો વખતે ગિભો રહીશ,’

‘તે કયે બીજો વખતે ?’ છોકરીએ એની વાત આગળ ચલાવી.

‘મોટા કયામતને દિવસે,’ પાદરીએ ધીરે અવાજે કહ્યું; અને પોતે ધાર્મિક સત્યોનો પ્રચાર કરનારો ધંધાદારી ગુરુ છે એ વિચારે તેને આ બાળકને એ રીતે ઉત્તર આપવા પ્રેર્યો.

‘એ વખતે સૌનો ઇન્સાફ થશે ત્યાં, એ ઇન્સાફની ગાદીની સામે તારી બાએ, તારે, ને મારે એમ આપણે સાથે સાથે ઊભાં રહેવું પડશે. પણ આ જગતમાં ઘોળે દહાડે તો આપણે કદી પણ એકઠાં ઊભાં નહિ રહી શકીએ !’

પર્લ ફ્રી ખડખડ હસી પડી.

પણ મિ. ડિમ્સડેઈલના બોલ પૂરા થયા પહેલાં તો ધનધટાથી છવાઈ ગયેલા વિશાળ આકાશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રકાશનો એક ઝખકારો થયો. એ ઝખકારો આકાશના શૂન્ય ભાગમાં ઘણીવાર તારા ખરતા બેચામાં આવે છે તેનાથી જ નિઃશંક થયેલો. એનો પ્રકાશ એટલો બધો પ્રબળ હતો કે તેનાથી આકાશ ને પૃથ્વી વચ્ચે જે ધાકું ધનપડ આવી રહ્યું હતું તેને એણે ઝગાંઝગાં કરી દીધું. ગગનની એ ગંજવર કમાન, કોઈ રાક્ષસી કદના દીવાના ધુમ્મટની પેઠે ચમકી ઊઠી. આ પ્રકાશને લીધે એ શેરીની પરિચિત વસ્તુઓ ખરા ખપોરના ધોમ તેજમાં ચમકતી હોય એવા સ્પષ્ટ સુરેખ આકારમાં પ્રકાશવા લાગી. પણ આવી સુરેખતાની સાથે જ પરિચિત વસ્તુઓ પર અપરિચિત પ્રકાશ પડે ત્યારે એમાં જે એક પ્રકારની ભયપ્રેરકતા સદા ચે આવી જાય છે તે પણ એ પદાર્થોમાં આવી. આગળ પડતી મેડીઓ અને વિચિત્ર ત્રિકોણાકાર ટોચોવાળાં લાકડાનાં મકાનો, આસપાસ ઊગી નીકળેલા ઘાસથી છવાઈ ગયેલા મકાનોનાં ઊંચરા અને પગથિયાં; તાજ જ ખેડેલી જમીનનાં દેફાંને લીધે કાળા દેખાતા ખગીયાના કિત્તા; જરા ઘસાયેલો અને બખરના ભાગમાં પણ બન્ને બાજુની કોર પર ઘાસ ઊગી નીકળેલો એવો ગાડામાર્ગ—આ બધા પદાર્થો એ પ્રકાશમાં બેઈ શકાતા હતા, પણ તે એવા વિલક્ષણ સ્વરૂપમાં દેખાતા હતા કે આ જગતની વસ્તુઓનું નૈતિક રહસ્ય આજસુધી લાગેલું તેથી કોઈ જુદી જ બાતનું એ પ્રકાશને લીધે જણાતું હતું. આ વખતે એ પાદરી પોતાની જાતી પર હાથ રાખીને ત્યાં ઊભો હતો; પડખે હિસ્ટર પ્રાર્થન પણ ઊભી

હતી અને ભરત ભરેલો અક્ષર એની છાતી પર ઝખ્ખતો હતો; અને વચ્ચે નાનકડી પર્લ કાઠ સંજાનું મૂર્ત સ્વરૂપ હોય એવી, અને એ બન્ને સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેની સંયોગી કડી જેવી ઊભી હતી. ખરતા તારાનો આ ઝખ્ખારો એ જાણે કે સર્વ ગુપ્ત વસ્તુઓને પ્રકટ કરનારો પ્રકાશ હોય, અને ખરેખર એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય એવાં સૌને જોડીને એકરૂપ કરી દેનારું પ્રભાત હોય તેમ, એ વિલક્ષણ ને ગંભીર ભભૂકતા તેજ-અંબારમાં એ ત્રણે જણુ ઊઠ્યાં હતાં.

પર્શની આંખોમાં એ વખતે ડાકણના જેવું તેજ ચમકતું હતું, અને પાદરી ભણી જિંચે નજર કરતી વખતે એના મુખ પર જાણે એ ભૂત હોય એવી છાપ પાડતું સ્મિત રમતું હતું. તેણે પોતાનો હાથ મિ. ડિમ્સડેઈલના હાથમાંથી ખેંચી લીધો અને શેરીની પેલી બાજુએ આંગળી ચીંધી. પણ પાદરીએ તો પોતાના બન્ને હાથ છાતી પર દાબી રાખ્યા અને મધ્યાકાશ ભણી દૃષ્ટિ કરી.

એ જમાનામાં તારા ખરે અથવા તો સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત કરતાં ઓછી નિયમિતતાવાળા-અણધાર્યા જેવા લાગે એવા-બીજા કાઠ પ્રાકૃતિક બનાવ અને તો તે સઘળા બનાવોને કાઠ ઈદ્રિયાતીત જગતમાંથી થએલી આગાહી કે ભવિષ્યકથનરૂપ ગણી લેવામાં આવતા હતા. ઉદાહરણ તરીકે મધ્યરાત્રિએ આકાશમાં કાઠ ચમકતું ભાલું, ઝખ્ખતી તરવાર, ધનુષ્ય, કે બાણનો ભાથો જેવામાં આવે તો તે રેડધન્ડિયનોના વિગ્રહના સૂચનરૂપ ગણી લેવામાં આવતું હતું. એ જ રીતે રતુંબડા રંગની વૃષ્ટિ થાય તો તે ઉપરથી કાઠ ચેપી રોગ ફાટી નીકળવાનો એમ મનાતું હતું. એટલે ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડની વસાહત શરૂ થઈ ત્યારથી તે તેણે ઇંગ્લેન્ડ સામે બંડ ઉઠાવ્યું ત્યાં સુધીમાં એવો એક પણ મહત્વનો બનાવ ભાગ્યે જ બન્યો હશે કે જેની ત્યાંના વતનીઓને આવા કાઠ અસાધારણ દ્રશ્ય દ્વારા આગળથી ચેતવણી આપી દેવામાં ન આવી હોય. અને ઘણીવાર તો આવા દ્રશ્યો કાઠ એક જ માણુ-સની નહિ પણ અનેક માણુસોના સમૂહોની નજરે પડતાં. છતાં

ઘણીવાર આવા દૃશ્યની વિશ્વાસપાત્રતાનો આધાર કાંઈ એકલકોલકલ પ્રેક્ષકની શ્રદ્ધા પર જ રહેતો, ને આવો પ્રેક્ષક પોતાની કલ્પનાના રંગીન, રંગનું ગજ કરી બતાવે એવા, ને વિકૃત માધ્યમ દ્વારા જ એ અદ્ભુત બનાવને જોતો હતો, અને પછી પાછળથી મનમાં વિચાર કરીને એનો કેવો અર્થ કરવો તેની યોજના નક્કી કરી રાખતો હતો. પ્રજ્ઞએાનું વિધિનિર્માણ આમ આકાશના મસ્તકે અંકાએલી આવી ભયંકર ચિત્રલિપિ દ્વારા પ્રકટ થાય એ તે વખતના માણસોનો ખ્યાલ ખરેખર ભવ્ય હતો. કાંઈ પ્રજ્ઞનું ભાગ્યવિધાન લખવા માટે વિશ્વંભરને આકાશ રૂપી વિશાળ પટ એ કંઈ અતિ વિસ્તીર્ણ લેખનપટ લાગે એવો સંભવ નથી, એટલે જગન્નિયંતા આવા પ્રાકૃતિક બનાવોરૂપી સૂચનો દ્વારા ભવિષ્યની આગાહી આપે છે એ વિચાર આપણા વડવા-એમાં અતિમાનીતો થઈ પડ્યો હતો, અને એમ માનીતા થઈ પડવાનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે એ દ્વારા આપણી હજુ બાહ્યાવસ્થા ભોગવતી આ વસાહત બધું બારીક નજરે તપાસી રહેલી અને અતિ નિકટ સંબંધ ધરાવતી એવી કાંઈ દેવી સત્તાની રક્ષક છત્રચ્છાયા નીચે કામ કરી રહી છે એમ સૂચવાતું હતું. આમ કાંઈ આખો લોક-સમૂહ આવી માન્યતા ધરાવે એ તો કંઈકે સમજી શકાય, પણ એના એ વિશાળ આકાશપટ પર કાંઈ વ્યક્તિ જ્યારે કેવળ પોતાને એકને જ ઉદ્દેશીને કાંઈ વાત પ્રકટ થએલી માની લે ત્યારે એ વ્યક્તિને વિશે આપણે શું કહીશું? એવે પ્રસંગે તો, એ માણસનું ચિત્ત દીર્ઘ કાળની દારુણ ને ગુપ્ત મનોબ્યથાને લીધે રોગિષ્ઠ બની ગયું છે અને એ રોગિષ્ઠતાને પરિણામે એને એકલા એકલા વિચાર કર્યા કરવાની ટેવ પડી જતાં આ વિશાળ આકાશ પણ પોતાના આત્માનું ભૂત ભાવિ લખી બતાવવા માટે એને બરાબર યોગ્ય કાગળ જેવું લાગે એટલો બધો મિથ્યાભિમાની એ બની ગયો છે અને એ રીતે એની મનોદૃષ્ટા ભારે અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે એમ જ એને માટે કહી શકાય.

એટલે આ પાદરી મધ્યાકાશ ભણી જોઈ રહ્યો હતો એ વખતે

એણે ત્યાં એક અતિકાય અક્ષર—અંગ્રેજી ભાષાનો એ (A) આછા રાતા રંગે લખાએલો દીઠો તે તો એની પોતાની આંખ ને એના અંતરની રોગિષ્ઠતાનું પરિણામ હતું એમ અમે માનીએ છીએ. એનો અર્થ એમ નહિ કે એ વખતે કોઈ તારો વાદળાંના પડની પાછળથી આછો આછો ઝખૂકતો નીચે ખર્યો જ નહિ હોય, પણ એ તારો ખરેલો તે કંઈ એ પાદરીની અપરાધ કરી બેઠેલી કલ્પનાએ ધારી લીધો. તેવા કોઈ આકારમાં નહિ ખરેલો, અથવા તો, એનો આકાર કંઈક ‘એ’ના જેવો લાગ્યો હોય તો પછી એ આકારની રેખાઓ એટલી ઝાંખી અને અસ્પષ્ટ હશે કે બીજા કોઈ પુરુષની અપરાધી કલ્પનાએ એ જ આકારમાં કોઈ બીજી જ સંજ્ઞાનું દર્શન કર્યું હોત.

એ ક્ષણે મિ. ડિમ્સડેઈલની મનોદશાને વિક્ષિપ્ત કરનારો એક બીજો બનાવ પણ બન્યો. એ જાંચે મધ્યાકાશમાં જોઈ રહ્યો હતો એ સધળો વખત નાનકડી પર્લ માંચડાથી થોડે જ છોટે ઊભેલા વૃદ્ધ રોજર ચિલિંજવર્થ લણી પોતાની આંગળી ચીંધી રહી હતી એ વાતનું એને પૂરેપૂરું ભાન હતું. એટલે જે ક્ષણે એને તે વૈદનું દર્શન થયું તે જ ક્ષણે એને પેલી આશ્ચર્યજનક અક્ષરસંજ્ઞાનું દર્શન થયું હોય એમ લાગ્યું અને આ ખરતા તારાના પ્રકાશે જેમ અન્ય સર્વ પદાર્થોને નવા જ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યા તેમ વૈદના ચહેરાને પણ તેણે નવા જ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યો. અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે વૈદ જે ખાર ને દુર્વૃત્તિથી પોતાના આ શિકાર તરફ જોતો હતો એ રોજ તો કાળજીપૂર્વક તે સંતાડી રાખતો હતો, પણ અત્યારે એટલી સાવચેતી તેણે રાખેલી નહિ, એટલે અત્યારે એની મુખમુદ્રા જુદી જ જાતની જણાતી હતી. ખરેખર, એ ખરતા તારાએ જે આકાશને એવું સળગાવી મૂક્યું ને પૃથ્વીને એવી પ્રકાશિત કરી દીધી, કે સધળી વસ્તુઓના દિદાર ફેરવીને હેસ્ટર પ્રાર્થન અને પાદરી એ બંનેને તે કયામતના દિવસનો ખ્યાલ આપે એવા ભયપ્રેરક સ્વરૂપમાં દર્શાવે તો પછી, એવા પ્રકાશમાં રોજર ચિલિંજવર્થ તેમને વક્રદર્શી સ્મિત કરીને

ભિભેલા શયતાનના સ્વરૂપમાં દેખાય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ વખતે એ વૈદની મુખમુદ્રા એવા તાદૃશ રૂપમાં પ્રકટ થઈ હતી. અથવા તો પાદરીને એનું જે દર્શન થયેલું તે એટલું બધું સચોટ અને અવિસ્મરણીય થયેલું હતું, કે એ ખરતો તારો અદૃશ્ય થઈ ગયા પછી પણ, પાછળના અંધકારમાં પણ એ મુખમુદ્રા સ્થિર ચિરંજીવ ધૃતિથી ચિત્રાંકિત થયેલી લાગતી હતી, અને એની અંદરની બીજી સંવર્ણી વસ્તુઓ જાણે એકદમ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય એવી રીતે અદૃશ્ય બની ગઈ.

‘કાણ છે એ, હેસ્ટર?’ બીકથી શિયાવિયા થઈ જઈને મિ. ડિમ્સડેઈલે હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું. ‘એને જોઈને તો મારી કાયા કંપે છે! તું એ આદમીને ઓળખે છે? મને તો એના પર ભારે તિસ્કાર વહેટે છે, હેસ્ટર!’

પણ હેસ્ટરને પોતે આપેલું વચન ખરાખર યાદ હતું, એટલે તે ચુપ જ રહી.

‘ખરી વાત કહું છું હો તને, કે એને જોઈને તો મારી કાયા કંપે છે’—પાદરી બીજીવાર ગણગણ્યો. ‘કાણ છે એ? કાણ છે એ? તું મારે માટે કંઈ કરી શકે એમ નથી? એ માણસથી મને તો અકથ્ય ત્રાસ છૂટે છે!’

‘પાદરી,’ પર્લ બોલી, ‘હું કહું તને એ કાણ છે તે.’

‘હા, તો જટ કર, બેટા,’ નીચે નમીતે પોતાના કાન તેના હોઠની છોક પાસે આણીને પાદરીએ કહ્યું. ‘જટ કર, અને ખૂબ ઝીણા સાદે મારા કાનમાં કહે.’

પહેલું તેના કાનમાં કંઈક ધીમે ગણગણાટ કર્યો, અને એનો અવાજ પણ મનુષ્યવાચી જેવો લાગ્યો. ખરો, પણ વસ્તુતઃ નાનાં છોકરાં એકઠાં મળીને રમતાં હોય અને બે ઘડી વિનોદ કરતાં હોય એ વખતે જે અર્થશૂન્ય પ્રલાપ તે કરે છે એવો જ એ અવાજ હતો.

ગમે તેમ, પણ રોજર ચિલિંગવર્થના સંબંધમાં કાઈ ગુપ્ત જાતની એ અવાજમાં સમાએલી હોય તો તે આ વિદ્વાન પાદરીને જ્ઞાન નહિ હોય એવી કાઈ ભાષામાં સમાએલી હશે, તેથી એ અવાજ સાંભળીને તો પાદરીની ગૂંચવણ ઊલટી વધી. એટલે એ પોરિયું પછી ખડખડ હસી પડ્યું.

‘તું અત્યારે મારી મશ્કરી કરે છે ?’ પાદરીએ કહ્યું.

‘તારામાં હિંમત ક્યાં છે ? તારામાં સમ્યક્ષ પણ ક્યાં છે ?’ છોકરીએ કહ્યું. ‘કાલે જપોરે મારો ને મારી જાનો હાથ પકડીને આંહી ઊભા રહેવાનું વચન તો તું આપતો નથી !’

‘મહાશય,’ હવે એ માંચડાના પગથિયા કને આવી પહોંચેલા વેદે કહ્યું. ‘ધર્મનિષ્ઠ ડિમ્સડેઈલિસાહેબ, આપ ઊભા છો એ ? ભલે, ભલે. હંમેશાં પોતાનાં થોથાંમાં જ મશગૂલ રહેનારા આપણા જેવા અભ્યાસી લોકોની તો કાઈક દેખરેખ રાખે એ જરૂરનું છે. આપણે તો જગતાં જગતાં પણ સ્વપ્નાં જોઈએ છીએ, અને જિંવતાં જિંધતાં પણ ચાલીએ છીએ. ચાલો, મહાશય, ચાલો, પ્રિય મિત્ર, હું તમને લઈ જાઉં !’

‘તને ક્યાંથી ખબર કે હું આંહી છું ?’ હેતુતાઈ ગએલા પાદરીએ પૂછ્યું.

‘ખરેખર,’ રોજર ચિલિંગવર્થે જવાબ આપ્યો, ‘મને કંઈ ખબર જ નહોતી. હું તો રાતનો ઘણોખરો વખત સૂતાસાહેબ ત્રિ-થોપની પથારી પાસે જ હતો, અને ત્યાં મારી અદના આવડતથી એમને શાન્તિ આપવાને માટે જે કંઈ જની શકે તે કરતો હતો. એ પરલોકમાં પોતાને ઘેર સિદ્ધાબ્યા, એટલે હું પણ મારે ઘેર જવા નીકળી પડ્યો, પણ એટલામાં આ જાગારો થયો. તો ગુરુવર્ય, ચાલો હવે, નહિ તો આવતી કાલે રવિવારે પ્રવચન આપવાનું છે તેમાં આપનાથી નહિ પહોંચી શકાય. ઓહો ! જુઓ આ થોથાં માણસના મગજને કેવું હેરાન કરે છે ! હા, આ થોથાં ભારે પજવે છે માણસને !’

મહાશય, આપે હવે વાંચવાનું ઓછું કરી નાખવું જોઈએ, અને જરા વિશ્રાંતિ વિનોદમાં સમય ગાળવો જોઈએ, નહિ તો પછી આવી રાત્રિભ્રમણાઓ અને તરંગોનું જોર તમારા પર દહાડે દિવસે વધતું જશે.’

‘ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું ઘેર.’ મિ. ડિમ્સડેઈલે કહ્યું.

કાર્થ ભયંકર સ્વપ્નમાંથી જાગતાં માણસ જેવો ઢીલોઢક ઠંડાગાર ને સર્વથા હતાશ બની જાય એવો બની જઈને પાદરીએ પોતાની કાયા વૈદના હાથમાં સોંપી દીધી અને એ દોરતો ગયો તેમ એ દોરાવા લાગ્યો.

છતાં બીજો દિવસે રવિવાર હતો તેથી એણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તે આજ સુધીનાં એનાં સઘળાં પ્રવચનોમાં સૌથી વિશેષ સમૃદ્ધ, સાથી વિશેષ જોમદાર, અને ઊર્ધ્વલોકની પ્રેરણાથી સૌથી વિશેષ ઊભરાતું સૌને લાગ્યું. એમ કહેવાય છે કે એ પ્રવચનની અસરને લીધે કેટલાયે આત્માને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો, અને તેથી તે દિવસથી મિ. ડિમ્સડેઈલ પ્રત્યે પવિત્ર કૃતજ્ઞતાબુદ્ધિ સદાને માટે પોતાના અંતરમાં રાખવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. પણ એ પ્રવચન પૂરું કરીને જેવો તે પ્રવચન-પીઠ પરથી નીચે આવ્યો કે તરત જ દેવળનો ભૂખરી દાઢીવાળો ઘોરખોદિયો કાળું હાથનું મોજું લઈને સામે આવ્યો. મોજું જોઈને તરત પાદરીએ તે પોતાનું છે એમ વસ્તી કાઢ્યું.

‘ગુનેગારોની જાહેર ફજોતી કરવાનો માંચડો છે ને,’ તે ઘોરખોદિયાએ કહ્યું, ‘ત્યાંથી એ જડ્યું. મને લાગે છે આચાર્યશ્રીની નફ્ટ મશ્કરી કરવાના ધરાદાથી શયતાને એ ત્યાં નાખેલું, પણ એ શયતાન તો મૂળથી મૂરખ ને આંધળો જ છે, નહિ તો એટલું ન સમજે કે વિશુદ્ધ હાથને કંઈ ઢાંકવા માટે મોજની જરૂર નથી હોતી?’

‘આભાર થયો, ભાઈ,’ પાદરીએ ગૌરવપૂર્વક ગંભીરતાથી કહ્યું, પણ છતાં આમ બોલતી વખતે એનું હૃદય ભડકી ઊઠ્યું હતું. કમ઼ે એની

સ્મરણશક્તિ હમણાં હમણાં એટલી બધી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી કે ગઈ કાલ રાતના બનાવોને આજે એ ફવળ સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ જ માનવા લાગ્યો હતો, ‘હા, ખરેખર, મોજીનું મારું જ હોય એમ લાગે છે.’

‘અને શયતાનને એ ચોરી જવા જેવું લાગ્યું છે, માટે આચાર્ય-શ્રીએ હવે એને મોજીનું પહેર્યા વગર જ ઠેકાણે આણવો,’ એ ધરડા ધોરખોદિયાએ ભયંકર સ્મિત કરીને ટકાર કરી. ‘પણ કાલ રાતે આકાશમાં એક ઉત્પાત થયેલો—એક મોટો એ (A)ના જેવા આકારનો અક્ષર રાતો રાતો દેખાયેલો—એ વાત સાંભળી આચાર્યશ્રીએ ? અમે તો એ એ અક્ષરનો અર્થ “એંજલ” (દેવદૂત) એવો કરીએ છીએ, કુમકે કાલે રાતે જ આપણા ભલા સૂખાસાહેબ વિન્યોપને લગવાને “એંજલ” બનાવી દીધા છે, એટલે આ વાતના ખખર આપવા માટે કંઈક નિશાની તો બતાવવી જ જોઈએ ને ?’

‘ના,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો, ‘મને એ અક્ષરની વાત કાંઈએ કરી નહોતી.’

હેસ્ટર વિશેનું દષ્ટિપરિવર્તન

મિ. ડિમ્સડેઈલ સાથે હેસ્ટરને જે વિલક્ષણ મુલાકાત આમ અકસ્માત થઈ ગઈ તેમાં એ પાદરીનું શરીર આટલું બધું ધસાર્ધ ગએલું જોઈને તેને ખૂબ આઘાત થયો. એનું મનોબળ સર્વથા ચાલ્યું ગએલું તેને લાગ્યું. એનું નીતિબળ ક્ષુદ્ર થતાં થતાં છેક બાલોચિત નિર્બળતાની હદે પહોંચી ગયું હતું. એની બાહ્યિક શક્તિમાં અસલનું સામર્થ્ય એવું ને એવું ચાલુ હતું, અથવા કદાચ કેવળ રોગ જ આપી શકે એવું વિકૃત રોગિષ્ઠ જેસ એમાં ઉમેરાયું હતું, પણ એનું નૈતિક ને માનસિક બળ તો પરવશ બનીને ધૂળમાં આળોટતું હતું. અને આમ થવાનાં કારણ આખી દુનિયાથી અજ્ઞાત હતાં પણ હેસ્ટર પ્રાર્થન તો એ સમસ્ત પ્રસંગપરંપરાથી પ્રેરણાથી પરિચિત હતી, એટલે તે તરત અનુમાન કરી શકી કે મિ. ડિમ્સડેઈલની શક્તિઓનો આવો હ્રાસ થયો તેમાં એ પાદરીનું અંતર એને ડંખ્યા કરતું હતું તે એક કારણ તો હતું જ પણ તે ઉપરાંત પણ એના સ્વાસ્થ્ય ને કલ્યાણની વિરુદ્ધ કાર્ષ ભયંકર પડ્યંત્ર રચાએલું હતું અને એ પડ્યંત્ર હજી પણ તેની સામે કામ કરી રહ્યું હતું એ પણ વિશેષ કારણ હતું. આ બાપડો પતિત પુરુષ પૂર્વે એક વાર કેવો હતો તે એ બરાબર જાણતી હતી, એટલે એ માંચડા પર બિભે હતો તે વખતે એણે કેવળ સહજબુદ્ધિથી જ પોતાના દુશ્મનને ઓળખી કાઢ્યો, અને એ દુશ્મનની સામે પોતાને સાહાય

કરતા એણે તેને-તેના જેવી સમાજબહિષ્કૃત પતિત સ્ત્રીને-જે ધુળરી ભરેલી ભીતિથી આજીજી કરેલી તેથી, એનો સમગ્ર અંતરાત્મા પાદરી પ્રત્યે અનુકંપાથી દ્રવી ગિદ્યો હતો. વળી પોતાની કનેથી વિશેષમાં વિશેષ સાહાય્ય મેળવવાનો એને હક્ક પણ છે એમ તેને નિઃશંક લાગ્યું. સમાજથી બહિષ્કૃત બનીને તે એકાન્તમાં વસતી હતી, એટલે શું યોગ્ય શું અયોગ્ય તેનો નિશ્ચય કરતી વખતે પોતાના અંતઃકરણ સિવાય બીજા કોઈ બહારના ધોરણ પર દષ્ટિ કરવાની એને ટેવ નહોતી, અને તેથી આ પાદરીના સંબંધમાં આખી દુનિયામાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પરત્વે પોતાની નહોતી એવી કોઈ ભારે જવાબદારી પોતાને માથે રહેલી છે એમ હેસ્ટરને લાગ્યું. બાકીની મનુષ્યજાતિ સાથે પોતાને જોડનારી કડીઓ ભલેને ફૂલોની, રેશમની, સોનાની કે બીજા કોઈ પદાર્થની બનેલી હોય, તોપણ એ સવળી કડીઓ હવે તૂટી ગઈ હતી. ત્યારે આંહી બંનેએ સાથે મળીને કરેલા પાપરૂપી એક લોહમય કડી પરસ્પરને જોડી રહી હતી, અને એ કડી તે બેમાંથી એકે જણ તોડી શકે એવું નહોતું. એટલે અન્ય સર્વ સંબંધોની પેઠે આ સંબંધની પાછળ પણ કેટલીક ફરજો બજાવવાની રહેતી હતી.

હેસ્ટર પ્રાર્થનની રિચ્છિત સમાજમાં હવે તેની ફજોતીના પ્રારંભના દિવસોમાં હતી તેવી રહી નહોતી. એ ફજોતી થયા પછી કેટલાં વે વરસો આવીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પૂર્વ પણ હવે સાત વરસની થઈ ગઈ હતી. વિલક્ષણ ભરતકામની વચ્ચે ચમકતો હિંગજોડિયો અક્ષર ધારણ કરનારી તેની માતા પણ હવે નગરજનોને સર્વથા પગિચિત વ્યક્તિ બની ગઈ હતી. અને કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે સમાજ સમક્ષ બહુ આગળ પડતું સ્થાન-બીજા બધા કરતાં જુદું તરી આવે એવું સ્થાન-ધરાવતી હોય, અને છતાં સમસ્ત જનમંડળના કે કોઈ પણ પૃથક વ્યક્તિના સ્વાર્થ સગવડમાં વચ્ચે આવતી ન હોય ત્યારે એ સમાજનાં સવળાં માણસો એના પ્રત્યે એક પ્રકારના આદરભાવથી જોવા લાગે છે એવો જે એક સામાન્ય નિયમ છે તદ્દનુસાર હેસ્ટર પ્રાર્થન પ્રત્યે પણ લોકો

હવે આદરભાવથી જોવા લાગ્યાં હતાં. જ્યાં કંઈ સ્વાર્થનો પ્રશ્ન આડો આવતો ન હોય ત્યાં મનુષ્યો ધિક્કાર કરતાં પ્રેમ રાખવાને વિશેષ આતુર હોય છે એ વાત માનવપ્રકૃતિને ગુણપક્ષે સ્વીકારવી પડે એવી છે. અને કંઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે ધિક્કાર પ્રકટયો હોય તોપણ, એ ધિક્કાર પ્રકટતી વખતની દુશ્મનાવટની મૂળ વૃત્તિ જે ફરી ફરીને ઉશ્કેરણી ને ઘોંચપરોણો કરીને તાજી ને તાજી રાખવામાં ન આવી હોય તો એ ધિક્કાર પણ ધીમે ધીમે શાન્ત રીતે પ્રેમના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. પણ આ હિસ્ટર પ્રાર્થના સંબંધમાં તો તેના તરફથી કશી ઉશ્કેરણી કે ઘોંચપરોણો થતો જ નહોતો. જનતાની સામે તે કદી ઝઘડતી જ નહોતી, પણ એના ખરાબમાં ખરાબ વર્તાવને પણ તે વગર ફરિયાદે શાન્તિથી સાંખી લેતી હતી. વળી પોતે જે સહન કરતી હતી તેના બદલામાં તે જનતા પાસેથી કશો બદલો મેળવવાનો પણ હક્ક રજૂ કરતી નહોતી, અને તેના રાગદ્વેષનું તે માપ કાઢવા કે હિસાબ રાખવા પણ બેસતી નહોતી. વિશેષમાં તેને કલંકિત ગણીને સમાજે બહિષ્કૃત કરેલી એ સમયનાં આ સંઘર્ષો વચ્ચે દરમિયાન તેણે અખંડ જાળવી રાખેલી એની નિષ્કલંક ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિને પરિણામે પણ લોકો તેના તરફ સહભાવપૂર્વક જોવા લાગ્યાં હતાં. કેમકે લોકો જેઈ શકતાં હતાં કે હવે એ દુરાચારી બને તો એને કંઈ ગુમાવવા જેવું હતું નહિ અને સદાચારી રહે તો એને કંઈ મેળવવાની આશા નહોતી તેમ ઇન્જી પણ નહોતી, છતાં એ પોતાનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ રાખી રહી હતી તે ઉપરથી એ બાપડી અનાથ અમળા આડી અવળી બટકીને હવે સન્માજે આવેલી તે વિશુદ્ધિ અને નીતિ પસંદ સાચા પ્રેમને કારણે જ આવી હતી એમ લોકોએ સ્વાભાવિક અનુમાન કર્યું હતું.

વળી એમ પણ જોવામાં આવ્યું કે સાર્વજનિક હવા શ્વાસમાં લેવી અને પોતાના હાથની પ્રમાણિક મહેનત કરીને પોતાને ને પોતાની નાનકડી પક્ષને માટે રોજનો રોટલો કમાઈ ખાવો એ ઉપરાંત જગતમાંથી જરા પણ વિશેષ લાભ મેળવવાને હિસ્ટર સહેજ પણ

દાવે! કરતી નહોતી—માનવજાતિ જગતમાંથી જાતજાતના લાભ ખાટી જાય છે તેમાં લેશ માત્ર ભાગ પડાવવાનો પોતાનો હક્ક આગળ કરતી નહોતી—છતાં ખીજી બાજુથી કાર્મનું કંઈ બહુ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે માનવજાતિ સાથેનો પોતાનો ભગિનીભાવ પુરવાર કરી બતાવવામાં—કાર્મની સેવા કરીને પોતે મનુષ્યજાતિની બહેન જેવી છે તે બતાવવામાં—તે જરા પણ પાછી પાની કરતી નહિ. દુઃખ તિસ્કારથી કદુ હૃદયના બની ગયેલા ભિખારીઓને ઘેર જઈ રોજ રોજ તે ખોરાક આપી જતી તથા રાજધિરાજના વાધામાં ભરતકામ કરી શકે એવી કુશળતાવાળી પોતાની આંગળીઓ વડે તેમને મારે કપડાં સીવી આપતી. આ કાર્મની એ બધી સેવાના બદલામાં એ ભિખારીઓ જોકે તેની ગિલ્લા કરતાં છતાં પોતાની પાસે જે કંઈ થોડું હતું તે તેમના બલા મારે ખરચી નાખવાને મારે તે હંમેશાં તૈયાર રહેતી. અને શહેરમાં જ્યારે ઘેર ઘેર કાર્મ એવી રોગ ફાટી નીકળતો ત્યારે સૌની સારવાર કરવામાં પણ તે મોખરે રહેતી. ખરેખર સઘળા આફતના દિવસોમાં, એ આફત સાર્વજનિક હોય કે વ્યક્તિગત હોય તોપણ સમાજનો બલિષ્ઠાર પામેલી આ કાર્મ હંમેશાં પોતાનું સેવા-કાર્ય સંભાળી લેતી. જે કાર્મ મકાનમાં વિપત્તિનો અધિકાર ફેલાઈ જતો ત્યાં તે જઈ પહોંચતી—કેમ જાણે વિપત્તિના ગમગીનીભરેલા ધૂંધળા વાતાવરણમાં જ પોતાના માનવબંધુઓ સાથે સંબંધ રાખવાની એને રજા હોય એવી રીતે વિપત્તિને સમયે તે દરેક ઘેર જઈ પહોંચતી, અને તે પણ કાર્મ બહારના આગંતુક મહેમાન તરીકે નહિ, પણ એ ઘરના હક્કદાર અંગત તરીકે જઈ પહોંચતી. એવા ગમગીનીભરેલા દુઃખમય વાતાવરણમાં પછી પોતાનાં અપાર્થિવ કિસ્સોદારા સાથે આધાસન આપતો એનો ભરત ભરેલો અક્ષર ચમકતો. અન્યત્ર જે પાપના પ્રતીકરૂપ હતો તે અક્ષર દરદીના ઓરડામાં દીપશિખા જેવો બનતો હતો. એ દીપશિખા દરદીના ઓરડામાં પ્રકાશ પાડતી હતી એટલું જ નહિ પણ દરદી આ લોક છોડી જવાની અણી પર હોય એવી એની અંતિમ ક્ષણે આ લોકની પેલી પારના પ્રદેશમાં પણ તે

પ્રકાશનું આકૃં કિરણ ફેંકતી હતી. આ લોકનું અજવાળું આકૃં થવા માંડ્યું હોય, અને પરલોકનું અજવાળું હજી પોતા સુધી આવી પહોંચ્યું ન હોય એવા વચગાળાના સમયે પોતાના પગ ક્યાં મૂકવા તે આ દીપશિખા એ મરણોન્મુખ દરદીને બતાવતી હતી. આવી કટોકટીની વેળાએ હિસ્ટરનો સ્વભાવ ઉદાર ને ઉખાલ્યો બની જતો—એ વખતે તેની પાસે જે કંઈ સાચી માગણી કરવામાં આવતી તેનો તે જવાબ આપતી અને દયામાયાના અખૂટ કરણ જેવી તે બની જતી. કલંકચિહ્ન ધારણ કરતું તેનું વક્ષઃસ્થળ જેને જેને જરૂર હોય તે સૌના શિરને માટે કામળ ઓશીકારૂપ બની જતું. કોઈના પણ સૂચન વગર સ્વયમેવ તેણે દયાભગિનીની દીક્ષા લીધી હતી, અથવા આપણે એમ કહીએ કે પોતાનું જીવન આવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તે એણે કે જગતે કોઈ એ ધારણ નહિ છતાં, જગતે નિષ્કુર આઘાતો આપી આપીને તેને આ દીક્ષા લેવડાવી હતી. તેનો એ અક્ષર તે દયાભગિની તરીકેના એના કાર્યના પ્રતીકરૂપ હતો. તે એટલી બધી ઉપયોગી થઈ પડી હતી—તેનામાં કામ કરવાની એટલી બધી શક્તિ અને સહાનુભૂતિનું એટલું બધું સામર્થ્ય હતું—કે ઘણાં માણસો એના અક્ષરનો મૂળ અર્થ સ્વીકારવાની હવે ના પાડતાં હતાં. કેવળ અખળા હોવા છતાં હિસ્ટર પ્રાર્થનમાં એટલી બધી સખળતા માલૂમ પડતી હતી કે લોકો તેના એ (A) અક્ષરનો અર્થ ‘એયલ’ (સખળ) એવો જ થાય એમ હવે કહેતાં હતાં.

પણ તેનો સમાસ કેવળ અંધકારગ્રસ્ત ગૃહમાં જ થઈ શકતો હતો. એ જ ઘરમાં ફરી પાછો સૂર્યપ્રકાશ આવતો કે તરત તે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ જતી. સૂર્યપ્રકાશના આગમનની સાથે જ તેનો ઓળો ધરના ઊંચરને ઓળંગીને બહારના પ્રદેશમાં વિલાઈ જતો. પોતે જેમની ભારે ઉત્સાહપૂર્વક સેવા કરેલ હોય તે મનુષ્યોના અંતરમાં એને માટે કદાચ કંઈ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ ઊપજ્યો હોય તો તે કૃતજ્ઞતાનો આસ્વાદ લેવા પૂરતી એક પણ નજર પાછી ફેંક્યા સિવાય આ સેવાસ્ત સ્ત્રી ત્યાંથી એકદમ ચાલી નીકળતી. અને એ મનુષ્યો પછી કોઈવાર રસ્તામાં મળી

જાય તો તેમના નમસ્કાર ઝીલવાને માટે પણ તે કદી પોતાનું માથું નીચેથી ઊંચું કરતી નહિ. છતાં તેઓ જો આગ્રહપૂર્વક તેને બોલવતાં, તો તે મૂંગી મૂંગી પોતાના હિંગજોકિયા અક્ષર પર આંગળી મૂકતી અને પછી ત્યાંથી પસાર થઈ જતી. આમાં કદાચ કોઈને અભિમાન જેવું લાગે, છતાં એનું આ વર્તન એટલું બધું નમ્રતાભર્યું હતું કે જનતાના ચિત્ત પર તે કેવળ નમ્રતાની જ કામળતાપ્રેરક જાપ પાડતું હતું. જનતાની પ્રકૃતિ જીલમગારના જેવી હોય છે. સામાન્ય ન્યાયની માગણી પણ તમે તેની આગળ ભારે જોરશોરપૂર્વક કરો તો એટલો સામાન્ય ન્યાય પણ તમને એ નહિ આપે, પણ સન્નળા આપખુદ જીલમગારોને ગમે છે તેમ એ ન્યાયનો સમગ્ર પ્રશ્ન જો તમે તેની ઉદારતા પર જ છોડી દો તો તે તમને ઘણીવાર સામાન્ય ન્યાય કરતાં પણ ઘણું વધારે આપી દે છે—એટલે હેસ્ટર પ્રાર્થનનું વર્તન પણ આ પ્રકારનું લાગતાં સમાજ અગાઉ પોતાના રોષના ભોગરૂપ બની ગએલી આ આર્થ તરફ તે પોતે પરવા કરે અથવા ખરેખર લાયક હોય તે કરતાં પણ વિશેષ માયાભાવ દર્શાવવા લાગ્યો.

છતાં આ સમાજનો અધિકારીવર્ગ તેમ તેના શાળા ને વિદ્યાન લોકોને હેસ્ટરના સહયુજોની કદર કરવામાં સામાન્ય લોકો કરતાં વિશેષ વાર લાગી. કેમકે આ આર્થ પ્રત્યે તેમને જે અણુગમે હતો તે એમના અંતરમાં તો જીલ્દિ અને દલીલોના પોલાદી ચોકામાં સજ્જડ રીતે જકડાએલો હતો, અને તેથી એ અણુગમાને એકદમ હાંકી કાઢવાનું કામ સામાન્ય લોકો કરતાં તેમને માટે વિશેષ કપરું અને શ્રમજનક થઈ પડ્યું. છતાં દિન પ્રતિદિન તેમના મુખની કડ્ડતા ભરી કરડી રેખાઓ ક્રમે ક્રમે શિથિલ થતી થતી એવું રૂપ પકડતી હતી કે જે સમય જતાં માયાળુપણના સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય એવો પૂરો સંભવ હતો. ઉચ્ચ પદવીધારી અમલદારોનું હેસ્ટર પ્રત્યેનું વલણ આવું હતું, કેમકે પોતાના એ ઉચ્ચ પદની રૂએ સાર્વજનિક નીતિનું સંરક્ષણ કરવું એ એમને પોતાની ફરજ લાગતી હતી પણ

ઈતર જનો તો હેસ્ટર પ્રાર્થના રખલનની ક્ષમા ક્યારની આપી ચૂક્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં હિંગજોકિયા અક્ષરને પાપના નહિ—જેને પરિણામે એણે આટલા લાંબા સમય સુધી કષ્ટમય તપ સહન કરેલું તે પાપના ચિહ્નરૂપે નહિ—પણ એ રખલન પછીના દિવસોમાં એણે જે પાર વગરનાં સુકૃત્યો કરેલાં તેના ચિહ્નરૂપે ગણવા લાગ્યાં હતાં. ‘પેલા ભરત ભરેલા ચિહ્નવાળી ખાઈને જોઈ?’ એ લોકો અબળપ્યા આગંતુકાને કહેતા. ‘એ અમારી હેસ્ટર—ગરીબો પ્રત્યે પુષ્કળ દયાભાવ રાખતી, માંદાઓની માવજતમાં પુષ્કળ મદદગાર થઈ પડતી, અને પીડિતોને સદા એ આશ્વાસનરૂપ નીવડતી એવી સમસ્ત નગરજનની હેસ્ટર—છે!’ ખરી વાત છે કે આમ એનું ગુણદર્શન કરાવ્યા પછી પોતા સિવાય બીજા કોઈ મનુષ્યમાં કંઈ દુર્ગુણ જેવું હોય તો તે જણાવ્યા વગર ન રહેવાની જે સહજ માનવપ્રકૃતિ છે તેની પ્રેરણાથી, એના જીવનના જૂતકાળની કલંકકથા ધીમે રહીને એ આગંતુકાના કાનમાં તેઓ કહેતા. છતાં, એવી રીતે એની કલંકકથા કહેનારની પોતાની દૃષ્ટિએ આ હિંગજોકિયો અક્ષર કોઈ સાધ્વીના વક્ષઃસ્થળ પર ધારણ કરવામાં આવતા કોસના જેવો પવિત્ર લાગતો હતો. એ વાત પણ પાછી એટલી જ સાચી છે. આ અક્ષર તેને ધારણ કરનારી સ્ત્રીમાં એક પ્રકારની પવિત્રતાનો સંચાર કરતો હતો, અને તેથી એ પવિત્રતાના પ્રભાવને લીધે તે સ્ત્રી પછી સર્વળ ભયંકર કે જોખમભરેલા સંજોગોમાં પણ નિરાંત જીવે એવડક સંચરતી હતી. એ અક્ષર ધારણ કરીને એ કોઈ લૂંટારાઓની ટાળીના હાથમાં સપડાઈ ગઈ હોત તો ત્યાં પણ એને બળે તે સુરક્ષિત રહી હોત એમ લોકો માનતાં હતાં. કહેવાય છે કે એક વાર એક રેડ ઈન્ડિયને આ કલંકચિહ્નને તાકીને પોતાનું તીર મારેલું, એ તીર એ નિશાનને ખરાખર વાગેલું પણ ખરું, પણ હેસ્ટરની કાયાને રજ માત્ર ઈર્ષા કર્યા વગર તે ભોંય પર ખરી પડેલું. અને આ અમલકારિક વાત ઘણા માણસો માનતાં પણ હતાં.

પણ આ કલંકસંજ્ઞાની-અથવા તો આ કલંકસંજ્ઞા દ્વારા સમાજ સાથેના વ્યવહારમાં પોતાનું જે કલંકિત અને બહિષ્કૃત સ્થાન હતું તે સ્થાનની-હેસ્ટર પ્રાર્થના પોતાના ચિત્ત પર જે અસર થયેલી તે પ્રત્યક્ષ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. આ ધગધગતા લાલચોળ ડામને લીધે એના ચારિત્ર્યમાં જે કંઈ સુકુમાર ને લલિત પર્ણપુષ્પપુંજ હતો તે કસમાઈને લાંબા વખતથી ખરી પડ્યો હતો, અને એ મનોહર પર્ણપુષ્પપુંજને સ્થાને સૂકી કંઈશ ડાખળીઓનાં ફૂંદાં જ માત્ર પાછળ રહેવા પામ્યાં હતાં. હેસ્ટરને જે કાઈ સ્તેહી સંબંધી કે મિત્રો હોત તો એના નવપદ્મવિત ચારિત્ર્યને સ્થાને કેવળ આવાં વસ્ત્રાં ફૂંદાં જ દેખીને તેમને અણગમો જ ઊપજ્યો હોત, અને તેના તરફથી મોં ફેરવી લઈને આડું જ જોઈ જવાનું તેમને મન થયું હોત. એના શરીરની સુંદરતામાં પણ એ જ જાતનો ફેરફાર થયો હતો. આ ફેરફારનું કારણ અમુક અંશે પોતાના પોશાકમાં તે કાળજીપૂર્વક જે સાધીના જેવી કડક સાદાઈ રાખતી હતી તે અને અમુક અંશે એની રીતભાતમાં ભાવપ્રદર્શનનો સદંતર અભાવ હતો તે હતું. વળી એના સુંદર ઘાટા વાળ ગમે તો કાપી નાખ્યા હોય તેથી અથવા તો પછી એની ટોપીની અંદર પૂરેપૂરા પૂરી દીધેલા હોય તેથી એની એક પણ ચમકતી લટ કદી પણ સૂર્યપ્રકાશમાં ફરફટતી જોવામાં આવતી નહિ. એનામાં થયેલું આ પરિવર્તન પણ ખેદજનક હતું. હેસ્ટરના મુખમાં હવે કાઈના પ્રેમને આકર્ષી શકે એવું રહ્યું નહોતું, એનું શરીર દમામદાર અને પૂતળા જેવું સુવદિત હોવા છતાં કાઈને તે શરીર રાગાવેશમાં પોતાની બાથમાં સળંગ પકડી રાખવાનું કદી મન થાય એવું તેમાં કશું રહ્યું નહોતું, તેમ એના વક્ષઃસ્થળમાં કાઈ પ્રિયતમના મસ્તકને ઓશીકું બનવા જેવું કશું રહ્યું નહોતું. તેનું કારણ અમુક અંશે તો આ સ્વપ્ન પરિવર્તન જ હતું, જોકે એના કારણમાં આ પરિવર્તન ઉપરાંત બીજું પણ કંઈક રહેલું હતું ખરું. એના સ્ત્રીત્વને જાળવી રાખવાને માટે સદાકાળ ટકી રહેવું જોઈએ એવું કાઈક અનિવાર્ય અગત્યનું મહત્વનું તરવ એનામાંથી ચાલી ગયું હોય એમ જણાતું હતું. જ્યારે જ્યારે કાઈ

સ્ત્રીને કાર્મ ભારે કપરા અનુભવમાંથી પસાર થવું પડે છે અથવા કાર્મ ભારે વિવેક પ્રસંગ એના જીવનમાં આવી પડે છે ત્યારે ત્યારે એ સ્ત્રીના શરીર અને મનના હાલહવાલ આવા જ થાય છે, અને એની પ્રકૃતિ પણ પછી આવી જ રૂઝ બની જાય છે. દુઃખના દિવસોમાંથી પસાર થએલી સ્ત્રીને માટે આવી નિષ્કુર ને રૂઝ બની જવું એ જાણે કે એના નસીબમાં લખાએલો વિધાતાનો લેખ હોય છે. આવા કપરા પ્રસંગમાંથી પસાર થનારી સ્ત્રી જે બહુ કામળ હોય તો તે રામશરણ થઈ જાય છે. અને એ જે જીવતી રહે છે તો એના અંતરની સવળી સુકુમારતા ને મૃદુતા ગમે તો મદર્મ જાય છે અથવા તો તે એના અંતરમાં દુઃખ ને એટલી જાંડી પેસી જાય છે કે પછીથી તે કદી પણ બહાર આવી શકતી નથી. એટલે એ મદર્મ જાય કે દુઃખ જાય તો પણ બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો એકતું એક જ થઈ રહે છે. પણ દુઃખમય પ્રસંગને લીધે નારીહૃદયની મૃદુતા સર્વથા હણાઈ જવાને બદલે અંતરના જાંડાણમાં દુઃખ રહે છે એ મન સૌથી વધુ સાચો લાગે છે, એટલે એક વાર સ્ત્રીરૂપે જીવન જીવ્યા પછી જે સ્ત્રી મટી ગઈ હોય તેના સ્ત્રીત્વને પુનઃ જાગ્રત કરે એવો જનૂઈ સ્પર્શ કરનારી કાર્મ શક્તિ જે નીકળી આવે તો તે કાર્મ પણ હણે ફરી પાછી સ્ત્રી બની જાય. હિસ્ટર પ્રાર્થનમાં એવું પરિવર્તન કરનારો કાર્મ જનૂઈ સ્પર્શ કાર્મ એ એના આખા જીવનમાં પાછળથી કર્યો કે કેમ એ આપણે આગળ જોઈ શકીશું.

હિસ્ટરના ચહેરામાં પાપાણુ જેવી ભાવશૂન્યતા ને સખતાર્મ આવી ગઈ હતી તેનું કારણ મુખ્યત્વે તો એનું જીવન જિમિં ને રાગાવેશમાંથી હણે ભાગે વિચાર ભણી વળ્યું હતું એ ગણી શકાય. ભર્યા જગતમાં એ સાવ એકલી અટૂલી જિભી હતી. સમાજ પાસેથી તેને કશો આધાર મળે એમ નહોતો એ દૃષ્ટિએ આમ એકલી જિભી હતી. તેને પોતાની બાળકા પર્લનું રક્ષણ ને પાલનપોષણ ને માર્ગદર્શન કરાવવાનું તો હતું જ, પણ તેને કાર્મ મદદ કરે એમ નહોતું એટલે એ દૃષ્ટિએ તે સાવ એકલી અટૂલી હતી. અને કદાચ પોતાની સામાજિક સ્થિતિ

સુધારવા મથવાનો વિચાર એણે ધુતકારી કાઢ્યો ન હોત તોપણ એ સ્થિતિ સુધારવાની એને માટે જરા પણ આશા હતી નહિ. એટલે પછી એણે જે થોડો ઘણો સંબંધ રહ્યો હતો તેના રહ્યા સહ્યા તંતુઓને તોડી વછોડીને ફેંકી દીધા. પછી દુનિયાના વિધિનિષેધો કે કાયદાઓ એને મન બ્યર્થ બની ગયા. એ જમાનામાં માનવબુદ્ધિ થોડા જ વખત પર રૂઢિપરંપરાનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ હતી, અને તેથી પાછલા ઘણા સૈકાઓ સુધી નહિ બનેલી એવી ચંચળ તે અત્યારે બની ગઈ હતી અને મહદ વિસ્તારમાં તે અત્યારે ધૂમવા લાગી હતી. આથી જ શમશેરધારી પુરુષોએ રાગ્નઓ ને અમીર ઉમરાવોને ઉથલાવી પાડ્યા હતા. અને એ શમશેરધારી પુરુષો કરતાં પણ વિશેષ શરવીર નરોએ,—સ્થૂલ વાસ્તવિક જગતમાં તો નહિ પણ પોતે જેમાં ખરેખર વસી રહ્યા હતા એવા માનસિક જગતમાં—જૂની માન્યતાઓનું આખું તંત્ર તોડી પાડીને તેને સ્થાને નવેસરથી જ રચના કરવા માંડી હતી. હેસ્ટર પ્રાર્થને આ જમાનાનું ને આ ભાવનાનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. એટલે એની વિચારણાઓ ને માન્યતાઓમાં એ ઉદ્દામ સ્વાતંત્ર્ય દાખવતી હતી. આવું સ્વાતંત્ર્ય આટલાંટિક મહાસાગરની પેલી પાસ્ના દેશોમાં તો એ વખતે સાધારણ થઈ ગયું હતું, પણ આપણા અમેરિકાનિવાસી પૂર્વજોને જે હેસ્ટરના આવા ઉદ્દામ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યની ખબર પડી હોત તો તેઓએ તો પેલા હિંગ્ગો-ક્રિયા અક્ષરની કલંકસંજ્ઞા જે અપરાધને કારણે એને કપાળે ચોંટી હતી તે અપરાધ કરતાં પણ આવા ઉદ્દામ વિચારસ્વાતંત્ર્યને વિશેષ ભયંકર અપરાધ ગણ્યો હોત. સમુદ્રકાંઠે એકાન્ત ઝૂંપડીમાં એ વસતી હતી ત્યાં આખા ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના બીજા કોઈ પણ ઘરમાં દાખલ થવાની હિંમત ન કરી શકે એવા વિચારો એની મુલાકાતે આવતા હતા. આ વિચારોની મુલાકાત જે કોઈના પણ જોવામાં આવી હોત, એ વિચારોરૂપી હવાઈ સર્વો તેના ઝૂંપડામાં પેસતાં તો શું, પણ ઝૂંપડાની ખડકી ખખડાવતાં પણ કાઠના જોવામાં જે આવ્યાં

હોત તો તે હવાઈ સત્ત્વે એમને આવકાર આપનાર બાઈને માટે તો બિહામણા રાક્ષસોના જેટલા ભયંકર થઈ પડત.

આ એક નોંધવા જેવી વિલક્ષણ વાત છે કે વિચારના પ્રદેશમાં ભારેમાં ભારે શૌર્ય દાખવનારા અને ઉદામ સ્વાતંત્ર્ય અખત્યાર કરનારા માણસો સમાજના બહારનાં રીતરિવાજો તેમ કાયદાકાનૂનોને જરા પણ ચૂંચ્યાં કર્યા વગર સંપૂર્ણ શાંતિપૂર્વક સ્વીકારી લે છે. એવા માણસોને કૃષ્ણ વિચારોથી પરિતૃપ્તિ થઈ જાય છે, એટલે એ વિચારને પછી કૃતિરૂપી લોહીમાંસની આકૃતિ આપવાની જરૂર એમને જણાતી નથી. હિસ્ટરના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું હોય એમ લાગ્યું. છતાં જો નાનકડી પણ સૂક્ષ્મ જગતમાંથી એની કંને બિતરી આવી ન હોત તો હિસ્ટરનું આચરણ પણ સર્વથા જુદી જ જાતનું બન્યું હોત. તો પછી એ એન હ્યુન્સનની સાથેસાથ કાર્થ નવા ધર્મસંપ્રદાયની સ્થાપક બનીને ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગઈ હોત, અને એનું નામ એ રૂપમાં આપણને આજે પરિચિત બની ગયું હોત. અથવા પોતાના ચિત્ત અને જીવનશક્તિનાં જે અનેક વિવિધ પાસાંઓ હતાં તેમાંના એકાદને વિકસાવીને એ પયગમ્બરરૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ હોત. કદાચ એ પ્યૂરિટન વસાહતના પાયા ખોદી નાખવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો હોત ને એ પ્રયત્ન બદલ એ જમાનાની કરડી અદાલતને હાથે એને મોતની સજા ધણું કરીને સહન કરવી પડી હોત. પણ હવે તો એને પોતાના સંતાનને કૃણવવાનું હતું, અને એ કૃણવણીના કાર્યમાં એને પોતાના વિચારોના ધનગનતા ઉત્સાહને માટે પૂરતું ક્ષેત્ર મળી રહેતું હતું. આ નાનકડી બાળાના સ્વરૂપમાં વિશ્વંભરે સ્ત્રીત્વનો એક નાજુક અંકુર ને કળી હિસ્ટરને ભળાવી હતી, અને એ અંકુરનો એને પાર વગરની મુશ્કેલીઓ વચ્ચે રહીને ઉછેર ને વિકાસ કરવાનો હતો. અને એના આ કામમાં એકેએક વસ્તુ એની વિરુદ્ધ હતી. પ્રથમ તો જગત આમાં એની સામે હતું. વળી એ બાળકની પોતાની પ્રકૃતિમાં પણ કંઈક વાંધો હતો, અને એ ઉપરથી તે સતત રીતે એમ સૂચવ્યા કરતી હતી

કે તેનો જન્મ કંઈક ખોટી રીતે થયો હતો—તેની માતાના ઉન્મત્ત રાગાવેશના પ્રવાહરૂપે તે જન્મી હતી—અને તેથી આ બાપડું બન્ધું જગતમાં જન્મ્યું છે એ તે સુખી થવા કે દુઃખી થવા એવો પ્રશ્ન અંતરની ગંડી બળતરાપૂર્વક સ્વગત પૂછવાનું એને જોઈને હેસ્ટરને ઘણી વાર મન થઈ આવતું હતું.

અને ખરેખર, આવો અળખામણો પ્રશ્ન કેવળ પોતાની પુત્રીને જ વિશે નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રીજાતિને વિશે એના અંતરમાં ઉપસ્થિત થતો હતો. એ સ્ત્રીજાતિની અંદર સૌથી વધુ સુખી હોય એવી કાંઈ સ્ત્રીનું જીવન પણ શું સ્વીકારવા યોગ્ય છે? એની પોતાની જ વાત કરીએ તો, પોતાને વિશે તો એણે લાંબા વખતથી નક્કી કરી નાખ્યું હતું કે સ્ત્રીજીવન સ્વીકારવા કે ઈચ્છવા યોગ્ય છે જ નહિ, અને એ રીતે પોતા—પૂરતો તો એણે એ પ્રશ્નનો ક્યારનો નિકાલ કરી નાખ્યો હતો. સ્ત્રીહૃદયમાં જ્યારે વિચાર કરવાની વૃત્તિ જાગે છે ત્યારે એ વૃત્તિને પરિણામે પુરુષની પેઠે એનું ચિત્ત સ્વસ્થ રહે છે ખરું, પણ સાથે તેને લીધે એ ખિન્ન પણ બને છે. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે એ જ્યારે વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે એને પોતાની આગળ કાંઈ ભારે નિરાશાજનક કામ આવી પડેલું લાગે છે. વિચાર કરતાં વિચારને પહેલે પગથિયે જ એને લાગે છે કે સમાજનું આખું વર્તમાન તંત્ર ભાંગીને ભૂકા કરી નાખવું જોઈએ અને પછી તેની નવેસરથી પુનર્રચના કરવી જોઈએ. પછી આગળ વિચાર કરતાં એને જે બીજી વસ્તુ આવશ્યક લાગે છે તે એ કે પુરુષજાતિની સમસ્ત પ્રકૃતિ, અથવા પ્રકૃતિરૂપ બની ગએલી એની દીર્ઘકાળની આનુવંશિક ટેવો અને આચારવિચારસરણીઓમાં પણ તાત્વિક પરિવર્તન કરવું જોઈએ, ક્રમિક એને લાગે છે કે એવા તાત્વિક પરિવર્તન વગર સ્ત્રીને સંસારમાં એનું હક્કસરતું કે અનુકૂળ સ્થાન કદી પણ મળી શકે એમ જ નથી. અને એથી પણ આગળ વિચાર કરતાં છેવટે એને જે બીજી વસ્તુ આવશ્યક લાગે છે તે એ કે પુરુષજાતિ કરતાં વિશેષ મહાન

પરિવર્તન પોતાની સ્ત્રીજાતિમાં પણ કરવું જોઈએ, કેમકે એને લાગે છે કે બધી મુશ્કેલીઓ અને અંતરાયો દૂર કરીએ તોપણ જ્યાં સુધી સ્ત્રીજાતિની વર્તમાન પ્રકૃતિ પરિવર્તન પામે નહિ ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા પ્રાથમિક સુધારાનો પણ તે કરી શકે નહિ. પણ બીજી બાજુથી એ જુએ છે કે સ્ત્રીજાતિ પોતાની પ્રકૃતિમાં કર્યું કે તાત્વિક પરિવર્તન કરવા જાય કે તરત એનું સાચું જીવન, એનું અપાર્થિવ સત્ય જીવી જવાનું. એટલે સ્ત્રી આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ વિચાર કરવાથી કદી પણ લાવી શકતી નથી. એ બધા જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કદી આવે એમ જ નથી, અથવા આવે એમ હોય તો તે એક જ રીતે આવે એમ છે. આ રીતિમાં તો એનામાનસતંત્રમાં બુદ્ધિને બદલે હૃદયનું પ્રાધાન્ય થાય, હૃદયનું વચ્ચેસ્વ વધે એ જ એકનો એક ઉપાય છે. એ રીતે બુદ્ધિને બદલે હૃદય પ્રધાન બને તો પછી આ બધા પ્રશ્નો આપોઆપ અદ્વચ થઈ જવાના. પણ હૈસ્ટરનું હૃદય તો પોતાની મૂળની નિરામય નિયમિત પ્રવૃત્તિ લાંબા વખતથી ગુમાવી બેઠું હતું, અને તેથી આ બધી માનસ બૂલબૂલામણીમાં તે બિચારી આમતેમ અટવાયાં કરતી હતી. ઘડીકમાં એક બાજુએ જાય તો સામે જિંચી દુરાસાદ કરાડ આવીને ઊભી રહેતી, અને ત્યાંથી બીજી બાજુએ જાય તો જિંડી અતલ બીજી ડાચું વધાસીને ઊભી રહેતી દેખાતી તે જોઈને કંપારી ખાઈને તે એકદમ પાછી ફરી જતી. આમ પોતાની આસપાસ એમેર જ્યાં જુએ ત્યાં બધે એને વિકરાળ બીપણ દસ્યો. દેખાતાં અને નિરાંત જીવે વસી શકાય એવું શાંત સ્વાસ્થ્યપ્રદ ઘર એને ક્યાય નજરે પડતું નહિ. આ દશામાં કાઈ કાઈ વાર તો એના અંતરમાં એવો ભયંકર વિચાર પ્રબળ બનતો કે આવા જગતમાં પડીને મોટી થવા દેવા કરતાં એને બચપણમાં જ સ્વર્ગવાસમાં મોકલી દેવી, અને જાતે પણ આવા જગતમાં જીવવા કરતાં એમાંથી ચાલ્યા જઈને પછી વિશ્વની સનાતન ન્યાયસત્તા ભવિષ્યમાં પોતાને બીજી જે કાઈ અવસ્થામાં મૂકે તે સ્વીકારી લેવી.

પેલા હિંગજોડિયા અક્ષરે હજુ પોતાનું કામ કર્યું નહોતું.

પણ પેલી જાગરણની રાતે તે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલને મળી ત્યારથી હવે એને વિચારનો એક નવો વિષય મળ્યો હતો, જેની સિદ્ધિને અર્થે પોતે ગમે તેટલી મહેનત લે તેમ ભોગ આપે તોપણ તે યોગ્ય ગણાય એવો એક પદાર્થ ત્યારથી એને પ્રાપ્ત થયો હતો. પાદરી કેવી યાતનાપૂર્વક મથી રહ્યો હતો, અથવા યથાર્થ ભાષામાં કહીએ તો, કેવી યાતનાને અંતે હવે મથતો મટી ગયો હતો, એ હકીકત તે દિવસે રાત્રે એણે પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી. એ વખતે એણે જોયું કે તે પાદરી ખરેખર ગાંડો ન બની ગયો હોય તોપણ અત્યારે તે ગાંડપણને આરે જ ઊભો હતો. અને આ બધાના મૂળમાં, પોતે કરેલા કામને લીધે થતા પશ્ચાત્તાપની ગમે તેટલી દુઃખદાયક અસર હોવા છતાં એની અત્યાસ્તી અવસ્થા કેવળ પશ્ચાત્તાપનું જ પરિણામ નહોતું, પણ એના અનારોગ્યને ટાળવા જે પુરુષ વૈદકીય ઉપચારો કરી રહ્યો હતો તેના તરફથી આ પશ્ચાત્તાપની વેદનામાં કાર્થ લયંકર વિષમય તત્ત્વ ઉમેરવામાં આવતું હતું તેને જ પરિણામે તેની આવી કરાણ અવસ્થા થઈ હતી એ બાબતમાં પણ એને હવે શંકા રહી નહોતી. આ રીતે મિત્ર ને મદદગારના સાહ્યામાં એક ગુપ્ત દુસ્મન સતત રીતે એની પડખે ખડો હતો, અને એ મૈત્રીના સંબંધદ્વારા પોતાને મળતી તકનો લાભ લઈને એ માણસ નાજુક આળી પ્રકૃતિના મિ. ડિમ્સડેઈલને સતાવી રહ્યો હતો. આમાં કશી સારાવાટની આશા નહોતી પણ ઊલટું ધણું અનિષ્ટ થવાની ધાસ્તી હતી. તેથી પોતે પાદરીને આવા સંજોગોમાં સપડાવા દીધો એ પોતાની સત્યનિષ્ઠા, હિંમત, અને પાદરી પ્રત્યેની વફાદારી એ બધાની જાણપ જ ગણાય એમ હેસ્ટરને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. આમાં એને પોતાના બચાવપક્ષે કહેવા જેવું હોય તો તે એટલું જ કે, રોજર ચિલિંજરવર્થે રજૂ કરેલી ગુપ્તવેશની યોજનાને પોતે સંમતિ આપી ન હોત તો એ પાદરીની પોતાના કરતાં પણ ખૂબી દુર્દશા થવાની હતી અને એ દુર્દશામાંથી તેને બચાવવાનો કાર્થ પણ

કલાજ એને મૂઝે એમ નહોતો. એટલે પોતાના જોવી દુર્દશામાંથી પાદરીને ઉગારી લેવાની આતુર ધન્યથા એણે ઉતાવળમાં રોજર ચિલિંજવર્થની ગુમવેશની યોજના એકદમ સ્વીકારી લીધી હતી, પણ હવે એને લાગ્યું કે પોતે એ રીતે જે પસંદગી કરેલી તે ખોટી હતી. એટલે હવે તે દહાડે થઈ ગયેલી ભૂલ જોટલે અંશે સુધરી શકે એમ હોય તેટલે અંશે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા એણે નિશ્ચય કર્યો. તે દિવસે રાત્રે રોજર ચિલિંજવર્થ એને તુરંગના ઓરડામાં સૌથી પહેલીવાર મળેલો તે વખતે તો પોતાના દુરાચારને લીધે એ એવી પતિત થઈ ગઈ હતી અને તાજ ન થયેલી પોતાની ફજોતીને લીધે એ એટલી બધી ઉન્મત્ત થઈ ગઈ હતી કે ત્યારે રોજર ચિલિંજવર્થનો સામનો કરવાની એનામાં તાકાત નહોતી, પણ તે પ્રસંગ પછી તો હવે ઘણાં વરસો વીતી ગયાં હતાં અને એ વરસો દરમિયાનની ગંભીર કપરી કસોટીને લીધે હવે એ એવી મજબૂત બની ગઈ હતી કે તેનો સામનો કરતાં હવે એ ડરે એવું નહોતું. એ તપને પરિણામે હવે એ તે દિવસ કરતાં વધુ ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરી શકી હતી, ત્યારે બીજી બાજુએ પેલા બુદ્ધાએ વેર લેવા જોટલા અધમ બનીને પોતાને એટલો પતિત કર્યો હતો કે અત્યારે તેનું પદ લગભગ હેસ્ટસ્ની જ ભૂમિકા પર આવી ગયું હતું અથવા કદાચ એથી પણ નીચું ઊતરી ગયું હતું.

ત્યારે ટૂંકામાં, હેસ્ટર પ્રાર્થને પોતાના આગલા ધણીને મળવાનો અને તેણે જે પુરુષને પોતાના સકંજમાં સપડાવ્યો હતો તેને તેના હાથમાંથી છોડાવવા પોતાની શક્તિમાં હોય તેટલું બધું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને એ મુલાકાતને માટે એને કંઈ જાજા દહાડા વાટ જોવી પડી નહિ. એક દિવસ સાંજે એ પર્લને સાથે લઈને એ દ્વીપકલ્પના નિર્જન ભાગમાં જતી હતી એવામાં એક હાથમાં ડાંગ અને બીજા હાથમાં જાબડી લઈને જમીન પર નીચે નમીને તે દવા બતાવવાનાં મૂળિયાંની શોધ કરતો એના જોવામાં આવ્યો. અને આ રીતે એને તેનો અકસ્માત ભેટો થઈ ગયો.

હેસ્ટર અને વૈદ

હેસ્ટરે પલ્લને ક્યું કે એ મૃણિયાં દૂંઠનારા આદમી સાથે પોતાને જરા વાત કરવી છે, માટે પોતે તેની સાથે વાત કરે ત્યાં સુધી પાણીને કોડે જઈને છીપલાં અને દરિયાર્ધ વનસ્પતિનાં જળાં સાથે તેણે રમવું, એટલે એ છોકરી તો કાંઈ પક્ષીના જેટલી ઝડપથી એકદમ દોડી, અને પોતાના નાના ગોરા પગ ખુલ્લા કરીને એ બીના દરિયાકિનારા પર છમ્મછમિયાં બોલાવતી દોડવા લાગી. એમ દોડતાં દોડતાં દરિયામાં એટ યતાં પાણીનાં કાંઈ નાનાં ખાઓચિયાં આવતાં, અને તે ખાઓચિયાં જાણે સમુદ્રે એ પલ્લને મોઢું જેવા માટે મુકર મૂક્યાં હોય એવાં હતાં તેથી એવા ખાઓચિયા આગળ તે એકદમ અટકી જતી, એ ખાઓચિયામાં જેવું તે કૌતુકપૂર્વક પોતાનું મોઢું જેતી કે તરત જ એ ખાઓચિયામાંથી માથે કાળાં ચમકતાં ઝુંદાં અને આંખમાં અપ્સરાના જેવું રિમત કરતી એક નાનકડી બાલાનું મુખ તેની સામે જોઈ રહેતું, અને પલ્લ સાથે રમવાને અત્યારે કાંઈ ગોઠણ નહિ હોવાથી તે એ બાલાને પોતાના હાથ પકડીને હડી કાઢવાની રમત રમવા નોતરતી. પણ ત્યાં તો કદપનાપ્રદેશની એ નાનકડી બાલા પણ સામેથી તેને એવું જ નોતરું દેતી-કમ જાણે તેને એમ કહેતી હોય નહિ કે ' તારા કરતાં આ જગા સારી છે; માટે તું જ આંહી આવ,' એવા રીતે તે નોતરું દેતી. એટલે પલ્લ કાંડાખૂડ પાણીમાં પગ મૂકીને

પોતાના જ ગોરા પગ તેમાં દેખાતા તે જોઈ રહેતી, અને એ જ વખતે એ ચંચળ બનેલા પાણીની સપાટી પર પાણીના ઊંડાણમાંથી આવતા એક પ્રકારના ખંડિત રિમતનો ચમકારો જોવામાં આવતો.

એક તરફ પર્લ આમ પાણીમાં રમત કરી રહી હતી એ વખતે બીજી તરફ તેની માએ વેદને બોલાવ્યો.

‘મારે તમારી સાથે જરા વાત કરવી છે,’ એ બોલી. ‘એ વાત આપણા માટે બહુ મહત્વની છે.’

‘ઓ હો ! કાણ શ્રીમતી હિસ્ટરને આ બુદ્ધ રોજર ચિલિન્ગવર્થ સાથે વાત કરવી છે ?’ નાચો નમીને મૂળિયાં શોધતો હતો તેમાંથી દ્વાર થઈને તેણે કહ્યું. ‘ઘણી ખુશીથી. શ્રીમતી, તમારાં તો જ્યાં જાઉં ત્યાં વખાણ સાંભળું છું. હજુ કાલે સાંજે જ એક ન્યાયાધીશ, એક શાણા ધર્મિનિષ્ટ ન્યાયાધીશ તમારી વાત કરતા હતા અને ધીમેથી મારા કાનમાં કહેતા હતા કે સમિતિમાં તમારો પ્રશ્ન ચર્ચાિતો હતો. પ્રશ્ન એ હતો કે તમારો પેલો લિંગબોક્ષિયો અક્ષર તમારી છાતી પરથી હવે લઈ લીધો હોય તો સમાજને કંઈ હાનિ પહોંચે કે નહિ. એટલે મેં તો એ માનનીય ન્યાયાધીશને વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે એ અક્ષર હવે વગર વિલંબે લઈ લેવો જોઈએ.’

‘મારો એ પટ્ટો લઈ લેવો એ ન્યાયાધીશોની મરજીની વાત છે જ નહિ,’ હિસ્ટરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો. ‘જો એ લઈ લેવાવાને હું લાયક જ હોઉં તો એ અક્ષર એની મેળાએ નીચે ખરી પડે અથવા તો એ પરિવર્તન પામીને એવું રૂપ ધારણ કરે કે જેનો અર્થ અત્યાર કરતાં કંઈક જુદો જ થાય.’

‘ના, જો તમેને એ માફક આવતો હોય તો તો તમારે એ ધારણ કરી જ રાખવો,’ વેદે કહ્યું. ‘પોતાના શરીરને કેમ શણગારવું એ બાબતમાં તો સ્ત્રીએ પોતાની અંગત ઇચ્છા ને તરંગને જ અનુસરવું. એ અક્ષરનું ભરતકામ બહુ સુંદર છે, અને તમારી છાતી પર એ પૂર અહારમાં ભભૂકી બેઠો છે !’

આ બધી વખત હેસ્ટર એ બુદ્ધાને સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ રહી હતી. એ માણસમાં છેલ્લાં સાત વરસના ગાળામાં કેવું પરિવર્તન થઈ ગયેલું તે જોઈને એને આઘાત થયો અને એ આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. આ પરિવર્તન તે એ બહુ વૃદ્ધ થઈ ગયેલો એ નહોતું; કેમકે જોકે એને અવસ્થા થઈ હતી તેનાં ચિહ્નો જોઈ શકાતાં હતાં, છતાં આ અવસ્થાની અસર એના ઉપર બહુ થઈ નહોતી અને અત્યારે પણ તે પ્રબળ શરીરસામર્થ્ય તેમ માનસિક ચાંચલ્ય જાળવી રહ્યો હતો. પણ અગાઉ તેનામાં જે બુદ્ધિનું તેજ ચમકતું હતું અને જે વિદ્યાબ્યાસંગતી છાપ એના ચહેરા પર હતી, તેમ જ તેનામાં જે સ્વાસ્થ્ય અને શાન્તિ હતાં-તેનાં ચારિત્ર્યલક્ષણ રૂપ તેના આવા બધા જે ગુણો એને અત્યારે સૌથી વધારે યાદ આવતા હતા-તે હવે સર્વથા અદૃશ્ય થયાં હતાં અને એને ઠેકાણે તેની મુખમુદ્રામાં આતુરતાભરી, વેધક, લગભગ વિકરાળ કહી શકાય એવી અને છતાં કાળજીપૂર્વક છુપાવી રાખેલી એવી ઊંડી દૃષ્ટિ જોવામાં આવતી હતી. પોતાના ચહેરા પરનો આ ભાવ સ્મિતના આવરણમાં ઢાંકી રાખવાની તેની ઇચ્છા ને ઉમેદ જણાતી હતી, પણ તેનું એ સ્મિત તેને દગો દેતું હતું અને તેનું સ્મિત તેના ચહેરા પર એવી તિરસ્કારભરી રીતે ફરકતું હતું કે એવા સ્મિતને લીધે તો પ્રેક્ષક તેની અધમતા ને કુટિલતા ઊલટી વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો હતો. વળી, જાણે એ બુદ્ધાનું હૃદય સળગતું હોય અને તેના અંતરમાં ધૂંધવાયા કરતું હોય, ને એ ધૂંધવાટ અવારનવાર કાઠ આકસ્મિક આવેશરૂપા ફૂંકને લીધે ખસી જઈને કેમ જાણે તેમાંથી મોટો ભડકો થઈ ઊઠતો હોય એવી રીતે તેની આંખોમાંથી અવારનવાર લાલ તેજનો ચમકારો પણ જોવામાં આવતો હતો. આવો ચમકારો પોતાની આંખમાં દેખાતો કે તરત જ જાણે કશું ન બન્યું હોય એવી રીતે તેને દાબી દેવાને પોતાથી અને તેટલી બધી કાશિશ તે કરતો હતો.

ટૂંકમાં, માણસ જે શયતાનના જેવું આસુરી કામ માથે લે, તો

માણસ મટીને પોતાને શયતાન જેવો બનાવી દેવાની તેનામાં જે શક્તિ રહેલી છે તેનો આ બુઝગું રોજર ચિલિંજવર્થ સચોટ નમૂનો હતો. આ અભાગિયા માણસે એક યાતનાભર્યા અંતરનું અખંડ પૃથક્કરણ કરવામાં, એવા પૃથક્કરણમાંથી આનંદ લૂંટવામાં, અને એ પૃથક્કરણ દ્વારા વ્યક્ત થતી વેદનાની આગમાં ઘી હોમવામાં ને એમ એ હૃદયના દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરીને રાચવામાં સાત સાત વરસ ગાળ્યાં હતાં, અને એ દ્વારા તેણે પોતાની જાતમાં આવું ભયંકર પરિવર્તન કરી દીધું હતું.

હેસ્ટર પ્રાર્થનની છાતી પર પેલો હિંગજોકિયો અક્ષર ભભૂકી રહ્યો હતો, ત્યારે આંહીં એક બીજા માનવ-આત્માનું ખંડિયેર ઊભેલું હતું, અને એમાં પણ કેટલેક અંશે પોતાની જવાબદારી રહેલી હતી એ વાતનું હેસ્ટરને ભાન થયું.

‘મારા ચહેરામાં એવું શું છે,’ વેદે પૂછ્યું ‘કે તમે આટલી બધી એકાગ્રતાથી તે જોઈ રહ્યાં છે ?’

‘એ ચહેરામાં એવું કંઈક છે કે મારામાં જે કરુણાનાં આંસુ હળુ રહ્યાં હોય તો મને રડાવી મૂકે,’ એણે ઉત્તર આપ્યો, ‘પણ એ વાત જવા દઈએ ! મારે તો તમને પેલા કમનસીબ આદમીની વાત કરવી છે.’

‘ને શી વાત કરવી છે એની ?’ જાણે આ વિષય પોતાને પ્રિય હોય, અને એ સંબંધમાં જે એક જ વ્યક્તિ આગળ તે વિશ્વાસપૂર્વક પોતાના અંતરની સઘળી ગુપ્ત બાતમી દાલવી શકે એમ હતો તેની સાથે વાત કરવાની આ તક મળતાં જાણે આનંદ પામ્યો હોય એવી આતુરતાથી રોજર ચિલિંજવર્થ બોલી ઊઠ્યો. ‘સાચી વાત જે છુપાવું નહિ, તો શ્રીમતી હેસ્ટર, આ ઘડીએ હું એ ગૃહસ્થનો જ વિચાર કરી રહ્યો હતો. એટલે તમારે જે કંઈ કહેવું હોય તે વગર સંકાયે કહો, ને હું એનો ઘટતો જવાબ આપીશ.’

‘સાત વરસ ઉપર આપણા વચ્ચે જ્યારે છેલ્લી વાત થયેલી,’

હેસ્ટરે કહ્યું, 'ત્યારે તમારી અને મારી વચ્ચેના પૂર્વસંબંધની વાત સર્વથા ગુપ્ત રાખવાનું તમે મારી પાસેથી બળાત્કારે વચન લીધું હતું. એ વખતે આ માણસનું જીવન ને યશ તમારા હાથમાં હતાં, એટલે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે એ વિષયમાં મૂંગા રહેવા સિવાય મારે માટે બીજો કશો ઉપાય નહોતો. છતાં તમારી સાથે એ રીતે બંધાતી વખતે પણ મારા હૃદયમાં સંક્રાંત્ય અને આનાકાની થયા વિના રહેલાં નહિ. કેમકે બીજાં સઘળાં માનવીઓ પ્રત્યેના કર્તવ્યમાંથી મુક્ત થએલી હોવાથી, આ એક મનુષ્ય તરફ તો મારું અચૂક કર્તવ્ય રહેલું' મને લાગતું હતું, અને તમારી સલાહને અનુસરીને તમને મૂંગા રહેવાનું વચન આપતાં મારા એ કર્તવ્યનો હું ભંગ કરી રહી છું એવું મારા અંતરમાંથી મને કાઠક કહી રહ્યું હતું. તે દિવસ પછી તમે એ પુરુષના સૌથી નિકટ સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા છો. પગલે પગલે તમે એની પાછળ ભમ્યા કરો છો. જાગતાં અને ઊંઘતાં તમે એની સાથે જ હો છો. તમે એના વિચારો શા છે તે તપાસ્યા કરો છો. તમે એની સાથે જ રહો છો ને એના અંતરને ખણ્યા અને ખોતર્યા કરો છો ! એની જિંદગીને તમે તમારી મજબૂત પકડમાં સપડાવી છો, એટલે તમે રોજ રોજ તેને જીવંત મૃત્યુનો અનુભવ કરાવો છો, અને જતાં એ આપડો તમને ઓળખી શક્યો નથી. આવું બધું તમને કરવા દેવામાં જે એક જ પુરુષ પ્રત્યે આ સંસારમાં હું વફાદાર રહી શકું એમ હતી તેના પ્રત્યે ખરેખર હું મારી ફરજ ચૂકી ગઈ છું !'

'નહિ તો વળી તમે બીજો કયો રસ્તો લઈ શકો એમ હતું?' રોજર ચિલિન્જરે પૂછ્યું. 'એ આદમી ભણી મેં જરાક આંગળી ચીંધી હોત કે તરત જ એ પોતાના પ્રવચનપીઠ પરથી ગબડીને કાઠ જેલની અંધારકાટડીમાં હડસેલાઈ ગયો હોત, અને ત્યાંથી પણ કદાચ આગળ વધીને ફાંસીને લાકડે લટકી ગયો હોત !'

'એમ થયું હોત તો અત્યાર કરતાં તે વધુ સારું થાત !' હેસ્ટર પ્રાર્થને કહ્યું.

‘તે મેં એ માણસનું શું બૂરું ક્યું છે ?’ રોજર ચિલિંગવર્થે પૂછ્યું, ‘જો, હેસ્ટર પ્રાર્થન, હું ખરેખર કહું છું હો, કે મેં આ અભાગિયા પાદરીની જેટલી સંભાળ લીધી છે તેટલી સંભાળ કોઈ બાદશાહ તરફથી ભારેમાં ભારે શી મળતાં પણ કોઈ વેદ લેત નહિ. અને મારી મદદ ન મળી હોત તો એની જિંદગી એણે ને તેં મળીને જે દુરાચાર કર્યો છે તે દુરાચાર પછીનાં પહેલાં બે જ વરસમાં એના અંતરની વેદનાની જ્વાલામાં બળીને ક્યારની ભસ્મ થઈ ગઈ હોત. કેમકે આ હિંગ્લોક્સિયા અક્ષરેભો ભાર ને યાતના સહન કરવાની તારામાં છે એવી તાકાત આ માણસના આત્મામાં નથી. અરે, એની તો એક ગુપ્ત વાત પણ હું તને કહી શકું એમ છું ! પણ હવે બસ. માણસનો ઈલમ જે કંઈ કરી શકે તે સધળું હું આને માટે કરી ચક્યો છું. મારી બધી વિદ્યા અને ચતુરાઈ મેં એના પર ઠાલવી દીધી છે અને આજે એ જીવે છે અને દુનિયામાં નીચી મૂંડીએ ને વળેલે વાંસે ટગમગુ પણ ચાલે છે તે બધું મારી સંભાળ ને સારવારને જોરે છે !’

‘પણ એ કરતાં તો એ તત્ક્ષણ ગુજરી ગયેલ હોત તો સારું હતું !’ હેસ્ટર પ્રાર્થન કહ્યું.

‘હા બાઈ, એ વાત તેં સાચી કહી !’ પોતાના હૈયાની ભલૂકતી જ્વાલાને એ બાઈની સમક્ષ પ્રકટ થતા દર્શને રોજર ચિલિંગવર્થે બોલી બિઠ્યો. ‘એ કરતાં તો એ તત્ક્ષણ ગુજરી ગયો હોત તો ખરેખર સારું હતું !’ આ માણસે જે યાતના સહન કરી છે એવી યાતના કોઈ પણ માણસે કદી સહન કરી નથી. અને એ બધી યાતના એને પોતાના ભયંકરમાં ભયંકર ને દુષ્ટમાં દુષ્ટ દુશ્મનની હાજરીમાં તેની દેખતાં સહન કરવી પડી છે. ! મને એ કળી ગયો છે. કોઈ શાપની પેઠે કોઈ અદૃશ્ય સત્તા એની પૂઠે પડીને એને સતત રીતે સતાવી રહેલ છે એમ એ સમજી ગયો છે. મૂળથી એ બહુ આળા અંતરનો છે, એના જેવો સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ માણસ સરજનહારે બીજો

કાર્મ ભાગ્યે જ કદી ધડ્યો હશે, એટલે પોતાના અંતરની એ સૂક્ષ્મસંવેદનશક્તિથી તે જાણી ગયો છે કે એની હૃદયતંત્રીના તારને ખેંચી રહેલો હાથ એ કંઈ કાર્મ મિત્રનો હાથ નથી, અને એને ખબર પડી ગઈ છે કે કાર્મકની આંખ-એના ચારિત્ર્યદૂષણને જ શોધી કાઢવ મથતી એવી કાર્મકની આંખ-એના આચરણનું જિજ્ઞાસાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહી છે, અને એ નિરીક્ષણને પરિણામે એ આંખને એ ચારિત્ર્ય દૂષણ દેખાઈ પણ આવ્યું છે ! પણ એને એટલી ખબર નથી પડી કે એ આંખ બીજા કાર્મ માણસની નહિ પણ મારી પોતાની જ છે ! પાદરીમંડળમાં સાધારણ એવા વહેમથી તેણે એમ કહી લીધું છે કે તેને શયતાને પોતાના સકંજમાં સપડાવેલ છે અને શયતાન મૃત્યુ પછીની અવસ્થામાં એની જે ઘોર દુર્દશા થવાની તેની પૂર્વપ્રસાદી રૂપે અત્યારે તેને ભયાનક સ્વપ્નાં અને અતલ નિરાશાભર્યા દુર્વિચારો, પશ્ચાત્તાપનો ડંખ અને મારી મળવાની નિરાશા એવી એવી વસ્તુઓથી સતાવી રહ્યો છે. પણ એ અધાની પાછળ મારું સાન્નિધ્ય કામ કરી રહ્યું છે, જે પુરુષને એણે ઘોર અન્યાય કર્યો હતો, અને એ અન્યાયના બદલામાં આવી રીતે કદર વેર વાળવાની પ્રવૃત્તિદ્વારા જ જે પોતાના જીવનને ટકાવી રહ્યો છે એ પુરુષનું અતિ નિકટનું સામીપ્ય તેના પર આ બધી ભ્રમણાઓ અને ચાતનાઓના રૂપમાં પોતાનો ભંચકર ઓળો પાથરી રહ્યું છે, એ ખબર એને હજી પડી નથી. એની વાત બોલી નથી ! ખરેખર શયતાન એની પડખે આવીને ભરાઈ બેઠો છે. પૂર્વે એક વખત માનવીનું હૃદય ધરાવનારો મર્ત્ય પુરુષ તેને ખાસ ચાતના આપવા ખાતર શયતાન બન્યો છે.'

આ શબ્દો બોલતો હતો એવામાં, જાણે કાર્મ અરીસામાં તેણે પોતાનું સ્થાન કાર્મ ન ઓળખી શકાય એવી ભંચકર વિકરાળ આકૃતિને લેતી જોએલ હોય એમ આ અભાગિયા વૈદ ભીતિભરી દષ્ટિ-પૂર્વક પોતાનો હાથ ઝાંચ્યો કર્યો. માણસનો નીતિદેહ એના માનસ ચક્ષુ આગળ તાદૃશ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય એવી જે અતિ વિરલ પળો

એના જીવનમાં વસંસાના આંતરા પછી કાર્મક વાર અકસ્માત્ એને સાંપડે છે એમાંની એક પણ અત્યારે તેને સાંપડી હતી. ધણું કરીને અગાઉ કદી પણ તેણે આ સ્વરૂપમાં પોતાને જોયેલો નહોતો.

‘તેં એને યાતના આપવામાં હવે કંઈ બાકી રાખ્યું છે ?’ એ બુદ્ધાના ચહેરા પર નજર કરીને હેસ્ટરે કહ્યું. ‘તારું બધું વેર અત્યાર સુધીમાં વળી નથી ગયું ? અને એ રીતે તારું સધળું દેવું એણે ચૂકવી નથી દીધું ?’

‘ના, ના ! ચૂકવવાને બદલે એણે તો ઊલટું મારું દેવું વધાર્યું છે !’ વેદે જવાબ આપ્યો; અને એ જેમ આગળ બોલવા લાગ્યો, તેમ એના ચહેરામાંના તેમ રીતભાતમાંના કડક અંશો નરમ પડ્યા અને તેના પર ગમગીનીનો ભાવ છવાઈ ગયો. ‘નવ વરસ ઉપર હું કેવો હતો એ સાંભરે છે તને હેસ્ટર ? એ વખતે પણ મારા જીવનની શિશિર ઋતુ જ ચાલતી હતી, અને તે પણ વળી કંઈ શિશિર ઋતુનો પણ પ્રારંભકાળ જ નહિ પણ મધ્યાહ્નકાળ ચાલતો હતો, છતાં મારું સમગ્ર જીવન જ્ઞાનાપિપાસાની ઝંખના, વિદ્યાબ્યાસંગ, વિચારપરાયણતા, અને શાંતિથી ભરપૂર હતું, મારાં સધળાં વરસો મુખ્યત્વે મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિની પાછળ જ વફાદારીપૂર્વક ગાળવામાં આવતાં હતાં, અને જોકે એ જ્ઞાનવૃદ્ધિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ અંગત હતો છતાં તેની પાછળનો ગૌણ હેતુ વફાદારીપૂર્વક માનવજાતિના કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવાનો પણ રહેલો હતો; એ દિવસોમાં મારું જીવન જેટલું સ્વાસ્થ્યભર્યું અને નિર્દોષ હતું તેવું સ્વાસ્થ્યભર્યું અને નિર્દોષ જીવન સમગ્ર માનવજાતિમાં કાર્મક પણ વ્યક્તિનું પૂર્વે હતું નહિ; અને અન્યનું ભલું કરવાથી માનવજીવનમાં જે રસાળતા ને સમૃદ્ધિ આવે છે તે પણ મારા જેટલી બહુ થોડાં માનવીઓના જીવનમાં એ વખતે હતી. આ બધું સાંભરે છે તને ? ભલે તું મને મંદ હૃદયનો માને, તોપણ હું બીજાંઓની લાગણીઓનો હમેશાં વિચાર કરનારો, અને મારી જાતને માટે ઓછામાં ઓછી માગણી કરનારો, સત્યનિષ્ઠ, માયાળુ, ન્યાયી, અને બહુ ઊખાભરી ન

હોય તોપણ દીર્ઘકાળ ટકી રહે એવી સ્નેહવૃત્તિ ધરાવનારો પુરુષ એ વખતે નહોતો ? કહે જોઈએ, મારામાં આ બધા ગુણો નહોતા એ વખતે ?

‘હા. આ બધા ય ગુણો હતા, અને ઉપરાંત બીજા ગુણો યે હતા.’

‘અને અત્યારે હું કેવો બની ગયો છું ?’ પોતાના અંતરની સઘળી દુષ્ટતાને પોતાના મુખમાં અંકિત થવા દઈને, એના મોં સામે તાકીને તેણે પૂછ્યું. ‘ક્યારતું’ કહી ચૂક્યો છું હું તને, હું કેવો બની ગયો છું તે—કેમ વળી શયતાન જ બની ગયો છું અત્યારે ! અને કાણે મને આવો શયતાન બનાવ્યો ?

‘મેં જ,’ હેસ્ટરે કાંપતાં કાંપતાં કહ્યું. ‘મારો અને એ પુરુષનો બંનેનો એમાં એકસરખો વાંક છે. તો પછી તેં મારા પર કેમ વેર ન લીધું ?’

‘તને તો મેં તારા હિંગળોકિયા અક્ષરને જ હવાલે કરી દીધી છે,’ રોજર ચિલિંગવથે જવાબ આપ્યો. ‘એ અક્ષરે જો તારા પર મારું વેર ન લીધું હોય, તો પછી મારામાં તારા પર વેર લેવાની તાકાત છે નહિ !’

આમ કહીને આછું સ્મિત કરીને તેણે પોતાની આંગળી એ નિશાન પર મૂકી.

‘એણે ખરેખર તારું વેર મારા પર લઈ લીધું છે,’ હેસ્ટર પ્રાર્થને જવાબ આપ્યો.

‘મેં પણ એમ જ ધાર્યું હતું,’ વૈદે કહ્યું. ‘અને હવે આ માણસના સંબંધમાં તારે મારી પાસે શું કામ છે ?’

‘મારે હવે આ ગુપ્ત હકીકત પ્રકટ કરી દેવી જોઈએ,’ હેસ્ટરે દૃઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો. ‘એને તારા યથાર્થ સ્વરૂપનું દર્શન થવું જોઈએ. એમ કરવાથી પરિણામ શું આવશે તે તો હું જાણતી નથી, પણ હું એ માણસના શાપરૂપ નીવડેલ છું, મારે લીધે એનું જીવન

બરબાદ થયું છે, એટલે મારે આ ગુપ્ત વાત તેને જણાવવી જોઈએ, અને એ મારું ઝઘણું તારા બંધનને લીધે લાંબા વખતથી હું ચૂકવી શકી નથી, તે હવે આખરે ચૂકવી દેવાનો મારો નિશ્ચય છે. એની પ્રતિષ્ઠા અને એની સાંસારિક પદવી તેમ કદાચ તેનું જીવન પણ એ ત્રણે વાનાં સાચવી રાખવાં કે નષ્ટ કરવાં એ તારી સત્તા અને મુનસૂરીની વાત છે. મને તો મારા હિંગજોડિયા અક્ષરે તપ કરાવી કરાવીને સત્યમય જીવનની તાલીમ આપી દીધી છે, પછી એ સત્ય ભલેને ધગધગતા સળિયાની પેઠે અંતરમાં વેદના કરતું પેહું હોય, પણ એ અક્ષરને પ્રતાપે મને હવે સત્યની ઝાંખી થઈ છે, એટલે એ માણસના જીવનમાં અત્યારે મહાદાની જેવી નિષ્ક્રિયતા અને શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ છે તે! એવી દશામાં એનું જીવન લાંબો વખત ટકાવી રાખવાથી પણ મને એવો કાંઈ મોટો લાભ દાસનો નથી કે તે ટકાવી રાખવાને હું તારી આગળ આજીજી કરવા આવું. મારે એના સંબંધમાં તને જેમ ઠીક લાગે તેમ તું તારે ખુશીથી કરજે ! એનું કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, મારું કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, તારું ચ કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, તેમ આ નાનકડી પર્લનું પણ કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી. આ ભયંકર બૂલબૂલામણીમાંથી આપણને બહાર કાઢી સાચે રસ્તે દોરી જાય એવી એક પણ કેડી મળે એમ નથી.’

‘આઈ, મને તો તારી દયા આવે એવું થઈ જાય છે,’ હિસ્ટરે જે નિરાશા વ્યક્ત કરી તેમાં લગભગ ભજ્ય કહી શકાય એવું તત્ત્વ હતું, એટલે એના આ શબ્દો સાંભળીને તેને એના પ્રત્યે પ્રશંસાભાવ થયા વિના રહ્યો નહિ, અને એ ભાવના આવેશમાં તે ખોત્રી બિડ્યો.

‘તારા સ્વભાવમાં ઉદાત્ત અંશો રહેલા હતા. કદાચ, તને જો તું મને મળી એ પૂર્વે મારા કરતાં કાંઈ વિશેષ લાયક પ્રિયતમ મળ્યો હોત તો તારા જીવનમાં આવું અનિષ્ટ પેસી ન શકત. એટલે તારી પ્રકૃતિની અંદરનાં શુભ તત્ત્વો આમ બરબાદ ગયાં એ જોઈને મને તારી દયા આવે છે.’

‘અને મને તારી દયા આવે છે,’ હેસ્ટર પ્રાર્થને જવાબ આપ્યો. ‘તારા જેવા સુર અને ન્યાયી પુરુષને આમ શયતાન જેવો બનાવી દે એટલો બધો ખાર ને તિસ્કારભાવ રાખવા બદલ મને ય તારી દયા આવે છે. હજી તું એ દુર્વૃત્તિ તારા અંતરમાંથી કાઢી નાખીને પહેલાં હતો એવો શુદ્ધ માનવી બનીશ? એ માણસ ખાતર નહિ તો બમણી રીતે તારી પોતાની ખાતર! બધી વાતની ક્ષમા કર. અને વિશેષ નશિયત કરવાનું કામ એ કામ કરવાનો અધિકાર છે તે સત્તાને સોંપી દે! હજી અમધડી જ મેં તને કહ્યું, કે એને કે તારે કે મારે માટે કોઈ કલ્યાણપ્રસંગની આશા છે જ નહિ, કેમકે આપણે બધાં દુષ્ટતાની ગમગીનીભરી ભૂલભુલામણીમાં એકી સાથે અટવાયાં કરીએ છીએ, અને આપણે કરેલા પાપ અને દુરાચાર વડે આપણો માર્ગ છવાઈ ગયેલો હોવાથી એ પાપને લીધે આપણને રસ્તામાં ડગલે ડગલે ઠેશ વાગે છે. આથી આપણામાંથી કોઈને પણ માટે કલ્યાણપ્રસંગની જરા પણ આશા નથી એમ મેં તને હમણું જ કહ્યું. છતાં હકીકત ખરેખર એમ નથી! આપણા બધામાંથી તારે માટે કલ્યાણની આશા રાખી શકાય ખરી, પણ તે કેવળ તારે એકને જ માટે હો, કેમકે તને ઘોર અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, અને એ અન્યાયની મારી આપવાની સત્તા ને તક તારા હાથમાં છે. તો આ એકનો એક અનન્યાધિકાર જે તને મળેલો છે, આ વિરલ તક જે તને સાંપડેલી છે, તે તું શું ફેકટ જવા દઈશ? આવો અમૂલ્ય લાભ શું તું ઠેમે ચડાવીશ?’

‘સખૂર, હેસ્ટર, સખૂર!’ વિપાદભરી દઢતાથી એ વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું. ‘મારી આપવી એ મારે માટે શક્ય નથી. તું કહે છે એવી કોઈ શક્તિ મારામાં છે નહિ. ધણા વખતથી હું મારી જૂની પ્રતીતિ વીસરી ગયો હતો, પણ અત્યારે તે તાજી થાય છે, અને આપણે જે કરી રહ્યાં છીએ અને વેડી રહ્યાં છીએ તે સઘળાનો ખુલાસો કરી દે છે. તેં જે પહેલું પગલું કુમાર્ગે ભર્યું ત્યારથી, એ તારા કુમાર્ગગામી પહેલા

પગલાથી જ તેં પાપનું બીજ વાવી દીધું છે. પણ એ બીજ એકવાર વાવી દીધા પછી તો જે કંઈ થયું છે તે સઘળું ઘોર અનિવાર્યતાને પરિણામે જ થયું છે. સાથે મળીને મને છેલ્લે દેનારાં તમે બન્ને જણાં કંઈ દુરાચારી કે પાપી નથી. તમે બન્ને જણુ તો ફક્ત એક પ્રકારની લાક્ષણિક ભ્રમણામાં જ છો; તેમ હું પણ કંઈ શયતાન જેવો નથી, ફક્ત શયતાનનું કામ મેં એના હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધું છે એટલું જ. પણ હવે તો આ બધું આપણે મારે વિધિનિર્માણરૂપ બની ગયું છે એટલે હવે તો એ જે બીજ વવાયું તેમાંથી જેવાં કાળાં ફૂલો ફૂટવા હોય તેવાં ભલે ફૂટે ! તો હવે તું તારે તારે રસ્તે પડ, અને એ આદમીના સંબંધમાં જેમ ઠીક પડે તેમ ખુશીથી કર.’

આમ કહીને તેણે પોતાનો હાથ વીંઝ્યો, અને પહેલાં ઓસડને મારે છોડવા દૂંઢતો હતો તે પ્રવૃત્તિમાં પાછો ગૂંથાઈ ગયો.

હેસ્ટર અને પર્લ

આ પ્રમાણે રોજર ચિલિન્ગવર્થ-માણસને ગમે તે કરતાં પણ વધુ વખત તેમની સ્મૃતિમાં જડાઈ રહે એવી વિરૂપતાવાળો એ ડોસા-હેસ્ટર પ્રાર્થન પાસેથી ચાલ્યો ગયો, અને જમીન પરનાં મૂળિયાં શોધવા નીચે નમતો નમતો આગળ વધ્યો. આગળ ચાલતાં અહીં-તહીંથી તે ઓસડ તરીકે ખપમાં આવે એવા છોડ એકઠા કરવા લાગ્યો તથા મૂળિયાં ખોદીને પોતાના હાથમાં રાખીને છાખડીમાં બધું એકઠું કરવા લાગ્યો. આગળ વધતાં વનસ્પતિ ચૂંટવાને માટે તે નીચે નમતો હતો ત્યારે તેની સફેદ દાઢી જમીનની છેક નજીક આવીને લગભગ તેને સ્પર્શતી હતી. આ ડોસા ચાલતો હતો ત્યારે તેની નીચેનું વસંતઋતુના પ્રારંભદિનોનું કુમળું ધાસ કરમાઈ જાય છે કે ક્રમ તથા ખુશનુમા લીલોતરીયા છવાએલી ભૂમિ પર તે કંપતે લથડતે પગલે ચાલતો હતો તેથી એ લીલોતરી બળી કે સુકાઈ જવાથી તેનો ચાલો પડે છે કે ક્રમ તેની તપાસ કરવા માટે હેસ્ટર પ્રાર્થન થોડો વખત તેની પાછળ જોઈ રહી. આ ડોસો આટલી બધી કાળજીપૂર્વક છોડવા એકઠા કરી રહ્યો હતો એ તે કઈ જાતના હશે તેનો પણ એને વિચાર થયો. તેની આંખમાંના દુર્ભાવને કળી જઈને તેની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતી હોય એવી રીતે કાઈ દુર્વૃત્તિથી પ્રેરાઈને પૃથ્વી પોતે પણ અત્યાર સુધીમાં કાઈ એવી વનસ્પતિ તો તેના હાથમાં

મૂકી નહિ દેને ? અથવા પછી એને માટે ખાસ એમ નવું સર્જન કરવાને બદલે અત્યાર સુધીની જે પથ્ય નિર્દોષ વનસ્પતિ હોય તે તેના સ્પર્શમાત્રથી વિનાશક વિષમય રોપાઓના રૂપમાં બદલાઈ જાય એટલું જ એને માટે બસ હશે ? સર્વત્ર પુશ્પનુમા પ્રકાશ પાથરી રહેલો સૂર્ય તેના પર પણ શું ખરેખર પ્રકાશતો હતો ? અથવા તો પછી તે ગમે તે રસ્તે ચાલે, પણ તે જ્યાં જાય ત્યાં કાર્ષ અપશુકનિયાળ અશુભ છાયા આવીને તેને આ પુશ્પનુમા સૂર્યપ્રકાશથી વંચિત રાખતી હતી ? અને અત્યારે તે ક્યાં જતો હતો ? આમ ચાલતાં ચાલતાં તે એકા-એક જમીનમાં તો નહિ પેસી જાય ને ? અને પછી પાછળ એક વેરાન જગા તેની નિશાની તરીકે નહિ મૂકતો જાય ?—જે જગા પર પાછળથી આ દેશનાં હવાપાણીમાં શક્ય હોય તેવી સખળી દુષ્ટતા અને વિરૂપતાભરી ગીચ ઝેરી ઝંખળળ ઊગી નીકળે એવી વેરાન જગા પોતાની પાછળ નહિ મૂકતો જાય ? અથવા તો પછી તે આમાચીડિયાની જેવી પાંખો પહોળી કરીને ક્યાંક ઊંચે ઊડી જવાનો, અને આકાશ ભણી જેમ જેમ ઊંચે ઊડતો જવાનો તેમ તેમ વધુ ને વધુ વિરૂપ દેખાતો જવાનો, એવું શું અનવાનું છે ?

‘તેને ધિક્કારવો એ ભલે પાપ હોય કે નહિ,’ હિસ્ટર પ્રાર્થન હજી તેને તાકીને જેઈ રહી હતી એટલે જોતાં જોતાં એ બોલી, ‘પણ હું તો એ માણસને ધિક્કારું છું !’

પોતાના હૃદયમાં આવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો એ બદલ એણે પોતાના અંતરને ઠપકા આપ્યો, છતાં તે એવા ભાવને અટકાવી કે ઓછો કરી શકી નહિ. એ ભાવને અટકાવવા માટે એણે દૂર દૂરના દેશમાં ધણું ધણું વરસો ઉપર તે પોતાના એકાન્ત અભ્યાસખંડમાંથી સાંજને વખતે બહાર નીકળીને, પોતાની નવોઢા પત્નીના સ્મિતથી પ્રદાશિત અનેલા ઓરડામાં સગડીની બાજુમાં બેસતો એ જૂનું દૃશ્ય યાદ કરવા યત્ન કર્યો. એ વખતે તે કહેતો કે પોતાના ગ્રંથોના સહવાસમાં ગાળેલા દિવસભરના કલાકોની ઠંડી ઉઝડી દેવાને માટે પોતાની એ પત્નીના સ્મિતની દૃંક

તેને માટે આવશ્યક હતી. આવાં દૃશ્યો એને એકવાર કેવળ સુખપ્રદ લાગ્યાં હતાં, પણ અત્યારે પોતાના ઉત્તર જીવનના નિરાશામય ગમ-ગીનીભરેલા વાતાવરણ દ્વારા નિરખતાં એ દૃશ્યો એના જીવનનાં સૌથી અળખામણા પ્રસંગોના વર્ગમાં જ સ્થાન મેળવી શકતાં હતાં. અત્યારે તો આવા પ્રસંગો પોતાના જીવનમાં કાઠ પણ વખતે શી રીતે આવી શક્યા હશે એ વિશે જ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં ! આવા પુરુષને તે પરણવાને પોતાને કાઠ પણ માણસ કેવી રીતે સમજવી શકેલ હશે એ વિષે પણ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં ! આ પુરુષ એક દહાડો ઉપરચોટિયા ભાવથી તેનો હાથ પોતાના હાથ સાથે મિલાવતો એ વખતે પોતે સામે તેનો હાથ દાખીને તેના એ ભાવને ઉત્તર આપતી, અને તેની સામે જોઈને એક દહાડો પોતે પોતાના હોઠ પર સ્મિત ફરકાવતી—આવા બધા પ્રેમોપચારો પોતે એક દહાડો નભાવેલા અને સાંખેલા એ એને અત્યારે પોતાનો ભારેમાં ભારે ગુનો લાગતો હતો, અને એ ગુના બદલ અત્યારે એને પુષ્કળ પસ્તાવો થતો હતો. અને રોજર ચિલિંજવર્થે પણ, એ પૂર્વજીવનમાં હેસ્ટર તેને પરણીને તેની સાથે રહેતી હતી તે વખતે તેને સંસાર શું એની ખજર નહોતી, અને બીજા કાઠ સુખનો તેને અનુભવ નહોતો, તેથી પોતાના સહચારમાં તે સુખી છે એમ જે તેણે એ વખતે માની લીધેલું એ પણ એ પુરુષનો મોટો ગુનો હતો—તે પછી તેણે બીજા ઘણા ગુના કર્યા હતા છતાં આ ગુનો તે સઘળાને ટપી જાય એવો ભારે હતો,

‘ હું તેને ધિક્કારું છું ! ’ પહેલા કરતાં પણ વિશેષ કડવાશથી હેસ્ટરે એના એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. ‘ એણે જ મને દગો દીધેલો. મેં એનું ખૂરું કર્યું ’ એ કરતાં વિશેષ ખૂરું તો એણે મારું કર્યું છે. ’

કાઠ પણ સ્ત્રીના અંતરના ઊંડાણનો ઉત્કટ રાગપૂર્ણ પ્રેમ પોતે જ્યાં સુધી જીતી ન શકે, ત્યાં સુધી એ સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરતાં પુરુષોએ કંપવું જોઈએ ! નહિ તો એમની આ રોજર ચિલિંજ-

વર્થના જેવી દુર્દશા થવાની. એ સ્ત્રીના હૃદયના તાર અણ-
અણાવી શકે એવો તેના કરતાં કોઈ પ્રખળ પુરુષનો જેવો સ્પર્શ
થયો કે તરત જ, સાચા તરવાટભર્યા સુખને સ્થાને પોતે જે સ્વાસ્થ્ય
અને સંતોષરૂપી સુખની આસમૂર્તિ ઊભી કરી હશે તેનો એ સ્ત્રી
તિસ્કાર કરે, ભાવોળમા વગરનું જે ઠંડું સંતોષી શાન્ત જીવન પોતે
તેને આપ્યું હોય તે બદલ એ તેનો વાંક કાઢે, એવી દુર્દશા તેની
થવાની. પણ આ અન્યાય થયાને તો ઘણાં વરસ થઈ ગયાં, તેથી
એની સામેનો હિસ્ટરનો વિરોધ ક્યારનો કમી થઈ જવો જોઈતો હતો,
છતાં એ ન થયો એ હકીકત શું સૂચવતી હતી ? હિંગજોકિયા અક્ષ-
રની યાતના ભરેલા લાંબા લાંબાં સાત વરસોએ એને આટલી બધી
પીડા આપી, એના દિલને આટલું બધું ડામ્યું અને છતાં એ દિલમાં
એ યાતનામય વરસો હજુ પણ કશો પરતાવાનો ભાવ શું પેદા નહોતાં
કરી શક્યાં ?

ખુદ્દા રોજર ચિલિંજવર્થની નીચી નમી ગએલી કાયાને એકાદશે
જોતી ઊભી હતી એ અલ્પ ક્ષણ દરમિયાન હિસ્ટરના અંતરમાં જે
ઊર્મિઓ ઉત્પન્ન થઈ તેણે એની મનોદશા પર ઘેરો પ્રકાશ ફેંક્યો,
અને અન્યથા તે પોતાના હૃદયમાં પણ ન સ્વીકારત એવું ઘણું ઘણું
પ્રકટ કરી દીધું.

એ ગયો એટલે એણે પોતાની બાળકીને પાછી બોલાવી.

‘પર્લ ! બેટા પર્લ ! ક્યાં છે તું ? ’

પર્લના આત્માની પ્રવૃત્તિશીલતામાં કદી પણ એટ આવતી નહિ,
એટલે તેની મા પેલા ખુદ્દા વનસ્પતિશોધકની સાથે વાતો કરતી હતી
એ દરમિયાન તેને વિનોદની કશી ખોટ પડી નહિ. આગળ કહી ગયા
તેમ પહેલાં તો પાણીના ખાખોચિયાની અંદર પ્રતિબિંબિત થએલી
પોતાની જ પ્રતિકૃતિ સાથે તેણે નખરાખાજ ચલાવી. એ પ્રતિકૃતિને
પોતાની સાથે આવીને રમવા ઈશ્વારત કરી, પણ તે પ્રતિમા તેની
પાસે ન આવી એટલે તેણે એ પ્રતિમાનું અસ્પર્શ્ય પૃથ્વી અને

અપ્રાપ્ય આકાશનું બનેલું જે જગત હતું તેમાં પેસવાને પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ ગમે તો પોતે જ અથવા તો એ પ્રતિમા એમ બેમાંથી કાર્મિક અવાસ્તવિક છે એમ થોડા જ વખતમાં માલૂમ પડી આવતાં એ કરતાં વધુ આકર્ષક રમતગમત કરવા માટે તે જુદી દિશામાં વળી. પછી તેણે ભોજપત્રનાં વૃક્ષોની છાલમાંથી નાની નાની નાવડીઓ બનાવી તેમાં છીપલાંઓનો માલ ભરી ન્યૂ ઇંગ્લાંડના કાર્મ પશુ વેપારી કરતાં વિશેષ સાહસભર્યો વેપાર આ સાગરની પીઠ પર ખેડવા માંડ્યો, પણ એ નાવડીઓમાંનો મોટો ભાગ સાગરને કિનારે જ ડૂબી ગયો. પછી તેણે જુદી જુદી જાતની માછલીઓ સાથે રમત કરવા માંડી. પછી વળી તેણે આવતી ભરતીથી સમુદ્રકિનારે જે શીણની રેખા અંધાર્ધ ગર્ધ હતી તેમાંથી સફેદ શીણનો ગોટો લઈ તે સૂસપતા પવનમાં ફેંક્યો અને એની અસંખ્ય કણીઓ જમીન પર પડે તે પહેલાં અદ્ધરથી ઝીલી લેવા માટે પાંખવાળી પરીની પેઠે ઊડતી હોય તેમ તેની પાછળ દોડવા લાગી. ત્યાં વળી સમુદ્રકિનારે પોપણ મેળવતાં અને પાંખો ફફડાવતાં પક્ષીઓનું ટોળું દેખીને એ તોફાની છોકરીએ પોતાના મળવસ્ત્રનો ખોળો બનાવી તેમાં કાંકરા ભર્યા, અને આ નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓ પાછળ એક ખડક પછી બીજા ખડક પર એમ દોડાદોડ કરીને તેમના પર એ કાંકરાનો મારો ચલાવવામાં ભારે દક્ષતા બતાવી. આ મારામાં એક નાનકડું ભૂખરું પક્ષી તો સપડાઈ પણ ગયું. કેમકે કાંકરો આખા દ વાગતાં તેની પાંખ તૂટી ગઈ એટલે ફડફડાટ કરતું એ ઊડી ગયું. પણ એ જોયું એટલે આ મસ્તીખોર છોકરીએ નિસારો નાખ્યો અને એ કાંકરા મારવાની રમત તેણે છોડી દીધી, કેમકે સમુદ્રપવનના જેવા કે પછી ખુદ પર્લના જેવા જ નિરંકુશ સ્વચ્છદે વિહરતા એ નાનકડા પ્રાણીને આમ ઈજા પહોંચાડવાથી તેને દુઃખ થયું.

તેની છેલ્લી પ્રવૃત્તિ જાત જાતની દરિયાર્ધ વનસ્પતિ એકઠી કરી તેમાંથી પોતાને માટે ઝખ્ખો, ગલપદો, અને ટોપી બનાવી તે સધળું

પહેરી નાનકડી સમુદ્રકન્યાનું રૂપ ધારણ કરવાની હતી. કપડાં અને પોશાકની સજ્જવટ કરવાની તેની માતામાં જે કળા હતી એ તેનામાં પણ ઊતરી આવી હતી. સમુદ્રકન્યાનો આવો પોશાક પહેરી તેના અંતિમ શણગાર રૂપે પહેલું એક જાતનું ધાસ લીધું અને એ ધાસ વડે પોતાની માતાની છાતી પર જે શણગાર રોજ રોજ જોવાને તે ટેવાએલી હતી તે શણગારનું પોતાને આવડે એવું અનુકરણ કર્યું. એ ધાસમાંથી તેણે એક અક્ષર બનાવ્યો—એ (A) અક્ષર બનાવ્યો, પણ આ અક્ષરનો રંગ હિંગજોકિયો નહિ પણ તાજો લીલો હતો. પછી એ છોકરી પોતાની છાતી પર હડપચી ટેકવીને એ અક્ષરચ્ચનાને વિલક્ષણ રસપૂર્વક નિહાળી રહી—કેમ જાણે એ અક્ષરનો ગુપ્ત અર્થ સમજી લેવો એ એક જ ઉદ્દેશસિદ્ધિને અર્થ એને આ જગતમાં જન્માવવામાં આવી હોય એવી રીતે તે તેને વિચારમગ્ન દશામાં નિહાળી રહી.

‘આ બધાનો અર્થ શો એમ આ પૂછશે કે નહિ મને?’ પર્લને વિચાર થયો.

બરાબર એ જ વખતે તેણે પોતાની માનો અવાજ સાંભળ્યો, એટલે પેલાં નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓના જેટલી જ ઝડપથી કૂદતી કૂદતી તે હિસ્ટર પ્રાધનની સમક્ષ પહોંચી, અને ત્યાં નાચતી તે હસતી હસતી પોતાની છાતી પરનો પેલો શણગાર પોતાની આંગળી વતી દેખાડવા લાગી.

‘એટા પર્લ !’ ઘડીભર મૂંગી રહીને પછી હિસ્ટરે કહ્યું, ‘આ લીલા અક્ષરનો અને એમાં યે તારા જેવી બાળકીની છાતી પર ધારણ કરેલા લીલા અક્ષરનો કશો અર્થ નથી. પણ તારી માને આ જે અક્ષર ધારણ કરી રાખવો પડે છે તેનો અર્થ શો તે તું જાણે છે, એટા ?’

‘હકં, જાણું છું બા,’ છોકરીએ કહ્યું. ‘એ મોટા એ અક્ષર છે. બાળપોથીમાં શીખવ્યો છે તેં મને એ.’

હેસ્ટરે તેના નાનકડા ચહેરા પર તાકીને જોયું; પણ તેની કાળી આંખોમાં પોતે વારંવાર જોએલો એવો વિવક્ષણ ભાવ જોડે એમાં હતો, છતાં આ અક્ષરસંજ્ઞામાં પર્લ ખરેખર કંઈ અર્થ જેવું જોતી હતી કે કેમ તે વિશે એના ચિત્તનું પૂરું સમાધાન થયું નહિ. અને એ વાત પાકે પાચે જાગીને નક્કી કરવાની એને અતિ આતુર ઈચ્છા થઈ આવી.

‘છોકરી, તને ખબર છે તારી મા શા માટે એ અક્ષર ધારણ કરે છે તેની?’

‘ખરેખર, ખબર છે મને,’ પોતાની માના મોં પર પ્રસન્નતાપૂર્વક નજર કરીને પર્લે જવાબ આપ્યો. ‘પેલો પાદરી પોતાના હૈયા પર હાથ રાખે છે એ જ કારણે તું એ અક્ષર પહેરી રાખે છે!’

‘અને એ કારણે કયું?’ હેસ્ટરે પૂછ્યું. આ છોકરીના અવલોકનમાં રહેલી અર્થહીન અસંજ્ઞતા જોઈને પ્રથમ તો એણે જરા સ્મિત કર્યું, પણ એ સ્મિત એના હોઠ પર પૂરું સ્ફુરી રહે એ પાંડલાં તો ખીંચે વિચાર આવતાં એનો ચહેરો શીકા પડી ગયો. ‘એ અક્ષરને એક મારા સિવાય ખીંચ કાઢના હૈયા સાથે શો સંબંધ હોઈ શકે?’

‘અસ, બા, મેં તો કહ્યું તને મને ખબર છે એટલું,’ સાધારણ રીતે તેની ટેવ હતી તેથી વિશેષ ગંભીર બનીને પર્લે કહ્યું. ‘પેલા ડોસા સાથે તું વાત કરતી’તી એને કદાચ ખબર હશે. તો એને પૂછ. પણ સાચે સાચું કહે બા, આ હિંગજોકિયા અક્ષરનો શો અર્થ છે? ને તું શું કામ તારી છાતી પર એ પહેરી રાખે છે?—અને પેલો પાદરી પણ શું કામ પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરે છે?’

તેણે પોતાની માનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડી રાખ્યો, અને તેના નિરંકુશ સ્વચ્છંદી સ્વભાવમાં જવલ્લે જ જોવામાં આવતી એવી ગંભીરતાપૂર્વક તે એની આંખો પર તાકીને જોઈ રહી, એટલે હેસ્ટરને વિચાર આવ્યો કે આ છોકરી બાલોચિત વિશ્વાસ ને સ્વસ્થભાવપૂર્વક પોતાની નિકટ આવવા અને પોતાની સાથે સહાનુભૂતિનો સંબંધ સ્થાપવા

પોતાની શક્તિમતિ પ્રમાણે અને તેટલું અધું કરવા ખરેખર ઇચ્છતી હશે. આજનું તેનું વર્તન પર્લને અપૂર્વ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતું હતું. અત્યાર સુધી તો તેની માતા, એકના એક બાળક પ્રત્યે જેવો ઉત્કટ પ્રેમ હોય તેવા પ્રેમપૂર્વક તેને ચાહતી હતી, અને બદલામાં નવવસંતની સ્વચ્છંદ વાયુલહરી જે કંઈ આપે-હમેશાં હવાઈ રમતોમાં સમય ગાળતી, અકળ રાગાવેશના ઉન્મત્ત સપાટા લગાવતી, ઉત્તમોત્તમ મનોદશાને સમયે પણ રિસાળ, ને તમે હૈયા સરસી ચાંપો ત્યારે પણ તમને પ્રેમના લાડ લડાવવાને બદલે ઠંડા બનાવી દેતી, અને પોતાના આ બધા દુર્વર્તનના સાટામાં કાર્કશ વાર એક પ્રકારની શંકાસ્પદ મૃદુતાપૂર્વક તમારા ગાલને ચુંબતી, ને કામળ સ્પર્શથી તમારા વાળની લટ સાથે જોડ કરતી, અને પછી તમારા હૃદયમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિમય આનંદ જગાડીને પોતાની અન્ય હેતુશૂન્ય પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થવા તમારી પાસેથી ચાલી જતી, એવી નવવસંતની સ્વચ્છંદ વાયુલહરી જે કંઈ આપે-તેનાથી વિશેષની આશા ન રાખતાં સંતુષ્ટ રહેવાની તાલીમ એણે પોતાના ચિત્તને આપી હતી. અને આટલું જ પોતાની પુત્રી પોતાને આપશે એવી જે આશા એ રાખતી હતી તે પણ માતાના સ્વાભાવિક વાત્સલ્યની પ્રેરણાને લીધે જે કુદરતી પક્ષપાત તેનામાં હોય તેના પરિણામરૂપ હતી. બાકી કાર્કશ ત્રાહિત અવલોકનકાર હોત તો પર્લની પ્રકૃતિમાં તેને ઘણાં અનિષ્ટ લક્ષણોનું દર્શન થયું હોત અને તેને આ કરતાં અનેક રીતે વિપરીત સ્વરૂપ એણે આપી દીધું હોત. પણ અત્યારે હેસ્ટના ચિત્તમાં પ્રજ્વળ રીતે વિચાર આવ્યો કે પર્લમાં નાની ઉંમરે પણ પકવતાનાં ચિહ્નો જેવામાં આવે છે અને તેની બુદ્ધિ કુશાગ્ર છે એટલે એ એવી અવસ્થાએ આવી પહોંચી હશે કે જ્યારે તેને પોતાની સખી બનાવી શકાય અને માતા કે બાળક બેમાંથી એકનો વિનયલંગ કે મર્યાદાલંગ ન થાય તેટલા પ્રમાણમાં તેને પોતાની માતાનાં દુઃખોની કથા વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય. પર્લનું ચારિત્ર્ય હજી તો અવિકસિત અને અસ્ત-વ્યસ્ત હતું, પણ એ નાનકડી અસ્તવ્યસ્ત દુનિયામાંથી પણ અડગ

હિંમત, અદ્ભુત ઈચ્છાશક્તિ, ફળગ્યો હોય તો સ્વમાનમાં પરિણત થાય એવો પ્રમળ અહંભાવ, અને બરાબર પરીક્ષા કરીને જોતાં અસત્યના પાસવાળી લાગે એવી અનેક વસ્તુઓનો ભયંકર તિરસ્કાર —આવા આવા સદ્ગુણોનાં સુદૃઢ તત્ત્વો તેના ઢંગધડા વગરના ચારિત્ર્યમાંથી નીકળતાં અથવા તેમાં મૂળથી જ રહેલાં જોઈ શકાય એમ હતું. તેનામાં સ્નેહભાવ પણ હતો. જોકે હજુ સુધી એમાં તમતમાટ અને અરુચિકરતા જ વિશેષ હતી, પણ છતાં અપકવ ફળની રસસમૃદ્ધિ તેની પ્રકૃતિમાં છલકાતી હતી એ ચોક્કસ. એટલે હેસ્ટરને લાગ્યું કે આવા બધા સંગીન સદ્ગુણો હોવા છતાં આ તોફાની છોકરી મોટી થાય ત્યારે જો ઉમદા ખવાસની સ્ત્રી ન બને તો તો તેને માતા તરફથી વારસામાં મળેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વો ખરેખર ભારે ભયંકર હોવાં જોઈ એ.

ફરી ફરીને આ હિંગજોડિયા અક્ષરની સમસ્યાનો વિચાર કર્યા કરવો અને સતત રીતે તેની આસપાસ ઘૂમ્યા કરવું એ પ્રકાસું જે અનિવાર્ય વલણ પક્ષમાં જોવામાં આવતું હતું તે એની પ્રકૃતિ અને જીવનનું એક સહજ તત્ત્વ હતું. જ્યારથી તેનામાં જરા પણ સમજણ આવી ત્યારથી આ સમસ્યાનો અર્થ ઉકલવો એ ઈચ્છા તેના જીવનમાં એક ધર્મકાર્યરૂપે જડ ધાલીને બેઠી હતી. હેસ્ટરે ઘણી-વાર કલ્પના કરી હતી કે એ છોકરીમાં આવું ઉત્કટ વલણ જન્મથી જ મૂક્યામાં વિશ્વંભરનો વિચાર પોતાને બરાબર નશ્વિયત અને ન્યાય આપવાનો જ હતો. પણ આવા વિચારની સાથે દયા અને કૃપા દર્શાવવાનો વિચાર પણ વિશ્વંભરની એ યોજનામાં ભેગાભેગો રહેલો હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછવાનું આજ સુધી એને કદી સૂઝ્યું નહોતું. પક્ષ જો કેવળ દુન્યવી બાળક જ ન હોય, પણ વિશેષમાં જો તેને પયગંબર તરીકે અહીં મોકલવામાં આવી હતી એમ વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવે તો પછી તેની માતાના અંતરમાં જે ઠંડો વિવાદ ભર્યો હતો અને જે તેને કબર જેવું બનાવી મૂકતો હતો

તે ઠંડો વિષાદ દૂર કરવાનો પેગામ પણ શું એને ન મળેલો હોવો જોઈએ ? અને એ ઉપરાંત એનામાં જે રાગવૃત્તિ હતી, એક દહાડો તો ભારે પ્રબળ ઉત્કટ રૂપમાં હતી, પણ અત્યારે પણ જે સર્વથા મૃત કે સુપ્ત નહોતી બની ગઈ, પણ એના કબર જેવા અંતરમાં જે કવળ બંદીવાન બનીને પુરાર્થ જ રહી હતી, તે રાગવૃત્તિને જીતવામાં એને મદદ કરવાનો પેગામ પણ શું એને ન મળેલો હોવો જોઈએ ?

ફટલાક આવા આવા વિચારો હિસ્ટરના દિલમાં ઊછળવા લાગ્યા, અને તે એટલા જોર ને સચોટતાપૂર્વક કે જાણે એ વિચારો કાઈ આવીને એના કાનમાં કહી જતું હોય એમ એને લાગે. પણ એ આવા વિચારો કરતી હતી એ બધો વખત પર્લ એનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડીને અને પોતાનું મોં જિંચું કરીને એને પેલા વેધક પ્રશ્નો પૂછી રહી હતી. બધી મળીને આ ત્રીજી વાર વળી તેણે એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘બા, એ અક્ષરનો અર્થ શો ?—અને તું શું કામ એ પહેરે છે ?—અને પાદરી શું કામ પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરે છે ?’

‘મારે આને શું કહેવું ?’ હિસ્ટરે મનમાં વિચાર કર્યો. ‘ના, ના, એ બાળકની સહાનુભૂતિ મેળવવા જે આવી આકરી કિંમત આપવી પડે એમ હોય, તો એવડી કિંમત તો મારાથી નહિ આપી શકાય.’

એમ વિચાર કરીને એ મોટથી બોલી—

‘મૂરખી પર્લ ! આ તે વળી શા સવાલ પૂછે છે તું ? આ દુનિયામાં ઘણી બાબતો એવી છે કે તેના વિશે બાળક કંઈ સવાલ પુછાય નહિ. એ પાદરીના દિલની મને શી ખબર ? અને મારો આ હિંગલોફિયો અક્ષર તો એમાં જે કસબી તાર છેને તેને ખાતર હું પહેરું છું.’

વીતી ગયેલાં સાતે વરસ દરમિયાન અગાઉ કદી પણ હિસ્ટર પ્રાર્થન પોતાની છાતી પરની આ અક્ષરસંજ્ઞાને બેવકા નીવડી નહોતી.

કદાચ એમ હોય કે કાઠ કઠોર હૃદયના સખત નિષ્ઠુર અને છતાં સદા યે એનું રક્ષણ કરી રહેલા એવા કાઠ દેવી સત્ત્વનું એ અક્ષરસંજ્ઞા એ જાણે કે તાપીજ હતું. પણ હેસ્ટરના હૃદયની પોતે આવી કાળજી-ભરી દેખરેખ ને સંભાળ રાખી તે છતાં, એ હૃદયમાં કાઠ નવું દુષ્ટ તત્ત્વ દાખલ થઈ ગયું દેખાતે અથવા કાઠ જૂનું દુષ્ટ સત્ત્વ પોતાના ધારવા પ્રમાણે કદી પણ દૂર થએલું નથી એમ માલુમ પડતાં એ દેવી સત્ત્વ અત્યારે એને તજીને ચાલ્યું ગયું હતું. અને પલે' તો જોવો! એનો આ જવાબ સાંભળ્યો કે તરત તેના ચહેરામાં જે ગંભીરતા અને આતુરતા અંકિત થએલી હતી તે સઘળી તત્ક્ષણ ચાલી ગઈ.

પણ એ વાત પડતી મૂકવી તે એ બાળકને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. એટલે તે અને તેની મા ધરભણી ચાલતાં હતાં તે વખતે બે ત્રણવાર, પછી વાળુ કરતાં હતાં ને હેસ્ટર તેને સુવડાવતી હતી એ વખતે પણ બે ત્રણવાર, અને છેલ્લે એકવાર તો પલ્' બરાબર જાંઘી ગઈ દેખાતી હતી તેમાંથી એકાએક ઊઠીને, જાંચે જોઈને, પોતાની કાળી આંખોમાં મસ્તીના ભાવો ચમકાવતી તે બોલી ઊઠી:

‘આ, આ હિંગજોક્રિયા અક્ષરનો શો અર્થ?’

અને બીજે દિવસે સવારે પણ, પોતે જાગી છે એનો સૌથી પહેલો પુરાવો જે તેણે બતાવ્યો તે એ કે ઓશીકા પસ્ટી માથું ઊંચું કરીને, એ હિંગજોક્રિયા અક્ષર સંબંધનાં પોતાનાં અન્વેષણો સાથે તેણે કાઠ અક્ષર રીતે જોડી દીધેલો એવો પેલો બીજો પ્રશ્ન એકદમ પૂછ્યો—

‘આ ! આ ! પેલો પાદરી કેમ પોતાનો હાથ જાતી પર રાખ્યા કરે છે ?’

‘ચૂપ રહે, તોફાની છાકરી !’ આજ સુધીમાં કદી પણ નહિ બતાવેલી એવી તીખાશથી તેની માએ કહ્યું. ‘મને ખીજવ મા, નહિ તો તને અંધારી કાટડીમાં પૂરી દઈશ.’

જંગલમાં

પરિણામ ગમે તે આવે, વર્તમાનમાં દુઃખ વધે કે ભવિષ્યમાં કંઈ અહિત થાય, છતાં ગમે તે ભોગે મિ. હિમ્સરેકલિને ગુપ્ત રીતે તેના પરિચય અને સહવાસમાં પેસી ગએલા પુરુષનું સાચું સ્વરૂપ જાણાવી દેવાનો જે નિશ્ચય હેસ્ટરે કર્યો હતો તે નિશ્ચયમાં એ મક્કમ રહી હતી. એ જાણતી હતી કે તેને દ્વીપકલ્પના દરિયાકિનારા ઉપર અથવા પડખેના મુલકની અરણ્યાચ્છાદિત ટેકરીઓમાં પોતે એકલે વિચાર કરી શકે એટલા માટે રોજ ફરવા જવાની ટેવ હતી, એટલે આવી રીતે તે ફરવા નીકળ્યો હોય તે વખતે તક સાધીને તેની સાથે વાત કરવાનો હેસ્ટરે વિચાર રાખેલો, પણ એવી તક મેળવવાનો એનો સઘળો પ્રયત્ન બ્યર્થ ગયો. એ જો તેને આમ જંગલમાં મળવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેને પોતાને ઘેર તેના અભ્યાસખંડમાં જ તેને મળવા ગઈ હોત તો તેથી કંઈ ચકચાર થાત નહિ, અથવા તો એ ધર્મગુરુના યજ્ઞની પવિત્ર શુભ્રતા જરા પણ જોખમમાં આવી પડત નહિ, કેમકે અનેક પાપીઓએ ત્યાં આવી હિંગળોકિયા અક્ષરથી સૂચવાતાં પાપના જેવાં જ બીપણ ઘેર પાપો પશ્ચાત્તાપમાં તેની આગળ અત્યાર પહેલાં કબૂલ કર્યાં હતાં. પણ કંઈક ખુદ્દા રોજર ચિલિંગવર્થ તરફથી ગુપ્ત કે ખુલ્લી રીતે દબલગીરી થવાની એને ધાસ્તી લાગી તેથી, કંઈક બીજા કાર્ષને જ્યાં જરાયે શંકા જેવું ન લાગે ત્યાં એનું

જાગૃત હૃદય શંકાનું આરોપણ કરતું હતું તેથી, અને કંઈક, પાદરી અને પોતે વાતો કરતાં હોય એ વખતે સ્વાસ્થ્ય અનુભવવા માટે બંનેને ખુલ્લા વિશાળ વાતાવરણની જરૂર પડવાની એમ એને લાગ્યું તેથી— આમ આવાં બધાં કારણોને લીધે, ખુલ્લા આકાશના છત્ર સિવાયની બીજી કાંઈપણ એકાન્ત કે મર્યાદિત જગાએ તેને મળવાનો હિસ્તરને કદીપણ વિચાર આવતો ન હતો.

આખરે, એક દિવસ એક દરદીની સારવાર કરવા ગએલી ત્યાં પ્રાર્થના કરવા માટે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલને બોલાવવામાં આવતાં એને ખખર મળ્યા કે એ પાદરી તો આગલે દિવસે પોતાના ઇન્ડિયન શિષ્યોમાં વિચરી રહેલા આચાર્ય ઇલિયટને મળવા ગયો હતો, એટલે એને થયું કે ધણું કરીને તે બીજે દિવસે સાંજના અમુક વખતે ત્યાંથી પાછો દરશે. તેથી વળતે દિવસે હિસ્તરે બરાબર વખતસર પહોંચે પોતાની સાથે લીધી—પર્લની હાજરી ગમે તેટલી અગવડભરી લાગતી હોય છતાં તેની મા જ્યાં જાય ત્યાં તેને પોતાની સંગાથી તરીકે એને અવશ્ય રાખવી પડતી હતી—અને એવી રીતે એ ચાલી નીકળી.

એ બંને પંથીઓ દ્વીપકલ્પને વળોટાવીને મુખ્ય ભૂમિભાગ પર આવ્યા ત્યારે તેમનો રસ્તો સંકાચાર્ધ ને નાનકડી કેડી રૂપ જ બની ગયો. એ કેડી લંબાતી લંબાતી પુરાતન જંગલ સુધી ચાલી જતી હતી. આ પુરાતન જંગલે એ કેડીને એટલી બધી સાંકડી બનાવી દીધી, અને તેની બંને બાજુએ એવી શ્યામ ગીચ ઝાડી વિસ્તારી દીધી હતી, તેમ ઉપર આકાશની એટલી અલ્પ અસ્પષ્ટ ઝાંખી તે કરાવતું હતું, કે એ જંગલ હિસ્તરને મન તો લાંબા વખતથી પોતે નીતિજગતમાં જે ભૂલભુલામણીમાં ભટક્યા કરતી હતી તેનો જ ખ્યાલ આપતું હતું. દિવસ ધૂંધળો અને દંડીભર્યો હતો, માથે ભૂખરાં વાદળાંઓની ઘટ્ટા પથરાઈ ગઈ હતી, અને આછા પવનથી એ ઘટ્ટામાં થોડું હલનચલન શરૂ થયું હતું. એટલે હિસ્તર ચાલતી હતી એ કેડી પર આછો સૂર્યપ્રકાશ જાણે આ જંગલના એકાન્તમાં સંતા-

ફકડી રમતો હોય એમ અવારનવાર પડતો હતો. આ અસ્થિર સૂર્ય-પ્રકાશ જંગલની કાંઈ લાંબી કુંજગલીને દૂરને છેડે જ દેખાતો હતો. પણ જેમ જેમ આ બંને જણ એ સ્થળની નજીક આવતાં તેમ તેમ આ રમતિયાળ સૂર્યપ્રકાશ-રમતિયાળ પણ આછો આછો રમતિયાળ, કેમકે જંગલ તેમ દિવસ બંને ગમીથી ભરપૂર હતાં, એટલે અતિશય રમાતયાળ એ સ્થળ સમયમાં કાંઈ થઈ શકે એવું હતું જ નહિ—ત્યાંથી દૂર દૂર ખસ્યે જતો હતો, અને પોતે અગાઉ જ્યાં નાચી રહ્યો હતો તે જગાને, એ બંને જણાંએ ત્યાં પ્રકાશની આશા રાખેલી અને છતાં તે નહિ દેખાતાં, પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ વિપાદ અને નિરાશાભરી બનાવી દેતો હતો.

‘આ,’ નાનકડી પત્તે કહ્યું, ‘આ સૂર્યપ્રકાશને તું ગમતી નથી લાગતી, તારી આગળથી નાસીને એ સંતાર્થ જાય છે, કેમકે તારી છાતી પર કંઈક છે એનાથી એ ભડકી ગયો લાગે છે. જો, પણ દૂર કેવો એ પ્રકાશ ચમકી રહ્યો છે ! તો તું આંહીં જામી રહે, અને મને એકલીને ત્યાં જઈને દોડીને એ પકડી લેવા દે. હું તો હજુ ખચ્ચું જ છું, એટલે મારી આગળથી એ નહિ નાસી જાય—કેમકે મારી છાતી પર હજુ હું કશી રાખતી નથી !’

‘અને આશા છે કે ભવિષ્યમાં પણ કદી રાખીશ નહિ, બેટા,’ હેસ્ટરે કહ્યું.

‘કેમ નહિ, આ ?’ હડી કાઢવાની આણી પર હતી, ત્યાં એકદમ અટકી જઈને પહેલું પૂછ્યું ‘હું મોટી બાપડી થઈશ એ વખતે તે એની મેળાએ નહિ આવે ?’

‘હોડ, હોડ, બેટા,’ તેની માએ કહ્યું ‘અને પકડી લે એ પ્રકાશને, નહિ તો હમણાં પાછો તે ચાલ્યો જશે.’

એટલે પલ્લ ભારે ઝડપથી દોડી, અને તેણે ખરેખર સૂર્યપ્રકાશને પકડી લીધો. એ જોઈને હેસ્ટરે સ્મિત કર્યું. ત્યાં જઈને પછી તે

સૂર્યપ્રકાશના મધ્યમાં ઊભી રહી એ વખતે તેની આખી કાયા સૂર્યપ્રકાશની લલકમાં ચમકી રહી હતી અને ત્વરિત ગતિને લીધે આવેલી રૂર્તિથી તે ધ્રુવકી રહી હતી, અને જાણે આ નાનકડી છોકરીના જેવી ગોઠણ રમવાને મળી એથી આનંદ પામેલ હોય તેમ એ સૂર્યપ્રકાશ પણ આ એકલવાયા બાલકની આસપાસ એમ ને એમ ચાલુ રહ્યો, અને આખરે હેસ્ટર પણ એ જાદૂ વર્તુલમાં પેસવા નેટલી પાસે આવી પહોંચી.

‘ હવે એ ચાલ્યો જશે, ’ માથું હલાવતાં હલાવતાં પર્લે કહ્યું.

‘ જો ! ’ હેસ્ટરે સ્મિત કરતાં કરતાં કહ્યું. ‘ આ હાથ લંબાવીને હું ય થોડો લઈ શકું એમ છું. ’

પણ જેવો એણે એ પ્રયત્ન કર્યો કે તરત જ સૂર્યપ્રકાશ અદસ્ય થઈ ગયો, અથવા, પર્લની મુખમુદ્રા પર જે પ્રસન્નતાના ભાવો ચમકી રહ્યા હતા એ ઉપરથી અનુમાન કરીએ તો તેની મા એવી કલ્પના કરી શકે એમ હતું કે એ સઘળો પ્રકાશ એ બાળકીએ પોતાની કાયામાં સમાવી દીધો હતો, અને જ્યારે તેઓ બન્ને કાર્ષ અધિકાર-ધેરા ભાગમાં પેસશે ત્યારે પોતાના માર્ગને પ્રકાશિત કરવા માટે એ સઘળું તેજ એ વખતે તે પાછું બહાર કાઢશે. અત્યારનાં લગભગ બધાં બાળકામાં ગમીને જે રોગ જેવામાં આવે છે, અને જે રોગ એમને કંઠમાળના રોગની પેઠે એમના વડવાઓની આપદાઓમાંથી વારસામાં મળેલો હોય છે, એવો કાર્ષ ગમગીનીનો રોગ પર્લમાં બિલકુલ નહોતો. તેની પ્રકૃતિમાં તો ગુલાબી ખુશનુમા સ્વભાવનું અખૂટ ઝરણ વહ્યા કરતું હતું, અને તેના સમસ્ત ગુણોની અંદર નવા અને તાજા જેમની છાપ પાડનારો ગુણ તે આ જ હતો. કદાચ આવું અખંડ લહેરીપણું એ પણ એક રોગ જ હતો અને પર્લના જન્મ પૂર્વે પોતાના વિષાદ અને દુઃખોની સામે હેસ્ટરને જે અદમ્ય બળપૂર્વક ઝૂઝવું પડ્યું હતું તેના કેવળ પ્રત્યાઘાત રૂપ જ એ લહેરીપણું હતું. એ બાળકના ચારિત્ર્યમાં તે એક પ્રકારનું કડક ધાતુમય તેજ લાવતું હતું,

અને તેથી એને ખરેખર સદ્ગુણ ગણવો કે ક્રમ એ વિશે શંકા પડે એવું હતું. તેના હૃદય પર ઊંડી અસર કરે એવા કાર્ષ દુઃખની તેને જરૂર હતી-કેટલાક માણસોને જીવનભર એવા દુઃખની જરૂર હોય છે-અને ત્યારે જ તે માનવીના જેવી સમભાવશીલ બની શકે એમ હતું. પણ પક્ષ હતો ઘણી નાની હતી, અને તેના ચારિત્ર્યનો પૂર્ણ વિકાસ થવાને મારે હતો પૂરતો સમય હતો.

‘ચાલ, બેટા !’ પક્ષ હતો પણ સૂર્યપ્રકાશમાં ઊભી હતી તે સ્થળની આસપાસ નજર કરીને હિસ્ટરે કહ્યું, ‘આપણે જરા જંગલમાં બેસીને વિચારો ખાઈએ.’

‘મને તો કંઈ થાક નથી લાગ્યો, બા’ એ નાનકડી છોકરીએ જવાબ આપ્યો. ‘પણ બેઠાં બેઠાં મને વાર્તા કહેવાની હો તો તું તારે બેસ.’

‘વાર્તા, છોકરી ?’ હિસ્ટરે પૂછ્યું. ‘શેની વાર્તા કહું ?’

‘ક્રમ વળી, સેતાનની વાર્તા,’ પોતાની માનો પાલવ પકડીને અને અડધી ગંભીરતા અને અડધી તોફાની વૃત્તિપૂર્વક પોતાનું મોં ઊંચું કરીને પોતાની માના મોં સામે જોઈ રહીને પક્ષે જવાબ આપ્યો. ‘કહે છે કે એ સેતાન હાથમાં એક ચોપડી-લોઢાના-હાથાવાળી મોટી, જાડી ચોપડી-લઈને આ જંગલમાં ફર્યા કરે છે; અને એ કદરૂપો સેતાન આ ઝાડોમાં આંહી જે કાર્ષ પોતાને મળે તે સૌને એ ચોપડી અને લોઢાની કલમ આપે છે; પછી એ લોઢાએ પોતાનાં નામ પોતાના જ લોહીથી એ ચોપડીમાં લખવાનાં હોય છે; અને એવી રીતે લોઢા પોતાનાં નામ લખી આપે એટલે તે પોતાની મહોર એમની છાતી પર મારે છે ! આ સેતાન તને કદી મળેલો, બા ?’

‘તને કાણે આ વાત કહી, પક્ષ ?’ એ જમાનાના લોઢાનો એક સર્વસામાન્ય વહેમ પક્ષની વાતમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો હતો તે સમજી જઈને હિસ્ટરે પૂછ્યું.

‘કાલે રાતે તું સારવાર કરવા ગઈ’તી તે ઘેર ધુમાડિયાના ખૂણામાં જે ડાશી બેઠી’તીને, એણે કહી મને આ વાત,’ છોકરીએ કહ્યું. ‘પણ એ જ્યારે આ વાત કહેતી’તી ત્યારે હું બાંધી ગઈ હોઈશ એમ એણે ધારેલું. એ કહેતી’તી કે હજારો માણસો એ સેતાનને આંહીં મળેલાં, અને એ સૌએ તેની ચોપડીમાં પોતાનું નામ લખી આપેલું, અને પોતાની છાતી પર સેતાનના હાથની મહોર મરાવેલી. આમાં પેલી ચીડિયા સ્વભાવની ખુદ્દા હિગ્ગિન્સઆઈ પણ હતી એમ કહેતી’તી એ. વળી એ ડાશી કહેતી’તી કે તારો આ હિગ્ગિન્સઆઈ અક્ષર છે એ પણ એ સેતાને તારા પર મારેલી મહોર જ છે. ને તું જ્યારે આ ઘેર જંગલમાં તેને મધરાતે મળે છે, ત્યારે એ અક્ષર લાલ ભડકાની પેંડે ભભૂક્યા કરે છે. સાચી વાત છે એ, આ ? ને તું એને રાતને વખતે મળવા જાય છે, આ ?’

‘તું કાઈવાર રાતે જાગી ત્યારે તારી માને કદી પણ ગએલી દીકરી તે ?’ હેસ્ટરે પૂછ્યું.

‘મને તો સાંભરતું નથી,’ છોકરીએ કહ્યું. ‘ને તારો જે આપણા જૂંપડામાં મને એકલી મૂકીને જતાં જીવ ચાલતો ન હોય તો તું તારે મને ય સાથે લઈ જાશે. હું ખુશીથી તારી સાથે આવીશ. પણ બા, મને હવે કહે જોઈએ, શું ખરેખર આવો સેતાન છે ? અને તું કાઈ દહાડો તેને મળેલી ? અને આ અક્ષર છે તે શું એની મહોરછાપ છે ?’

‘હું તને એકવાર એનો જવાબ આપી દઉં, તો પછી તું મને નિરાંતે જૂંપવા દઈશ ને ?’ તેની માએ પૂછ્યું.

‘હા, જે અધું તું મને કહી દે તો,’ પહેલું જવાબ આપ્યો.

‘મારા જીવનમાં એકવાર મને એ સેતાન મળેલો !’ તેની માએ કહ્યું. ‘અને આ હિગ્ગિન્સઆઈ અક્ષર તે એની મહોરછાપ છે !’

આમ વાતો કરતાં કરતાં તે બંને જણ એ વનવાટ પરથી

પસાર થતો કાઠ આકરિમક મુસાફર પોતાને ન જોઈ શકે એવા ઘાડા જંગલપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાં. આંહીં, અગાઉ આગલા સૈકામાં જ્યાં ગગનચુંબી શિખરવાળું અને પોતાનાં મૂળિયાં ને ડાળીઓથી એ ઘેરા વાતાવરણને ઢાંકી દેતું એવું એક રાક્ષસી કદતું પાર્શ્વવક્ષ આવી રહેલું હતું એવા પણ અત્યારે ઘાડી લીલોતરીથી છવાઈ ગયેલા એક ભાગમાં તેઓ બેઠાં. આ જગા નાનકડી ખોના જેવા કંઈક નીચાણના ભાગમાં આવેલી હતી, તેના બંને બાજુના પ્રાન્તભાગ આસ્તે આસ્તે ઊંચા થતા જતા હતા અને પાંદડાંઓથી છવાઈ ગયેલા હતા, અને તેની વચમાં થઈને એક ઝરો વહેતો હતો. તેના પટમાં પણ પાંદડાં પડેલાં હતાં. આ ઝરાને કાંડે ઝૂકી રહેલાં વૃક્ષો પોતાની વિશાળ ડાળીઓ અવારનવાર એવી રીતે ફેલાવતાં હતાં કે ઝરાનું વહેણ એ ડાળીઓને લીધે ઘણીવાર રૂંધાઈ જતું હતું, એટલે કેટલેક સ્થળે તેમાં ધૂમરીઓ પડતી હતી તેમ કવિચિત કવિચિત ઊંડા ધરા બનતા હતા; તો વળી ખીજ બાજુએ જ્યાં જ્યાં એ વધારે મુક્ત ને ત્વરિત ગતિએ વહેતું હતું ત્યાં ત્યાં તેના પટમાં નાના કાંકરા અને ઝીણી ભૂખરી રેતી ચમકતી હતી. એ ઝરાના વહેણની પાછળ પાછળ નજર કરતાં, જંગલમાં થોડેક અંતર સુધી તેઓ બંને જણ એ વહેણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા પ્રકાશને જોઈ શકતાં હતાં, પણ પછી આગળ એ પ્રવાહ ઝાડોની અને વનસ્પતિની ઘીચ થટામાં મોટી કરાડોમાં અદૃશ્ય થઈ જતો હતો. આ બધાં રાક્ષસી કદનાં વૃક્ષો અને કાળમીઠ પથ્થરની કરાડોએ આ નાનકડા ઝરાના પ્રવાહને અકળ અગમ્ય બનાવી દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો—કેમ જાણે એ બધાંને આ નાનકડા ઝરાણાના નિરંતર બોલબોલ કરવાના સ્વભાવને લીધે પોતાના ઉદ્ભવસ્થાનરૂપ આ પુરાણા જંગલના હૃદયની ગુપ્ત વાતો એ કયાંક કાઠને છાનીમાની કહી દે અથવા પોતાના જળપ્રવાહરૂપી અરીસામાં તે પ્રતિબિંબિત કરીને પ્રગટ કરી દે એવી ધાસ્તી લાગા હોય એવી રીતે તે ઝરાના પ્રવાહને અગમ્ય બનાવી દેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અને ખરેખર એ ઝરાણું જેમ જેમ આગળ આગળ વધતું જતું

હતું તેમ તેમ માયાભર્યા, શાન્ત, આશ્વાસનદાયક અવાજો કલકલ નાદ કર્યા કરતું હતું, છતાં તેના એ નાદમાં એક પ્રકારની ગમી પણ હતી-કાંઈ બાળક જરા પણ રમતિયાળપણા સિવાય પોતાનું અચપણ વિતાવી રહ્યું હોય, અને દુઃખીજનોના પરિચયમાં તેમ ગંભીર ગમગીની ભરેલા બનાવોમાં પોતાથી લહેરી કેમ બની શકાય અને આનંદ કેમ કરી શકાય એની મંજવણમાં પડ્યું હોય એવી જાતની ગમી પણ એ નાદમાં હતી.

‘એલા જરા ! કંટાળાભર્યા મૂરખા જરા !’ આ જરાની વાત જરા કાન દર્ધ સાંભળ્યા પછી પર્લ બોલી ઊઠી. ‘તું કેમ આટલો બધો ગમગીન છે ? જરાક દિંમત રાખ, અને આખો વખત નિસાસા નાખ્યા ન કર, તેમ ઊંકારા પણ ન કર્યા કર !’

પણ આ વનઝૂલો વચ્ચેના પોતાના અદ્ય જીવન દરમિયાન એ જરાને એવો ગંભીર ગમગીનીભર્યો અનુભવ થયો હતો કે એ અનુભવની વાતો કર્યા સિવાય એનાથી રહેવાય એમ નહોતું, અને એ સિવાય ખીન્ને કાંઈ પણ વિષય વાતો કરવા માટે એની પાસે હોય એવું પણ લાગતું નહોતું. પર્લ પણ આ જરાના જેવી જ હતી; કેમકે એનો જીવનપ્રવાહ પણ કાંઈ અગમ્ય સ્થાનમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો અને ગમગીનીથી છવાઈ ગએલાં દૃશ્યો વચ્ચે થઈને પસાર થયો હતો. પણ પર્લ અને જરા વચ્ચે આવું સામ્ય હોવા છતાં પર્લ કંઈ એની પેઠે ગમગીન નહોતી બની ગઈ. એ તો નાચતી હતી, ફૂટતી હતી, અને તેનો જીવનપ્રવાહ આગળ વધતો હતો તેમ તેમ લહેરથી મનગમતી વાતો કર્યા કરતી હતી.

‘આ ગમગીન જરા શું કહે છે, બા ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘જો તારા જીવનમાં કંઈ દુઃખ તેં અનુભવ્યું હોત તો તને એ તારા દુઃખની વાત કરત, જેમ મને એ મારા દુઃખની વાત કરી રહ્યો છે તેમ જ તને પણ કરત,’ તેની માએ જવાબ આપ્યો, ‘પણ જો પર્લ, કાંઈ માણસ આવતો હોય અને રસ્તામાંથી ડાળીઓ ખસેડતો

આવતો હોય એવો અવાજ આવે છે. એ માણસ સાથે મારે વાત કરવી છે, તો તું તારે રમવા જા.'

‘એ સેતાન છે ?’ પલે પૂછ્યું.

‘હવે જઈશ છોકરી તું રમવા ?’ તેની માએ ફરીથી કહ્યું. ‘પણ જંગલમાં બહુ દૂર જતી નહિ, હો. અને હું બોલાવું કે તરત તારે આવવાનું છે એ ધ્યાનમાં રાખજે, હો.’

‘હો, બા,’ પલે જવાબ આપ્યો. ‘પણ આ આવે છે તે જો સેતાન હોય, તો મને ઘડીવાર આંહીં બિભી રહી જરાક તેને અને તેની બગલમાં રાખેલા તેના મોટા ચોપડાને તું જોવા નહિ દે ?’

‘જા જા, હવે મૂરખ છોકરી, જા ઝટ,’ તેની માએ ચિડાઈને એકદમ કહ્યું. ‘એ કંઈ સેતાન નથી ! જો, ઝાડોમાંથી તું હવે તેને જોઈ શકે એમ છે. એ તો પેલા પાદરી છે. !’

‘હા, પાદરી જ છે’ છોકરીએ કહ્યું. ‘ને જો બા, તેણે છાતી પર હાથ રાખ્યો છે ! તે શું એ પાદરીએ સેતાનના ચોપડામાં પોતાનું નામ લખી આપેલું એ વખતે સેતાને તેની છાતી પર છાપ મારી હશે એટલે એ ત્યાં એમ હાથ રાખતો હશે ? પણ તો પછી તારી પેઠે બહાર પોતાની છાતી પર એ છાપ કેમ નહિ ધારણ કરતો હોય ?’

‘હવે છોકરી, જા, અને તારે મને પજવવી હોય તો બીજો કાઈ વખતે પજવજે,’ હેસ્ટર પ્રાર્થન બોલી બિડી. ‘પણ બહુ આવે ભટકીશ નહિ, પેલા ઝરાનો ગણગણાટ તારાથી સંભળાય એટલામાં જ રહેજે તું.’

એટલે છોકરી ગીતો ગાતી ગાતી પેલા ઝરા પાસે દોડી ગઈ અને તેના વિવાહલયી મૂરમાં પોતાના લહેરી ગીતદ્વારા વધુ પ્રસન્ન ધ્વનિ ભેળવવાનો યત્ન કરતી ગાતી ગાતી તેના વહેનની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. પણ તેના એ લહેરી ગીતથી એ નાનકડા ઝરાને તો કંઈ શાન્તિ થઈ નહિ, એટલે તેણે તો આ ઘેરા સોગિયા જંગલના પ્રદેશમાં ગમે તો ભૂતકાળમાં બની ગયેલા બનાવની કાઈ ગમગીની ભરેલી ભેદી વાત

પોતાની અકળ ભાષામાં કહેવા માંડી, અથવા તો પછી હજી હવે પછી ભવિષ્યમાં બનવાના કાઈ બનાવ સંબંધી પૂર્વસૂચનરૂપે વિલાપ કરવા માંડ્યો. પણ પૂર્વને પોતાની આટલી નાનકડી જિંદગીમાં પણ ગમગીનીનો તો પૂરતો અનુભવ થઈ ગયો હતો, તેમાં વળી પારકાની ગમગીની ઉમેરવાની તો તેની હઠ્ઠા જ નહોતી, તેથી આ મૂસ્તા ઝરા સાથેનો સઘળો સંબંધ છોડી દેવાનું તેને વધુ ગમ્યું. એટલે પેલા ઊંચા ખડકની ફાટમાં ઊગેલાં જંગલી ફૂલો વીણવાને તે તો ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

પોતાની આ તરંગી તોફાની દીકરી આ પ્રમાણે ચાલી ગઈ, એટલે જંગલને વીંધીને જતી એ કેડી તરફ હિસ્ટર પ્રાર્થન એક બે ડગલાં આગળ વધી, પણ છતાં હજી તે વૃક્ષોની ઘેરી છાયામાં જ ઊભી રહી. પાદરી એ કેડી પર થઈને જ આવતો હતો. તે સાવ એકલો હતો, અને રસ્તાની બાજુના કાઈ ઝાડમાંથી કાપેલી કાઈ ડાળીમાંથી બનાવેલી લાકડી હાથમાં લઈને આ બાજુ આગળ વધી રહ્યો હતો. હિસ્ટરે તેને દૂરથી જોયો. તે નબળો થઈ ગયો હતો, તેનો ચહેરો નૂરતેજ વિનાનો શીકા પડી ગયો હતો, અને તેની હિલચાલમાં પણ જરા પણ શહેર વગરની અતલ નિરાશા દેખાઈ આવતી હતી. આવી અતલ નિરાશા એ જ્યારે શહેરની બાજુના ભાગમાં ફરવા નીકળતો અથવા અન્ય જનો પોતાને જોઈ શકે એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાતો ત્યારે એનામાં આટલી સ્પષ્ટ રીતે પૂર્વે કેદી પણ જોવામાં આવી નહોતી. પણ આ જંગલમાં તો સાવ એકાન્ત હતું, અને એની નિર્જનતા તો સામાન્ય સ્વસ્થ પ્રકૃતિના પુરુષના મનોબળને પણ ખરાબર કસે એવી હતી, એટલે આ નિર્જન જંગલમાં એની એ અતલ નિરાશા કસણ રીતે પ્રકટ થઈ રહી હતી. એની અત્યારની ગતિમાં પણ એક પ્રકારની શૂન્યમનસ્કતા જોવામાં આવતી હતી—કેમ જાણે એને આગળ ડગલું માંડવાનું કશું પ્રયોજન દેખાતું ન હોય તેમ મન પણ ન હોય, અને પાસેમાં પાસેના ઝાડનાં મૂળમાં પોતાની કાયાને ફેંટી દઈ સદાને માટે ત્યાં નિશ્ચેષ્ટ દશામાં પડી રહેવામાં એને આનંદ આવતો હોય—ખરી રીતે તો એ જીવનમાં ક્યાંયે આનંદ

અનુભવી શકે એમ જ નહોતો, છતાં આપણે ધારી લઈએ કે ક્યાંક એને આનંદ પડે એવી શક્યતા હતી, તો પછી એ જાડના મૂળમાં સદાને માટે નિશ્ચેષ્ટ દશામાં પડી રહેવામાં એને બનણું આનંદ આવતો હોય-એવી શૂન્યમનસ્કતા એની ગતિમાં જોવામાં આવતી હતી. એને તો એમ થતું હતું કે આમ જાડના મૂળમાં પોતે નિશ્ચેષ્ટ પડ્યો રહ્યો હોય તો તેનાં પાંદડાં પોતાના પર પથરાઈ જાય, અને ધીરે ધીરે પોતાની કાયા પર માટીનો થર આજતાં તે વધતો વધતો તેમાંથી એક ટીંબો બની જાય, પછી એવો ટીંબો બની જતાં પોતાની કાયામાં પ્રાણ રહે કે ન રહે તેની એને કંઈ પરવા નહોતી. કેમકે એને મન તો મૃત્યુ એ એટલી નિશ્ચિત અને અનિવાર્ય વસ્તુ હતી કે ન તેને ખાસ નોતરવાની એને ઈચ્છા હતી કે ન તેનાથી દૂર નાસવાની પણ એને ઈચ્છા હતી.

રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલને તીવ્ર વેદના થતી હોય એવાં કથાં ચિહ્નો-પક્ષે કહેલું તેમ તે પોતાની જાતી પર હાથ રાખ્યા કરતો હતો એ સિવાય બીજાં કથાં ચિહ્નો--હેસ્ટર તો કંઈ જોઈ શકી નહિ.

પાદરી ને હેસ્ટરનો સમાગમ

પાદરી ધામે ધામે ચાલતો હતો, છતાં તેનું ધ્યાન ખેંચવા માટે અવાજ કરવા નેટલી હિંમત હેસ્ટર પ્રાર્થન કરી શકે તે પહેલાં તો હેસ્ટર ઊભી હતી તે સ્થળેથી એ આગળ ચાલ્યો ગયો.

‘આર્થર ડિમ્સડેઈલ !’ પહેલાં એ ધીરા અવાજે બોલી, પણ પછી એણે અવાજ વધારીને, ‘છતાં બોખરે સાદે ફરીયા કહ્યું, ‘આર્થર ડિમ્સડેઈલ !’

‘કાણ બોલે છે એ ?’ પાદરીએ પૂછ્યું.

પછી, જાણે અમુક મનોદશામાં અને પળોમાં પોતાને કાંઈ દેખી જાય એ એને ન ગમતું હોય એવી રીતે ચક્તિ થઈને તે એકદમ સ્વસ્થ થઈને પહેલાં કરતાં દ્વાર સ્થિતિમાં ઊભો રહ્યો, અને અવાજની દિશામાં ચિંતાપૂર્વક નજર કરી તો તેણે વૃક્ષો તળે એક આકૃતિને અસ્પષ્ટ રીતે જોઈ, પણ એ આકૃતિએ એવાં સોગિયાં કપડાં પહેર્યાં હતાં, અને એ કપડાં ખરે ખપોરે પણ વાદળાંથી છવાઈ ગએલા અને ગીચ ડાળાં પાંદડાંને લીધે ધૂંધળા બની ગએલા વાતાવરણ સાથે એવાં એકરૂપ બની જતાં હતાં કે એ આકૃતિ તે કાંઈ સ્ત્રીની છે કે કાંઈ પડછાયાની છે એ તે સમજી શક્યો નહિ. તેને થયું કે પોતાના વિચારપ્રદેશોમાંનું કાંઈ ભૂત આવી રીતે પોતાના જીવનમાર્ગમાં આવીને તેના પર ધૂમી રહ્યું છે.

પછી એક ડગલું વિશેષ નિકટ ગયો તો પેલો હિંગજોકિયો અક્ષર દેખાઈ આવ્યો.

‘હિસ્ટર ! હિસ્ટર પ્રાર્થન !’ તે બોલ્યો : ‘એ તું છે ? જીવતી છે હજી તું ?’

‘હા,’ એણે જવાબ આપ્યો. ‘મારાં છેલ્લાં સાત વરસને જે જીવન કહી શકાય તો હું હજી જીવતી છું. અને તું, આર્થર ડિમ્સ-ડેઈલ, જીવતો છે તું ?’

એ બંને જણે આવી રીતે એક બીજા ખરેખર જીવે છે કે કેમ એવો જે પ્રશ્ન સામસામે પૂછ્યો અને પોતાના અસ્તિત્વ વિશે પણ આમ શંકા બતાવી એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ બંને જણાંનો આ ધૂંધળા ઘેરા જંગલમાં એવી વિચિત્ર રીતે ભેટો થયો હતો કે એમની આ મુલાકાત તો, પૂર્વજીવનમાં ગાઢ સંબંધથી જોડાએલા એવા કાઈ બે આત્માઓ મૃત્યુ પારના જગતમાં પહેલી જ વાર એક બીજાને મળે, અને એ નવીન જગતની અવનવી પરિસ્થિતિથી હજી ટવાએલા નહિ હોવાથી તેમ અશરીર અવસ્થામાં એકબીજાને મળવાનો પણ તેમને મહાવરો નહિ હોવાથી એક બીજાના સંપર્કથી જાણે ઠંડીની કંપારી ખાતા હોય એમ ડરતા હોય, એ પ્રકારની હતી. દરેક જણ ભૂતરૂપ બની ગયું હતું, અને સામે બિભેલા બીજા ભૂતથી જાણે શિયાવિયા થઈ રહ્યું હતું ! એ બંને સામાની હાજરીથી શિયાવિયા થઈ ગયાં હતાં એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પંડથી પણ જાણે કે ભડકી ઊંડાં હતાં. કેમકે અત્યારની કટોકટીની ક્ષણે એ બંનેના અંતરમાં ફરીથી આત્મભાન જગાડ્યું હતું અને કેવળ આવા અનન્ય મહત્ત્વના પ્રસંગો જ કરી શકે એવી રીતે ઉભયના હૃદયમાં પોતાનો પાછો ઇતિહાસ અને અનુભવ પ્રકટ કર્યો હતો. એમનો આત્મા જાણે આ પસાર થએલ ક્ષણરૂપી મુકુરમાં પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકતો હતો એટલે આર્થર ડિમ્સડેઈલે પોતાનો શબ્દના જેવો શીતળ હાથ લંબાવીને હિસ્ટર પ્રાર્થનના એવા જ

શીતળ હાથનો એ વડે જે સ્પર્શ કર્યો તે ભયપૂર્વક, ધ્રુજતા ધ્રુજતાં, અને નહૂટકે કરવું પડતું હોય એવી આનાકાની અને મંદતાથી જ કર્યો. પણ આમ તદ્દન ઉખાવિહીન હોવા છતાં એ બન્ને જણના હસ્તમિલનથી આ મુલાકાતમાં જે શુષ્કતા, નીરસતા, અને વિષાદ જેવું હતું તે સ્વધળું પળવારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું. કંઈ નહિ તો, એ હસ્તસ્પર્શ પછી પોતે બન્ને એક જ જગતમાં વસી રહ્યાં છે એવી પ્રતીતિ ઉભયને થઈ.

પછી એક પણ શબ્દ વિશેષ બોલ્યા વગર, અને બેમાંથી એકે જણે બીજાને અમુક સ્થળે દોરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર, બન્ને જણની અવ્યક્ત મૂંગી અનુમતિથી જ તેઓ, હેસ્ટર જે જગાએથી બહાર નીકળી હતી તે છાયાઘેરી જગાએ પાછાં ગયાં, અને પહેલાં હેસ્ટર ને પર્લ જે લીલોતરીથી છવાએલા ટીંબા પર બેઠાં હતાં ત્યાં જ જઈને બેઠાં. જ્યારે એમનામાં બોલવા જેટલી શુદ્ધિ ને શક્તિ આવી ત્યારે પહેલાં તો બન્ને જણે, કાંઈ સામાન્ય પરિચિત જનો કરે એવી જ વાતો-વાદળાંથી ઘેરાએલું આકાશ ને થોડાક વખતમાં શરૂ થાય એવું લાગતું તોફાન એ વિશે વાતો-કરી અને એકબીજાના આરોગ્યસમાચાર પૂછ્યા. આવી રીતે જે વિષયો પોતાના અંતરના ઝાંડાણમાં ઘોળાઈ રહ્યા હતા તે વિષયો પ્રત્યે તે બન્ને જણ એકદમ નિર્ભયતાપૂર્વક નહિ પણ આસ્તે કદમે સંકાયપૂર્વક જ વળ્યાં. વિધિ અને પરિસ્થિતિને બળે આટલા દીર્ઘકાળ પર્યંત એકબીજાથી તદ્દન અજાણ્યાં હોય એ પ્રમાણે તેમને રહેવું પડેલું હોવાથી, બન્ને જણ પોતાના હૈયાનાં દ્વાર ઉઘાડી શકે અને એમના અંતરના સાચા વિચાર નિખાલસ રીતે હૃદયના ઝાંખરને ઓળંગીને બહાર આવી શકે તે પહેલાં આમ કેટલીક આડીઅવળી અપ્રસ્તુત વાતો કરવાની જરૂર હતી.

થોડીવાર પછી પાદરી હેસ્ટર પ્રાર્થનને એકી ટશે જોઈ રહ્યો.

‘હેસ્ટર,’ તે બોલ્યો, ‘તને શાન્તિ મળી ?’

પોતાની છાતી પર નીચી નજર કરીને તે શીકું હતી.

‘તને મળી ?’ એણે પૂછ્યું.

‘જરાય નહિ—મને તો નિરાશા સિવાય કંઈ જે મળ્યું નથી !
તેણે જવાબ આપ્યો. ‘અને મારા જેવા આદમીને, આવું જીવન
ગુજારી રહેલા મારા જેવા આદમીને બીજી આશા પણ શી રાખવાનું
હોય ? હું જો નાસ્તિક હોત, કશુંયે કરતાં કશી અરેરાટી ન થાય
એવો સદસદવિવેકશૂન્ય હૃદયહીન માણસ હોત, અણુધડ, પાશર્વ
વૃત્તિઓથી ભરેલો બદમાસ હોત, તો મને ક્યારની શાન્તિ મળી ગઈ
હોત. અરે ! તો તો મળવાની વાત જ ક્યાં હતી ? તો તો પછી
મારી શાન્તિ મેં કદી ગુમાવી જ ન હોત ! પણ મારા આત્માનું
સ્વરૂપ જે પ્રકારનું છે તે પ્રકારને લીધે, મારી સહજ પ્રકૃતિને લીધે,
મારામાં મૂળથી જે કંઈ શુભપરિણામી તત્ત્વો હતાં, ઈશ્વર તરફથી
મને જે કંઈ ઉત્તમોત્તમ ગુણો બક્ષિસરૂપે મળેલા હતા, તે સંધ્યા
મને માનસિક યાતના ઉપજાવવાનાં સાધન માત્ર જ બની ગયાં છે.
હૈસ્ટર, અત્યંત દુર્ભાગી પુરુષ છું હું !’

‘પણ તને તો લોકો પૂજે છે,’ હૈસ્ટરે કહ્યું. ‘અને ખરેખર તું
સરસ કામ કરે છે લોકોમાં ! તો પછી એટલાથી તને આશ્વાસન નથી
મળતું ?’

‘એથી તો જિલટો મારી પીડામાં ઉમેરો જ થાય છે, કેવળ
ઉમેરો જ થાય છે મારી વેદનામાં એથી તો !’ કટુ સ્મિત કરીને પાદ-
રીએ જવાબ આપ્યો. ‘અને હું સરસ કામ કરી રહ્યો છું એવું જે
દેખાતું હોય તે ખરું, પણ મને પોતાને તો એ કામમાં જરાય શ્રદ્ધા
નથી ! એ તો કેવળ ભ્રમણા જ હોવી જોઈએ. મારા જેવો બરબાદ
બની ગયેલો જીવ બીજાના જીવનો ઉદ્ધાર કરવા માટે શું કરી
શકવાનો હતો ? અથવા મારા જેવો પતિત જીવ તેમને પવિત્ર કરવા
માટે શું કરી શકવાનો હતો ? અને લોકો મને જે પૂજે છે તેના
સંબંધમાં તો મને એમ થાય છે કે એમ પૂજવાને બદલે તેઓ મારો
ધિક્કાર ને તિસ્કાર કરે તો... સારું ! હું મારા પ્રવચનપીઠ પર બિભો

હોઉ એ વખતે જાણે મારા મુખમાંથી સ્વર્ગીય પ્રકાશ ઝરતો હોય એવી રીતે સેંકડો માણસો મારા મોં સામે તાકીને જોઈ રહેતાં હોય—સત્યની ઊંડી ઇચ્છાપૂર્વક મારા શિષ્યો ને ભકતો મારી સામે એકી દશ જોઈ રહેતાં હોય—અને જાણે કાંઈ અદ્ભુત પયગંબર પોતાનો પેગામ તેમને સુણાવી રહ્યો હોય તેમ તેઓ મારાં વચનોને ચાતકના જેવી તૃપાથી ઝીલી રહેતાં હોય—એ વખતે એમની આવી નિખાલસ સત્યપ્રીતિ અને જિજ્ઞાસા મારે જેવી અને તરત મારા અંતરમાં દષ્ટિ કરું તો, જેને તેઓ આટલા અહોભાવપૂર્વક પૂજી રહ્યા છે એવો જે હું તેવું સાચું પતિત અધમ સ્વરૂપ મારે નિરખવું એને તે હેસ્ટર શું તું આશ્વાસન-જનક વસ્તુ ગણી શકે છે ? મારું બાહ્ય દેખાવતું સ્વરૂપ, અને સાચું આંતરસ્વરૂપ એ બન્ને વચ્ચે કેટલું વિશાળ અંતર રહ્યું છે એ જોઈને તો હું હૃદયની ઊંડી વેદનાપૂર્વક ધણીવાર કડવાશથી ખડખડ હસી પડ્યો છું ! અને એ અંતર દેખીને શયતાન પણ હસ્યા કરે છે !

‘એમ માનવામાં તું તારી જાતને અન્યાય કરી રહ્યો છે,’ હેસ્ટરે ધીરેથી મમતાપૂર્વક કહ્યું. ‘તેં હૃદયના ઊંડાણમાંથી તારા પાપનો અત્યંત દુઃખપૂર્વક પસ્તાવો કર્યો છે. એટલે એ તારું પાપ તો દૂર દૂરના ભૂતકાળની વસ્તુ બની ગયું છે. અને તારું વર્તમાન જીવન તો સાચોસાચ લોકાની દષ્ટિએ લાગે છે એથી એક તલભાર પણ એાધું પવિત્ર નથી. માણસ સત્કાર્યો કરીને એ દ્વારા આમ પશ્ચાત્તાપ કરે તો પછી એવા પશ્ચાત્તાપની કંઈ કિંમત ન હોય શું ? તો પછી એવા પશ્ચાત્તાપથી અને એવા સત્કાર્યપરાયણ જીવનથી તને કેમ ચિત્તશાન્તિ ન મળે ?’

‘ના, હેસ્ટર, ના,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘એમાં સત્ય જેવું સંગીન તત્ત્વ કશુંય નથી ! એ બધું ભાવહીન ઉષ્મારહિત છે, એટલે મને એથી કશો લાભ થાય એવો સંભવ નથી ! તપ તો મેં પુષ્કળ કર્યું છે ! પણ પશ્ચાત્તાપ મેં જરાય કર્યો નથી ! નહિ તો મેં ક્યારનાં આ દંભી પવિત્રનાસૂચક કપડાં ફેંકી દીધાં હોત, અને ક્યામતને દિવસે

સૌ મને જે સ્વરૂપમાં જોવાનાં છે એ જ સ્વરૂપમાં માણસો આગળ હું ખડો થઈ ગયો હોત. સુખી તો તું છે હેસ્ટર, કે આ હિંગજો-ક્રિયો અક્ષર તું જ્યોત તારી છાતી પર ધારણ કરીને ફરે છે ! મારો હિંગજોક્રિયો અક્ષર તો ગુપ્ત રીતે અંદર ને અંદર સળગ્યા કરે છે. સાત સાત વસ્ત્રના દંભ ને છેતરપીંડી પછી મને મારા સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખનાર વ્યક્તિને મળતાં મારા હૃદયને કટલી નિરાંત થાય છે એનો પૂરો ખ્યાલ તને લાગ્યે જ આવશે ! બીજાં બધાં માણસોની પ્રશંસાઓથી થાકીને જેની પાસે જઈને હું અધમમાં અધમ પાપી છું એવું રોજ કબૂલ કરી શકું એવો એક જ મિત્ર જો મારી કને હોત—અથવા મિત્ર નહિ તો એવો મારો કદામાં કદો દુશ્મન જો મારી કને હોત—તો એથી મને લાગે છે કે મારો આત્મા જીવતો રહેત. એટલી અધૂરી અધૂરી સત્યનિષ્ઠા પણ મને બચાવી શકત ! પણ એવા કોઈ સાથીને અભાવે મારું સમસ્ત જીવન કેવળ જૂઠાણાંથી ભરપૂર, સર્વથા શૂન્ય, અને મૃતપ્રાય બની ગયું છે !

હેસ્ટર પ્રાર્થને તેના મોં સામું જોયું, પણ તરત બોલતાં એનો જીવ ચાલ્યો નહિ. છતાં તેને પોતાના અંતરમાં લાંબા વખતથી દબાવી રાખેલી ઊર્મિઓને આટલા બધા આવેશથી વ્યક્ત કરતો દેખીને, પોતે જે વાત કહેવા માટે ખાસ ઈરાદાપૂર્વક આંહીં આવી હતી તે કહેવાની તક તેના આ શબ્દોમાંથી મળી ગઈ. એટલે પોતાના હૃદયના ભીતિના ભાવોને વશ કરીને એ બોલી :

‘તું ઇચ્છે છે તેવો મિત્ર, અત્યારે જ તેં કહ્યું તેમ તારા પાપનો પસ્તાવો કરવા માટે અને સાથે બેસીને વિલાપ કરવા માટે જોઈએ તેવો મિત્ર હું પોતે જ છું, કેમકે તારા એ પાપની હું ભાગીદાર છું !’ એણે કહ્યું. આટલું બોલીને વળી પાછી એ અચકાઈ, પણ પછી વળી ચલ્લ કરીને પોતાને કહેવું હતું તે આખર એણે કહી નાખ્યું. ‘અને તું કહે છે એવો દુશ્મન તો તારી કને લાંબા વખતથી છે. તું ને તે એક જ ધરમાં વસી રહ્યા છે !’

આ શબ્દો સાંભળ્યા કે તરત જ તે ચમકી ગયો, તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો, અને જાણે છાતીમાંથી પોતાના હૈયાને ચીરી નાખવા માગતો હોય એવા જોરથી તે ખેંચવા લાગ્યો.

‘હે ? શું કહે છે તું ?’ તે ચીસ પાડીને બોલી બિઠ્યો. ‘દુશ્મન ! અને તે વળી હું રહું છું એ જ ધરમાં ! એટલે શું ?’

જેનો હેતુ કેવળ દુષ્ટ જ હોઈ શકે એવા માણસના હાથમાં આ કમનસીબ પુરુષને આટલાં બધાં વરસો સુધી રહેવા દેવામાં—અરે ! આટલાં બધાં વરસો શું, એક ક્ષણ પણ રહેવા દેવામાં—પોતે તેને કટલી ભયંકર ઇચ્છા કરી બેઠો છે તેનો હેસ્ટર પ્રાર્થનને હવે પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો. આર્થર ડિન્સડેઈલ જેવા સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ અને આળા અંતરના પુરુષને પોતાના દુશ્મનના સહવાસમાં રહેવું પડે—પછી એ દુશ્મન ગમે તેવો વેશપલટો કરીને રહ્યો હોય છતાં પોતાના દુશ્મનના સહવાસમાં રહેવું પડે—એ એક જ વસ્તુ એના હૃદયના સ્વાસ્થ્યને ખળભળાવવાને માટે પૂરતી હતી. એક એવો સમય હતો કે જ્યારે હેસ્ટર આ ખાખતમાં બહુ વિચાર કે પરવા નહોતી કરતી; અથવા તેને પોતાને જે કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં તેને લીધે એનામાં જે મનુષ્યદ્વેષ આવી ગયેલો હતો તેને લીધે એણે એમ ધારી લીધેલું કે પાદરીની અવસ્થા પોતાના કરતાં સારી છે, અને તેથી એણે તેને એ અવસ્થામાં પડ્યો રહેવા દીધો. પણ થોડા દિવસથી, તે દિવસે પાદરી જાગૃત્ય કરતો હતો તે દિવસથી, તેને માટેનો એનો સધળો અનુકંપાભાવ વિશેષ આર્દ્ર તેમ વિશેષ પ્રબળ બન્યો હતો. રોજ ચિલિંજવર્થ આઠે પહોર તેની સાથે રહેતો હતો એટલે એની દુર્વૃત્તિનું ગુપ્ત ઝેર આ પાદરીની આસપાસના સમસ્ત વાતાવરણને વિષમય બનાવી રહ્યું હતું, અને વળી એ ખારીલો માણસ આ પાદરીના વૈદનો વેશ ધારણ કરીને ફરતો હતો, અને તેથી પાદરીની શારીરિક તેમ માનસિક નિર્બળતાએનો લાભ લઈને તે ધારે તેમ કરી શકે એમ હતું; એટલે આવી બધી જે તકા એ રોજર ચિલિંજવર્થને મળેલ

તેનો તેણે કૂર નિષ્કુર રીતે પોતાનો હેતુ સાધવામાં ઉપયોગ કર્યો હતો એ બાબતમાં પણ હવે હિસ્ટરને કશી શંકા રહી નહોતી. આ બધી તકનો લાભ લઈને તેણે આ દુઃખિયા પુરુષની ચેતનાને અખંડ ઉશ્કેરાટભરી અવસ્થામાં રાખી હતી, અને એ ઉશ્કેરાટની અસર પથ્ય આરોગ્યપ્રદ દુઃખદ્વારા તેના માનસને સ્વસ્થ કરે એવી નહિ, પણ તેને ભ્રષ્ટ્ર ને અસ્તવ્યસ્ત બનાવી મૂકે એવી હતી. આનું પરિણામ, આ ભવમાં ગાંડપણ અને પરભવમાં, ગાંડપણ જેનું પાર્થિવ ઐહિક સ્વરૂપ માત્ર જ છે એવી વિશ્વમાં વસી રહેલા સત્ય શુભ તત્ત્વ તરફની વિમુખતા સિવાય બીજું કશું આવે એવો સંભવ નહોતો.

જે પુરુષને પોતે એક દિવસ ભારે રાગોખ્ખાપૂર્વક ચાહી રહી હતી—અરે, એક દિવસ શા માટે ? સાચી વાત શા માટે ન કહેવી ? અત્યારે પણ જે પુરુષને ભારે રાગોખ્ખાપૂર્વક પોતે ચાહી રહી હતી—તેના પોતે આવા હાલહવાલ કર્યા એમ હિસ્ટરને થયું. એને લાગ્યું કે પોતે રોજર ચિલિંજવર્થને કહી ચૂકી હતી એ પ્રમાણે પોતે જે રસ્તો પસંદ કર્યો હતો તે કરતાં તો પોતે પાદરીના યશ અથવા તો ખુદ તેના જીવનનો પણ ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું હોત તો તે રસ્તો એના કરતાં અનેકગણો વધારે સારો હતો, અને અત્યારે, પોતે પાદરીને આ રીતે જે ભારેમાં ભારે અન્યાય કરેલો તેની એને કબૂલાત કરવાની હતી, પણ એ કબૂલાત કરવાનું કામ એને એટલું બધું આકરું લાગતું હતું કે એ કરતાં તો આંહી જંગલમાં પાંદડાં પર લાંબી ચતીપાટ પડીને આર્થર ડિમ્સડેઈલના ચરણ આમળ જ મરણ પામવામાં એને વિશેષ આનંદ થયો હોત.

‘અરે આર્થર !’ એ બોલી ઊઠી, ‘મને માફ કર ! બીજી બધી બાબતોમાં હું સાચી બનવાને મથી છું ! ભારેમાં ભારે કપરા સંજોગોમાં પણ હું મક્કમ રીતે વળગી રહી શકું અને વળગી રહી છું એવો કાર્ષ્ણિક સહયુગ હોય તો તે સત્ય જ છે. આમાં અપવાદરૂપ પ્રસંગ હોય તો તે એક જ, કે જ્યારે તારું હિત, તારું જીવન, અને

તારો યશ એ બધાનો પ્રશ્ન બોલે થએલો અને એ બધું જોખમમાં આવી પડેલું ત્યારે હું સત્યને વળગી નહિ રહી શકેલી. એ વખતે પછી મેં છેતરપિંડીને સંમતિ આપેલી. પણ સત્યને વળગી રહેવાથી ભલેને મૃત્યુ મળે એમ હોય તોપણ અસત્ય કદી હિતકર નીવડતું જ નથી ! મારી કહેવાની વાત હજી તારાથી નથી સમજી શકાતી ? પેલો કોસો-આ તારો વૈદ-જેને બધા રોજર ચિલિંજવથું કહે છે એ પુરુષ-તો મારો ધણી હતો !”

પાદરી પણાર તો એને અત્યંત ક્રોધથી જોઈ રહ્યો-મૂળ દૈવી સાર્વિક પ્રકૃતિનો હોવા છતાં તેનામાં આવો ક્રોધ ને આવેશ તેના એ ઉચ્ચ, વિશુદ્ધ, અને કામળ ગુણોની સાથે વિવિધરૂપે ભળેલો હતો, એ ક્રોધ જ એની પ્રકૃતિમાંનો શાયતાની અંશ હતો, અને એ ક્રોધ દ્વારા જ શાયતાન એના ઉચ્ચ અંશો પર વિજય મેળવવાની આશા રાખી રહ્યો હતો. એટલે એ ક્ષણે તેણે જે ગુસ્સાભરેલ ચહેરો કર્યો તેથી વધુ ભયંકર આવેશભર્યો ચહેરો હેસ્ટરે તો જિન્દગીમાં કદી પણ જોયો નહોતો. જે અલ્પ સમય સુધી તેનો આ દારુણ બાળી મૂકે એવો ક્રોધ ટકી રહ્યો, તેટલી મુદત તો એ ક્રોધે તેના સમસ્ત ચહેરાને પલટાવી નાખ્યો. પણ દુઃખ વેડી વેડીને એનું ચારિત્ર્યબળ એટલું બધું ક્ષીણ થઈ ગયું હતું કે એની પ્રકૃતિની અંદરનાં નિકૃષ્ટ બળો પણ લાંબા વખત સુધી ટકકર ઝીલી શકે એવું રહ્યું નહોતું. એટલે આખરે તે જમીન પર ઢળી પડ્યો, અને પોતાનો ચહેરો પોતાના હાથથી તેણે ઢાંકી દીધો.

‘મારે એ વાત સમજવી જોઈતી હતી,’ તે ગણગણ્યો. ‘અને હું સમજી પણ ગએલો એ. એ માણસને મેં પહેલી વાર જોએલો તે ક્ષણે જ મારું હૃદય તેનાથી પાછું હટી ગયેલું અને પછી પણ જ્યારે જ્યારે હું એને જોતો ત્યારે ત્યારે મને તેનો ચહેરો અળખામણો જ લાગતો, એટલે મારા આ કુદરતી અણગમાએ જ એ ગુપ્ત વાત શું પ્રકટ નહોતી કરી દીધી ? અને છતાં મેં તેને કેમ યથાર્થ સ્વરૂપમાં પિજાન્યો નહિ ? અરે હેસ્ટર પ્રાર્મન ! આ વસ્તુની ભયંકરતાનો તને

કંઈ ખ્યાલ જ નથી ! અપરાધી અને માંદા માણસનું હૃદય, જે મનુષ્ય એની યાતનાઓથી ખુશ થતો હોય અને એને રિઆવીને રાચતો હોય તે જ મનુષ્ય આગળ ખુલ્લું કરવામાં આવે એ વસ્તુમાં ફટલી ભયંકર વિરૂપતા રહેલી છે—કેવો સુરુચિભંગ રહેલો છે—અને એ વસ્તુ ફટલી બધી લજ્જાસ્પદ છે ! બાઈ ! આ બધું થયું તે તારા વાંકને લીધે ! તારી જવાબદારી રહેલી છે આ બધામાં ! એટલે તને હું માફ નહિ કરી શકું !

એટલે હેસ્ટરે એકાએક બીણુ મૃદુતા બતાવીને પોતાના હાથ તેની આસપાસ વીંટળાવી દીધા અને તેનું માથું પોતાની છાતી સરસું ચાંપી દીધું, પછી એમ કરતાં તેના ગાલ પોતાના હિંગળોક્રિયા અક્ષર પર આવી ગયા તેની પણ એણે કશી પરવા રાખી નહિ. હેસ્ટરની બાથમાંથી છૂટવા તેણે ઇચ્છા તો ધણી કરી, પણ છૂટવાની તેની સધળી મથામણ નકામી ગઈ. કમકે ફરી વળી તે પાછો કડક ચહેરો કરી પોતાની સામે જુએ એની હેસ્ટરને બીક હતી, અને તેથી હેસ્ટર તેને પોતાની બાથમાંથી છૂટવા દેતી નહોતી. આખી દુનિયા એને કડક નજરે જોઈ રહી હતી—લાંબાં લાંબાં સાત સાત વરસો સુધી આખી દુનિયા આ એકાકી સ્ત્રીને કડક નજરે જોઈ રહી હતી—છતાં એ બધું એણે સાંખી લીધું હતું અને એક પણ વાર પોતાની દૃઢ વિવાદભરી આંખો દુનિયા આગળથી એણે ખેંચી લીધી નહોતી. પણ આ શીકા, દુઃખ, પાપી, અને દુઃખથી જર્જરિત બની ગયેલા પુરુષની કડક નજર હેસ્ટર સાંખી શકે એમ નહોતી—એવી નજર પોતાના પર પડ્યા પછી એનું જીવન ટકી શકે એમ નહોતું.

‘બોલ, હવે મને માફી આપીશ ?’ એણે ફરીફરીને પૂછ્યા કર્યું. ‘મારા સામે કડક નજરે નહિ જો ને હવે ? માફ કરીશને ?’

‘હેસ્ટર, તને હું માફ કરું છું,’ વિવાદની બાંડી ખીણમાંથી ઘેરો અવાજ કાઢતો, છતાં હવે કશા પણ રોષ વગર, આખરે પાદરી બોલ્યો. ‘હું તને હવે મોકળા મનથી માફ કરું છું. અને ભગવાન

આપણને બન્નેને માફ કરે ! હેસ્ટર, આપણે કંઈ આ જગતમાં સૌથી અધમ પાપાચારીઓ નથી, મારા જેવા પતિત ધર્મગુરુથી જે વિશેષ પતિત અને પાપી એવો માણસ પણ જગતમાં છે ખરો ! એ ડાસાએ જે વેર લીધું છે તે મારા પાપ કરતાં પણ વિશેષ અધમ છે, કેમકે જરા પણ અરેરાટી વગર તેણે એક માનવહૃદયની પવિત્રતાનો ભંગ-નિષ્કૂર રીતે ભંગ-કર્યો છે. હેસ્ટર, તં ને મેં એવું અધમ કામ કદી નથી કર્યું !’

‘ના, કદી નહિ,’ એ ધીરે અવાજે બોલી, ‘આપણે જે કરેલું તેમાં તો એક જાતની પવિત્રતા રહેલી હતી. એ પવિત્રતા આપણે અનુભવેલી પણ ખરી. આપણે પરસ્પર એ પવિત્રતાની વાત પણ કરેલી. કેમ, તું ભૂલી ગયો એ ?’

‘યુપ યુપ, હેસ્ટર !’ જમીન પરથી ઊભા થતાં થતાં આર્થર ડિન્સડેઈલે કહ્યું. ‘ના, હું નથી ભૂલી ગયો એ !’

એ બન્ને જણ એક બીજાનો હાથ પકડી રાખીને એ ઝાડના ટૂંક આગળ પડખોપડખ બેઠાં. જીવનમાં આવી વિષાદભરી પળ એમણે કદી અનુભવી નહોતી. એમની સમસ્ત જીવનસરણી લાંબા વખતથી આ એક જ બિન્દુ ભરૂં એમને ઘસડી રહી હતી અને એ બિન્દુની નજીક આવતાં આવતાં સતત રીતે ઘેરી બની રહી હતી-અને છતાં આવી વિષાદભરી ક્ષણમાં પણ એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ રહેલું હતું કે તેનો આસ્વાદ લેવાનું, એક, પછી બીજી, પછી ત્રીજી, એમ અનેક પળોમાં એ એક પળને લંબાવ્યા કરવાનું, તેમને મન થયું. એમની આસપાસ આવી રહેલું જંગલ અંધકારથી છવાઈ ગયું હતું, અને તેમાં સૂસવતા વાયરાને લીધે ચીસો પાડી રહ્યું હતું. એમના માથા પર ઝૂકી રહેલી ડાળીઓ સખત રીતે ઊછળ્યા કરતી હતી, અને એક ભારેખમ ખખડધજ વૃક્ષ, જાણે પોતાની તળે જમીન પર બેઠેલ એ સ્ત્રીપુરુષના જોડાની ગમગીનીભરી કથા કહી રહ્યું હોય, અથવા ભવિષ્યમાં એમના જીવનમાં જે અનિષ્ટ

પ્રસંગે આવવાના હતા તેની આગાહી કરી સ્થુ હોય એમ, બીજા વક્ષ આગળ દુઃખભર્યો અવાજ કરવા લાગ્યું હતું.

અને છતાં એ બન્ને જણ એમ ને એમ બેસી રહ્યાં. નગરમાં પાછાં જાય તો ત્યાં હિસ્ટર પ્રાર્થનને પોતાના ક્ષત્રકચિહ્નનો બોજો ફરી પાછો ઉપાડી લેવો પડે એમ હતો અને પાદરીને પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો પોકળા દંભ ફરી પાછો ધારણ કરવો પડે એમ હતો, એટલે એ નગર ભણીનો રસ્તો એમને શૂન્ય નીરસ લાગતો હતો. તેથી એ બન્ને જણ વળી પળવાર ત્યાં થોભી ગયાં. આ ઘેરા જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણ જેટલો મીઠો ને મૂલ્યવાન તો ઝગમગતો સોનેરી સૂર્યપ્રકાશ પણ એમને જિંદગીમાં કદી લાગ્યો નહોતો. આંહી કાંઈ પ્રેક્ષક હોય તો તે આ પાદરી એક જ હતો, અને તેથી આ પતિત સ્ત્રીની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર આંહી એને બાળી શકે એમ હતું નહિ. એ જ રીતે આર્થર હિમ્સડેઈલને પણ બેનારી એ એક જ હતી, અને તેથી ઈશ્વર અને માનવજાતિ સમક્ષ સદા યે દંભ આચર્યા કરતો એ પુરુષ, બીજો કયાં યે નહિ તો એક આંહી તો પળવાર સત્યનિષ્ઠ બની શકે એમ હતું ! અને તેથી આ જંગલનું ગમગીન વાતાવરણ પણ એમને બન્નેને ગમી ગયું હતું અને આંહીથી ઊભાં થવાનું તેથી જ એમને મન નહોતું થતું.

પણ ત્યાં એકાએક કાંઈક વિચાર તેના મનમાં આવ્યો એટલે તે એકદમ ઝમ્કી ઊઠ્યો.

‘હિસ્ટર,’ તે બોલી ઊઠ્યો, ‘આ વળી એક નવી આપદા ઊભી થઈ ! તું એનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દેવાની એ વાત રોજર ચિલિંગવર્થ જાણે છે, તો પછી આપણી ગુપ્ત વાત હવે કંઈ એ છાની રાખશે ? હવે એ જે વેર આપણા પર લેવાનો તે કંઈ જાતનું હશે ?’

‘એની પ્રકૃતિમાં વિલક્ષણ પ્રકારની ગહનતા રહેલી છે,’ હિસ્ટરે ઊંડો

વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું, ‘અને એ ગહનતા ગુપ્ત રીતે વેર લેવાની એની અત્યાર સુધીની રીતોથી એનામાં ૩૬ થઈ ગઈ છે. એટલે એ આપણી ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરી દે એવું મને તો લાગતું નથી. અલબત્ત, પોતાની એ અધમ અને ગુપ્ત વૈરવૃત્તિ તૃપ્ત કરવાને માટે એ કાઈ બીજો રસ્તો તો બેશક લેવાનો જ.’

‘અને મારે—મારે હવે એ ભયંકર દુશ્મનની સાથે એક જ મકાનમાં કેવી રીતે રહેવું?’ જાણે અંદર પેસી જતો હોય એવી રીતે સંક્રાચાર્ધને, અને પોતાની છાતી પર આવેશપૂર્વક હાથ દબાવીને—એવી રીતે છાતી પર હાથ દબાવાવો એ એને માટે હવે કેવળ કુદરતી જોવું બની ગયું હતું—આર્થર ડિમ્સડેઈલ બોલી બીઠ્યો. ‘મારા વતી તું આ વાતનો વિચાર કર, હેસ્ટર! તું મારા કરતાં મજબૂત મનની છે. તો મારા વતી આ વાતનો તું નિર્ણય કર!’

‘તારે હવે એ માણસ બેગું રહેવું જ નહિ!’ હેસ્ટરે ધીરથી પણ દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું. ‘એની કૂડી નજર નીચે તારું હૈયું જરાવાર પણ રહેવું જ ન જોઈએ હવે!’

‘હા, એની નજર તબે રહેવું એ મરવા કરતાં પણ નપાવટ છે,’ પાદરીએ કહ્યું. ‘પણ તો પછી એની લપમાંથી છૂટવું શી રીતે? એ સિવાય બીજો કયો રસ્તો મારી પાસે રહ્યો પણ છે? મારે શું આંહી તેં એ પુરુષનું સાચું સ્વરૂપ મારી આગળ થોડીવાર પહેલાં પ્રકટ કર્યું’ એ વખતે આ સૂકલ પાંદડાં પર હું ઢળી પડ્યો હતો તેમ આંહી ને આંહી જ પડી રહેવું? મારે શું આંહી ને આંહી જ ઢગલો થઈ ને પડવું ને મરી જવું?’

‘અરેરે, તારી તે કટલી બધી દુર્દશા થઈ ગઈ છે!’ આંસુથી છલકાતી આંખે હેસ્ટરે કહ્યું, ‘શું તું કેવળ નિર્બળતાને જ વશ થઈને મરી જઈશ? એ સિવાય તો મરવાનું બીજું કશું કારણ નથી.’

‘સગવાનનો શાપ મારી પાછળ પડ્યો છે,’ અંતરના ડંખથી.

રિખાતા એ પાપભીરુ ધર્મગુરુએ ઉત્તર આપ્યો. ‘અને ભગવાનના શાપ સામે ટક્કર ઝીલવાની મારામાં તાકાત નથી.’

‘પણ તું જો ભગવાનની દયાનો લાભ લેવા જોટલી શક્તિ બતાવે,’ હેસ્ટરે કહ્યું, ‘તો ભગવાન તો તારા પર દયા પણ બતાવશે.’

‘મારા વતી તું મજબૂત થા,’ તેણે કહ્યું. ‘અને મારે શું કરવું તેની મને સલાહ આપ.’

‘ત્યારે શું આખી દુનિયા આંહીં આટલામાં જ આવી ગઈ છે?’ હેસ્ટર એકદમ બોલી ઊઠી. આ શબ્દો બોલતી વખતે એણે પોતાની ઊંડી આંખ પાદરીની આંખ પર જડી રાખી, અને એ દષ્ટિપાત દ્વારા, પોતાની જાતને ટદાર રાખવા જોટલું પણ બળ નહોતું એવા ક્ષીણ ને છિન્નલિન્ન બની ગયેલા એ પાદરીના અંતર પર સહજ રીતે લોહયુગ્મકના જેવી અદ્ભુત અસર કરી, ‘શું આખું વિશ્વ એક પેલા શહેરમાં જ સમાઈ ગયું છે? એ શહેર તો હજી થોડા જ વખત પર આપણે આ આંહીં જ જંગલમાં બેઠાં છીએ તેના જેવું જ વેરાન અને સૂકલ પાંદડાંથી છવાયેલી ભૂમિ માત્ર હતું. પેલી વનવાટ આંહીંથી ક્યાં જાય છે? તું કહે છે કે એ શહેર તરફ પાછી જાય છે. હા, શહેર તરફ પાછી તો જાય છે જ પણ એ શહેરથી આગળ પણ જાય છે. એ ત્યાંથી એથી પણ ઊંડાણમાં વધુ ને વધુ ગીચ વનપ્રદેશમાં જાય છે, એ પ્રદેશમાં તે ડગલે ડગલે અસ્પષ્ટ થતી જાય છે, અને તે એટલે સુધી કે આંહીંથી થોડા માર્ગલ દૂર એવો પ્રદેશ આવે છે કે જ્યાંની પીળાં પાંદડાંની ભરપૂર ભૂમિમાં ગોરા લોકાનું નામનિશાન પણ જડતું નથી. ત્યાં જ તો તું સાવ મુક્ત છે ! એટલી ટૂંકી મુસાફરીથી જ્યાં તું અત્યંત દુઃખ પામી રહ્યો છે એવા જગતમાંથી નીકળી જ્યાં તું હજી પણ સુખી થઈ શકે એવા જગતમાં જઈ પહોંચીશ ! શું આ બધા નિઃસીમ જંગલની અંદર તને રોજર ચિલિંજવર્થની દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રાખે એવો એક પણ ગીચ ભાગ નથી?’

‘હા, હેસ્ટર, છે, પણ તે ફવળ ખરી પડેલાં પાંદડાં નીચેનો જ ભાગ છે,’ પાદરીએ વિષાદભર્યું સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યો.

‘તો પછી નિઃસીમ સાગરનો વિશાળ જળમાર્ગ એ રહ્યો !’ હેસ્ટરે પોતાનું કથન ચાલુ રાખ્યું. ‘એ જળમાર્ગે તું આંહીં આવ્યો હતો. અને તારી મરણ હોય તો એ જ જળમાર્ગ તને આંહીંથી પાછો લઈ જશે. આપણા અસલ વતનમાં, પછી એ વતનના કોઈ નાનકડા ગામમાં કે વિશાળ લંડનનગરીમાં—અથવા ખીજે ક્યાંય નહિ તો ચોક્કસ, જર્મની, ફ્રાન્સ, કે રમણીય ઈટાલીમાં તો—જરૂર તું આ માણસને ખબર પણ ન પડે અને તેની સત્તા પણ ન ચાલે એવા સ્થાને પહોંચી જઈશ. અને તારે આ બધાં ગોલાદી હૃદયનાં માણસો અને એમનાં ૩૬ જડ મંત્રીઓની એટલી બધી શા માટે દરકાર રાખવી જોઈએ ? એ લોકોએ તારા હૃદયના ઉચ્ચ અંશોને અને દૈવી સંપત્તિને બહુ દહાડા સુધી બંદીવાન રાખ્યાં ! હવે વંચારે વખત બંદી-ખાનામાં રહેવાની જરૂર નથી !’

‘એ બને નહિ !’ જાણે કોઈ સ્વપ્નું સાચું પડતું જોવાને કોઈએ તેને ગોલાઓ હોય એવી રીતે હેસ્ટરના શબ્દો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને પછી પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘આંહીંથી જવાની મારામાં તાકાત નથી. દુઃખી ને પાપી તો હું છું જ, છતાં વિશ્વંભરે મને જે વર્તુલમાં મૂક્યો છે ત્યાં જ રહીને મારું લૌકિક જીવન જેમ તેમ પૂરું કરવા સિવાય ખીજે કશો વિચાર મને કદી આવ્યો નથી. મારો પોતાનો આત્મા તો પતિત છે, છતાં ખીજા માનવ આત્માઓના શ્રેય અર્થે મારાથી જે કંઈ થઈ શકે તે હજી કરવાની મારી ઇચ્છા છે. જોકે ચોક્કસ તરીકે હું બેવફા નીવડ્યો છું, અને તેથી મારો આ ગમગીનીભર્યો પહેરો પૂરો થયે મને બદનામી ને મરણ સિવાય ખીજે કશો બદલો મળવાનો નથી એ ચોક્કસ છે, છતાં મને ચોક્કસપહેરા માટે જે જગાએ મૂકવામાં આવ્યો છે તે જગા છોડી જવાની મારામાં હિંમત નથી !’

‘આ સાત વરસનાં દુઃખોના બોજ નીચે તું ચગદાર્થ ગયો છે.’
 પોતામાં જે જોમ હતું તે જોમ વડે તેનામાં ઉત્સાહસંચાર કરવાનો
 મક્કમ નિશ્ચય કરીને હેસ્ટરે કહ્યું. ‘પણ એ બધો દુઃખનો બોજો
 તારે તારી પાછળ મૂકીને આંહીથી ચાલ્યા જવાનું છે ! તું જંગલમાં
 થઈને તારો માર્ગ કાપતો હોઈશ એ વખતે કંઈ એ બોજો તને
 વળગવાનો નથી; અથવા જમીનરસ્તે એ જંગલપ્રદેશમાં જવાને બદલે
 તારે સમુદ્ર ઓળંગીને દરિયાર્થ રસ્તે જવું હશે તો ત્યાં પણ
 એ બોજો કંઈ તારા વહાણમાં આવીને પડવાનો નથી. એટલે
 આ બધી બરબાદી ને વિનાશ તું તારે જ્યાં એ બનેલ છે
 ત્યાં જ રહેવા દે. એની સાથે કશી લપછપમાં પડ જ નહિ ! અને
 સાવ એકડે એકથી બધું નવું શરૂ કરી દે ! આ એક અખતરો નિષ્કળ
 ગયો એટલે શું બીજી બધી શક્યતા ખલાસ થઈ ચૂકી ? જરા ય નહિ !
 ભવિષ્યમાં બીજા અનેક પ્રયોગો અને સફળતાઓને માટે હજી પુષ્કળ
 અવકાશ છે ! હજી સુખ ભોગવી શકાય એમ છે ! હજી કલ્યાણ કરી
 શકાય એમ છે ! એટલે તારા આ જૂઠા દંબી જીવનને સ્થાને નવા
 સાચા જીવનની સ્થાપના કર. જે તારો આત્મા સંમત થતો હોય તે
 આ રક્તવર્ણી લોકોનો ઉપદેશક ને આચાર્ય બન ! અથવા તારી
 પ્રકૃતિને વધુ અનુકૂળ છે તે વિદ્યાસેવાનું કામ કર ! સંસ્કારી જગતના
 સૌથી શાણા અને નામાંકિત પુરુષોની વચ્ચે વસીને તું પંડિત અને
 પ્રાર પુરુષનું જીવન ગાળ ! ધર્મોપદેશક થા ! લેખક થા ! કાર્યકર્તા
 થા ! એક આંહો પડ્યા રહીને મરી જવા સિવાય બીજું જે ગમે તે
 કર ! આ આર્થર ડિમ્સડેઈલ એવું નામ તજી દે, અને જરા પણ બીતિકે
 શરમ વગર તું ધારણ કરી શકે એવું બીજું કાંઈ ઉચ્ચ નામ તારી પસંદગી
 પ્રમાણે સ્વીકારી લે ! જે યાતનાઓએ તારું જીવન આટલું બધું કારી
 ખાધું છે, જેણે તારી ધન્યશક્તિ અને કાર્યશક્તિને આટલી મંદ
 બનાવી દીધી છે, અને જે તારામાં પશ્ચાત્તાપ કરવાની પણ તાકાત
 રહેવા દે એમ નથી એવી યાતનાઓ જ્યાં તારે ભોગવી પડતી હોય

ત્યાં એક પણ દિવસ તારે શા માટે પડ્યું રહેવું ? માટે થા ઊભો અને ઊપડી જ એકદમ આંહીથી !

‘અરે હેસ્ટર !’ આર્થર ડિમ્સડેઈલ બોલી ઊઠ્યો. હેસ્ટરના પ્રોત્સાહક શબ્દો સાંભળીને તેની આંખમાં ઉત્સાહનું તરલ તેજ એક પળવાર ચમકીને પાછું તરત અદૃશ્ય થઈ ગયું, ‘જેના ઘૂંટણ પોતાની કાયાના ભાર નીચે કંપી રહ્યા હોય અને તૂટું તૂટું થતા હોય એવા માણસને તું તો શરત દોડવાનું કહી રહી છે આ ! મારે તો આંહી જ મરી જવાનું છે ! પેલા વિશાળ, અગ્નિપ્રવાહ, અને મુશ્કેલી ભરેલા જગતમાં સાવ એકલા જવાનું સાહસ કરવાની તાકાત કે હિંમત મારામાં તો નથી રહી !’

ખંડિયેર બની ગયેલા આત્માની નિરાશાનો એ છેલ્લો સૂર હતો. આંહીં કરતાં વધુ સુખની જે તક તેને મળી રહેલી લાગતી હતી તે ઝીલી લેવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

પોતે હમણાં કહ્યું તેમાંના અમુક શબ્દ તેણે ફરીથી ઉચ્ચાર્યા.

‘સાવ એકલા જવાની મારામાં હિંમત જ નથી, હેસ્ટર !’

‘પણ તારે સાવ એકલા જવાનું જ નથી !’ બાહુ જ ધીમા અવાજે એ બોલી.

અને એટલું બોલી એમાં બધું આવી ગયું.

પ્રકાશનો ધોધ

જે વાત કહેવાની પોતામાં હિંમત નહિ હોવાથી પાતે જેનું ક્વળ આશું સૂચન જ કર્યું હતું તે બેવડક બોલવાની હેસ્ટરની હિંમત બેઠને આર્થર હિંસરેલે એનું મોં આશા ને આનંદથી ચમકતી દૃષ્ટિએ બેઠે રહ્યો. તેની આંખમાં એ વખતે આમ આશા ને આનંદ ચમકી રહ્યાં હતાં, છતાં સાથે સાથે તેમાં બીતિ પણ ભળેલી હતી, અને પાતે જેનું આશું સૂચન જ કરી શકે તે વાત હેસ્ટરને આવી બેવડક રીતે બોલતી સાંભળીને એની આવી નીડરતા અને બહાદુરીથી એને એક પ્રકારનો ત્રાસ અને કમકમાટ પણ થયો હતો. પણ હેસ્ટરના ચિત્તમાં સહજ હિંમત અને કાર્યશક્તિ રહેલી હતી, અને તેમાં વળી એ લાંબા વખત સુધી સમાજથી ક્વળ બુદ્ધિ જ નહિ પણ બલિષ્ઠત બનીને રહેલી હતી, એટલે આ પાત્રીને સ્વપ્ને ચ ખ્યાલ ન આવી શકે એટલા ઉદ્દામ વિચારસ્વાતંત્ર્યથી એ ટવાઈ ગઈ હતી. જે જંગલના ધૂંધળા પાતાવરણમાં બેસીને અત્યારે તે બન્ને જણ વાતો કરી રહ્યાં હતાં અને પોતાના ભાવિ જીવનક્રમનો વિચાર તથા નિશ્ચય કરી રહ્યાં હતાં તે જંગલના જેવા જ વિશાળ, જટિલ, સંકુલ, ઘેરા, અને નિરંકુશ નીતિજગતમાં, કશાપણ નિયમ કે માર્ગદર્શન વગર એ ભટકી હતી. જંગલી રેડ મનિયનો પોતાના વનપ્રદેશોમાં જેટલી સ્વચ્છંદી અને નિરંકુશ રીતે ભટક્યા કરે, એટલી જ સ્વચ્છંદી અને

નિરંકુશ રીતે આ હેસ્ટર વેરાન રણપ્રદેશમાં ભટક્યા કરતી હતી, અને તેથી એવો વેરાન રણપ્રદેશ જ બળે કે એનાં બુદ્ધિહૃદયનું નિવાસસ્થાન બની ગયો હતો. વરસોથી એ માનવસંસ્થાઓ તેમ ધર્માચાર્યો તથા ધારાશાસ્ત્રીઓએ સ્થાપેલા સધળા નિયમો, સંપ્રદાયો, રૂઢિઓ આદિ તરફ આવા વિદેશી કે વિરોધીના જેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયા કરતી હતી, અને જેમ કાર્લ રૅડ ઇન્ડિયનને સુધરેલી દુનિયાના ધર્મગુરુ કે ન્યાયાધીશ, ફોર્ટેલીનો માંચડો, ફાંસીનું લાકડું, ગૃહજીવન, કે ધર્મસંસ્થા પ્રત્યે જરા યે આદરભાવ ન હોય તેમ એને પણ આ બધી વસ્તુઓ તેમ સંસ્થાઓ પ્રત્યે કશો યે આદરભાવ રહ્યો નહોતો, અને તેથી એ રૅડ ઇન્ડિયનના જેટલી જ બેપરવાઈથી આ બધી વસ્તુઓ અને સંસ્થાઓની એ ટીકા કર્યા કરતી હતી અને દોષો કાઢ્યા કરતી હતી. જીવનમાં એના જે હાલહવાલ થયા હતા, અને જે પરિસ્થિતિમાં એ મુકાઈ હતી તે સધળાનું વલણ એને મુક્ત ને નિરંકુશ બનાવવા તરફ જ રહ્યું હતું. એનો હિંગજોડિયો અક્ષર બળે કે બીજી કાઈ પણ સ્ત્રી ત્યાં જવાની કદી પણ હિંમત ન કરી શકે એવા પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરવાના એના પરવાના રૂપ બની ગયો હતો. ફોર્ટેલી, નિરાશા, અને એકલતા. આ એના શિક્ષકો બન્યા હતા—નિરંકુશ નિષ્કુર શિક્ષકો બન્યા હતા. અને આ શિક્ષકોએ એને નીડર મકકમ બનાવી હતી, તે સાથે સાથે આ બધા શિક્ષકોએ એને ઘણું ઘણું વિધું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું.

ત્યારે બીજી બાજુએ પાદરીએ જેકે એક સર્વજનમાન્ય નિયમનો ભયંકર રીતે ભંગ કર્યો હતો, જતાં એ પ્રસંગ એના જીવનમાં કેવળ અપવાદરૂપ ગણાય એવો નિરાજો હતો, બાકી સમસ્ત જીવનમાં સર્વજનમાન્ય નિયમોની મર્યાદાનો ભંગ કરવાને તેને પ્રેરે એવો અનુભવ તેને કદી થયો જ નહોતો. જે એક પ્રસંગે તેને હાથે સર્વજનમાન્ય નિયમનો ભંગ થઈ ગયો હતો તે પણ તેણે બળેથી બૂઝીને ધરાદાપૂર્વક કરેલું પાપ નહોતું, અથવા કાઈ સુવિચારિત જીવનસિદ્ધાન્તના

અનુસરણરૂપે એ દુરાચરણ તેણે કર્યું ન હતું, પણ એ તો કેવળ કાર્મક કમલાગી પણે રાગાવેશને વશ બની જવાથી થઈ ગયેલું રાજન માત્ર હતું. એ દુર્ભાગી પ્રસંગ બની ગયા પછી તે કેવળ પોતાનાં કાર્યોનું કે આચરણનું જ નહિ—કેમકે કાર્યો કે આચરણને સુવ્યવસ્થિત અને સુનિયમિત રાખવાં એ તો પ્રમાણમાં બહુ સહેલી વાત હતી—પણ હૃદયમાં ઊઠતી એકેએક આજ્ઞામાં આછી ઊર્મિનું તેમ એકેએક વિચારનું લગભગ વિકૃત ગણાય એટલી બધી ખંત અને બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો અને એ બધા પર સતત રીતે કડક ચોક્કી રાખ્યા કરતો હતો. તે ધંધે પાદરી હતો, અને પાદરીનું સ્થાન એ દિવસોમાં સમાજના શિખરભાગે હોવાથી એ સમાજના નિયમો, સિદ્ધાંતો, અને રાગદ્વેષો ને પૂર્વગ્રહોથી પણ તે બીજા કાર્મક પણ ધંધાદારી કરતાં વિશેષ જડઝાએલો હતો. તે ધર્મગુરુ હતો તેથી સમાજવ્યવસ્થાનું પોલાદી ચોકડું તેને ચારે બાજુથી જરાય ચસાય નહિ એવી સજડ રીતે રૂંધી રહ્યું હતું. તેણે જીવનમાં એક વાર પાપ કર્યું હતું તે ખરું, છતાં એ પાપનો વણરુઝાએલો વણ સદાયે સગ-કયા કરતો હતો તેથી તેનું અંતર બીજા પાપીઓની જેમ બહેરું કે નહોર ન બની જતાં અગાઉના જેટલું સચેત અને અત્યંત પીડા કર્યા કરે એવું આણું રહ્યું હતું. એટલે જીવનમાં એક વાર પાપ કરવાથી તો તેણે કદી પણ પાપ કર્યું ન હોત તેના કરતાં પણ નીતિનિયમોનું પાલન કરવાનું અને સદાચારની મર્યાદામાં જ પુરાઈ રહેવાનું તેને વિશેષ બળ અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં. દૂધથી દાઝેલો છાશ પણ ફૂંકીને પીએ તેની પેઠે એક વાર અકસ્માત્ પાપ થઈ ગયેલું તેથી, હવે તો આખી જિંદગીભર કદી પણ પાપને ઓછાંયે પણ ન જાય એવી તેની સ્થિતિ સદાચારની દૃષ્ટિએ સુરક્ષિત બની ગઈ હતી.

આમ આપણને જાણે છે કે હિસ્ટર પ્રાર્થના સંબંધમાં તો સમાજબલિષ્કાર અને જાહેર ફજેતીનાં સાત વરસનો સમસ્ત ગાળો જાણે કે આ અત્યારની પણ માટે એને સુસજ્જ બનાવવાની કેવળ તાલીમ-

રૂપજ બન્યો હતો, ત્યારે આર્થર હિમ્સડેઈલની સ્થિતિ ક્વી હતી ? એના જેવો માણસ જે એક વાર ફરીથી પતન પામે તો તેના એ ગુનાના અચાવમાં કઈ દલીલ કરી શકાય એવું હતું ? એક પણ નહિ; સિવાય કે તે એમ કહે કે લાંબા વખતની આત્યંતિક વેદનાથી પોતે હારી ગયો હતો; પોતાને જે પશ્ચાત્તાપ અને ગ્લાનિ થતાં હતાં તે પશ્ચાત્તાપ અને ગ્લાનિથી જ પોતાનું ચિત્ત ગૂંચવાર્ત ગયું હતું અને ધૂમાટ્ટ બની ગયું હતું; એક બાબત એ સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ ગુનેગારના રૂપમાં આંહીથી નાસી છૂટવાની વાત હતી તો બીજી બાબત એ આંહી રહીને જૂદા દંભી પુરુષની પેઠે જીવન ગાળવાની વાત હતી, અને આ બેમાંથી કઈ બાબતની પસંદગી કરવી તે પોતાની સદસહવિવેકશક્તિને માટે કપરી વસ્તુ થઈ પડી હતી; આંહી રહે તો પોતાને માથે મરણ, જાહેર ફજેતી, અને પોતાના દુશ્મનના અકળ કાવાદાવાનાં જેખમે ઝૂમી રહ્યાં હતાં; અને છેવટની વસ્તુ એ કે, આંહીથી નાસી જાય તો પોતે આંહી જે દુઃખથી દુખાઈ ગયેલું જીવન ગાળતો હતો તેને બદલે પોતાના જેવા ક્ષીણ, રોગી, દુર્ભાગી, લાચાર જીવનયાત્રાળુના સૂકા વેરાન જીવન-માર્ગમાં માનવસ્નેહ અને સમભાવની, આંહીના કરતાં કાંઈ નવા જ અને સાચા જીવનની ઝાંખી કરવાની આશા રહેલી હતી. આવી દલીલ સિવાય પોતાના ગુનાના અચાવમાં એ બીજું કશું કહી શકે એવું નહોતું. પણ આવી દલીલથી તેને શો લાભ થવાનો હતો ? આવી લૂલી દલીલ તેના આ મહાભયકંર ગુનાનો શી રીતે અચાવ કરી શકે એમ હતું ? એટલે કાંઈને કડક અને ગ્લાનિમય લાગે છતાં સત્ય સિદ્ધાન્ત આંહી જણાવી દેવો જોઈએ કે કાંઈ પણ માનવ આત્મામાં જે પાપ કે દુરાચારે એક પણ વાર જરા સરખું પણ ગામડું કદી પાડ્યું હોય, તો આ ભવમાં તો એ ગામડું કદી પણ પૂરી શકાતું જ નથી. બહુ બહુ તો એ ગામડાની માણસ ચોકી કરી શકે; એમાં થઈને કાંઈ દુશ્મન પોતાના આત્મદુર્ગમાં એ રસ્તે થઈને પેસી ન જાય અથવા તે જે એક રસ્તે સફળ થયેલો હતો તે સિવાય આક્રમણ કરવાનો કાંઈ બીજો રસ્તો કે કાંઈ બીજું સ્થાન શોધી કાઢીને પોતાના પર તૂટી ન

પડે એટલી સંભાળ રાખી શકે. પણ દીવાલમાં એક વાર ગાખડું પડ્યું તે તો એમનું એમ જ રહેવાનું અને પોતે એક વાર વિજયનો આસ્વાદ લીધેલો એટલે એવો વિજય ફરી ખીજ વાર માણવાની ઈચ્છાથી દુસ્મન એ ગાખડા પાસે હમેશાં ચોરપગલે આંટા માર્યા જ કરવાનો અને ફરી વળી સફળતાપૂર્વક છાપો મારવાની તક સદા ય શોધ્યા જ કરવાનો.

હિસ્ટરીની સૂચના સાંભળીને પાદરીના મનમાં કંઈ મંથન થયું હોય તોપણ તે વર્ણવવાની આંહી કંઈ જરૂર નથી. આંહી તો એટલું જ જણાવવું ખસ થશે કે પાદરીએ નામી જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પણ એકલા નહિ પણ કાઠની સાથે.

‘આ છંદલાં સાત વરસના સમસ્ત ગાળામાં જે શાન્તિ અને આશાની એક પણ પળ અનુભવ્યાનું મને યાદ આવે,’ તેણે મનમાં વિચાર કર્યો, ‘તો હું ભવિષ્યમાં મોડી મોડી પણ ભગવાન મારા પર દયા બતાવશે એવા અવલંબન પર મારું જીવન ટકાવી રાખું. પણ જે મારે માટે ઉદ્ધારની કાઈ આશા જ રહી ન હોય અને મને અન્યથા આખરી સગ્ન જ જે થઈ ગઈ હોય, તો પછી સગ્ન પામેલ ગુનેગારને ફાંસીએ ચડાવે તે પહેલાં થોડા દિવસ જે દિલ ખેંદલવાની છૂટી મળે છે તેવી છૂટીની આ તક મને મળી છે, તો એ મારે શા માટે ઝડપી ન લેવી ? અથવા, હિસ્ટર મને સમજાવે છે તેમ આ ઉચ્ચતર જીવન ભણી જનારો માર્ગ હોય, તો તો પછી એ માર્ગનું અનુસરણ કરવામાં એનાથી ચડિયાતી કાઈ પણ વસ્તુને ખચીત જતી નથી જ કરતો ! વળી, એના સાથ વગર તો હવે મારાથી વધુ વખત જીવી શકાય એમ જ નથી; મારા જેવા જર્જરિત પુરુષને ટેકા આપવાનું અને બળતરામાં રિખાતા પુરુષને સાન્ત્વન આપવાનું એનામાં એટલું બધું બળ છે કે મારાથી એના સાથ વગર તો હવે જીવી શકાય એમ જ નથી. તો હે ભગવાન, તારી સામે મોં જીંચું કરીને મીટ માંડવાની તો મારામાં હવે હિંમત રહી નથી, એટલે નીચું જોઈને જ તને આજીજી કરું છું, કે હજી પણ તું મને મારા પાપની માફી આપ.’

‘તારે જવાનું જ છે, ચોક્કસ !’ પાદરીએ હિસ્ટરની આંખ સામે દૃષ્ટિ કરી એટલે એણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

એક વાર આ નિર્ણય થઈ ગયો એટલે પાદરીના હૈયામાં જે યાતના થઈ રહી હતી તેના પર વિલક્ષણ પ્રકારના આનંદની દીપ્તિ ઝાંખો પ્રકાશ નાખવા લાગી. ‘કાર્મ અંદીવાન પોતાના અંતરના ઊંડા ભોંયરામાંથી તાજે જ નાસી છૂટ્યો હોય, તેને અંકુશરહિત ધર્મ-ભાવનાથી પુનિત નહિ બનેલા, અને સંસ્કારિતાની ધૂંસરીમાં નહિ જકડાએલા એવા ‘કાર્મ પ્રદેશના મુક્ત વાતાવરણની અંદર શ્વાસ લેતાં જે આનંદ થાય એવો આનંદ અત્યારે તેને થઈ રહ્યો. અત્યારે જાણે તેનો અત્મા એક જ ફલંગે ઊંચે ઊડ્યો, અને આજ સુધી ધૂળમાં રંગદોળાવાની યાતના ભરેલા આ સઘળાં વસ્ત્રો દરમિયાન તે કદી નહિ કરી શકેલ એથી વિશેષ નિકટતર આકાશદર્શન અત્યારે કરવા લાગ્યો. મૂળથી ઊંડી ધર્મનિષ્ઠાવાળી પ્રકૃતિનો હોવાથી અત્યારે પણ તેની મનોદશા ‘અનિવાર્ય’ રીતે જ ભક્તિભાવથી રંગાઈ ગઈ.

‘ઓહો ! આ શું ફરી વળી આનંદનો અનુભવ થાય છે મને ?’ પોતાના અનુભવથી આશ્ચર્યચકિત થતો તે બોલ્યો. ‘મને તો એમ હતું કે આનંદનાં બીજાં તો મારામાં બળી ગયાં છે ! અરે હિસ્ટર, તું જ મારા જીવનનો કલ્યાણકારી ફિસ્તો છે ! મને તો એમ લાગતું હતું કે મેં મારી પાપથી ખરડાએલી, ખેદથી શામળી પડી ગએલી, માંદલી કાયાને આ જંગલનાં પાંદડાં પર નાખી દીધી હતી, પણ હવે મને લાગે છે કે એ પાંદડાં પરથી હું ઊભો થયો છું, અને હવે પહેલાં જેવો માંદલો અને દુર્બળ રહ્યો નથી, પણ સાવ નવે જ અવતાર આવ્યો છું. કૃપા વરસાવનાર ભગવાનના મહિમાનો વિસ્તાર કરવાને નવી શક્તિઓ મેળવીને હું અત્યારે દ્વાર બન્યો છું એમ મને અત્યારે અનુભવ થઈ રહ્યો છે ! ઓહો ! આ તો નવું સુખમય જીવન શરૂ પણ થઈ ગયું ને શું ? ત્યારે આપણે આથી વહેલાં કેમ ન મળ્યાં ?’

‘હવે ગર્ભ ગુજરી નહિ સંભારવી,’ હિસ્ટર પ્રાઇડ ને જવાબ આપ્યો. ‘ભૂતકાળ પસાર થઈ ગયો છે, તો પછી એની ને એની વાતો ફરી ફરીને શા માટે કર્યા કરવી? જો, આ મારી નિશાની લઈને હું એ ભૂતકાળને ઉખેડી દૂર કરી દઉં છું, જાણે એ કદી હતો જ નહિ એમ એને સર્વથા નષ્ટ કરી નાખું છું !’

આમ બોલતાં એણે એ લિંગજોડિયા અક્ષરને પોતાના કપડા સાથે બાંધી રાખનારી ગાંઠ છોડી નાખી, અને છાતી પરથી લઈને તે કરમાઈ ગએલાં પાંદડાં પર છોટે ફેંકી દીધો. ત્યાંથી એ ભેદભરી સંજ્ઞા સરતી સરતી ઝરાના આ બાબતના કાંઠા આગળ જઈ પહોંચી. ત્યાંથી જો એક જ હાથ એ અક્ષર આગળ વધ્યો હોત, તો એ ઝરાના પાણીમાં પડ્યો હોત, અને ઝરો બિચારો અત્યાર સુધીનાં અનેક દુઃખોની અકળ વાતો અત્યારે કરી રહ્યો હતો તેમાં એકનો ઉમેરો થાત, અને તેને એક વિશેષ દુઃખચિહ્નને આગળ ધસડી જતું પડત. પણ એ ભરતભરેલો અક્ષર તો ઝરાને કાંઠે જ થંભી ગયો, અને કાઠના હાથમાંથી ભૂલ ભૂલમાં સરી પડીને ગુમ થઈ ગએલા રત્નની પેદે ત્યાં ચળકવા લાગ્યો. આથી કાર્મ અભાગિયા વટેમાર્ગને એ બિંચકી લેવાનું મન થાય એવું હતું, પણ જો એવી રીતે તેણે એ બિંચકી લીધો હોત, તો પછી પાપ, નિરાશા, અને અકળ અગમ્ય દુર્ભાગ્યનાં દશ્યોથી તેનું અંતર હંમેશાં ઘેરાયેલું રહેત.

કલંકચિહ્ન ગયું એટલે હિસ્ટરે છૂટકારાનો એક લાંબો બિંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને એ નિઃશ્વાસની સાથે જ અત્યાર સુધીની શરમ અને વેદનાનો સઘળો ભાર એના અંતરમાંથી ચાલ્યો ગયો. આહા ! પછી એને કેટલી બધી નિરાંત થઈ ગઈ ! આ કલંકચિહ્નનો ભાર ક્યહો મોટો હતો તેનું ભાન તે એમાંથી છૂટી થઈ ત્યારે જ સમજી શકી ! એવી જ એક બીજી આવેશમય પ્રેરણાને બળે એણે પોતાના માથા પર પોતાના વાળને અંદર રૂંધી રાખનારી જે ટોપી પહેરી હતી તે માથા પરથી લઈ લીધી, એટલે તરત કાળા, ઘાટા

વાળ, પોતાની વિપુલ સમૃદ્ધિમાં છાયાપ્રકાશનું વૈવિધ્ય દાખવતા એના ખભા પર પથરાઈ રહ્યા, અને એના ચહેરામાં પણ અત્યાર સુધી નહિ જોવામાં આવેલું એવું માર્દવ અને આકર્ષણ આપવા લાગ્યા. એના મુખ પર અને એની આંખોમાં પણ, જાણે એના સ્ત્રીત્વના ઊંડાણમાંથી ઊછળી રહ્યું હોય એવું ઉલ્લાસભરું લલિત સ્મિત ફરકી રહ્યું. લાંબા વખતથી સાવ શીકા દેખાતા એના ગાલ પર રત્નમડી દીપ્તિ છવાઈ રહી. આ એક કલાકના ચમત્કારિક ગાળામાં લોકો જેને કદી પણ પુનર્જીવન ન પામે એવો ગણે છે તે ભૂતકાળના પ્રદેશમાંથી એનું સ્ત્રીત્વ, એનું જોખન, અને એની સકળ સૌન્દર્યલક્ષ્મી એ સઘળું એનામાં પાછું આવ્યું અને અત્યારે એના ચિત્તમાં મુગ્ધ કન્યાના જેવાં જે નવા કોડ જળ્યા હતા અને પૂર્વે કદી નહિ માણેલાં એવાં જે સુખનો અત્યારે એ અનુભવ લઈ રહી હતી તેને આધારે એ સઘળું એની કાયામાં લખલખવા લાગ્યું. અને કેમ જાણે અત્યાર સુધી આકાશ અને પૃથ્વી પર જન્મી રહેલું ધૂંધળું વાતાવરણ આ બે મર્ત્ય આત્માઓનાં અંતરમાંથી સ્પર્શી રહેલા ઝરણુરૂપ જ હોય તેમ, જેવું એમનું ઉદાસીપાણું એમનામાંથી ચાલ્યું ગયું તેવું જ એ ધૂંધળું વાતાવરણ પણ એકદમ અદૃશ્ય થઈ ગયું. પછી કેમ જાણે આકાશ એકાએક સ્મિત કરી ઊઠ્યું હોય એવી રીતે, એકદમ સૂર્યપ્રકાશ ભભૂકી નીકળ્યો, અને ભારેખમ સોગિયાં ઝાડોનાં ભૂખરાં થડો પર દીપ્તિ પથરાવતો, પ્રત્યેક લીલા પાંદડાને ચમકાવતો, અને ખરી પડેલા પ્રત્યેક પીળા પાંદડામાં સોનેરી ક્રાન્તિનો સંચાર કરતો આ ધૂસર જંગલમાં તેજની રેલંછેલ ફરી રહ્યો. અત્યાર સુધી છાયા પાથરી રહેલા સઘળા પદાર્થો હવે પ્રકાશનો સત્કાર કરવા લાગ્યા. પેલા નાનકડા ઝરાનું વહેણ પણ હવે ખુશનુમા ચમકથી શોભી રહ્યું, તે એ ખુશનુમા ચમકને લીધે જંગલના છેક ઊંડા અકળ અંતર સુધી હવે એનો પ્રવાહ વેઈ શકતો હતો, અને જંગલના ઊંડા અંતરની જે અકળતા અત્યારે લાગતી હતી તે પણ પહેલાંની પેઠે ઉદાસીની નહિ પણ ઉલ્લાસની અકળતા લાગતી હતી.

આ બે આત્માઓના સુખ પ્રત્યે પ્રકૃતિને આટલો બધો સમભ હતો—વનપ્રદેશની એ અણુવડ અસંસ્કારી ધર્મભાનરહિત પ્રકૃતિ માનવીને હાથે હજુ કદી નહિ નથાએલી અને ઉચ્ચતર સત્યથી હ કદી નહિ પ્રકાશિત બનેલી એવી આ જંગલી પ્રકૃતિને, આ આત્માઓના સુખ પ્રત્યે આટલો બધો સમભાવ હતો. પ્રેમ, પછી પહેલી જ વારનો નવો જ જન્મતો હોય, અથવા તો મૃત્યુના જે ગાઢ સુષુપ્તિમાંથી લાંબા અંતરે જાગતો હોય તોપણ એ પ્રેમ, સદા પ્રકાશને પેદા કરે છે, અને હૃદયને એટલી બધી દીપ્તિથી ભરી દે છે પછી એ દીપ્તિ ત્યાંથી જલકાર્મને બાહ્ય જગતમાં રેલાયા લાગે ! આ જંગલ કદાચ હજુ પણ પહેલાંના જેવું જ ધૂંધળું રહ્યું હો તોપણ હેસ્ટરની નજરે તેમ આર્થર હિમ્મડેર્સની નજરે તો ચમકદાર જ દેખાયું હોત !

હેસ્ટરે વળી પાછા આનંદનો નવો ચમકારો અનુભવીને આવેશ તેની સામે નજર કરી.

‘તારે હવે પર્લનો પરિચય કરવાનો છે,’ એ બોલી. ‘આપના નાનકડી પર્લનો ! તેં એને જોઈ તો છે—મને ખબર છે એ—પણ હ તું જોઈશ તો જુદી જ નજરે જુદા જ ભાવથી જોઈશ. ભારે વિચિ છોકરી છે એ ! મને તો એ સમજતી થ નથી ! પણ મારી પેંડે ત પણ એના પર ખૂબ પ્રેમ આવશે, અને મારે એને કેમ કળવવી : તું પછી મને શીખવજે.’

‘તને લાગે છે કે મારો પરિચય કરતાં એ બાળકને આનંદ થશે પાદરીએ જરાક ચિંતાપૂર્વક પૂછ્યું. ‘છોકરાંઓ મારી સાથે બ જલદીથી હળી જતાં નથી—મારા પ્રત્યે ઘણીવાર અવિશ્વાસનો ભા બતાવે છે—એટલે લાંબા વખતથી હું છોકરાંઓથી દૂર જ રહ્યો છું આ પર્લનો પણ એ જ પ્રમાણે મને ડર લાગ્યા કર્યો છે !’

‘અરે, એ તો કંઈ સારું ન કહેવાય !’ તેની માએ કહ્યું. ‘પા છતાં એ તને ખૂબ પ્રેમથી ચાહશે. અને તને પણ એટલો જ પ્રે

એના પર થશે. આંહી આટલામાં જ છે એ. એટલે હું બોલાવું એને. પર્લ ! એ પર્લ !

‘આંહીથી દેખાય છે મને એ,’ પાદરીએ કહ્યું ‘ઓ રહી પણે એ. જરાને સામે કાંઠે સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકતી ઊભી છે ત્યાં. ત્યારે તને લાગે છે કે એ બાળક મારા પર વહાલ રાખશે, એમ?’

હેસ્ટરે રિમત કર્યું, અને પર્લને ફરીવાર બોલાવી. પાદરીએ વર્ણવી તેમ તે થોડેક છોટે, ડાળીઓની કમાનમાંથી એના પર આવતા સૂર્યકિરણના પ્રકાશમાં, લલકદાર વસ્ત્રાભૂષણમાં દીપતી કાંઈ કલ્પના-મૂર્તિની જેમ ઊભી હતી. સૂર્યકિરણો તેના પર આમતેમ નાચતાં હતાં, ડાળીઓ ઊંચીનીચી થાય તેની સાથે ઘડીકમાં તેના પર પડે અને ઘડીકમાં પાછાં અદૃશ્ય થઈ જાય એમ નાચ્યાં કરતાં હતાં, અને તેથી ઘડીકમાં તેની કાયાને ઝાંખી તો ઘડીકમાં લભૂકતી બનાવતાં હતાં, ઘડીકમાં જાણું તે સાચે સાચું માનવ બાળક હોય એવા રૂપમાં તેને દેખાડતાં હતાં તો ઘડીકમાં વળી કાંઈ નાના બાળકનો અશરીર આત્મા જ હોય તેવા રૂપમાં તેને પ્રકટ કરતાં હતાં. તેણે પોતાની માતાનો સાદ સાંભળ્યો, એટલે તે ધીરે પગલે જંગલમાં થઈને નજીક આવવા લાગી.

પોતાની મા પાદરીની સાથે વાતો કરતી બેઠી હતી તે દરમિયાન પર્લને કંઈ પોતાનો સમય કંટાળાજનક નહોતો લાગ્યો. આ ઘેરું વિશાળ મહાવન જે લોંબા પોતાના હિયામાં જગતનાં પાપો અને દુઃખો ભરીને આવતાં હતાં તેમને જોઈ અત્યંત કરાલ લાગતું હતું, છતાં આ એકલવાઈ બાળકો તો તેને જુદી જ દૃષ્ટિથી જોતી હતી, એટલે તેનું તો તે વન રમતમાં ભાઈબંધ જેવું બની ગયું હતું. ભારેખમ સોગિયું હોવા છતાં આ બાળકનો સહાર કરવાને માટે એણે જાણે કે સૌથી વધારે પ્રેમળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ બાળકને આરોગવા માટે આગલી શિશિરઋતુમાં થએલાં પણ હજી આ ચાલુ વસંતમાં જ પડેલાં, અને તેથી સૂકલ પાંદડાં પર રક્તાગિંદુ પેડે ચમકી રહેલાં

રાતાં રાતાં પાકાં બોર તે એની સમક્ષ રજૂ કરતું હતું. પહેલે આ બધાં બોર ભેગાં કરી લીધાં અને એની વગડાઉ સુવાસ ને મીઠાશથી તે ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. તે આવતી હતી ત્યાં રસ્તામાં કેટલાંક પક્ષીઓ ફરતાં હતાં, પણ એ નાનકડાં જંગલવાસીઓએ તેના માર્ગમાંથી આધાં ખસવાની જરા એ પરવા કરી નહિ. એક તેતર તો વળી પોતાનાં દમ્ભેક બચ્ચાઓના કાફલા સાથે, જાણે તેના પર હલ્લો કરતી હોય એવી રીતે તેની સામે ધસી, પણ તેને પોતાના આ સાહસનો તરત જ પસ્તાવો કરવો પડ્યો અને પોતાનાં બચ્ચાંને આશ્વાસન ને હિંમત આપવા કલકલ અવાજ કરવો પડ્યો. એક નીચી ડાળી પર એક કખૂતર બેઠું હતું, તેણે કશો વિરોધ કર્યા વગર પોતાની એ ડાળી હેઠેથી પર્લને પસાર થવા દીધી અને એ વખતે એક અવાજ કર્યો, પછી તે અવાજ સ્વાગતનો હતો કે ભીતિનો હતો તે તો જે હોય તે ખરું. એક ખિસકાલીએ પોતાના વતનરૂપ વિશાળ વૃક્ષના ઊંડાણમાંથી અવાજ કર્યો, પછી એ અવાજ કોંઈનો હોય કે ખુશાલીનો હોય તે તો કાણ જાણે, કેમકે ખિસકાલી એવું ચીડિયું તેમ લહેરી નાનકડું પ્રાણી છે કે કયે વખતે એ કઈ મનોદશામાં છે તે નક્કી કરવું હંમેશાં મુશ્કેલ પડે છે. આવો અવાજ કરીને તેણે આ છોકરીના માથા પર એક ફળ ફેંક્યું. એ ફળ ગઈ સાલનું હતું, અને ખિસકાલીના તીણા દાંતથી કરડાએલું હતું. પર્લ પાંદડાં પર ધારે પગલે ચાલતી હતી તેના અવાજથી ઊંધમાંથી જમ્મટી ઊઠેલું એક શિયાળ, હવે આંહીથી છટકી જવું કે આંહીં ને આંહીં પાછી ઊંધ ચાલુ રાખવી તેનો જાણે વિચાર કરતું હોય એવી રીતે પર્લને કૌતુકપૂર્વક જોઈ રહ્યું. વળી કહેવાય છે કે—જે કે આંહીંથી હવે આ વાત ચોક્કસ અસંભવિતતાના પ્રદેશમાં સરવા લાગે છે—એક વરુએ આવીને પર્લના ઝભલાને સૂંધી જોયું, અને પર્લ પોતાને પંપાળે એટલા માટે પોતાનું વિકરાળ માથું તેની આગળ ધર્યું. પણ ખરી વાત તો એ લાગે છે કે આ માનવ બાળકની નિરંકુશ સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિમાં વનમાતા અને તેના

ખોળામાં ઊછરેલાં આ બધાં જંગલી પ્રાણીઓને પોતાના જેવી જ નિરંકુશતા અને સ્વચ્છંદનાં દર્શન થતાં હતાં.

અને આ બાળકી પણ, કારે ઘાસ ઊગી નીકળેલી શહેરની શેરીઓ કરતાં અથવા પોતાની માતાના ઝૂંપડા કરતાં આંહીં વિશેષ સૌમ્ય બની ગઈ હતી. ફૂલોને આ વાતની ખબર હોય એમ જણાતું હતું, એટલે તે બાળકીમાં થઈને પસાર થઈ રહી હતી ત્યારે એક પછી એક સૌ ધીરા અવાજે બોલવા લાગ્યા કે ‘મારાથી શણુગાર, મધુર બાળક, મને ચૂંટીને તારા દેહને મારાથી શણુગાર !’— અને પહેલું પણ એ સૌને રાજી રાખવા માટે જાતજાતનાં ફૂલો અને ખખડધજ વૃક્ષોની લીલી ડાંખળીઓ એકઠી કરી લીધી. આ બધાંથી તેણે પોતાના વાળ અને પોતાની સુકુમાર કમર શણુગારી, એટલે પછી તે કાઈ અપ્સરાપુત્રી હોય, કંકાઈ વનદેવીની બાળકી હોય, અથવા આ પુરાતન વનની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા કાઈ વર્ગની કન્યા હોય એવી દેખાવા લાગી. તેની માતાએ સાદ પાડીને તેને બોલાવી ત્યારે પહેલું આવી શણુગારસામગ્રી ધારણ કરી હતી એટલે આવા વેશમાં તે પોતાની મા પાસે ધીમે પગલે પાછી ફરી.

ધીમે પગલે—ક્રમકે તેણે પાદરીને જોયો !

ઝરાને કિનારે

‘તને એના પર ખૂબ પ્યાર આવશે,’ બન્ને જણ પશ્ચાત્તે પાછી આવતી જોઈ રહ્યાં હતાં એ વખતે હેસ્ટર પ્રાપ્તિ કર્યું, ‘સુંદર નથી લાગતી તને એ ? અને જો, કેવી સહજ ક્ષમતાથી પેલાં સાદાં ફૂલો વડે તેણે પોતાની કાયાને શણગારી છે ! ફૂલોને બદલે તેણે જંગલમાંથી હીરા, મોતી, ને માણેક એકઠાં કર્યા હોત, તો એ પણ તેની કાયાને આથી વધુ શોભા ન આપી શકત ! કેવી કપાળી છે એ ! પણ એનું કપાળ કોનું છે એ જાણું છું હો હું !’

‘તને ખબર છે હેસ્ટર ?’ અસ્વસ્થ સ્મિત કરીને આર્થર ડિસ્કોવરી કર્યું, ‘રોજરોજ તારી સાથે દુઃખડતા આ પ્રિય બાળકને દેખીને મને પુષ્કળ ચિંતા થવા કરતી હતી ! મને એવો વિચાર આવતો હેસ્ટર—કેવો એ વિચાર, અને કેવો ભડકાવી મૂક એવો—કે અમુક અંશે એ બાળકના ચહેરામાં મારો અણસાર આવે છે, અને તે એટલો બધો બ્યાન ખેંચે એવો છે, કે લોકોને ક્યાંક તેની ખબર પડી જશે એવી મને ધાસ્તી લાગ્યા કરતી હતી ! પણ તેનો ચહેરો મોટે ભાગે તો તારા જેવો જ છે. હો હેસ્ટર !’

‘ના, ના ! એટલો બધો નહિ,’ મૃદુ સ્મિત કરીને તેની માતાએ ઉત્તર આપ્યો. ‘જરાક મોટી થવા દેને તું અને એટલે તને ખબર પડશે કે એ કોની છાકરી છે. પણ આ વગડાઉ ફૂલો વાળમાં ગૂંથીને

આવે છે તેથી ક્વી નવી જ જાતની સુંદરતા એનામાં ચમકી રહી છે ! જાણે આપણે આપણા પ્રિય પુરાણા ઈગ્લંડના મુલકમાં મૂકતાં આવ્યા છીએ એવી કાઈ પરી જ આપણને મળવા માટે આવે શણગાર ધારણ કરીને આવે છે !

પૂર્વે એમાંથી કાઈએ પણ કદી નહિ અનુભવેલી એવી લાગણીથી એ બન્ને જણ પર્લને ધીમી ગતિથી આવતી જોઈ રહ્યાં. એ પર્લમાં બન્નેને એકરૂપ બનાવી રહેલી સંયોગી કદી મૂર્તિમાન થઈ રહી હતી. જે ગુપ્ત વાત તેઓ બન્ને આટલી ચૂપકીથી સંતાડવાને મથી રહ્યાં હતાં તે ગુપ્ત વાતને પ્રકટ કરી દેનારા જીવન્ત ચિત્રાક્ષર રૂપે આ છેલ્લા સાત વરસથી તેને જગત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી હતી. અને આ જવાલામયી લિપિને ઉઢેલી શકે એવો કાઈ કુશળ પેગંબર જાદૂગર ત્યાં હોત તો એ લિપિદ્વારા એ ગુપ્ત વાતને નિઃશંક કળી જાય એવી રૂપરૂ આ બાળકીના દેહ રૂપી સંગા હતી—એટલી ખુલ્લી રીતે તેનામાં એ બન્નેનાં આકારલક્ષણો પ્રકટ થઈ રહ્યાં હતાં. વળી પર્લમાં એમના જીવનની એકતા સિદ્ધ થતી હતી. ભૂતકાળમાં એમને હાથે જે દુરાચાર થઈ ગયો તે તો હવે એકવાર થઈ ગયો, અને તે તો જેવો ગણાવો હોય તેવો ભલે ગણાય, પણ તેના પરિણામે જન્મેલી આ બાળકીને—જેનામાં તેઓ બન્ને એકત્વ પામ્યાં હતાં અને જેના દ્વારા તેઓ બન્ને અનન્ત કાળ સુધી અભિન્નરૂપે રહેવાનાં હતાં એવી આ બાળકીને—જ્યારે તેઓ જોતાં ત્યારે તેમનું બન્નેનું ઐહિક અને આમુખિક ઉભય પ્રકારનું જીવન સદાને માટે સંલગ્ન થઈ રહેલું છે એ વાતની પછી તેમને શંકા શી રીતે રહી શકે ? પર્લ પાસે પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ આવા આવા—અને કદાચ તેઓ સ્વીકારી નહીં શકેલાં અથવા રૂપરૂપમાં ચાલેખી નહિ શકેલાં એવા બીજા પણ—વિચારોને લીધે તેમની દૃષ્ટિમાં બાળકીની આસપાસ એક પ્રકારનો ભયપ્રેરક પરિવેષ રચાઈ ગયો હોય એવું લાગ્યું.

‘તું એને બોલાવ ત્યારે તારી રીતમાં કશો ય અસાધારણ ભાવ—

પ્રેમ કે આતુરતાનો કશોય આવેશ કે ઊભરો તું દેખાવા દઈશ નહિ !' હેસ્ટરે તેને ધારેથી કહ્યું. 'કેટલીક વાર આપણી આ પર્લ કાઈ તરંગી અને વિચિત્ર પ્રકારનું પોરિયું બની જાય છે. ખાસ કરીને, તે કારણ પૂરેપૂરું સમજી શકતી ન હોય ત્યાં સુધી કાઈ પણ માણસ અત્યંત લાગણી દર્શાવે એ સાંખી શકતી નથી. પણ છતાં એનામાં પ્રખળ સ્નેહભાવ છે એમાં તો કંઈ શંકા જ નથી ! મારા પર એ ખૂબ પ્યાર રાખે છે, અને તારા પણ જરૂર રાખશે !'

'એને મળતાં મારું હૃદય કેટલું બધું ડરે છે,' હેસ્ટર પ્રાર્થન લાગી તિરછી નજર કરીને પાછરીએ કહ્યું. 'અને છતાં સાથે સાથે એને મળવાને મારું હૃદય કેટલું બધું ઝંખે છે, એનો ખ્યાલ તને નહિ આવી શકે ! પણ મેં તને પહેલેથી જ કહી દીધું તે પ્રમાણે, ખરી વાત તો એ છે કે છોકરાંઓ મારી સાથે એકદમ હળી જતાં નથી. તેઓ મારા ઘૂંટણ પર ચડી બેસતાં નથી, તેમ મારા કાનમાં ઘૂસપૂસ કરતાં નથી, તેમ તેમની સામે જોઈને હું મોં મલકાવું, તો તેઓ મારી સામે પોતાનું મોં પણ મરકાવતાં નથી, પણ મારાથી અળગાં ઊભાં રહે છે, અને મને વિલક્ષણ દૃષ્ટિએ જોઈ રહે છે. છેક નાનાં બચ્ચાં પણ હું તેમને હાથમાં તેડું છું તો ચીસેચીસ પાડીને રડવા લાગે છે. છતાં પહેલે તો તેની આટલી ઉંમરમાં મારા પ્રત્યે એ વાર માયા બતાવી છે ! પહેલી વાર—તું જાણે છે એ બરાબર ! અને છેલ્લીવાર તે તું પેલા કરડા સૂયાને ત્યાં તેને લઈને આવી હતી એ વખતે.'

'અને એ વખતે તેં તેને ખાતર તથા મારે ખાતર ભારે હિંમત-પૂર્વક વકીલાત કરેલી, હો !' બાળકની માતાએ કહ્યું. 'મને એ સાંભરે છે; અને પર્લને પણ એ સાંભરતું હશે ચોક્કસ. તો બીશ નહિ જરાય ! શરૂઆતમાં કદાચ એ તારી આગળ શરમાશે અથવા વિચિત્ર જોવી લાગશે, પણ થોડા જ વખતમાં તે તને ચાહવા લાગશે.'

આટલા વખતમાં પર્લ ઝરાને કિનારે આવી પહોંચી હતી, અને તેને મળવાની વાટ જોઈને પેલા ઝાડના ઢૂંઢાવાળી જગ્યાએ હજી પડખો

પડખ બેસી રહેલાં હિસ્ટર અને પાદરીને મૂંગી મૂંગી એકીટશે જોતી દૂરને છેડે ઊભી રહી હતી. બરાબર જે ડેકાણે તે ઊભી હતી તે જ ડેકાણે ઝરામાં મેક ખાડો બનેલો હતો. એ ખાડામાંનું પાણી એવું શાન્ત અને નિશ્ચલ હતું કે તેની નાનકડી કાયાની નખશિખ છબી એમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી—તેના સમસ્ત જનવલ્લભ્યમાન ચિત્રોપમ સૌન્દર્યથી મંડિત, ફૂલો તથા પાંદડાંની શણગારસામગ્રીથી શોભતી એવી એની આખી કાયાની છબી તેમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી, અને તે પણ મૂળ કરતાં વધુ લલિત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી. જીવતી પર્લની સાથે સર્વથા મળતી આવતી એવી આ છબી પોતાની અસ્પર્શ્યતા અને છાયામયતા મૂળ પર્લમાં પણ અમુક અંશે સંક્રાન્ત કરતી હોય એવું લાગતું હતું. જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં થઈને આ બન્ને જણને જે દષ્ટિએ એકીટશે જોતી પર્લ ઊભી હતી—કાઠકિ સમભાવથી તેની પાસે ખેંચાઈ આવેલા સૂર્યપ્રકાશથી ચમકતા સ્થળે જાતે ઊભી રહીને જે દષ્ટિએ આ બન્ને જણને પર્લ એકીટશે જોઈ રહી હતી—તે વિલક્ષણ પ્રકારની હતી. નીચે ઝરામાં એક બીજી છોકરી ઊભી હતી—અને તે પણ પર્લની પેઠે જ સોનેરી સૂર્યપ્રકાશનાં ફિરણોથી ચમકી રહી હતી. આ પળે હિસ્ટરને પર્લથી પોતે કાઠ અકળ રીતે અળગી પડી ગઈ હોય, જાણે એ છોકરી જંગલમાં થઈને એકલી એકલી ફરતી હોય તેમાં ફરતાં ફરતાં મા દીકરી સાથે વસી રહેલાં તે વર્તુલમાંથી એ છૂટી પડી ગઈ હોય અને હવે તે વર્તુલમાં પાછી આવવાને વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહી હોય એવું હિસ્ટરને થયું.

આવી જે છાપ હિસ્ટરને પડી તેમાં સત્ય અને ભ્રમણા ઉભય રહેલાં હતાં; મા દીકરી અળગાં થઈ ગયાં હતાં એ વાત સાચી હતી, પણ એમાં દોષ પર્લનો નહિ, પણ હિસ્ટરનો જ હતો. 'પર્લ' પોતાની મા આગળથી છૂટી પડીને ફરવા નીકળી તે પછી તેની માતાની ઊર્મિઓના વર્તુલમાં એક બીજી વ્યક્તિને પ્રવેશ મળી ચૂક્યો હતો, અને તેથી તેની માતાના સમસ્ત ઊર્મિતંત્રનું સ્વરૂપ એટલું બધું

બદલાઈ ગયું હતું કે રખડતી રખડતી પર્લ પોતાને સ્થાને પાછી આવી ત્યારે પોતાનું અસલ સ્થાન તેને જડ્યું નહિ, અને તેની સ્થિતિ એવી કફોડી થઈ પડી કે પોતે ક્યાં છે એની પણ તેને સૂઝ પડી નહિ.

‘મને એક વિચિત્ર તરંગ આવે છે’ સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ પાદરીએ કહ્યું, ‘કે આ ઝરો એ જાણે કે ઇલિલોક અને પરલોક વચ્ચેની સીમા છે, એટલે તું તારી પર્લને કદી પણ મળી શકવાની નથી. અથવા એ તે શું કાઈ પ્રેતસૃષ્ટિનો જીવ છે, આપણે બચપણમાં લોકકથા સાંભળેલી તેમાં કહેવામાં આવતું તેમ વહેતા ઝરાની કિનારી જાળંગવાની જેમને મનાઈ હોય છે એવો કાઈ પ્રેતસૃષ્ટિનો જીવ છે એ? કૃપા કરીને એની આગળ ઉતાવળ કરાવ, કેમકે એના આ વિલંબથી મારા જ્ઞાનતંતુઓ તો ક્યારના કંપવા લાગ્યા છે.’

‘આવ બેટા, આવ!’ પોતાના બન્ને હાથ વિસ્તારીને હિસ્ટર તેને ઉત્તેજન આપતી બોલી, ‘કટલી ધીમી ચાલે છે તું? આટલી ધીમી કે દિવસે હતી તું? આંહીં મારો એક મિત્ર બેઠો છે. અને તે તારો પણ મિત્ર થાય છે. એટલે આજથી તને તારી બા એકલી આપતી ત એથી બેવડો પ્રેમ ભોગવવાનો મળશે. ઝરો ફૂદી જત એ, અને આ આંહીં અમારી પાસે. તું તો નાનકડા હરણાની પેઠે ફૂદી શકે છે તો આવ ઝટ!’

પણ આ મધ જેવાં મીઠાં વચનોની પર્લ પર જરાય અસર થ નહિ. અને તે તો હતી તેમ ને તેમ ઝરાને સામે કિનારે ઊભી રહી ઘડીકમાં તેણે પોતાની ઉન્મત્ત ચમકતી આંખો પોતાની મા પર ઠેર રાખી, તો ઘડીકમાં પાદરી પર ઠેરવી રાખી, તો વળી ઘડીકમાં એ બન્ને વચ્ચે કઈ જાતનો સંબંધ ચાલી રહ્યો છે તે શોધી કાઢવા અસમજવા માટે એ બન્ને પર એકી સાથે દષ્ટિ કરવા લાગી. એ બાળકી દષ્ટિ પોતા પર પડી એટલે કાઈ અકળ કારણને વશ થઈને પાદરી હાથ તેની હંમેશની સાહજિક ટેવ મુજબ તેને ખખર પણ ન પડે એ અનાયાસે તેની છાતી પર આવી ગયો. આખરે પર્લે વિલક્ષણ પ્રકાર

સત્તાવાહક સ્વરૂપ ધારણ કરી તર્જની આંગળીથી સ્પષ્ટ રીતે પોતાની માની છાતી દેખાડતાં દેખાડતાં પોતાનો હાથ આગળ વિસ્તાર્યો. નીચે ઝરાના દર્પણમાં પણ પુષ્પમેખલાથી શોભી રહેલી પર્લની ચમકદાર આકૃતિ પોતાની તર્જની લાંબી કરીને કંઈક દેખાડી રહી.

‘એલી ઉલ્લુ છોકરી ! કેમ આવતી નથી તું મારી પાસે ?’ હેસ્ટર બોલી બિડી.

પર્લ હજુ પણ પોતાની તર્જનીથી એની છાતી બતાવતી બિભી રહી. તેના કપાળ પર ક્રોધની કરચલીઓ પડી ગઈ, અને આ ક્રોધની રેખાઓ તો તેના બાલિશ, છંક નાનકડા બચ્ચાના જેવા ચહેરા પર બિલટી વિશેષ સૂચોટ અને ભયપ્રેરક દેખાવા લાગી. છતાં તેની મા તો પહેલાની જેમ જ અગાઉ કાર્મ દહાડો નહિ ને આજે જ મધુર સ્મિતનાં ઉત્સવવસ્ત્રો પહેરીને તેને બોલાવી રહી હતી, તેથી પોતાની ઇશારતની કંઈ અસર થએલી ન બેતાં તેણે પહેલાં કરતાં વધારે કડક દેખાવ ધારણ કરીને અને ક્રોધપૂર્વક તર્જની બતાવીને પોતાનો પગ પછાડ્યો. એટલે ઝરામાં પણ વળી પાછી પેલી વિલક્ષણ સૌન્દર્યમંડિત આકૃતિ, ક્રોધની રેખાઓ, લંબાવેલી તર્જની, ને કડક દેખાવ ધારણ કરીને પર્લની વાતને જાણે કે ટેકા આપવા લાગી.

‘ઝટ કર, પર્લ, નહિ તો પછી હું તારા પર ચિડાઈશ,’ હેસ્ટર પ્રાર્થને બૂમ પાડી. બીજા પ્રસંગોએ તો એ તરંગી તોફાની બાળકના આવા વિલક્ષણ વર્તનથી એ ટેવાઈ ગઈ હતી, છતાં સ્વાભાવિક રીતે જ અત્યારે તે વધુ વિનય ને સહ્યતાપૂર્વક વર્તે એવી આતુર ઇચ્છા એ રાખી રહી હતી. ‘ઝરો ફટીને આવ ઝટ આંહીં દોડતી, એલી તોફાની છોકરી ! નહિ તો પછી મારે ત્યાં આવવું પડશે !’

પણ પર્લ જેમ પહેલાં તેની માની વિનંતિઓથી પલળી નહોતી તેમ અત્યારે તેની ધમકીઓથી પણ જરા ય ડરી નહિ, અને બિલટી એકાએક અત્યંત ગુસ્સે થઈ જઈને પોતાની નાનકડી કાયાને અત્યંત

આવેશથી અમળાવવા લાગી. સાથે સાથે તેણે એવા જોરથી ચીસો પાડવા માંડી કે આખું જંગલ એમેરથી ગાજી ઊઠ્યું, એટલે તેના છોકરવાદી ને વગર વિચારના ક્રોધમાં જોડે તે સાવ એકલી હતી, છતાં જાણે કાઈ મોટા ગુપ્ત મનુષ્યસમૂહ તેના પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવી રહ્યો હોય, અને તેના એ ક્રોધમાં પોતાનો સૂર પુરાવીને તેને ઉત્તજન આપી રહ્યો હોય એવું લાગતું હતું. ફરી વળી એકવાર ઝરામાં જોતાં તેની આકૃતિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થએલી દેખાઈ, કેડે પુષ્પમેખલા અને માથે પુષ્પમુકુટ ધારણ કરેલી, પણ ગુસ્સામાં પગ પછાડતી, આવેશથી અમળાતી, અને આ બધાની સાથે, પોતાની નાનકડી તર્જની હિસ્ટરની છાતી સામે ચીંધી રાખતી એવા તેની રોષભરી આકૃતિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થએલી દેખાઈ.

‘હાં, એ છોકરીને શાથી દુઃખ લાગ્યું તે હું સમજી ગઈ,’ હિસ્ટરે પાદરીને ધીમેથી કહ્યું, અને આમ કહેતાં કહેતાં પોતાના અંતરની વેદના ને ખિજવાટ છુપાવી રાખવાના પ્રયત્ન પ્રયત્ન છતાં એ શીઘ્ર પડી ગઈ. ‘રોજ રોજ જોતાં હોય એ વસ્તુમાં એક જરાક સરખો પણ ફેરફાર થાય તો જાણકારને જોઈતું નથી. પણ રોજ રોજ મારા શરીર પર જોતી એવી એક વસ્તુ અત્યારે તેના જીવવામાં નથી આવતી, એટલે તેને એન પડતું નથી લાગતું !’

‘એ છોકરીને શાન્ત કરવાનો કાઈ પણ ઉપાય તારા હાથમાં હોય,’ પાદરીએ કહ્યું, ‘તો તે ઉપાય અજમાવીને મહેરબાની કરીને તેને એકદમ શાન્ત કર. શ્રીમતી હિબિન્સના રોગિષ્ટ ચિડિયાપણાની પેઠે આ છોકરીને પણ આમ રોષે ભરાએલી જોતાં મારો જીવ ચાલતો નથી,’ હિબિન્સના નામ આગળ સ્મિત કરવાનો યત્ન કરતાં પાદરીએ ઉમેર્યું. ‘એ બુદ્ધિના કરચલી પડેલા મોંની પેઠે પર્લના સુકુમાર લાવણ્ય પર પણ એનો રોષ બહુ વરવી અસર કરે છે. માટે મારા પ્રેમને ખાતર તું એને શાન્ત કર !’

એટલે હિસ્ટર પાદરી ભણી એક સૂચક તીરછી નજર નાખીને

‘પલ’ તરફ ફરી. આ વખતે એના ગાલ શરમની સુરખીયા સ્તૂમડા થઈ થયા હતા, પણ ‘પલ’ તરફ ફરી કે તરત જ એની છાતીમાંથી એક ઊંડો નિસાસો સરી પડ્યો, અને હળુ એક અક્ષર પણ બોલે ત્યાં તો ક્ષણવાર સ્તૂમડા બનેલા એના ગાલ શખના જેવા શીકા પડી ગયા.

‘પલ,’ એણે વિષાદપૂર્વક કહ્યું. ‘તારા પગ આગળ નીચે જો ! જો ત્યાં તારી પડખે જ ! જો, ઝરાને આ કાંઠે !’

છાકરીએ બતાવેલે સ્થળે નજર નાખી, તો પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર ત્યાં પડ્યો હતો અને તે ઝરાના વહેનની એટલો નજીક પડ્યો હતો કે એમાંનું કસખી ભરતકામ ઝરાના પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થતું હતું.

‘આંહી લાવ એ !’ હિસ્ટરે કહ્યું.

‘તું આંહી આવીને લઈ જા !’ પલે જવાબ આપ્યો.

‘આવું છાકરું તે દીકું’તું કાઈએ ?’ હિસ્ટર ખાજૂમાં પાદરીને સંબોધીને બોલી. ‘અરે, મારે તો એની ઘણી ઘણી વાતો તને કહેવાની છે ! પણ ખરેખર, આ અળખામણી નિશાનીના સંબંધમાં તો એની વાત તદ્દન સાચી છે. આપણે આ મુલક છોડીને ચાલ્યાં જઈએ અને એ જાણે કાઈ સ્વપ્નનો પ્રદેશ હતો એમ લાગવા માંડે એટલા દિવસ—એટલે કે બહુ થોડા દિવસ, છતાં એટલો થોડો વખત તો—મારે એ નિશાની પહેરી રાખવી જોઈએ, અને એ પહેરી રાખવાથી થતી વેદના એટલો વધુ વખત મારે વેદી લેવી જોઈએ. જંગલ એ નિશાનીને સંતાડી નહિ શકે ! મધદરિયો એ મારા હાથમાંથી સ્વીકારી લેશે, અને પછી સદાને માટે તે ગણી જશે !’

આમ બોલતી એ ઝરાને કિનારે ગઈ, એ હિંગળોકિયો અક્ષર એણે ઉપાડી લીધો, અને પાછો પોતાની છાતી પર ચોડી દીધો. પળવાર પહેલાં જ હિસ્ટરે આ અક્ષર મધદરિયે પધરાવી દેવાની ઇચ્છા ભારે આશાપૂર્વક દર્શાવી હતી, છતાં વિધિના હાથમાંથી આ ભયંકર

અક્ષરસંજ્ઞા આવી રીતે ફરીથી સ્વીકારતી વખતે એ તો પોતાને કપાળે હમેશને માટે ચોંટયો જ છે. અને કેમે કરતાં તે ટાળ્યો ટળશે જ નહિ એવો વિચાર એને અતરમાં આવ્યા વગર રહ્યો નહિ. એણે એ અક્ષર અનંત અવકાશમાં ફેંકી દીધો હતો ! અને એ ફેંકી દીધા પછી કલાકેક એણે નિવૃત્તિનો અનુભવ કર્યો હતો ! પણ ત્યાં તો એ હિંગજોડવાણું અભાગિયું નિશાન પોતાની અસલ જગા સાચવવા પાછું આવીને ઝખકવા લાગ્યું જ ! અને દુષ્કૃત્યનું સદા ય એવું જ હોય છે, પછી તેને આવી રીતે કોઈ સંજ્ઞાકારા સાકાર કરો કે ન કરો તોપણ એ વિધિના અક્ષર લેખની પેઠે સદા ય કપાળે ચોટેલું જ રહે છે. ગમે તેમ કરો, પણ એકવાર ખરાબ કામ કર્યું કે તેમાંથી કદી પણ નાસી શકે જ નહિ ! હિંગજોડિયો અક્ષર છાતીએ લગાડી દીધા પછી હિસ્ટરે પોતાના વાળ બાંધી દીધા અને પહેલાંની માફક ટોપીની નીચે નાખી દીધા. અને જાણે આ સોગિયા અક્ષરમાં સધળી વસ્તુઓને કરમાવી દેવાની કોઈ જાદૂઈ કરામત હોય એમ એના સ્ત્રીત્વની સધળી ઉજ્જ્વાલા, સુન્દરતા, ને ઝલક, સૂર્યાસ્તને સમયે આછા થતા પ્રકાશની પેઠે એસરી ગઈ અને એના શરીર પર કોઈ ધૂંધળી છાયા પથરાઈ જતી લાગી.

પોતાની કાયાનું આવું ગમગીનીભર્યું પરિવર્તન પૂરું થયું એટલે પછી એણે પોતાનો હાથ પર્લ ભણી લંબાવ્યો.

‘કેમ હવે તો ઓળખે છે ને તારી માને ?’ એણે કપકાના ભાવ સાથે છતાં કંઈક શાન્ત અવાજે પૂછ્યું. ‘હવે તારી માએ પોતાની લજ્જમણી નિશાની ફરી પાછી ધારણ કરી છે, અને પહેલાના જેવી જ એ પાછી ગમગીન બની ગઈ છે, તો હવે તો એ ઝરો ઓળંગીને આંહીં આવીશ ને, અને મને તારી મા તરીકે હવે તો સ્વીકારીશ ને ?’

‘હા, હવે આવીશ !’ ફ્લગ મારીને ઝરો કૂદતી હિસ્ટર પાસે આવી ને એને પોતાની બાથમાં દબાવીને તે બોલી. ‘હવે ખરી તું મારી બા ! અને હવે ખરી હું તારી પર્લ !’

પછી તેનામાં જવલ્લે જ જોવામાં આવતો હતો એવા મૃદુભાવ-પૂર્વક તેણે પોતાની માનું મોં નીચું આણીને એના કપાળ અને બન્ને ગાલ પર ચૂમી ભરી. પણ વળી પાછી તરત જ, પોતે જે થોડું આશ્વાસન કે શાન્તિ આપેલ હોય તેમાં પાછળથી દુઃખની ચમકારી ભેળવીને તેને વિકૃત બનાવી દેવાની તેની જે સદાની અનિવાર્ય ટેવ હતી તેને વશ થઈને, પહેલું પોતાનું મોઢું ઊંચું કરીને પેલા હિંગજોડિયા અક્ષરને પણ ચૂમી ભરી !

‘ એ કંઈ સારું ન કહેવાય હો ! ’ હિસ્ટરે કહ્યું. ‘ જરાક હેત બતાવીને પછી તરત જ તું મારી મશ્કરી કરે છે ! ’

‘ પેલો પાદરી કેમ ત્યાં બેઠો છે ? ’ પહેલું પૂછ્યું.

‘ એ તને આવકાર આપવા માટે તારી વાટ જોઈને બેઠા છે. ’ તેની માએ જવાબ આપ્યો. ‘ તો આવ તું આંહીં અને એમને વિનંતિ કરીને એમની આશિષ માગ. બેટા પેલું, એ તારા પર પ્યાર રાખે છે, અને તારી મા પર પણ પ્યાર રાખે છે. તો તું એમના પર પ્યાર નહિ રાખે ? ચાલ, આવ ઝટ ! તને મળવાને એ ક્યારના જંખ્યા કરે છે ! ’

‘ એ શું આપણા પર પ્યાર રાખે છે, એમ ? ’ પોતાની માના મોં મર ગિંડી સમજભરી દૃષ્ટિ કરીને પહેલું પૂછ્યું. ‘ એ શું આપણા બન્નેના હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણી સાથે શહેરમાં આવશે ? ’

‘ અત્યારે નહિ બેટા, ’ હિસ્ટરે જવાબ આપ્યો. ‘ પણ આગળ ઉપર એ આપણા હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણી સાથે ફરશે. આપણે બધાં એક ઈલાયદું મકાન રાખીને તેમાં સાથે રહીશું. એ વખતે તું પછી એમના બોળમાં બેસજો. એ પછી તને જાતજાતનું શિક્ષણ આપશે. અને તું પછી એમના પર ખૂબ પ્યાર રાખજો. તું એમના પર પ્યાર રાખીશ—કેમ ખરું ને ? ’

‘ અને એ રોજ પોતાનો હાથ છાતી પર રાખ્યા કરશે ? ’ પહેલું પૂછ્યું.

‘તું તે કેવો સવાલ પૂછે છે, મૂરખ જોકરી ?’ તેની મા બોલી ઊઠી. ‘ચાલ આવ, ને એમની આશિષ માગ !’

પણ, ગમે તો બહુ લાડ લડાવેલ દરેક બાળકમાં પોતાનું સ્થાન પચાવી પાડે એવા હર કાંઈ હરીફ પ્રત્યે જે ઈર્ષ્યાભાવ સહજ રીતે જ હોય છે તેથી પ્રેરાઈ હોય તેથી, અથવા તો તેની અપ્રરંગી પ્રકૃતિના બીજા કાંઈ વિચિત્ર તરંગને વશ થઈ હોય તેથી, એમ ગમે તે કારણે પણ એ પાદરી તરફ જરા પણ આદરભાવ દર્શાવ્યો નહિ. આખરે તેની મા તેને પરાણે ખેંચી લાવી ત્યારે જ તે ત્યાં આવી; પણ ત્યારેય તે પાછી જવા અમળાતી હતી અને જાતજાતના ચાળા કરીને પોતાની આનાકાની સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવતી હતી. કેમકે જાતજાતના ચાળાનો છેક બચપણથી જ તેની પાસે ભંડાર ભર્યો હતો; અને તેનો ચહેરો પણ એવો પરિવર્તનશીલ હતો કે એમાં તે ધારે તે ફેરફાર કરી શકતી હતી, અને દરેકમાં નવાં નવાં તોફાનો વ્યક્ત કરી શકતી હતી. પાદરી તો બીચારો તેનું આવું વર્તન જોઈને ગૂંચવાઈ જ ગયો, પણ કદાચ પોતે તેને સુખન કરે તો તે બાળકી પોતાને તેના પ્રેમપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા દેશે એમ ધારીને નીચે નમીને તે આગળ આવ્યો અને તેના કપાળ પર એક સુખન કર્યું. પણ જેવું તેને સુખન કર્યું કે તરત જ પલ્લે તેની માના હાથમાંથી બળ કરીને છૂટી થઈ અને હડી કાઢીને ઝરા પર ગઈ, અને ત્યાં વહેણ પર નીચી નમીને એ અળખામણું સુખન પૂરેપૂરું ધોવાઈ ગયું અને વહેતા પાણીમાં વિસ્તરી ગયું ત્યાં સુધી પોતાનું કપાળ ઝરાના પાણીમાં પખાલ્યા કર્યું. પછી હિસ્ટર અને પાદરી બન્ને જણ પોતાની નવી પરિસ્થિતિને અંગે જે કંઈ યોજનાઓ કરવાની હતી અને કામો પાર પાડવાનાં હતાં તે સંબંધી વાતો કરતાં બેઠાં તે બંધો વખત તેમને બન્નેને મૂંગી મૂંગી જોઈ રહીને તે દૂર ઊભી રહી.

અને હવે આ ગંભીર મુલાકાત પૂરી થઈ. હવે આ બીણ પાછી હતી એવી નિર્જન બની જવાની, અને એનાં ઘેરાં ખખડખજ વૃક્ષો

પોતાની અસંખ્ય જિહ્વાઓ વડે આંહીં જે બની ગયું તેની વાતો ધીરે સાદે લાંબા વખત સુધી કર્યા કરવાનાં, પછી ભલેને એ વાતોથી કાંઈ પણ માનવીને કરો. ય લાભ ન થાય તોપણ તેઓ તો વાતો કર્યાં જ કરવાનાં. અને આ ગમગીન ઝરો પણ પોતાના હૃદય પર અત્યાર સુધીમાં જે અનેક ગુપ્ત વાતોનો ભાર વહતો હતો અને જેના વિષે યુગોના યુગો સુધી એક સરખા ગમગીન અવાજે પ્રલાપ કરતો વહેતો હતો તેમાં આ બનાવથી એક ગુપ્ત વાતનો ભાર ઉમેરાવાનો.

પાદરીની મૂંઝવણ

પાદરી હિસ્ટર પ્રાર્થન ને પર્લની પહેલાં જવા નીકળ્યો, અને જતાં જતાં તેણે પાછું વાળીને જોઈ એ બંને જણ પર દૃષ્ટિ કરી. એ વખતે તેણે આશા તો એવી રાખેલી કે જંગલના આછા પ્રકાશમાં એ માદીકરીની કાઠ અસ્પષ્ટ રેખા જ પોતે દેખશે, કેમકે તેના જીવનમાં આજે એવી મહાન ઊથલપાથલ થઈ ગઈ હતી કે તેને અંગે જે કંઈ બનેલું તે સઘળું વાસ્તવિક હતું એમ એકદમ તેનાથી માની શકાતું નહોતું. પણ તેણે પાછું વાળીને જોયું તો ફટલાયે જમાના ઉપર વાવાઝોડાએ તોડી પાડેલા ઝાડનું પેલું થડ ત્યાં પડ્યું હતું, અને એ થડ પર પછી લીલના થર ને થર સતત રીતે જમતા ગયા હતા, અને હિસ્ટર પણ પોતાનો ભૂખરા રંગનો ઝબ્બો પહેરીને એ લીલ જમેલા થડની પડખે જ ઊભી હતી. એ રીતે એ પુરાતન થડે જગતમાં સૌથી વિશેષ ચિંતા ને વિષાદના ભારથી ડસડસી રહેલાં અંતરવાળાં આ બંને અભાગિયાં માણસોને કલાકેક સાથે બેસીને થોડીવાર શાન્તિ અને સમાધાનીનો અનુભવ કરાવ્યો હતો એ વાત તદ્દન સાચી હતી. વળી પર્લ પણ ઝરા-કિનારે લહેરથી નાચતી ત્યાં ઊભી હતી-પોતાના એકાન્ત સંબંધમાં માથું મારનારો ત્રાહિત પુરુષ ગયો એટલે પોતાની માતાની પડખે પોતાનું અસલ સ્થાન સંભાળીને ઊભી હતી. એટલે પાદરીને ખાત્રી થઈ કે પોતાને કંઈ

ઝોકું નહોતું આવી ગયું, અથવા આ બધી કેવળ સ્વપ્નસૃષ્ટિ જ કંઈ પોતાની આગળ થઈને પસાર નહોતી થઈ ગઈ.

પોતાના ચિત્તમાં વિલક્ષણ પ્રકારની અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરતી અનુભવની આવી અસ્પષ્ટતા અને દ્વિધીભાવમાંથી એને મુક્ત કરવા તેણે આ સ્થળેથી ચાલ્યા જવા માટે પોતે અને હિસ્ટરે જે યોજના દોરી હતી તે યાદ કરી અને તેની વીગતો વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે ચોક્કસ કરી. આંહી ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં રહે તો તેમને એનાં જંગલોમાં આશરો લેવો પડે એમ હતો અથવા એ સિવાયના અમેરિકાના બીજા કોઈ ભાગમાં જાય તો ગમે તો રેડ ઇન્ડિયનોના કૂબાનો અથવા તો સમુદ્રકિનારે લાંબે લાંબે અંતરે આવી રહેલી યૂરોપિયન લોકોની છૂટી છવાઈ વસાહતોનો આશ્રય લેવો પડે એમ હતો, તેથી એ બન્નેએ મળીને એમ નક્કી કર્યું હતું કે અમેરિકાના કોઈ પણ ભાગમાં રહેવા કરતાં યૂરોપની જૂની દુનિયામાં ચાલ્યા જવું એ જ તેમને માટે વધારે ઈષ્ટ છે, કેમકે ત્યાં પોતાની જાતને છુપાવવાની અને આશ્રયસ્થાન શોધી કાઢવાની આંહી અમેરિકા કરતાં વિશેષ તક મળે એમ હતું. કારણ કે આંહી અમેરિકામાં રહેવામાં એક વાંધો તો એ હતો કે પાદરીની તબિયત એવી નાજુક હતી કે આંહીનાં જંગલોમાં વસવું તેને માટે અશક્ય હતું. વળી બીજી વાત એ હતી કે તેની સહજ ગુણસંપત્તિ, તેની સંસ્કારિતા, અને તેનો સમસ્ત ઉછેર અને વિકાસ તેને માટે સંસ્કૃતિ અને સુધારાના ધામરૂપ કોઈ સ્થળે જ તેને યોગ્ય નિવાસસ્થાન અપાવી શકે એમ હતાં, બીજી કોઈ અણુધડ જગાએ જાય તો તેના કુદરતી અને સાંસ્કારિક ગુણોની પૂરતી કદર થાય એવું નહોતું. તેની સ્થિતિ એવી હતી કે જેમ સમાજ વિશેષ ફળવાએલો, ઉચ્ચ પ્રકારનો, અને સંસ્કારી, તેમ આ પુરુષ તેને માટે વિશેષ યોગ્ય થઈ પડે એવો હતો. અને યૂરોપ ચાલ્યા જવાનો એમણે જે નિર્ણય કર્યો તેને એક બીજી વસ્તુનો પણ ટેકો મળ્યો: તે એવી રીતે કે બરાબર એ જ વખતે તાકડે એક વહાણ ત્યાંના બંદરમાં નાંગરેલું પડ્યું હતું. એ વહાણ

જોકે સર્વથા દરિયાર્ધ બહારવટિયા જેવું તો નહોતું જ, છતાં એ જમાનામાં કેટલાંક શંકારપદ પ્રમાણિકતાવાળાં વહાણો દરિયામાં ભટક્યાં કરતાં હતાં એવું બેજવાબદાર એ વહાણુ હતું. આ વહાણુ થોડા જ વખત પર સ્પેઈનના મહાસાગરમાંથી આખ્યું હતું અને ત્રણ દિવસમાં પાછું ક્રિસ્ટલ તરફ ઊપડવાનું હતું. આ વહાણુના નાપુદા અને ખલાસીઓ સાથે હિસ્ટર પ્રાર્થન સ્વેચ્છાથી સૌની સેવા પરિચર્યા કરતી સેવાભગિનીરૂપે પરિચયમાં આવી હતી, એટલે આવા સંજોગોમાં આવશ્યક ગણાય એવી સઘળી ગુપ્તતા જળવાઈને કાઈને પણ ખબર ન પડે એવી રીતે એ માણસ અને એક બાળકનો એ વહાણુમાં સમાસ કરીને જગા નક્કી કરાવી રાખવાની જવાબદારી એ લઈ શકે એમ હતું.

પાદરીએ, એ વહાણુ ખરાબર કયે વખતે ઊપડવાનું એ વાત હિસ્ટરને ભારે રસપૂર્વક પૂછી. તે આજથી ત્રણે દિવસે ઊપડે એવો સંભવ હતો. ‘એ બહુ સરસ’ ! એમ આ સાંભળીને તે એ વખતે સ્વગત બોલ્યો. હવે એ સમયને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે આમ શા માટે સરસ ગણ્યો તે વાત ખુદ્દી કરતાં અમને જરા સંકાય થાય છે. છતાં, વાંચક આગળ કશી વાત છૂપી ન રાખવા ખાતર જણાવીએ કે આજથી ત્રીજે દિવસે તે એક વરણીપ્રવચન આપવાનો હતો. અને એ પ્રસંગ ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડના પાદરીના જીવનનો એક પ્રતિશ્ઠાસ્પદ અને ધન્ય પ્રસંગ ગણાય એમ હોવાથી પાદરી તરીકેના વ્યવસાયજીવનનો એ કરતાં વધુ સારો પૂર્ણાહુતિપ્રસંગ કે વિધિ તેને બીજો એક મળે એમ નહોતો. ‘કંઈ નહિ તો લોકો મારે માટે એટલું તો કહશે’ આ આદર્શ નમૂનાદાર પુરુષે મનમાં વિચાર કર્યો, ‘કે હું મારું એક પણ સાર્વજનિક કર્તવ્ય વણુગજીવ્યું મૂકીને અથવા અધૂરું મૂકીને તો જતો નથી ?’ આટલું કહીને અને સૂક્ષ્મ આત્માવલોકન કરી શકનારો પાદરી ખોતાની જાતને આવી પામર રીતે હેતરે એ ખરેખર નવાઈ જેવું લાગે છે. અમારે તેના વિશે ઘણી ખરાબ વાતો કહેવી પડી છે,

અને હજુ પણ ભવિષ્યમાં કદાચ કહેવી પડશે. પણ અમને લાગે છે કે આટલી બધી દયાજનક પામરતાવાળી ખરાબ વસ્તુ તો એક પણ નહોતી. તેના ચારિત્ર્યના સાચા સંગીન તત્ત્વને લાંબા વખતથી ફેલી રહેલા સૂક્ષ્મ રોગનો આટલો નાનો છતાં આટલો અચૂક પુરાવો અમે હજુ સુધીમાં એક પણ આપ્યો નહોતો. પણ વસ્તુતઃ કોઈ પણ માણસ અંદર પોતાના આત્મા આગળ એક સ્વરૂપ રાખે, અને બહાર જનસમૂહ આગળ બીજું સ્વરૂપ રાખે, તો આવા દંભને પરિણામે આખરે તેને પોતાનાં આ બે સ્વરૂપોમાંથી કયું ખરેખર સાચું એ સંબંધમાં બ્યામોહ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે જ નહિ.

હિસ્ટરને મળીને અત્યારે ઘેર જતી વખતે મિ. ડિન્સડેઈલની લાગણીઓ એટલી આવેશમાં આવી ગઈ હતી કે તેને પરિણામે એના શરીરમાં તેણે પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલું એવું જોમ આવ્યું, અને એ જોમને લીધે તે શહેર તરફ ઝડપભરી ગતિથી ચાલવા લાગ્યો. નહિ તો આ જંગલની અંદરની કડી, જંગલ બહારની એની મુસાફરી કરતાં વિશેષ મુશ્કેલીભરી લાગતી હતી, કેમકે જંગલનો રસ્તો ઠેકાણા વગરનો, અસ્તવ્યસ્ત, બહારના રસ્તા કરતાં વિશેષ અણધડ, કુદરતી સ્થિતિનાં વિદ્યોથી ભરપૂર, તેમ જોછા માણસાનો ત્યાં થઈને અવરજવર હોવાથી વિશેષ અવાવડ લાગતો હતો. પણ આજે તો જ્યાં જ્યાં પાણી ભરેલા ભાગો આવતા હતા ત્યાં ત્યાં તે ફલંગો મારીને જોળંગી જતો હતો, ઝાડી જેવું આવતું તો તેની આરપાર પેસીને બહાર નીકળી જતો હતો, પોલાણ આવતું તો તેમાં નીચે ઊતરી જતો હતો, અને આવી રીતે, ટૂંકામાં કહીએ તો એ વનવાટનાં સઘળાં વિદ્યોને એવા અવિશ્રાન્ત જોમથી એ અત્યારે વટાવી જતો હતો કે એ જોમને તેને પોતાને આશ્ચર્ય થયું. ફક્ત બે જ દિવસ ઉપર આના આ રસ્તા પર થઈને જતાં તેને ફટલી બધી મહેનત પડેલી, અને ફટલી બધી નબળાઈથી વચ્ચે વચ્ચે વારંવાર શ્વાસ ખાતાં ખાતાં તેને ચાલવું પડ્યું હતું એ અત્યારે તેને યાદ આવ્યા.

વગર રહ્યું નહિ. જેમ જેમ શહેરની નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ રોજના પરિચિત પદાર્થો પણ તેને જુદા જ સ્વરૂપમાં દેખાવા લાગ્યા. એ પદાર્થોને છાડીને પોતે બહારગામ ગયો તે પ્રસંગ ગઠ કાલનો અથવા એક બે દિવસ ઉપરનો નહિ, પણ ઘણા ઘણા દિવસ, અથવા દિવસ નહિ પણ ઘણાં ઘણાં વરસ ઉપરનો હોય એમ તેને અત્યારે લાગ્યું. અલખત, શહેરની એકેએક ગલીના રસ્તા તેના તે હતા, મકાનોની ત્રિકોણાકાર શિખરો વગેરે વિશિષ્ટતાઓ પણ તેની તે હતી, અને જે જે ઘરોમાં નાની પવનચક્કી હોવાનું તેને યાદ હતું ત્યાં ત્યાં તે પવનચક્કીઓ પણ એવી ને એવી હતી, પણ છતાં તેના પર બધું બદલાઈ ગયાની અનિવાર્ય છાપ પડતી હતી. રસ્તામાં જે જે પરિચિતજનો મળ્યાં અને એ નાનકડા શહેરની અંદર જે જે જાણીતી વ્યક્તિઓ હતી તેમની આકૃતિઓ સંબંધમાં પણ તેને એ જ જાતનો અનુભવ થયો. એ બધાં મનુષ્યો આગલા દિવસ કરતાં અત્યારે જરા ય મોટાં ય નહોતાં લાગતાં તેમ નાનાં ય નહોતાં લાગતાં; વૃદ્ધ પુરુષોની દાઢીના વાળ, આગલા દિવસ કરતા જરા ય સફેદ નહોતા થયા, તેમ આગલે દિવસે બેહું બેહું ભાંખોડભર ચાલતું બાળક આજે કંઈ ઊભું ઊભું પગે ચાલવા નહોતું લાગ્યું : આમ એ બધા વ્યક્તિઓ પોતે હજુ થોડા જ વખત પહેલાં છેલ્લી નજર નાખેલી તે વ્યક્તિઓ કરતાં કંઈ રીતે જુદી પડતી હતી તે વર્ણવવું મુશ્કેલ હતું; અને છતાં પાદરીની ઊંડામાં ઊંડી સમજશક્તિ એ બધામાં કંઈક ફેરફાર થઈ ગયાનું તેને સૂચવી રહી હતી. તેના પોતાના જ દેવળની દીવાલો તળે થઈને તે પસાર થયો ત્યારે પણ તેના ચિત્તમાં એ જ અનુભવ સંચોટ રીતે થયો. દેવળના એ મકાનનો દેખાવ અત્યારે તેને એટલો બધો વિલક્ષણ અને છતાં એટલો બધો જૂનો ને પરિચિત લાગ્યો કે મિ. ડિમ્સડેઈલનું મન બે વિકલ્પો વચ્ચે ઝોલાં ખાવા લાગ્યું. તેને થયું કે ગમે તો પોતે આ મકાન અત્યાર સુધી સ્વપ્નપ્રદેશમાં જ જોયું હતું, અથવા તો પછી અત્યારે પોતે એનું જે દર્શન કરી રહ્યો હતો તે કેવળ સ્વપ્નાવસ્થામાં જ કરી રહ્યો હતો. વિવિધરૂપે વ્યક્ત

થઈ રહેલી આ વસ્તુ બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં કંઈ પરિવર્તન થયાનું નહોતી સૂચવતી, પણ એ સઘળા પરિચિત પદાર્થોના આ દ્રષ્ટાના આંતર માનસમાં એવું આકસ્મિક અને મહત્વનું પરિવર્તન થયાનું સૂચવતી હતી, કે ગઈ કાલ અને આજ વચ્ચે ફક્ત એક જ દિવસનો ગાળો પડેલો છતાં તેની ચેતના પર તો એ જાણે વરસોનો લાંબો ગાળો હોય એવી જખરી અસર તેણે કરી હતી. પાદરીની પોતાની ઇચ્છા, હિસ્ટરની ઇચ્છા, અને એ બન્ને જાણ વચ્ચેનો વિધિનિર્મિત સંબંધ, એ ત્રણેએ મળીને આ પરિવર્તન સિદ્ધ કર્યું હતું. બાકી શહેરમાં તો એનું એ જ હતું, પણ એ શહેરમાં જે પાદરી જંગલમાં થઈને અત્યારે પાછો ફરતો હતો તે એનો એ નહોતો રહ્યો. એટલે જે માણસો તેને માર્ગમાં રામરામ કરતા હતા તે સૌને એ એમ કહી શકે એમ હતું કે: 'તમે ધારો છો એ પુરુષ હું નથી, એ પુરુષને તો હું પેલા જંગલમાં, તેની એક ગુપ્ત ખીણમાં, શેવાળ વીંટળાએલા એક થડની પડખે, પેલા સોગિયા ઝરાની નજીક મૂકતો આવ્યો છું ! જાઓ, જઈને જુઓ ત્યાં, તમારા પાદરીનો કૃશ દેહ, દૂબળા ગાલ, દુઃખની કચલીઓથી ભરેલું ભારેખમ શીકું કપાળ, એ સઘળું ફેંકી દાંધેલા કપડાની પેઢે ત્યાં પડ્યું છે કે કેમ તેની તપાસ કરો !' આમ કહ્યા છતાં તેના મિત્રોએ તો અલખત તેના આવા શબ્દો છતાં ભારપૂર્વક એમ ને એમ કહ્યા કર્યું હોત કે 'તું જ એ પુરુષ છે !' પણ એમ કહ્યું હોત કે માન્યું હોત તો તેમાં ભૂલ પાદરીની નહિ પણ એમની પોતાની જ થાત.

મિ. ડિમ્સડેઈલ ઘેર પહોંચ્યો એ પહેલાં તેના વિચાર અને ઊર્મિના જગતમાં થએલી ક્રાન્તિનાં તેની અંદર વસી રહેલા આંતર પુરુષે આ સિવાય બીજાં પણ ચિહ્નો ને પ્રમાણો વ્યક્ત કર્યાં. ખરી રીતે તો, આ આશ્ચર્યચકિત બની ગએલા અભાગિયા પાદરીના હૃદયમાં જે લાગણીઓ અને ભાવો હવે ઉત્પન્ન થતાં હતાં તે સઘળાનો ખુલાસો, એના એ આંતર રાજ્યની સમગ્ર વંશાવલી અને સમસ્ત

નીતિશાસ્ત્ર સર્વથા બદલાઈ ગયું હતું એમ માન્યા સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે થઈ શકે એમ હતો જ નહિ. ડગલે ડગલે તેને કોઈ જાણે કંઈક વિચિત્ર, કે દુરાચારી કામ કરવાને ઉશ્કેર્યા કરતું હતું, અને એને એવું ભાન કરાવતું હતું કે એ કામ એકીસાથે અનાયાસે થઈ ગયેલું તેમ સ્વેચ્છાસ્વીકૃત પણ હતું, પોતાની મરજી વિરુદ્ધ થઈ ગયેલું, છતાં એ લાગણીનો વિરોધ કરી રહેલા તત્ત્વ કરતાં કોઈ ઊંડા એવા તત્ત્વ-તેનો આત્મા જ ગણાય એવા તત્ત્વ-માંથી એ ઉદ્ભવી ને પ્રસવી રહ્યું હતું. દાખલા તરીકે, રસ્તામાં તેને પોતાના દેવળનો પોતાના હાથ નીચેનો એક પાદરી મળ્યો. એ ભલા સ્વભાવના બુદ્ધાએ તેની વૃદ્ધાવસ્થા, તેનું નિષ્કલંક અને પ્રમાણિક ચારિત્ર્ય, અને ધર્મમંદિરની તેની પદવી એ બધાની રૂએ તે બોલાવી શકે એવા પિતાના જેવા હોતે અને વડીલ પુરુષના જેવી છૂટથી તેને બોલાવ્યો; અને છતાં આવા વાત્સલ્યની સાથે પાદરીની સામાજિક પદવીને લીધે તેમ તેના આંતર ચારિત્ર્યગુણોને લીધે તેને જે માન મળવું જોઈએ તેવો ઊંડો, કોઈ ઈષ્ટદેવ પ્રત્યે દર્શાવીએ તેવો પૂજ્યવૃત્તિભર્યો માનભાવ પણ એ વાત્સલ્યભાવમાં એણે ભેળવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થા અને શાણપણનું ગૌરવ, હાથ નીચેના માણસને તેમ સામાજિક દૃષ્ટિએ ઊતરતી પાયરીના માણસને જાને એવી આજ્ઞાધીનતા ને માનભાવ સાથે કેવા રીતે ભેળવી શકાય, વૃદ્ધ પુરુષ તરીકેનું વાત્સલ્ય ને અધીન પુરુષ તરીકેનો વિનય એ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવા ભાવોનું સંયોજન કેવી કુશળતાથી કરી શકાય તેનું આવું સુભગ દૃષ્ટાંત બીજે ક્યાં એ મળવું મુશ્કેલ છે. પણ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ અને સફેદ દાઢીવાળા આ ઉમદા મદદનીશ પાદરી વચ્ચે જે એ ત્રણ પળ સુધી વાત થઈ તે દરમિયાન મિ. ડિમ્સડેઈલ પવિત્ર ભોજનના સંબંધમાં પોતાના ચિત્તમાં જે ભારેમાં ભારે અપમાનભરેલા ભાવો ઉત્પન્ન થતા હતા તે બોલી નાખવાની પોતાની પ્રબળ ઇચ્છાને મહામહેનતે અને અસાધારણ આત્મસંયમ વડે જ રોકી શક્યો. આવા ભંયકર ભાવો પોતાની જીભડી ક્યાંક ભસી મારશે, અને જાણે એ જીભડીને

એવા બધા ધર્મવિરોધી ભાવો વ્યક્ત કરવાની પોતે પરવાનગી આપી હોય અને એ ભાવોમાં પોતાની જાણે સંમતિ હોય એમ ખતાવશે એ પ્રકારની બીકથી એ ખરેખર કંપવા લાગ્યો અને એનું મોઢું શીકુંકચ થઈ ગયું. અને હૃદયમાં આટલી બધી બીક હતી છતાં પોતે પોતાની જીભડીએ એવા વિચારો બકી નાખ્યા હોત તો વડીલ પુરુષના જેવો આ સદાચારી મદદનીશ પાદરી પોતાના વડા ધર્મગુરુની એ ધર્મવિમુખતા દેખીને કેવો શરમાઈ કે ડઘાઈ ગયો હોત એ વિચારે તેને જે અદૃહાસ્ય કરવાનું મન થયું તે તો મહાજખખર પ્રયાસ પછી જ રોકી શક્યો.

વળી એ જ જાતનો એક બીજો બનાવ બન્યો. રસ્તા પર થઈને તે ઝપાટાબંધ પસાર થતો હતો એવામાં રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલને તેના ધર્મમંડળની એક સૌથી મોટી પ્રૌઢવયની સ્ત્રીનો ભેટો થયો. આ સ્ત્રી બહુ જ ધર્મનિષ્ઠ હતી, તેનું જીવન નમૂનેદાર હતું, તે ગરીબ હતી, વિધવા હતી, એકલી હતી, અને તેનું અંતર પોતાના સદ્ગત પતિ, બાળકો, અને ઘણાં ઘણાં વરસો પરનાં સ્વજનોનાં સંસ્મરણોથી, કબ્રસ્તાન જેમ કબરો પરની સ્મૃતિભોવાળી શિલાઓથી ભરપૂર હોય તેટલું બધું ભરપૂર હતું. સામાન્ય સંજોગોમાં આ બધી વસ્તુઓ અત્યંત વિષાદપ્રેરક બની જાય એવી છે, પણ છતાં આ વૃદ્ધ સ્ત્રીનો ધર્મનિષ્ઠ આત્મા તો છલ્લાં ત્રીસ કરતાં વધુ વરસથી સતત રીતે ધર્મશાસ્ત્રોમાંનાં સત્યોથી પોષાએલો હતો તથા ધર્મશ્રદ્ધામાંથી આશ્વાસન મેળવી રહેલો હતો, એટલે આવી વિષાદપ્રેરક વસ્તુઓ પણ એ ધર્મનિષ્ઠ બાઈના જીવનમાં તો નિર્મળ આનંદપ્રેરક જ બની ગઈ હતી. અને જ્યારથી મિ. ડિમ્સડેઈલના હાથમાં તેના ધર્મજીવનની દેખરેખ રાખવાનું કામ આવ્યું ત્યારથી આ ભલી વૃદ્ધ સ્ત્રીના ઇલિજીવનનું મુખ્ય આશ્વાસન—એ આશ્વાસન કેવળ ઇલિલોકનું જ નથી પણ સાથે પરલોકમાં પણ સુખ અને શાન્તિપ્રેરક બનવાનું છે એ શ્રદ્ધાએ જ તેને અત્યારે સુખ આપી રહ્યું હતું, એવું એ આશ્વાસન—પોતાના ધર્મગુરુને ગમે તો અકસ્માત અથવા પછી ચાહીને મળવું, અને તેના પ્રિય મુખેથી ઉષ્માભર્યા,

સુવાસથી મહેકતાં, સ્વર્ગીય શાસ્ત્રસત્યોનું દુનિયાદારી વિષયોમાં જડ જેવા બની ગએલા પણ એક ધર્મવિષયમાં ખૂબ ધ્યાન આપતા કાનથી શ્રવણ કરવું અને એ રીતે પોતાના અંતરને પોપણ આપવું ને તાજગી બક્ષી એ જ હતું. પણ આ પ્રસંગે તો, એ વૃદ્ધ સ્ત્રીના છેક કાન આગળ પોતાના હોઠ આણ્યા ત્યાં સુધી, માનવ આત્માએનો મહાશત્રુ શયતાન ઈચ્છે તેવી રીતે, કાર્મ પણ શાસ્ત્રવાક્ય તેને સ્મરણે ચડ્યું જ નહિ. તેમ બીજું પણ કાર્મ બોધપ્રદ ધર્મવચન યાદ આવ્યું જ નહિ, પણ આત્માની અમરતાની વિરુદ્ધમાં રહિયો ન આપી શકાય એવી જડ્યાતોડ દલીલવાળું લાગતું એક ટૂંકું માર્મિક વચન જ તેને અત્યારે યાદ આવ્યું અને તે જ એ બાઈના કાનમાં કહેવાનો તેણે વિચાર કર્યો. એ વચન સાંભળવાથી આ આપડી વૃદ્ધ સ્ત્રીના અંતરમાં જાણે હળાહળ ઝેર રેડાયું હોય એવી રીતે એકદમ મરાણતોલ આઘાત પહોંચ્યો હોત. પણ પોતે એ બાઈના કાનમાં ખરેખર શું કહ્યું તેનું પાદરીને કંઈ ભાન ન રહ્યું અને પાછળથી પણ તે કદી સંભારી ન શક્યો. કદાચ પોતે જે કહેવા ધારતો હતો તેમાં સદ્ભાગ્યયોગે કંઈ ગોટાળો થઈ ગએલો, એટલે આ ભલી વિધવાને એ વચનમાં કંઈ સ્પષ્ટ સમજ નહિ પડેલી, અથવા તેના ચિત્તમાં એનો અર્થ પોતાને અનુકૂળ હોય એ પ્રકારનો જ થાય એવો પ્રબંધ વિશ્વંભરે કરેલો. એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે એ સ્ત્રી ગર્ભ ત્યારે પાદરીએ પાછું વાળીને બેયું તો તેના કરચલીઓ પડેલા ચહેરા પર સ્વર્ગધામના પ્રકાશ જેવો દીપ્તો કૃતજ્ઞતા અને આનંદાવેશનો ઉલ્લાસ ચમકી રહેલો તેણે દીઠો.

વળી પાછો એક ત્રીજો બનાવ બન્યો. આ વૃદ્ધ સ્ત્રીથી છૂટા પડ્યા પછી તેને પોતાના અનુયાયીવર્ગમાંની સૌથી નાની ઉંમરની એક જુવાન સ્ત્રીનો ભેટો થયો. એ એક અપરિણીત યુવતી હતી, અને પેલા જાગરણની રાત પછીને રવિવારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે જે પ્રવચન કરેલું તેની અસરને લીધે ભૌતિક વિલાસવૈભવમાંથી સ્વર્ગીય સુખની

આશા તરફ,—વૈરાગ્યભાવનાને લીધે પોતાનું વાસ્તવ જીવન જેમ જેમ નીરસ બનતું જાય તેમ તેમ વિશેષ ખુશનુમા બનતી જતી, અને તેની આત્મંતિક ઉદ્ધાસશૂન્યતાને અંતિમ દીપ્તિથી રસી દેતી એવી આશા તરફ—તેને ટૂંક મુદ્દત પર તાજી જ લઈ જવામાં આવી હતી. સ્વર્ગ-ધામમાં ખીંચેલા કમળના જેવી સુંદરતા અને નિર્મળતા તેનામાં લસી રહી હતી. પાદરી સારી પેઢે બદલાતો હતો કે તેના નિષ્કલંક પવિત્ર હૃદયના મંદિરમાં ઈષ્ટદેવની મૂર્તિરૂપે પોતે જ ખિરાજ રહ્યો હતો, પોતાની એ મૂર્તિની આસપાસ જ અંતરના હિમ જેવા શુભ્ર અને શીતલ પડદા ટાંગી દેવામાં આવ્યા હતા, એટલે પોતાના ધર્મગુરુ પ્રત્યેની એ કુમારિકાની આવી પ્રેમભરી ભક્તિ તેની ધર્મપરાયણતામાં પ્રેમની ઉખાળો સંચાર કરતી હતી, અને પ્રેમને ધાર્મિક વિશુદ્ધિનો પટ આપતી હતી. તે દિવસે સાંજે આ ખીચારી યુવતીને શયતાન પોતાની માતાની સાડ મુકાવીને બહાર લઈ આવ્યો, અને મહાભયંકર પ્રલોભનમાં સપડાએલા અથવા—એ કરતાં આપણે એમ જ ન કહીએ ? કે—મહાભયંકર પ્રલોભનથી આકર્ષાઈને પતિત થએલા અને હવે તો જે થવું હોય તે થાય પણ હું તો મારી વાસનાઓને અનુસરીશ એવો મરણિયો ઠરાવ કરી બેઠેલા આ પાદરી સાથે તેનો બેટો કરાવી દીધો. એ કુમારિકા જેમ જેમ નજીક આવતી ગઈ તેમ તેમ આસુરી સંપત્તિના સરદાર શયતાને પાદરીના કાનમાં મંત્ર ફૂંકીને એ યુવતીના નાજીક મૃદુ-હૃદયમાં દુષ્ટતાનો અર્ક કાઢીને તેની રાઈ સરખી નાનકડી ગોળી બનાવી એ આસુરી બીજ તેના અંતરમાં નાખી દેવા તેને પ્રેર્યો કે જેથી એ નાનકડું વિષબીજ અદ્યપસમયમાં અંકુરિત થાય અને યોગ્ય સમયે અનર્થકારી ફળોથી લયી રહે. આ અપરિણીત યુવતીને એ પાદરી પર અપાર વિશ્વાસ હતો, એટલે તેના વિશુદ્ધ આત્મા પર એની ભારે સત્તા ચાલતી હતી, અને પોતાની એ સત્તાનું તેને એટલું સ્પષ્ટ ભાન હતું કે તેના પ્રત્યે ફક્ત એક જ કુદૃષ્ટિ કરીને તેની સમસ્ત નિર્દોષતાને કરમાવી દેવા જેટલી તથા એક વેણ માત્રથી તેના અંતરમાં

નિર્દોષતાવિરોધી ભાવો જગાડવા જોઈતી તેને પોતાની તાકાત લાગતી હતી. એટલે આ યુવતીની પાસે થઈને પસાર થતી વખતે તેણે પોતાનો જીનીવાનો ડાહ્યો પોતાના મોં આગળ ખેંચ્યો,—અલખત, આવું બધું કરતાં પહેલાં તેના ચિત્તની શુભ અને અશુભ વૃત્તિઓ વચ્ચે અત્યારસુધી કદી નહિ થયેલું એવું દારુણ યુદ્ધ થયું—અને જાણે એ યુવતીને બિલકુલ ઓળખતો જ નહોત્ય એવી રીતે ઝપાટાબંધ આગળ પસાર થઈ ગયો, અને પેલી જીવાન બાળાને બિચારીને તેની જંગલી અસહ્ય વર્તણૂકથી ડઘાઈ ગયેલી એમ ને એમ ત્યાં પડતી મૂકીને ચાલ્યો ગયો. એ બાપડીએ પોતાના અંતરાત્માની આથી ખારીક તપાસ કરી—પણ તેના ગજવા કે તેની થેલીની પેઢે, તેનો અંતરાત્મા તો નાના નાના નિર્દોષ પદાર્થોથી જ ભર્યો હતો—ને પોતાના નહોતા એવા હજારો દોષો કદી લઈને એ બદલ બીચારીએ પોતાના આત્માને છાંયડો લીધો, અને બીજે દિવસે સવારે ધરકામ કરવા લાગી ત્યારે આગલી રાત્રે ખૂબ રડેલી તેથી તેની આંખો સૂજી ગઈ હતી.

આ છેલ્લા પ્રલોભનમાં પોતાને મળેલા વિજયનો ઉત્સવ જિજ્ઞવવાને પાદરીને સમય મળે તે પહેલાં તો, પોતાના છેલ્લા પરાક્રમ કરતાં પણ વિશેષ હાસ્યારપદ અને લગભગ એના જોઈતી જ ભયંકર એવી એક બીજી વૃત્તિ પોતાના અંતરમાં ઉદ્ભવતી તેણે અનુભવી. એ વૃત્તિ તે એ હતી—અમને કહેતાં પણ શરમ આવે છે—કે પોતે પસાર થતો હતો તે રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં અધવચ્ચ ઊભા રહી ત્યાં રસ્તામાં રમતાં અને હજી હમણાં જ વાતે વળગેલાં નાનાં પ્યૂરિટન બાળકોના એક સમૂહને બાહુ જ ખરાબ અપશબ્દો બોલતાં શીખવવું. પણ એવું કામ તો ધર્મગુરુના ઝલ્લાને લાંછન લગાડે એવું તેને લાગ્યું, એટલે એ અટક્યાણું કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા તો તેને જતી કરવી પડી. પણ ત્યાં સ્પેઈનના મહાસાગરમાંથી આવેલા વહાણના ખલાસીવર્ગમાંનો એક દારૂડિયો ખારવો મળ્યો એટલે અત્યાર સુધીમાં આવી સઘળી દુર્વૃત્તિઓને સંતોપવાનું આટલું મોટું પરાક્રમ કરીને

પોતે જતું કર્યું હતું તો તેના બદલામાં ખીચારા ડિમ્સધલિને ખીજી કંઈ નહિ તો આ સામળા વાનના હરામી ખારવા સાથે હસ્તવૃનન કરીને, વંદલ ખલાસીઓ કરે છે એવી થોડી ખીલસ્ત મશ્કરી કરવાનું તથા સુંદર, મગ્નના, સંગીન, સંતોષકારક ઈશ્વરવિરોધી સોગંદોની ઝડી વરસાવવાનું તેને મન થઈ આવ્યું! અને પોતાની એ ઈચ્છા તેણે પાર ન પાડી તેનું કારણ અત્યારે તે કોઈ ઉચ્ચતર સિદ્ધાન્તને વશ થયો એ કંઈ નહોતું, પણ તેનું કારણ અમુક અંશે તો તેની જન્મ-પ્રાપ્ત સુરુચિ અને એ કરતાં પણ વિશેષ તો પાદરી તરીકે સખ્યતા જાગવવાની સજ્જડ થઈ ગયેલી ટેવ એ જ હતું. એ એ વસ્તુએ જ તેને આ કટોકટીને પ્રસંગે અણીશુદ્ધ જવા દીધો.

‘આ કાણ મારા અંતરમાં ભરાઈને મને દુષ્ટતા ભણી લલચાવ્યા કરે છે?’ આખરે રસ્તા પર થોભી જઈને અને કપાળ પર હાથ ફેરીને પાદરીએ સ્વગત પ્રશ્ન કર્યો. ‘આ તે શું મારું કંઈ ફટકી ગયું છે? કે પછી સર્વથા શયતાનના જ હાથમાં ચાલ્યો ગયો છું હું? જંગલમાં જઈને મેં શું તેની સાથે કરારનામું કરી દીધું છે અને એ કરારનામામાં મેં શું મારા લોહીથી સહી કરી આપી છે? અને તેથી શું એ હવે મને, પોતાની અતીવ વિકૃત કલ્પનાને જે કંઈ દુષ્કૃત્યો મૂકે તે સધળાં કરીને મારું એ કરારનામું પાળી બતાવવાને આમ બોલાવી રહ્યો છે?’

રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેધલિ આવી રીતે સ્વગત ચર્ચા કરી રહ્યો હતો અને પોતાના હાથે પોતાનું કપાળ ફૂટતો હતો તે ઢાળે, જાણીતી ડાકણ બાઈ શ્રીમતી હિગિન્સ ત્યાં થઈને પસાર થયેલી એમ કહેવાય છે. અત્યારે તેણે મખમલનો મૂલ્યવાન ઝબ્બો પહેર્યો હતો, માથે ઊંચી જાતની ટોપી પહેરી હતી, અને સર ટોમસ એવરબારીના ખૂન બદલ આ ભલી બાઈને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવી એ પહેલાં તેની એક ખાસ બહેનપણી આન ટર્નરે જેની છૂપી બનાવટ તેને શીખવેલી એવી પેલી મશહૂર પીળી બેળ ચડાવેલો કોલર

પહેર્યો હતો, એટલે અત્યારે તેનો દેખાવ ભારે દબ્બખાભર્યો લાગતો હતો. પાદરીના મનમાં ચાલતા વિચારો એ ડાકણ કળી ગએલી કે કમ તે તો કાણ જાણે, પણ તે ચાલતી ચાલતી એકદમ અટકી ગઈ, તેના ચહેરા પર ખંધાઈભરી દૃષ્ટિ કરી, અને સામાન્ય રીતે પાદરી લોકો સાથે વાતો કરવાનો તેનો રિવાજ નહોતો. છતાં ‘બુધ્ધ્યાઈભયુ’ સ્મિત કરીને તેની સાથે વાત કરવા લાગી.

‘ત્યારે પાદરી મહાશય, આપ જંગલની મુલાકાતે જઈ આવ્યા, ખરું કે?’ પોતાની ઊંચી ટોપી તેના ભણી હલાવતાં હલાવતાં આ ડાકણ બાઈએ કહ્યું. ‘હવે પછી આપ જવાના હો ત્યારે મને જરા આગળથી ઠીક ઠીક વહેલા ખબર આપવાની આપને વિનંતિ છે, એટલે આપની સોજત કરાવતાં મને આનંદ જ નહિ પણ અભિમાન થશે. પહેલેથી બહુ વચન તો હું આપને નથી આપી દેતી, છતાં આપ જોઈએ છો તે પેલા શહેનશાહની પાસેથી કાંઈ પણ અપરિચિત ગૃહસ્થને ભારે સરસ આવકાર મેળવી આપવામાં ભલામણ રૂપે કહેલું મારું એકાદું વેણ બહુ અસરકારક નીવડશે.’

‘બાનૂસાહેબ, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવું છું,’ આ બાઈની ઉચ્ચ પદ્ધતિને આવશ્યક તેમ પોતાની પણ સંસ્કારિતાને માટે અનિવાર્ય એવો ગંભીર નમ્રભાવ ધારણ કરીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો, ‘મારા અંતરાત્મા અને શીલના સોગંદ બાઈને હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આપના આ શબ્દો સાંભળીને એના અર્થ બાબતમાં હું ભારે ગૂંચવાડમાં પડ્યો છું. હું કંઈ જંગલમાં કાંઈ શહેનશાહને શોધવા ગયો નહોતો, તેમ ભવિષ્યમાં પણ કાંઈ દહાડો એવા કાંઈ પુરુષની મહેરબાની મેળવવા માટે હું મુલાકાત લેવા ધારતો નથી. ત્યાં જવાનો મારો હેતુ તો કેવળ મારા ધર્મનિષ્ઠ મિત્ર આચાર્ય ઈલિયટને અભિનંદન આપવાનો અને ખ્રિસ્તોતર લોકમાંથી જે અનેક આત્માઓને એ આપણા ધર્મમાં આણી શકેલ છે તે બાબત તેની સાથે રહીને આનંદ માણવાનો જ હતો.’

‘હા-હા-હા,’ હજુ પણ પાદરી તરફ પોતાની માથા પરની ઊંચી ટોપી હલાવતી હલાવતી એ ડાકણ બાઈ ખીખી કરીને હસવા લાગી. ‘હીક ! હીક ! એ તો ઘોળે દિવસે તો એમ જ કહેવું જોઈએ ને આપણે ? તમે તો કાઈ ખરાબર પાવરધા રીઠા માણસની પેઠે ચાલાકીથી નભાવો છો તમારો વેશ; પણ મધરાતને સમે જંગલમાં આપણે બંને એકલા થશું ત્યાં આપણે જુદી જ વાતો કરશું હો !’

આમ બોલીને તે પોતાની વૃદ્ધ કાયાને દમ્બામંત્રેર દેખાડતી ચાલતી થઈ, પણ આગળ ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે ફરી ફરીને પાછું વાળી જોઈને જાણે પોતાને તેની સાથે કાઈ જૂનો ગુપ્ત સંબંધ હોય અને એવો સંબંધ જાણે વ્યક્ત કરવા માગતી હોય એવી રીતે તેણે પાદરી સામે જોઈને રિમત કર્યું.

‘આ પાળી બેળવાળી અને મખમલના ઝલ્લામાં સજ્જ થયેલી હાકરીએ લોકો કહે છે તે સાચું હોય તો જેને પોતાના રાજા અને માલિક તરીકે સ્વીકારેલ છે.’ પાદરીએ મનમાં વિચાર કર્યો, ‘એ શય-તાનને શું હું મારી જતલ વેચી આવ્યો છું, ત્યારે ?’

અભાગિયો પાદરી ! તે લગભગ સોદો કરી આવ્યો જ હતો. સુખનાં સમણાંથી લલચાઈને પોતે જેને ભયંકર પાપ સમજતો હતો તેને, અગાઉ કાઈ હાડો નહિ ને આજે સ્પષ્ટ વિચાર ને ઈરાદાપૂર્વક તે વશ થઈ ગયો હતો ! અને એ ભયંકર પાપનું એથી ઝેર તેના સમસ્ત નીતિદેહની રોગગમાં આમ ઝપાટાબંધ પસરી ગયું હતું. એ ઝેરે તેની સધળી શુભ વૃત્તિઓને જડ બનાવી દીધી હતી અને સધળી દુર્વૃત્તિઓના સમસ્ત ઝુંડને સચેત બનાવી દીધું હતું. ધિક્કાર, કડવાશ, કારણ વગરનો ખાર, અનિષ્ટ કરવાની અકારણ ઈચ્છા, અને જગતમાં જે કંઈ શુભ અને પવિત્ર હોય તેનો ઉપહાસ આ બધી દુર્વૃત્તિઓ, તે એ બધાથી ડરતો હતો અને હબકી ગયો હતો છતાં, તેને લલચાવીને અવળે માર્ગે લઈ જવા તેના અંતરમાં સચેત બની ગઈ હતી. અને શ્રીમતી હિબિન્સ સાથે તેને ભેટો થયાની

વાત જે સાચી હોય તો તે, દુરાચારી મનુષ્યો સાથે તેમ આસુરી સત્ત્વોની દુનિયા સાથે તેનો કટલો બધો સમભાવ અને બંધુભાવ રહેલો હતો તે જ બતાવી આપતો હતો.

દરમિયાન તે કચ્છસ્તાનની દ્વાર પર આવેલા પોતાના મકાનમાં આવી પહોંચ્યો અને ઉતાવળે ઉતાવળે તેનાં પગથિયાં ચડીને પોતાના અભ્યાસખંડનો તેણે આશરો લીધો. રસ્તા પર થઈને પસાર થતી વખતે જે વિચિત્ર અને દુષ્ટ તરંગો તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા તેમાંનો એક પણ જગતના લોકો સમક્ષ પ્રકટ થયા પહેલાં પોતે આ આશ્રયસ્થાનમાં પહોંચી ગયો તેથી પાદરીને આનંદ થયો. પોતાના પરિચિત ખંડમાં દાખલ થઈ પોતાની આબૂઆબૂ તેણે એની અંદરનાં પુસ્તકો, બારીઓ, ચૂલો, અને દીવાલ પર લગાવેલા ચિત્રમય પડદા વગેરે પર નજર નાખી તો જંગલની ખીણમાંથી નીકળીને શહેરમાં પેડો ત્યાં સુધીમાં અને પછી શહેરના રસ્તા પર પણ બહુ બહલાઈ ગયાનો જે અનુભવ તેને થયેલો તે જ અનુભવ આંહી આ સઘળું જેતાં પણ તેને થયો. આ ખંડમાં બેસીને તેણે વાચન તેમ લેખન કરેલું. આંહી જ તેણે ઉપવાસ અને જાગરણ કરેલાં, અને અર્ધમૃત જેવી દશામાં આ ખંડમાંથી જ તે બહાર નીકળેલા, આંહી જ તેણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, અને આંહી જ સેંકડો યાતનાઓ તેણે સહન કરેલી ! મૂસા અને ખીજા પયગંબરોના સદ્ગુણોથી ભરેલું અને એ બધાની પાછળ ઈશ્વરના અવાજથી વ્યાપ્ત એવું મધુર પુરાણી હીજુ ભાષામાં લખાયેલું તેનું ‘બાઈબલ’ પણ એ ખંડમાં પોતાને રોજને સ્થાને પડ્યું હતું. વળી ટેબલ પર શાહી ખરડાયેલી કલમની પડખે તેનો અપૂર્ણ પ્રવચનલેખ પણ, બે દિવસ પર પોતે એ લખતો હતો. ત્યારે લખતાં લખતાં વિચારો ખૂટી પડતાં, શરૂ કરેલું વાક્ય પણ પૂરું થતાં પહેલાં અધવચથી અટકી પડેલો પડ્યો હતો. તેને ખબર હતી કે પોતાના ખંડમાંની આ બધી વસ્તુઓનો કર્તા કે બોક્તા રૂપે અનુભવ કરનાર પુરુષ

બીજો કાઈ નહિ પણ પોતે જ, કૃષ કાયા અને શીકા ગાલવાળો પાદરી પોતે જ હતો, અને એ વરણીપ્રવચન પણ બીજા કાઈએ નહિ પણ પોતે જ આટલે સુધી લખ્યું હતું ! છતાં અત્યારે તે આ બધા પદાર્થોની ક્ષણ અલગ હોય એવી રીતે જુદો થઈને ઊભો રહ્યો, અને પોતાના પૂર્વ સ્વરૂપને તિરસ્કાર, દયા, અને અર્ધધર્મિયોભરી કુતૂહલવૃત્તિથી જોઈ રહ્યો. પોતાનું એ પૂર્વસ્વરૂપ હવે અત્યારે અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું, તેને સ્થાને જંગલમાંથી આજે કાઠ બીજો જ પુરુષ પાછો ફર્યો હતો, એ પુરુષ પોતાના પૂર્વસ્વરૂપ કરતાં વિશેષ ડાહ્યો હતો તેમ એ ભલું ભોળું પૂર્વસ્વરૂપ કદી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવું અકળ સ્વસ્થોનું જ્ઞાન ધરાવતો હતો. હા, નવું જ્ઞાન તો તેને મળ્યું હતું, પણ કેવું કડવું અળખામણું લાગે એવું એ જ્ઞાન હતું !

આવા વિચારમાં તસ્લીન બનીને બેઠો હતો એવામાં એ અભ્યાસખંડના દ્વાર પર ટકારો થયો, એટલે પાદરીએ ‘આવો !’ એમ કહ્યું, પણ એ કહેતી વખતે કાઈ દૃષ્ટ સત્ત્વ કદાચ એ આવકારના જવાબમાં પોતાને જેવા મળશે એવો ખ્યાલ તેના મગજમાં છેક જ નહોતો આવ્યો એવું નહોતું. અને જોયું તો તેનો એ ખ્યાલ ખરેખર સાચો પડ્યો ! ટકારો કરીને અભ્યાસખંડમાં દાખલ થનાર બીજું કાઈ નહિ પણ રોજર ચિલિંગવર્થ પોતે જ હતો. એને જોઈને પાદરી અવાજ બની ગયો તેમ પૂણી જેવો ઘોળો થઈ ગયો, અને એક હાથ હીઞ્ચ શાસ્ત્રગ્રંથ પર તથા બીજો હાથ પોતાની છાતી પર રાખીને સ્તબ્ધ દશામાં ઊભો રહ્યો.

‘આપ ઘેર પધાર્યા તો આવકાર આપું છું આપને, ગુરુમહાશય,’ વૈદે કહ્યું. ‘કમ, એ ભગવતપરાયણ આચાર્ય ઇલિયટ મગ્નમાં છે ને ? પણ સાહેબ, જંગલની અંદર થઈને આપે કરેલી મુસાફરી આપને બહુ આફરી નીવડી લાગે છે, કેમકે આપનો ચહેરો શીકા પડી ગયો દેખાય છે. આપને તો પાછું વરણીપ્રવચન આપવાનું છે, તો એ પ્રવચન આપવા માટે જે ઉત્સાહ અને શક્તિ જોઈશે તે લાવવા માટે આપને મારી દવાની જરૂર નહિ પડે ?’

‘ના ના, મને નથી લાગતું જરૂર પડે,’ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે જવાબ આપ્યો, ‘આટલા લાંબા વખત સુધી મારા અભ્યાસખંડમાં ગોંધાઈ રહ્યા પછી ઘણું દિવસે બહાર નીકળી શક્યો તેથી આ મુસાફરી, પેલા પવિત્ર આચાર્યનાં દર્શન, અને તેમની પાસે જતાં આવતાં માર્ગમાં જે ખુલ્લી તાજી હવા મને મળી એ બધાએ તો ઊલટો મને પુષ્કળ લાભ કર્યો છે. એટલે ભલા વૈદરાજ, આપની દવા જોકે બહુ સરસ છે, અને આપ પૂરેપૂરા મિત્રભાવથી તે આપ્યો છો, છતાં હવે મને આપની દવાની જરૂર હોય એવું લાગતું નથી.’

આ બધો વખત રોજર ચિલિંજવર્થ, વૈદ પોતાના દરદી તરફ જુએ એવી ગંભીર અને ખારીક નજરે પાદરીને જોઈ રહ્યો હતો. પણ આ બધા બહારના દેખાવ છતાં પાદરીને તો લગભગ ખાતરી થઈ ચૂકી કે પોતાને હિસ્ટર પ્રાઈન સાથે જે મુલાકાત થએલી એ વાત આ ડોસો જાણી ગયો છે, અથવા ખરેખર જાણી ગયો ન હોય તોપણ એ બાબત તેને ચોક્કસ પાંકા વહેમ તો આવ્યો જ છે. વળી અત્યારનાં પાદરીનાં વચનો ઉપરથી વૈદ પણ સમજી ગયો કે તે હવે પોતાને પહેલાની માફક તેનો વિશ્વાસુ મિત્ર નથી ગણતો, પણ ઊલટો કદામાં કદો શત્રુ જ તે હવે પોતાને માને છે. હવે પોતાને આટલી બધી ખાતરી મળી તો કંઈ નહિ તો તેમાંનો અમુક ભાગ પ્રકટ કરવો જોઈએ એ સ્વાભાવિક હતું. છતાં વસ્તુ-ઓને શબ્દાકાર ધારણ કરતાં કેટલી બધી વાર લાગે છે, અને અમુક વિષય નથી જ છોડવો એવો નિશ્ચય કરીને બેઠેલા બે માણસો, વાત કરતાં કરતાં એ વિષયની લગોલગ આવી ગયા છતાં તેને છોડ્યા વગર કેવાં એ વિષયની દિશામાંથી પાછા ફરી જાય છે એ હકીકત આપણે વિચાર કરીએ તો ખરેખર આશ્ચર્યજનક લાગે એવી છે. એટલે રોજર ચિલિંજવર્થ તેની ને પોતાની વચ્ચે જે સાચો સંબંધ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તેનો ખુલ્લા શબ્દોમાં સ્પર્શ કરશે એવી ધાસ્તી રાખવા જેવું પાદરીને તો કંઈ લાગ્યું નહોતું. છતાં

આ વૈદ, પોતાની અકળ ભેદભરી રીતે એ ગુપ્ત વસ્તુ ભણી ગયા વિના રહ્યો નહિ.

‘આપ મારી અદના આવડતનો આજની રાત ઉપયોગ કરો તો સારું નહિ ?’ તેણે કહ્યું. ‘ખરેખર આ વરણીપ્રવચનના પ્રસંગ માટે આપના શરીર મનમાં પૂરતા બળ અને જોમનો સંચાર કરવાને માટે મારાથી અને નેટલું બધું મારે કરવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. એ પ્રસંગે લોકો આપની પાસેથી ભારે આશા રાખી રહ્યાં છે, કેમકે એમને દહેશત છે કે બીજી સાલ આવે એ પહેલાં તો પોતાના ધર્મગુરુ કદાચ ચાલ્યા ગયા હશે.’

‘હા, અન્ય લોકમાં ચાલ્યો જ ગયો હોઈશ,’ પાદરીએ ભગવાને ધાર્યું હોય તે ભલે થાય એવા ધર્મભાવ અને શ્રદ્ધાભાવભરી ઈશ્વરાધીનતાથી ઉત્તર આપ્યો. ‘ભગવાનને પ્રાર્થના છે કે એ અન્ય લોક તો આંહીં કરતાં વિશેષ સુખપ્રદ નીવડે; કેમકે, ખરેખર, આવતી સાલની મોસમમાં મારો અનુયાયીવર્ગ મને આંહીં દેખે એવો સંભવ મને મુદ્દલ લાગતો નથી. પણ આપની દવાની બાબતમાં તો, ભલા સાહેબ, મારી અત્યારની શરીરાવસ્થામાં મને તેની મિત્રકુલ જરૂર નથી.’

‘એ સાંભળીને મને આનંદ થાય છે,’ વૈદે જવાબ આપ્યો. ‘એનો અર્થ કદાચ એ હોય કે આટલો બધો વખત જરાય અસર નહિ કરી શકેલી મારી દવાએ હવે ખરાખર અસર કરવા માંડી છે. એટલે આપનો રોગ જો પૂરેપૂરો નાબૂદ કરી શકું તો ખરેખર હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી જ માનું, અને ન્યૂઝ્વિંડના લોકોના કૃતજ્ઞતાભાવને માટે પણ તો હું લાયક છું !’

‘મિત્ર, તમે મારી આટલી બધી કાળજી રાખો છો એ બદલ તમારો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું,’ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે ગંભીર સ્મિત કરીને કહ્યું. ‘તમારો હું આભાર માનું છું, અને તમારી આ બધી સેવાનો બદલો કેવળ મારી પ્રાર્થનાઓથી જ આપી શકું એમ છું.’

‘સાધુજનની પ્રાર્થના જેવો મૂલ્યવાન બદલો ખીજો એકે નથી !’ રજા લેતાં લેતાં બુઢા રોજર ચિલિંજવથે કહ્યું. ‘અલિનવ જેરુસલેમમાં ચાલતી ખરી સોનામહોર તે એ જ છે, કેમકે તેના પર જ રાજધિ-રાજની મહોરછાપ લાગેલી હોય છે.’

એકલો પડ્યો એટલે પાદરીએ નોકરને બોલાવી ભોજન મગાવ્યું, અને તે આવી પહોંચતાં તેના ઉપર ભારે સપાટા ચલાવ્યો. પછી વરણીપ્રવચનનાં અત્યાર સુધીમાં લખાએલાં પાનાં દેવતામાં નાખી દઈને તે તરત જ ખીજું નવેસરથી લખવા બેઠો, અને એ પ્રવચન તેણે વિચાર અને ભાવના એવા વેગવાન જુસ્સાથી લખવા માંડ્યું કે પોતે અત્યારે દેવી પ્રેરણા પામ્યો હોય એવું તેને લાગવા માંડ્યું, અને ભગવાન પોતાના જેવી ગંદી મલિન વાંસળી મારફતે પોતાના ભવ્ય ગંભીર સંદેશનું સંગીત સુણાવવું કેમ યોગ્ય ગણતો હશે એ વિશે તેને મનમાં આશ્ચર્ય થયું. છતાં, એ ગૂઢ પ્રશ્નને તો સદાને માટે અનુત્તર જ રહેવા દઈને અથવા તેનો ઉત્તર મળવાનો જ હોય તો પોતાની મેળાએ જ્યારે મળવાનો હોય ત્યારે ભલે મળે એમ એ ગૂઢ પ્રશ્નને પડતો મેલીને, તે પોતાનું લેખનકાર્ય ભારે ઝડપ અને આનંદાવેશ સાથે આગળ ને આગળ ધપાવવા લાગ્યો.

આમ લખતાં લખતાં રાત જાણે કાઠ પંખાળી ઊડતી થોડી હોય, અને પોતે જાણે તેના પર સવાર થઈને ઊડી રહ્યો હોય એવી રીતે રાત્રિ એકદમ પસાર થઈ ગઈ; મળસ્કું થયું; ઉપા શરમની સુરખીથી છવાએલે મુખે પડદામાં ડોકિયું કરતી આવી; અને આખરે સૂર્યોદય થયો. તેથી સૂર્ય પોતાનું એક સોનેરી કિરણ પાદરીના અભ્યાસખંડમાં ફેંક્યું, એટલે પાદરી તેને અંજાઈ ગયેલી આંખે જોઈ રહ્યો. આ રીતે સૂર્યપ્રકાશ પોતાના ખંડમાં ચમકવા લાગ્યો એ વખતે તો તે આગલી રાતે આસન વાળી બેઠો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ હજી બેઠો હતો, તેની કલમ પણ હજી તેના હાથમાં ચાલી રહી હતી, અને આખી રાતમાં પ્રવચનનાં પાનાંનાં પાનાં ભરેલો વિશાળ અમાપ પ્રદેશ વટાવીને તે અત્યારે આંહી આંગળાંમાં કલમ ઝાલીને બેઠેલો માલૂમ પડતો હતો.

ઉત્સવ

સૂખાને પોતાનું અધિકારપદ લોકાને હાથે મળવાનું હતું તે દિવસે હિસ્ટર પ્રાર્થન અને નાનકડી પલ્ સવારમાં બરાબર વખતસર બજારમાં આવી પહોંચ્યાં. બજાર આખી કારીગરો અને શહેરનાં બીજાં વસવાયાં વગેરે લોકવરણની મોટી સંખ્યાથી ભરાઈ ગઈ હતી. આ લોકવરણના માણસોમાં હરણની ચામડી પહેરીને આવેલી કેટલીક અણુ-ધડ આકૃતિઓ પણ દેખાતી હતી, અને એમનો એ પોશાક બતાવી આપતો હતો કે વસાહતની એ નાનકડી રાજધાનીની આસપાસ આવી રહેલાં જંગલોની વચ્ચે આવેલાં થાણાંમાં એ માણસો રહેતા હતા. છેલ્લાં સાતે વરસોના આવા સધળા પ્રસંગોની પેઠે આજના સાર્વજનિક ઉત્સવદિને પણ હિસ્ટરે તો ભૂખરા રંગનાં બરછટ કપડાં જ પહેર્યાં હતાં. એનાં કપડાંનો ભૂખરો રંગ જ નહિ પણ તેની સિલાઈની ઢબ પણ એની કાયાને લોકોની નજર આગળથી લુપ્ત કરી દે એવી હતી; પણ બીજી બાજુથી એનો હિંગજોડિયો અક્ષર એને આ સાંજના જેવા ધૂંધળા અરપટ વાતાવરણમાંથી બહાર ખેંચી લાવતો હતો અને પોતાના સ્વકીય ચમકારથી એનું વિશિષ્ટ નૈતિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દેતો હતો. નગરજનોને દીર્ઘકાળથી પરિચિત બની ગએલો એનો ચહેરો અત્યારે પણ લોકો એનામાં રોજ રોજ જોવાને ટેવાઈ ગયા હતા એવી આરસ તુલ્ય શાન્તિ વ્યક્ત કરી રહ્યો હતો. એ શાન્તિ એણે કાઈ વેશ ધારણ

કર્યો હોય એવી અથવા તો કાંઈ મૃત સ્ત્રીના ચહેરાની જડ શાન્તિ જેવી હતી. એનો ચહેરો મૃત સ્ત્રીના ચહેરા સાથે સરખાવવાનું કારણ એ કે જગતના લોકો પર હિસ્ટરને કશી સહાનુભૂતિનો અધિકાર રહ્યો નહોતો, અને જે જગતની સાથે એ હજુ સંબંધ રાખી રહેલી જણાતી હતી તે જગતમાંથી એ ક્યારની અલિપ્ત થઈને ચાલી ગઈ હતી, એટલે એ રીતે જેતાં હિસ્ટર જગતદૃષ્ટિએ તો ખરેખર મરી જ ગઈ હતી.

કદાચ એમ હોય, કે અગાઉ કદી નહિ જેવામાં આવેલો એવો ભાવ એના ચહેરા પર ફરકી રહ્યો હતો. પણ એ ભાવ કાંઈ કળી જાય એટલો બધો સ્પષ્ટ કે તીવ્ર નહોતો; પછી કાંઈ અસાધારણ શક્તિવાળો નિરીક્ષક પ્રથમ એના હૃદયના વિચારો કાંઈ રીતે જાણી ગયો હોય, અને એ વિચારોને અનુરૂપ ભાવો એની મુખમુદ્રા અને ચેષ્ટામાં પ્રદર્શિત થઈ રહેલ છે કે કેમ તેની બારીક તપાસ કરે અને એ તપાસને પરિણામે એ ભાવ એના ચહેરામાં જેઈ શકે તો જુદી વાત. એના માનસજગતના આવા નિરીક્ષકને પોતાના એ નિરીક્ષણને પરિણામે એવો ખ્યાલ આવ્યો હોત કે લોકસમૂહની તીણી સોંસરી વીંધી નાખતી દૃષ્ટિને દુઃખભર્યાં સાત સાત વરસોના લાંબા ગાળા સુધી એક અનિવાર્ય અગત્ય રૂપે, પ્રાયશ્ચિત્ત અને તપરૂપે, અને કપરા ધર્મપાલનરૂપે વેઠ્યા પછી અત્યાર સુધીની પોતાની સઘળી યાતના અને વેદનાને એક પ્રકારના વિજયના રૂપમાં ફેરવી નાખવા માટે આજે આ છેલ્લી વાર એ તે અક્ષર સ્વેચ્છાપૂર્વક અને કશા સંકાય વગર ખુલી રીતે સ્વીકારી રહી હતી. ‘આ લિંગજોડિયા અક્ષરને અને તેને ધારણ કરનારી સ્ત્રીને તમે હવે આ છેલ્લેલી જોઈ લ્યો!’ લોકોના જીલમનો ભોગ બની ગએલી અને તેમની માન્યતા પ્રમાણે તેમના જીવનભરના દાસ્યની સજ્જ પામેલી આ સ્ત્રી અત્યારે તેમને એવું કંઈક કહે એવું હતું. ‘હવે થોડી જ વાર છે, પછી તમારી સત્તા એના પર ચાલશે નહિ! થોડા કલાક ગયા એટલે અકળ અતલ મહાસાગર તમે એના હૈયા પર ધીકતી સઘડી રૂપે સદાની ચોંટાડી રાખેલી આ નિશાનીને ગળી જઈ સદાને માટે લુપ્ત

કરી દેશે !' અને આમ પોતાના જીવન સાથે જડી દીધેલી આ વેદના-
માંથી પોતે મુક્ત થવાની અણી પર હતી તે જ ક્ષણે હિસ્ટરના દિલમાં
એક પ્રકારનો ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થયેલો એમ ધારીએ તો માનવસ્વભાવમાં
અશક્ય એવી કાંઈ વિસંગતિ એની પ્રકૃતિમાં રહેલી હતી એમ માનવાનું
કારણ નથી. પોતાના સ્ત્રીજીવનનાં લગભગ સઘળાં વરસોને જેનો સતત
પટ મળ્યા કર્યો હતો એવા આ સઘળા કટુ અનુભવરૂપી કરિયાતા અને
એળિયાનો એક છેલો મોટો કટોરો એક શ્વાસે ગટગટાવી જવાની એને
અદમ્ય ઈચ્છા થઈ આવે તો એમાં નવાઈજેવું લાગે છે? આટઆટલાં
વરસો સુધી પોતાની ક્ષુધાને ઉત્તેજિત કરવાને માટે પ્રખળ અસર કર-
નારા કડવા ઉકાળાના રગડા પીંચા પછી હવે જે જીવનનો શરાબ નક-
સીદાર કનકના કંટારામાં એના હોઠ આગળ મંડાવાનો હતો તે ખરેખર
ખૂબ સ્વાદિષ્ઠ, ઉલ્લાસપ્રેરક, અને ઉમદા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, કેમકે
નહિ તો પછી એ રગડાઓ પછી જે સાધારણ લિજ્જત વગરનો દારૂ
જ એને પીવાને મળે તો તો એક પ્રકારની ઉદાસીનતા અને કંટાળાની
લાગણી જ એના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થાય.

પર્લને આજે પૂર બહારમાં શણગારવામાં આવી હતી. આ સૌન્દર્ય
અને શણગારથી ચમકતી કલ્પનામૂર્તિ જેવી બાળકી પેલાં ભૂખરાં સોગિયાં
કપડાં ધારણ કરનારી આકૃતિથી આ જગતમાં અવતરી હોય એ વાત
માનવી મુશ્કેલ હતી; અથવા તો આ બાળકના વસ્ત્રાલંકારની આવી
સુંદર યોજના કરનારી કલ્પના-એકી સાથે ભભકદાર અને બારીક
એવી કલ્પના-તે જ હિસ્ટરના સાદા જખ્ખાને સ્પષ્ટ વિશિષ્ટતા આપે
એવું ભરતકામ કરનારી પણ કલ્પના હતી-એ બન્ને કલ્પનાશક્તિનું
ઉદ્ગમસ્થાન એક જ હતું-એમ માનવું પણ મુશ્કેલ હતું. નાનકડી
પર્લને આ પોશાક એટલો બધો ભળી જતો હતો કે એ પોશાક
તેના આંતર શીલના કેવળ અનિવાર્ય વિકાસરૂપ કે આવિષ્કરણરૂપ જ
લાગતો હતો, અને પતંગિયાની પાંખના ચમકદાર રંગવૈવિધ્યને જેમ
એ પાંખથી છૂટું પાડી શકાય નહિ અથવા દેદીપ્યમાન પુષ્પપાંખડીની

રંગભરી ઝમકને જેમ એ પાંખડીથી છૂટી પાડી શકાય નહિ, તેમ આ ભલકદાર પોશાકને પણ પર્લના ગુણસ્વભાવથી છૂટો પાડી શકાય નહિ એટલો બધો તે એની સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો. વિશેષમ વળી, આજના મહત્વના દિને એ છોકરીના ચિત્તમાં એક પ્રધારન અસ્વસ્થતા અને વ્યગ્રતા પણ જોવામાં આવતી હતી, અને તે અસ્વસ્થતા ને વ્યગ્રતા કાર્મએ પોતાની છાતી પર તેજસ્વી હીરો ધારણ કર્યો હોય, અને શ્વાસોન્નિવાસ લેતાં એ છાતી ઊંચી નીચી થવાથી ઝખકારા મારી રહ્યો હોય તેના એ ઝખકાર જેવી જ લાગતી હતી બાળકોને પોતાનાં અતિનિકટનાં સંબંધીઓનાં સુખદુઃખો કે મંથને પ્રત્યે હંમેશાં સહાનુભૂતિ હોય છે; પોતાના કૌટુંબિક વાતાવરણમ કંઈ પણ આકૃત આવવાની હોય, બળભળાટ થવાનો હોય, અથવા ક્રાંતિ થવાની હોય, તો તે સંવળાનું એમને જાણે કે ભાન હોય છે અને તેથી પર્લ, પોતાની માતાની છાતી પર ધારણ કરેલા રત્નરૂપ જ હતી એવી આ પર્લ, પણ હિસ્ટરના કપાળ પરની આરસપહાણ જેવ ભાવશૂન્યતા ઉપરથી કાર્મ પણ કળી શકે નહિ એવી ઊર્મિઓને-રે ઉદાસીનતાના પડ નીચે ઊકળી રહેલા એના આંતર લાવારસને-પોતાના ઉલ્લાસમય નૃત્યથી જ જાણે કે પ્રકટ કરી દેતી હતી.

ઉલ્લાસના ઊભરાને લીધે એ બાળકી પોતાની માતાની પડને ચાલતી હોય એમ નહોતું લાગતું, પણ જાણે કાર્મ પક્ષીની પેઠે અદ્ધ ઊડતી હોય કે ફેકતી હોય એવી તેની અત્યારની ગતિ હતી. વારે વારે તે અર્થશૂન્ય અને વીધી નાખે તેવી ચીસો પાડીને ગીતો ગાવા મંડ પડતી હતી. જ્યારે માદાકરી બજારમાં આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે રે સ્થળને એતન ને તરવરાટથી ભરપૂર બનાવી દેનારી ધાંધલ ને ધમાકે જોઈને એ છોકરી વળી પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ ઉલ્લાસમાં આવ ગઈ, અને વિશેષ ચંચળ બની ગઈ. કેમકે સાધારણ રીતે આ જગ સહેરની પ્રવૃત્તિના મધ્યસ્થ ધામ જેવી ધાંધલભરી ન હોતી, પણ કાર્મ ગામડાના ચોરાની આગળ લીલોતરી જવાએલું એકાન્ત વિશાળ યોગા

હોય એવી નિર્જન જ સામાન્ય દિવસોએ આ જગા લાગતી હતી.

‘કેમ શું છે આ બધું, બા ?’ તે બોલી બિડી. ‘આજે બધા લોકો પોતપોતાનું કામ છોડીને કેમ આંહીં આવ્યા છે ? આજનો દિવસ તે શું આખી દુનિયાને રમવાનો દિવસ છે ? જો ત્યાં પેલો લુહાર રહ્યો ! તેણે પોતાનો કાળો મેલો ચહેરો ધોઈને સાફ કર્યો છે, અને રવિવારે પહેરવાનાં કપડાં પહેરીને, જાણે કાંઈ માયાળુ માણસ આવીને લહેર કેમ કરવી તે શીખવે તો ખુશીથી લહેર ઉડાવવાને તૈયાર થઈને બિભો હોય એવો લાગે છે ! અને પણ ખુદો જેલર બ્રેકેટ મને દેખીને મોં મરકાવતો બિભો છે. શું કામ એમ કરતો હશે એ ?’

‘તું છેક નાનું બચ્ચું હતી ને, એ વખત એમને યાદ આવે છે તેથી એમ કરે છે,’ હિસ્ટરે જવાબ આપ્યો.

‘તો ય મને જોઈને એણે માથું હલાવવાનું નથી કે મોં પણ મરકાવવાનું નથી, હા ! એ કાળો, બિહામણો, કદરૂપો ખુદો શું સમજતો હશે એના મનમાં ?’ પહેલું કહ્યું, ‘એને માથું હલાવવું હોય તો તારી સામે જોઈને હલાવે, કેમકે તે ભૂખરાં રંગનાં કપડાં પહેર્યાં છે અને ઉપર લિંગજોડિયો અક્ષર આટાડ્યો છે. પણ જો, જો, બા, કેટલા બધા નવા નવા માણસોના ચહેરા દેખાય છે આંહીં ! અને વળી એમાં રેડ ઇન્ડિયનો પણ છે, તેમ બલાસીઓ પણ છે ! આંહીં બજારમાં એ બધા શું કરવા આવ્યા છે ?’

‘આંહીં થઈને એક સરખસ નીકળવાનું છે, તેની વાટ જોતાં એ લોકો આંહીં બિભાં છે,’ હિસ્ટરે કહ્યું, ‘કેમકે આંહીં થઈને સૂઆ સાહેબ તે ન્યાયાધીશ સાહેબ નીકળવાના છે, અને સાથે બીજા પણ બધા મોટા મોટા તે સારા સારા માણસો. આગળ સિપાઈઓ અને બેન્ડવાજાં ચાલતાં હોય એવી રીતે સરખસના આકારમાં આંહીં થઈને પસાર થવાના છે.’

‘ત્યારે પેલો પાદરી પણ એમાં આવવાનો ?’ પહેલું પૂછ્યું. ‘ને

ઠાઠમાહનો જે ભવ્ય વાઘો સજે છે તેમાં વિલક્ષણ પ્રકારનું ઝલકદાર ભરતકામ કરવા બરાબર જ થાત, અને તેથી તેમાં અશક્ય કે અવહેવારુ જેવું કશું જ ન બનત. અને જે દિવસે આ વસાહતનું રાજકીય વરસ શરૂ થતું હતું તે દિવસને ઊજવવાની પદ્ધતિમાં એવું કંઈક કરવાનો પ્રયત્ન પણ જોઈ શકાતો હતો. ન્યાયાધિકારીઓની વાર્ષિક નિમણૂકને આ દિવસે આપણા વડવાઓ જે વિધિઓ આચરતા હતા તેમાં રાજ્યાભિષેકને દિવસે તો નહિ પણ લોર્ડ મેયોરની પ્રતિષ્ઠાને દિવસે હાંડતમાં જે ભવ્ય સમારંભો થતા તેની શોભાની આછી યાદ જોઈ શકાતી હતી. ત્યાં એ અવસરે જે દબ્બાઓ પોતે જોતા તેનું અમુક રૂપાન્તર સાથે પુનરાવર્તન આંહીં તેઓ કરી રહ્યા હતા. આપણી આ વસાહતના આઘ જનકો અને સંસ્થાપકો—તેના મુત્સદ્દીઓ, રાજ્યાધિકારીઓ, ધર્મગુરુઓ, અને સૈનિકો—ને આજના જેવા સાર્વજનિક અને સામાજિક મહત્વના પ્રસંગોએ જૂની પરંપરાને અનુસરીને બહારનો ભપકો અને ઠાઠમાહ ધારણ કરવો એ એક કર્તવ્ય જેવું લાગતું હતું. જોટલે તે સૌ આજે સઘળા લોકો પોતાને જોઈ શકે એવા રીતે સરઘસના આકારમાં ફરવા નીકળતા હતા અને એ રીતે આ તાજા જ રથપાએલા રાજ્યતંત્રને આવશ્યક ગૌરવ આપતા હતા.

વળી તે દિવસે લોકોને, સામાન્ય રીતે તેઓ ધર્મના જોટલી જ ગૌરવવાળી અને મહત્વની ગણતા હતા તે મહેનત મજૂરી, ઉદ્યોગ ધંધો કે કામકાજની સખત તડામારને કંઈક દીલી કરવાની ફેવળ છૂટ જ નહિ પણ વિશેષમાં ઉત્તેજના પણ મળતી હતી. ખરી વાત છે કે ઇલિઝાબેથ કે જેમ્સના જમાનાના હાંડતમાં સહેલાઈથી મળી શકે એવાં લૌકિક વિનોદનાં સાધનો આંહીં લભ્ય નહોતાં—નહોતાં આંહીં નાટ્યસમારંભો, નહોતા તંબૂરા વગાડતાં વગાડતાં લોકકાવ્યો લલકારનારા ભરથરીઓ, તેમ નહોતા ગવૈયા અને તેના સંગીતના તાલ સાથે નાચતાં માંકડાં, નહોતા નકલી પ્રેતવિદ્યાની ચાલાકી કરનારા જાદૂગરો, અને નહોતા સેંકડો વરસોથી ચાલી આવતી છતાં

લોકોની સર્વસામાન્ય વિનોદવૃત્તિને સદા એ પોષીને તેમનું રંજન કરતી એવી હજી મશ્કરીઓ કરતા વિદૂષકો ને ભાંડભવૈયાઓ. જુદી જુદી વિનોદપ્રવૃત્તિના આવા સઘળા વિધાયકો અને નિષ્ણાતોમાંથી કોઈ જે આંહી ફરક્યો હોત તો તેને કેવળ કાયદાની શિસ્તે જ નહિ પણ કાયદાને બળ આપનાર જાહેર લોકમતે અને સર્વસાધારણ જનતા-ભિરુચિએ પણ સખત રીતે દાબી દીધો હોત. પણ છતાં જનતાના વિરાટ અને નિષ્પાલસ મુખ પર આજે સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. પછી એ સ્મિતમાં પણ કંઈક સખતાર્થ રહેલી હોય તો ભલે, પણ જેવું હતું એવું એ સ્મિત મુક્ત અનિયંત્રિત તો હતું જ. તેમ આંહી રમતગમતનો પણ કંઈ અભાવ નહોતો, કેમકે આંહીના વસાહતીઓએ ઘણાં ઘણાં વરસો ઉપર જે રમતગમતો ઈંગ્લંડના મેળાઓમાં તેમ ગામડાંઓના પાદરે જોઈ હતી અને જેમાં જાતે ભાગ પણ લીધો હતો તે રમતગમતો આ નવા મુલકમાં પણ આંહીના લોકોની હિંમત ને મદાનગી જાળવી રાખવાને માટે જીવંત રાખવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું હતું. એટલે આજે બજારમાં આંહી તાલી કોર્નવોલ અને ડેવનશાયરની ભિન્ન ભિન્ન પ્રણાલિ કાઓને અનુસરતી ફૂતીની રમતો ખેલાતી જોઈ શકાતી હતી; એક ખૂણામાં લાડીની મૈત્રીભરી પટાખાજ ખેલાઈ રહી હતી; અને લોકોનું સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનાર અને તેમને સૌથી વિશેષ રસ આપનાર વસ્તુ તો એ હતી કે આપણી આ વાર્તાનાં પૃષ્ઠોમાં ક્યારના નામાંકિત અર્ધ ચૂંકલા પેલા ફજેતીના માંચડા પર યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ એવા બે પુરુષો ઢાલ તલવાર લઈને તેની પટાખાજનાં પ્રદર્શનની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પણ લોકસમૂહની ભારે નિરાશા વચ્ચે, અદાલતના ચોપદારે આવીને તેમની એ તૈયારી અટકાવી દીધી, કેમકે પોતાની આવી પવિત્ર અને અમુક પ્રયોજનને અર્થે સર્વથા અલગ રાખેલી જગાને આ રીતે દૂષિત કરીને કાયદાના ગૌરવનું કોઈને ખંડન કરવા દેવાની એ ચોપદારની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આ જમાનાના લોકો હજી નીરસ આનંદશૂન્ય જીવનના પ્રથમ

તબક્કે જ હતા, તેની પહેલી પાયરીમાંથી જ હજુ પસાર થઈ રહ્યા હતા, તેમ જોમણે પોતાના દિવસોમાં લહેર કેમ ઉડાવવી અને મળ કેમ માણવી તે જાતઅનુભવથી જાણેલું એવા પિતાઓનાં તેઓ સંતાનો હતાં. એટલે એવું વિધાન કરીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે એમના પછી આટલે લાંબે અંતરે આવી રહેલા આપણી અત્યારની પેઢીના એમના વારસો સાથે સરખાવતાં પર્વદિનની ઊજવણીની બાબતમાં અને તહેવારને દિવસે આનંદ માણવાના વિષયમાં આપણા અત્યારના લોકો કરતાં તેઓ જરૂર ચડી જાય એવા હતા. તેમની પછી તરત જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ, પ્રારંભના વસાહતીઓની પછી તરત જે પેઢી આવી, તે ધ્યૂરિટન આચારવિચારના સૌથી ઘેરા અને સાથી સોગિયા સ્વરૂપના અવતારરૂપ હતી, અને તેણે પ્રજાના સમગ્ર સ્વરૂપને એ સોગિયાપણાથી એટલું બધું સામળું બનાવી દીધું હતું કે તે પછીનાં આટલાં બધાં વરસો પણ તેના એ અંશને ધોઈ નાખવાને સમર્થ બન્યાં નથી. જીવનના ઉલ્લાસની જે કલા આપણે એ રીતે ભૂલી ગયા છીએ તે હજુ હવે આપણે નવેસરથી શીખવાની છે.

બજારમાં એકઠી થએલી જનતાનું ચિત્ર એકંદરે જોકે ઇંગ્લાંડમાંથી આંહી આવેલા વસાહતીઓના જેવું ભૂખરું, સામળું, ને સોગિયું હતું, છતાં અમુક પ્રકારના વર્ણવૈવિધ્યથી એ ઘેરા સોગિયા દેખાવ કંઈકે મોજો પણ પડતો હતો. દાખલા તરીકે એક બાજુએ રેડ ઇન્ડિયનોની એક ટોળી, હરણના ચામડાના અને ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના ભરતકામવાળા વાઘા પહેરીને, તેની ઉપર કાઠીના હારડાઓના કમરબંધ બાંધી દઈને, અને લાલ પીળા માટી તથા પીંછાંનો જંગલી શણગાર ધારણ કરીને હાથમાં તીર કામઠાં અને ભાલાં પકડીને ધ્યૂરિટન લોકો પણ ન ધારણ કરી શકે એવી અચળ ગંભીરતાનો દેખાવ મુખ પર ધારણ કરીને એક કાર ઊભી હતી. અને આ બધા અનાર્થ લોકોનો દેખાવ જોકે જંગલી હતો, છતાં એ સમસ્ત દૃશ્યની અંદરનો સૌથી જંગલી દેખાવ કંઈ એ નહોતો. સૌથી વધુ જંગલી દેખાવના માનનો દાવો

તો એક ખારવાઓની ટોળી વધુ હક્કપૂર્વક કરી શકે એમ હતી—
 રૂપેનિશ મહાસાગરમાંથી આવેલ વહાણ પરના ખલાસીવર્ગમાંથી
 કેટલાક માણસો આ વરણીદિનની શોભા અને રમતગમતો જોવા
 આવેલા હતા તેઓ એ માનતો દાવો વિશેષ હક્કપૂર્વક કરી શકે એમ
 હતા. એ લોકો કરડા અણુધડ જંગલી દેખાવના મરણિયા સાહસિકો
 હતા, એમના ચહેરા સૂર્યના તાપમાં ઘણા વખત રહેવાથી કાળા પડી
 ગયા હતા, અને એમને મોઢે મોટાં મોટાં દાઢાં વધ્યાં હતાં. તેમણે
 પગમાં ટૂંકા પહોળા લેંઘા પહેર્યા હતા. એ લેંઘા પર સોનાની ચીપ-
 વાળા કમરબંધો બાંધી દીધા હતા અને એ કમરબંધોમાં મોટા છરા તથા
 કેટલાકોએ તો તરવારો પણ લટકાવી હતી. તાડછાંની બનાવેલી
 પહોળા કિનારની ટોપીઓ નીચેથી એમની આંખો ચમકી રહી હતી.
 અને અત્યારે તો તેઓ મોજ કરવા અને રમતતમાશા જોવાને
 ગિલા હતા એટલે લહેરમાં હતા છતાં આવી લહેરને વખતે પણ એ
 આંખમાં એક પ્રકારની હિંસક પ્રાણીના જેવી વિકરાળતા
 ચમકી રહી હતી. બીજા બધાને બંધનકર્તા એવા આચરણતા
 નિયમોનો તેઓ કશા પણ ડર કે સંકોચ વગર, ખુલ્લેખુલ્લો ભંગ
 કરતા હતા : સરકારી ચોપદારની દેખતાં જ તેઓ બીડીઓ ફૂંકી રહ્યા
 હતા,—જોકે બીજા કાર્મ પણ શહેરીએ ત્યાં બીડી પાંધી હોત તો
 એક ઘૂંટ દીઠ એક શિલિંગનો દંડ તેને આપવો પડ્યો હોત;—અને
 પોતાનાં ગજવામાં રાખેલા શીસામાંથી મોજ આવે ત્યારે શરાબ
 ગટગટાવ્યે જતા હતા, તેમ મોં વકાસીને ગિલા રહેલા ટોળાને પણ
 એ શીસા તેઓ મોકળે હાથે આપતા હતા. એ જમાનાની નીતિમત્તા
 કેટલી અપૂર્ણ હતી તે આ ઉપરથી દેખાઈ આવતું હતું, કે આપણે
 એ નીતિમત્તાને ગમે તેટલી કડક કહીએ તોપણ દરિયાઈ સફરો
 ખેડનારા લોકોની કેવળ દરિયાકાંઠે જ જે ધીંગામસ્તી કે છેલ્લખટાઉપણું
 કરવું હોય તે કરવાની છૂટ હતી એમ નહિ, પણ ખુદ એમની ભૂમિ
 પર પણ જે કંઈ સાહસકર્મો કરવાં હોય તે કરવાની પણ પૂરેપૂરી

છૂટ હતી. એ જમાનાનો સાધારણ ખલાસી પણ આપણા જમાનામાં તો ચાંચિયાગીરીના જ આરોપને પાત્ર થાય એવો હતો. દાખલા તરીકે આપણે વાત કરીએ છીએ તે જ વહાણના ખલાસીઓ એ જમાનાના ખારવાઓમાં કંઈ સૌથી દુષ્ટ નહોતા છતાં તેઓ સ્પૈનના વેપારવણ-જમા એવી લૂંટફાટ ચલાવી રહ્યા હતા કે તેને પરિણામે આજની કોઈ અદાલતમાં તો એમનાં ડોકાં નિઃશંક જોખમમાં જ આવી પડે.

પણ એ જૂના પુરાણા જમાનામાં સાગર મોટે ભાગે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ ઊછળી રહ્યો હતો અને તેના ભરતી ઓટના પણ કશા નિયમો નહોતા; અથવા તેની હિલચાલો કોઈ ને પણ વશ હોય તો તે તોફાની પવનને જ વશ હતી, પણ માનવનિયમોએ તો તેને અંકુશમાં લેવાનો કશો યે પ્રયત્ન હજી કર્યો નહોતો. એ દિવસોમ તો આજે દરિયામાં ચાંચિયાગીરી કરતો હોય તે મરજીમાં આવે તો આવતી કાલે પોતાનો એ ધંધો છોડી દઈ ભૂમિખંડ પર કોઈ મુલકમાં વસીને પ્રમાણિક ધર્મપરાયણ પુરુષ બની જતો હતો; અને એ સાહસિક બેપરવા ધંધો પૂરજોસમાં ચાલુ હોય તે વખતે પણ એનો તેની સાથે વેપારવણ જ ચલાવવો અથવા અવારનવાર તેની સાથે ભાઈબંધી બાંધવી એમાં પણ કંઈ ગેરઆખર જેવું નહોતું. એટલે કાળા ડગલા, ખેળ ચડાવેલા અકકડ કોલર, અને ઊંચી ટોપીઓ પહેરીને બિલેલા પ્યૂરિટન વડેરાઓ આ દરિયાઈ કાફલાના શોરબંકાર તથા જંગલી વર્તાવને જરા પણ વિરોધભાવ કે અરુચિ વગર ખુશ બનીને સ્મિત કરતા નિરખી રહ્યા અને બુઝર્ગ વૈદ રોજર ચિલિંગવર્થ જેવો પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક પણ બજારમાં આવીને એ શંકારૂપ પ્રમાણિકતાવાળા વહાણના ઉપરી સાથે ખૂબ નિકટ પરિચય ધરાવતો હોય એવી રીતે વાતો કરવા લાગ્યો તેથી કોઈને આશ્ચર્ય ન થયું તેમ કોઈએ તેની ટીકા ચર્ચા પણ ન કરી.

એ આખા ટોળામાં પોશાકની બાબતમાં વહાણના આ નાયકના જેટલી દેખાવડી અને ભભકાદાર આકૃતિ બીજી એક પણ દેખાતી

નહોતી. પોતાનાં કપડાં પર તેણે પુષ્કળ રિખનો ધારણ કરી હતી, ટાપી પર સોનેરી લેસ લપેટયો હતો, અને વળી ચોમેર સોનાની સાંકળી લગાવી દર્ધ ઉપર કલગી રૂપે એક પીછું ખોસ્તું હતું. તેણે પડખે તરવાર લટકાવી હતી ને તેના કપાળ પર પણ તરવારનો એક ધા હતો, અને તેણે પોતાના વાળ એવી રીતે ઓળ્યા હતા કે આ ધા છુપાવવા કરતાં સૌને ખતાવવાની એની વિશેષ આતુર ઇચ્છા હોય એમ દેખાઈ આવતું હતું. તેની પેઠે દરિયાર્ધ સફરો કરવાને બદલે મોટે ભાગે જમીન પર રહીને જ રોજગાર કરનારો એવો કાર્ધ ભૂમિ-વાસી પુરુષ આવો પોશાક પહેરવાની કે આવી મુખમુદ્રા ધારણ કરવાની હિંમત ભાગ્યે જ કરત, અને પહેરીને પણ પાછા આવી મોજલી રીતે ફરે તે તો એનું જ કામ. બાપી બીજને કાર્ધ હોય તો તો એને ન્યાયાધીશ સમક્ષ ખડો કરી દીધો હોય, અને કદાચ દંડ કે કેદની સજા પણ ભોગવવી પડી હોય, અથવા કદાચ હેડબેટીમાં ઘાલીને જાહેર જગ્યાએ તેનો ફેંજો થયો હોય. પણ આ વહાણધણીના સંબંધમાં તો તેણે પહેરેલી આ બધી વસ્તુઓ અને તેનું આવું બધું વર્તન, માજલીના ચમકતાં ભીંગડાંના જોટલું જ તે એના જીવનનું ને આચરણનું તાર્ત્વિક અંગ હોય એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું.

વેદ પાસેથી છૂટો પડ્યા પછી એ વહાણનો નાયક કંઈ પણ ઉદ્દેશ વગર બજારમાં આમતેમ રજાવ્યો. આખરે એમ ફરતાં ફરતાં એક જગ્યાએ હિસ્ટર માર્શન ઊભી હતી તેની નજીક આવી પહોંચ્યો, અને એ હિસ્ટર જ છે એમ ઓળખાણ પડતાં, તેણે કશા સંદ્રાચ વગર એને બોલાવી હિસ્ટર જ્યાં જ્યાં ઊભી રહે ત્યાં ત્યાં સામાન્ય રીતે બનતું તેમ એની આસપાસ થોડી જગા ખાલી રાખવામાં આવી હતી—એક પ્રકારનું જાદુઈ ફૂંડાણું એની આસપાસ અનાયાસે થઈ ગયું હતું—અને એ ફૂંડાણાથી થોડે દૂર જોકે જગાની તાણને લીધે લોડા એક બીજને ટ્રાણીઓ મારી રહ્યા હતા તથા ધક્કામુક્કી કરી રહ્યા હતા, છતાં એ ફૂંડાણાની

અંદર દાખલ થવાની કાઈની હિંમત ચાલતી નહોતી અથવા કાઈની વૃત્તિ સરખી થતી નહોતી. આ ફૂંડાણું પેલો હિંગજોકિયો અક્ષર પોતાની દુર્ભાગી પહેરનારીને કવો નૈતિક દેશવટો આપતો હતો તેનું પ્રબળ પ્રતીક હતું—આ નૈતિક દેશવટો અમુક અંશે તો એ પહેરનારી પોતે પોતાની મેળે સંક્રાંતિ આપતી અને સ્વેચ્છાએ સૌથી અલગ રહેતી હતી તેને પરિણામે તેમ અમુક અંશે તેના માનવબંધુઓ કાઈ દુર્ભાવથી નહિ પણ સહજ પ્રેરણાને વશ થઈને તેનાથી દૂર દૂર રહેતા હતા તેને પરિણામે એને મળતો હતો. પણ એ દેશવટો અત્યાર પહેલાં હિસ્ટરને લાભદાયક થઈ પડ્યો હોય કે ન હોય તે તો કાણ જાણે છતાં અત્યારે તો તે ખચીત લાભદાયક થઈ પડ્યો હતો, કેમકે બીજા કાઈ તેમની વાત સાંભળી ન જાય એવી એકાન્ત જગા હિસ્ટરને અને પેલા ખલાસીને એથી મળી ગઈ હતી. હિસ્ટર વિશે હવે લોકોનું દ્રષ્ટિબિન્દુ એટલું બધું બદલાઈ ગયું હતું તથા જનતામાં એની પ્રતિષ્ઠા અત્યારે એટલી બધી હતી કે શહેરની કાઈ કડકમાં કડક નીતિમત્તાવાળી સ્ત્રીએ જો આવી રીતે ઊભા રહીને આવા પુરુષ સાથે વાત કરી હોત તો તેની ગિલ્લા થયા વિના રહેત નહિ પણ હિસ્ટરને માટે તેની હલ્લાં વરસોની વિશુદ્ધિને કારણે એવી ગિલ્લા થવાનો સંભવ નહોતો.

‘ત્યારે બહેન,’ એ વહાણુવટીએ કહ્યું, ‘તમે કહી હતી એ કરતાં એક જગા વધારે તમારે માટે રાખવાનું વહાણુના મહેતાને કહુંને હું ? આ વખતે તાવ, સ્કર્વી કે એવા કશા રોગચાળાનો ડર રાખવા જેવું નથી. વહાણુમાં એક વૈદ તો છે, તેમાં વળી એક બીજો વૈદ ઉતારુ તરીકે આવવાનો છે, એટલે આ વખતે જો ડર રાખવાનો હોય તો રોગચાળાનો નહિ, પણ દવાઓ ને ગોળીઓનો જ રાખવાનો છે. એમાં આ વખતે તો વળી વહાણુમાં એક ગાંધીનો માલ આવી પડ્યો છે. એટલે ગોળીઓ ને દવાઓ પણ વહાણુ પર જોઈએ તેટલી મળવાની.’

‘શું કહ્યું ભાઈ ?’ હિસ્ટરે હબકી જઈને પૂછ્યું, જોકે પોતાનો

આ ભાવ એણે અંતરમાં જ દબાવી દીધો અને બહાર લોકોની નજરે તો બને તેટલી સ્વસ્થતા જ જાળવી રાખી. ‘તે શું બીજો કોઈ ઉતારુ આવવાનો છે વહાણમાં ?’

‘કેમ, તમને ખબર નથી ?’ વહાણધણી બોલી ઊઠ્યો, ‘કે આ આંહોના વૈદે-ચિલિંજવર્થ એવું નામ કહે છે એ પોતાનું-તમારી સાથે જ વહાણની કેબિનનું ભાડું મારી સાથે ઠરાવ્યું છે ? અરે, પણ તમને તો ખબર હોવી જ જોઈએ એ વાતની, કેમકે એ તો કહે છે કે એ તમારા જ મંડળનો માણસ છે. અને તમે જે ગૃહસ્થની વાત કરી-આ કરડા બુદ્ધા પ્યૂરિટન અધિકારીઓ તરફથી જેને માથે દહેશત ઝઝૂમે છે એમ તમે કહેલું-તેનો એ ગાઢ મિત્ર છે.’

‘હા, ખરું, એ બંને જણ વચ્ચે સારી પિછાન છે.’ ભારે ભડકી ગઈ હોવા છતાં સ્વસ્થતાનો દેખાવ રાખીને હિસ્ટરે જવાબ આપ્યો. ‘એ બંને લાંબા વખત સુધી એક જ મકાનમાં સાથે રહ્યા છે.’

આથી વિશેષ વાત કશી હિસ્ટર પ્રાઈન ને એ વહાણવટી વચ્ચે થઈ નહિ. પણ બરાબર એ જ પળે એણે બજારના છેક દૂરના ખૂણામાં બુદ્ધા રોજર ચિલિંજવર્થને પોતાની સામે જોઈને સ્મિત કરી રહેલો જોયો. વિશાળ અને ધાંધલ ધમાલથી ભરપૂર એવા ચોકમાં અનેક માણસો વાતો કરતા હતા અને હસતા હતા ત્યાં, અને આજુ-બાજુ જાતજાતના વિચાર, મનોદશા અને રસવૃત્તિના લોકો ટાળે મળીને એકઠા મળ્યા હતા. એ વખતે, દૂરથી જેવામાં આવેલું આ સ્મિત કોઈ અકળ અને ભયંકર સૂચન કરી રહ્યું હતું.

સરઘસ

હેસ્ટર પ્રાર્થન સ્વસ્થ થઈને વિચાર કરી શકે અને આ નવી ચાંદ્રાવી દે એવી પરિસ્થિતિમાં હવે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરી શકે પહેલાં તો પડખેની શેરીમાંથી લશ્કરી બેંડનો અવાજ નજીક આવતો સંભળાયો. આ અવાજ સૂચવતો હતો કે ન્યાયાધિકારીઓ અને નાગરિકાનું સરઘસ સંમેલનઘર તરફ જવાને માટે રસ્તા પર થઈને પસાર થઈ રહ્યું છે. આ સંમેલનમાં જ, એટલા જૂના વખતમાં પણ સ્થપાઈ ચૂકેલી અને તે પછીથી આજ દિન સુધી અખંડ રીતે પળાયા કરતી એવી શક્તિને અનુસરીને, રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ વરણીપ્રવચન કરવાનો હતો.

થોડા જ વખતમાં સરઘસ એક ખૂણા પર વાંક લેતું લેતું અજરના ચોકમાં થઈને પસાર થવાની શરૂઆત કરતું હતું ત્યાં એનો આગલો ભાગ દેખાયો. તેમાં પહેલો આગ્યો વાઘસમૂહ. વાઘસમૂહમાં જાતજાતના વાજિંત્રો હતાં. એ બધાં વાજિંત્રો વચ્ચે અંદર અંદરનો મેળ બહુ નહોતો તેમ એ વગાડવામાં આવતાં હતાં તે પણ કંઈ કુશળતાપૂર્વક નહોતો આવતાં છતાં ઢોલ શરણાઈ વગાડવાનો જે મુખ્ય હેતુ—નજર સમક્ષ દૃશ્યને વિશેષ વીરતાભર્યું ને ઉચ્ચતર સ્વરૂપ આપવાનો જે મુખ્ય હેતુ—તે તો એ સિદ્ધ કરતો જ હતો. આ વાઘસમૂહ દેખાયો અને તેનો અવાજ સંભળાયો એટલે પહેલાં તો પહેલે તાળીઓ પાડી, પણ પછી આજે

સવારનો અધો વખત આનંદના જે ઊભરાને લીધે તે સતત આવેશમાં રહી હતી તે આવેશ પળવાર તેનામાંથી ચાલ્યો ગયો, અને તે શાંત રીતે મૂંગી મૂંગી જોઈ રહી, અને નાદનાં જે લાંબાં મોજાં ઊંચાં નીચાં થતાં હતાં તેના ઉપર તે પણ જાણે દરિયાર્ધ પક્ષીની પેઠે ઊંચે ઊડવા લાગી. પણ વાદ્યસમૂહ પછી તરત જ સૈન્યસમૂહ આવ્યો, એટલે તેનાં આયુધો અને ચમકતાં બખતરો પર સૂર્યપ્રકાશ પડતાં ઉત્પન્ન થતા ચક્રચકાટને લીધે તે પાછી પહેલા જેવી જ આનંદાવેશમાં આવી ગઈ. સરથસના માનનીય રક્ષકદલ તરીકે કામ કરતો આ સૈનિકસમૂહ— ભૂતકાળના ગૌરવભર્યા ઇતિહાસમાંથી ઊતરી આવેલો અને હજુ પણ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રહ્યો છે એવો આ સૈનિકસમૂહ—કાંઈ ભાડૂતી સિપાઈઓનો બનેલો નહોતો, પણ એ સૈનિકસમૂહ તો લડાયક શોખ ને જુસ્સાવાળા સદ્ગૃહસ્થોનો બનેલો હતો—આવા સૈનિકસમૂહને એક પ્રકારની લશ્કરી પાઠશાળારૂપ બનાવી ત્યાં તેઓ સકળ યુદ્ધશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે અને સુલેહના દિવસોમાં સકય હોય તેટલું યુદ્ધવિદ્યાનું આચરણ કરે—આ રીતે યુદ્ધનું સપ્રયોગ જ્ઞાન મેળવવાને માટે આવેલા ખાનદાન પુરુષોનો એ સૈન્યસમૂહ બનેલો હતો. એ વખતે સૈનિકનું કામ ફેટલું બધું માનભર્યું અને પ્રતિષ્ઠારૂપદ ગણાતું હતું તેનો ખ્યાલ આ સૈન્યસમૂહની અંદરના એકે એક જાણના વર્તનમાં જે ગૌરવ જોવામાં આવતું હતું તે ઉપરથી આવશે. એમાંના કેટલાંક તો યુરોપીય વિશ્વહોમાં તેમ બીજાં યુદ્ધોમાં એવી વિશિષ્ટ સેવા કરી બતાવી હતી કે તેઓ તો રીતસરના સૈનિક તરીકેનું નામ અને ભભંકા બન્ને હક્કપૂર્વક ધાગણ કરી શકે એવું હતું. શરીર પર ચળકતાં પોલાદી બખતર અને માથા પર ટોપ ને તેના પર ફરકી રહેલી કલગીઓ—આવા દમદમાવાળા એ સૈન્યસમૂહની શોભા અને ભભકાની તોલે અત્યારની કાંઈ પણ વસ્તુ આવી શકે એમ નથી.

અને છતાં સૈનિકસમૂહની પછી તરત જે બીજા મુખ્ય અધિકા-

રીઓનો સમૂહ આવ્યો તે ક્ષાધ વિચારશીલ નિરીક્ષકના અવલોકન માટે વિશેષ યોગ્ય હતો. એ અધિકારીઓ પોતાના બાહ્ય દેખાવ અવર્તનમાં પણ એવું ગૌરવ દાખવતા હતા કે તેની આગળ સૈનિક ગવિંદ્ર, ઉદ્ધતાર્ધ ભરી ચાલ મૂખાઈભરી નહિ તો અણુધડ ને જંગ તો જરૂર લાગે. એ જમાનો એવો હતો કે તેમાં અત્યારે આપણે જે શુદ્ધિ કહીએ છીએ તેની કિંમત બહુ થોડી હતી, પણ ચારિત્ર્ય સ્થિરતા, દૃઢતા, અને ગૌરવ એ બધું ઉપજાવનારા ગુણો બહુ મૂલવાન ગણાતા હતા. એ જમાનાના લોકોમાં પૂજ્યભાવની વૃત્તિ વંશ પરંપરા તરફથી જ ઊતરી આવી હતી, પણ એ લોકોના અત્યાવવારસોરૂપ આ જમાનાના લોકોમાં જો તે રહી હોય તો અત્ય અદ્ય પ્રમાણમાં જ રહી છે, અને જે થોડી રહી છે તે પણ જાહે જનો પ્રત્યે માનભાવ દર્શાવતી વખતે વ્યક્તિઓની પસંદગી કે મૂલ્યોમાં પૂરતો વિવેક દર્શાવતી નથી. આ રીતે લોકોના વલણ વનમાં જે ફેરફાર થયો છે તે ઇષ્ટ પણ હોઈ શકે, તેમ અનિષ્ટ પણ હોઈ શકે, અને કદાચ, અમુક અંશે એ ઉભય પ્રકારનો છે પણ ખરો. એ જૂના જમાનામાં અમેરિકાના આ જંગલી અણુકિનારા પર થાણું નાખનારો અંગ્રેજ રાજા, અમીર ઉમરાવો, અબીજી સધળી ભયપ્રેરક પદ્ધતિઓ કે સ્થાનોને તો પાછળ છોડી મૂકીને આંહી આવતો હતો, અને છતાં તેની પૂજ્યભાવની વૃત્તિ તો પહે જોટલી જ પ્રખળ રહેતી, એટલે પછી એ નવો વસાહતી પોતા એ પૂજ્યભાવ વૃદ્ધજનોના સફેદ વાળ અને માનપ્રેરક કપાળ પ્રત્યે અનેક કસોટીઓમાં કુંદનરૂપ નીવડેલી પ્રમાણિકતા પ્રત્યે, સંગડલાપણ અને કડવા અનુભવ પ્રત્યે, એમ આખરફાર કે પ્રતિષ્ઠિ એવા નામે સામાન્ય રીતે ઓળખાતી અને ટકાઉપણા કે દીર્ઘજીવન છાપ પાડતી એવી ગંભીર ગુણસંપત્તિ પ્રત્યે દર્શાવતો. એટલે જ આપા પ્રારંભકાળના રાજ્યતંત્રીઓ—એડ્સ્ટ્રીટ, એન્ડીક્રાટ, ડડલી, બેલિહામ વગેરે લોકોએ પોતાની પ્રથમાવસ્થામાં પસંદ કરેલા એ બ

રાજ્યતંત્રીઓ-અહુ તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા પુરુષો હોય એવું નથી લાગતું, પણ બુદ્ધિની ચપળતાને બદલે ગંભીર શાણપણ ને મર્યાદાશીલતાથી તરી આવતા પુરુષો હોય એવું લાગે છે. એ બધામાં હિંમત અને સ્વાશ્રયવૃત્તિ રહેલી હતી, અને મુશ્કેલી કે આફતને સમયે તેઓ રાજ્ય-તંત્રના કલ્યાણના અર્થે તોફાની સમુદ્રભરતી સામે ઊભી રહેલી ખડકમાળાની જેટલી દૃઢતાથી અડગ ઊભા રહેતા હતા. એમના જે ચારિત્ર્યગુણો આંહીં ગણાવ્યા તે આ નવી વસાહતના ન્યાયાધિકારીઓની ચોરસ મુખાકૃતિ તથા કદાચર શરીરબંધારણમાં સારી રીતે વ્યક્ત થઈ રહ્યા હતા. કેવળ શેઠ પાડે એવું પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ જ લઈએ તો આંહીં અમેરિકાના આ સાચા પ્રજાતંત્રના આ સઘળા મુખ્ય પુરુષો આપણી જન્મભૂમિ ઇંગ્લંડ પોતાની ઉમરાવસભામાં સ્વીકારે અથવા તો શહેનશાહના પ્રધાનમંડળમાં નીમે તો એમાં એને શરમાવું પડે એવું કશું નહોતું.

આ ન્યાયાધિકારીઓ પછી પેલો જુવાન અને નામાંકિત પાદરી, જેના મુખેથી આજનું વાર્ષિક ધર્મપ્રવચન સાંભળવાની સૌ વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં એવો એ જુવાન ધર્મગુરુ આવ્યો. એ જમાનામાં રાજકીય જીવન કરતાં પણ વિશેષ બુદ્ધિબળને અવકાશ હોય એવો કાઈ ધંધો હોય તો તે આ ધર્મગુરુનો જ હતો. કેમકે બીજા ઉચ્ચતર પ્રકારના પ્રેરક હેતુ અલગ રાખીએ તોપણ, એ જમાનામાં ધર્મગુરુઓને લગભગ પૂજા કદી શકાય એટલું બધું માન સમાજ તરફથી મળતું હતું, તેથી ભારેમાં ભારે મહત્વાકાંક્ષી પુરુષોને પણ એ સેવા સ્વીકારવાનું મન થાય એવું હતું. ઇન્કીજ માથરે બતાવ્યું છે તેમ સફળ ધર્મગુરુ તો રાજકીય સત્તા પણ હાથ કરી શકે એવું હતું.

અત્યારે પાદરીને જોનારાઓ કહેતા હતા કે, મિ. ડિમ્સડોર્ફ લે આંહીં ન્યૂ ઇંગ્લંડના કાંઠા પર પગ મૂક્યો ત્યારથી આજના સરધસના દિવસ સુધીમાં આજના જેટલું જોમ એની ગતિ અને રીતભાતમાં કદી પણ જોવામાં આવેલું નહોતું. અન્ય પ્રસંગે જે સિથિલતા તેનાં પગ-

લાંમાં જોવામાં આવતી તે અત્યારે સરથસમાં ચાલતી વખતે તેનામાં નહોતી: તેનું શરીર પણ અગાઉની પેઠે વાંકું વળી ગયેલું નહોતું, પણ સાધું ટદાર રાખીને તે અત્યારે ચાલતો હતો, અને તેનો હાથ પણ રોજની પેઠે પોતાની છાતી પર અત્યારે તેણે રાખ્યો નહોતો છતાં આ પાઠરીનું જે બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તેનામાં અત્યારે જે જેમ જેવામાં આવતું હતું તે શારીરિક જેમ નહોતું. એ જેમ કદાચ આધ્યાત્મિક હોય અને સ્વગાય ફિરસ્તાઓએ એનો સંચાર તેની કાયામાં કદાચ કરેલો હોય. એ જેમ કદાચ ગંભીર અને દીર્ઘ ચિંતનની ભઠ્ઠીમાં જ તૈયાર થઈ શકે એવી પ્રખળ પાષ્ટિક તત્ત્વો ધરાવનારી હવા લેવાને પરિણામે ઊપજેલો તનમનાટ ને થનગનાટ પણ હોય. અથવા જેનાં આંદોલનો આકાશ ભણી સંચરી રહ્યાં હતાં એવું ઉચ્ચગામી અને ઉદાત્ત સંગીત-ખુલંદ અને વેધક સુરોથી વાતાવરણને ગળતી મૂકતું ઉદાત્ત સંગીત-સાંભળવાથી તેનું સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ અંતર પુલકિત થયું હોય તેને પરિણામે તેનામાં આવું અપૂર્વ જેમ કદાચ આવ્યું હોય. પણ છતાં તેની દૃષ્ટિ એવી વિષયશૂન્ય ને એકાગ્ર દેખાતી હતી કે મિ. ઇમ્સડેઈલ આ સંગીત સાંભળતો હતો કે કેમ એ જ સવાલ ઊભો થાય એવું હતું. તેનું શરીર તો અલગત્ત ત્યાં જ હતું અને અપૂર્વ જેમથી અત્યારે સરથસમાં આગેકૂચ કરી રહ્યું હતું, પણ તેનું મન ક્યાં હતું? એનું મન તો અત્યારે આ સ્થળથી દૂર દૂર પોતાના ઐકાન્તિક પ્રદેશમાં વિહરી રહ્યું હતું અને અલ્પકાળમાં જ તેના મુખમાંથી જે વિચારવારા વહ્નટવાની હતી તેના વ્યૂહને ગોઠવવામાં અસાધારણ બળપૂર્વક મશગૂલ બની ગયું હતું. એટલે અત્યારે તે પોતાની આસપાસનું કશું ય દેખતો નહોતો, કશું ય સાંભળતો નહોતો, અને કશું ય સમજતો નહોતો. અત્યારે તો કવળ એનું આત્મતત્ત્વ જ એની નિર્બળ કાયાને ઊપાડી રહ્યું હતું. ને એ સ્થૂળ કાયાને પોતાના જેવું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આપી રહ્યું હતું. અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવનારા માણસો જ્યારે વિહ્વળ કે રોગિષ્ઠ બની જાય છે ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત કોઈ મહા બળવાન પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય

એમનામાં આવી જાય છે, એ પ્રયત્નમાં તેઓ કેટલાય દલાડા ચાલે એટલું બધું પોતાનું જીવનબળ વાપરી નાખે છે, અને તેને પરિણામે તે પછીના એટલા જ દિવસો પાછા ચેતનશૂન્ય જેવા બની જાય છે.

હેસ્ટર પ્રાર્થન અત્યારે પાદરીને એકાદશે જોઈ રહી હતી, પણ તેને જોતાં જોતાં એના ચિત્તમાં વિવાદભાવ જમી ગયો અને એ વિવાદભાવ શાથી થયો તેનું કારણ પણ કંઈ એ સમજી શકી નહિ,—પછી એ પાદરી અત્યારે પોતાના જીવનવર્તુલથી અત્યંત વિદૂર દેખાતો હતો અને પોતાની પહોંચની બહાર હતો એ કારણે આ વિવાદ એને થયો હોય તો કાણ જાણે. એણે પરસ્પર પરિચયસૂચક દૃષ્ટિવિનિમય કંઈ નહિ તો એકવાર તો પાદરી સાથે પોતાને અત્યારે થશે એવી આશા રાખી હતી. અત્યારે એને પેલું ધૂંધળું જંગલ, તેની નાનકડી એકાન્ત ખીણ, તેમાંનું લીલવાળું ઝાડનું ઢુંઢું, અને તે ઢુંઢાની પડખે બેસીને ઝરાના ગમગીનીભર્યા ગણગણાટ ભેળો પોતાના અવાજ મેળવીને જે શોક ને રાગાવેશભરી વાતો પોતે બંનેએ એક બીજાના હાથમાં હાથ મિલાવીને કરેલી અને જે પ્રેમ ને દુઃખનો સદાનુભવ કરેલો તે બધું અત્યારે એને યાદ આવ્યું. એ વખતે કેટલી નિકટ પિછાન બંને એક બીજાની કરી શકેલાં ! એ વખતે પોતાની સાથે ત્યાં વાતો કરતો હતો તે શું આ જ પુરુષ હતો ? અત્યારે તો એ તેને પૂરો ઓળખી યે શક્તી નહોતી ! કેમકે અત્યારે તે રૂઆબદાર અને માનનીય ધર્મગુરુઓના સાથમાં, જાણે સમૃદ્ધ સંગીતના વાદ્યમાં લપેટાઈ ગયો હોય એવી રીતે, એની પડખે થઈને સરથસમાં અભિમાનપૂર્વક ચાલતો હતો, અને તેની સાંસારિક પદવી એટલી ઊંચી હતી તેમ વળી તેના વિચારો પોતાના જીવનપ્રદેશથી એટલા વિદૂર હતા કે અત્યારે તે એને અપ્રાપ્ય અને અસ્પર્શ્ય લાગતો હતો, એટલે અત્યારે એને થયું કે પેલી બધી તો પોતાની ભ્રમણા જ હોવી જોઈએ, અને એ બધું ચિત્ર જોકે પોતાની ચક્ષુ સમક્ષ એ અત્યારે પણ તાદશ સ્વરૂપમાં જોઈ શકતી હતી છતાં અત્યારે એને લાગ્યું કે એ પાદરી અને પોતાની વચ્ચે કાંઈ પણ જાતનો સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ. અને આવો વિચાર આવ-

તાંની સાથે એનો આત્મા વિષાદથી છવાઈ ગયો, અને હેસ્ટરમાં સ્ત્રી-પ્રકૃતિને સહજ એવી સંકુચિતતા અને ઈર્ષ્યાવૃત્તિ એટલી હતી કે જે વખતે પોતે અંધારામાં આવતાં મારી રહી હતી, તે વખતે પોતાના નિર્જળતાથી શીતલ બની ગએલા હાથ પસારી પસારીને તેને ઢૂંઢવા છતાં તેનો પત્તો ન મળે એવી રીતે પોતાના ઉભયસાધારણ જગતમાંથી તેને ચાલ્યો ગએલો જોઈને, અને તે પણ પોતાના ભાવિના ભણકારા પ્રતિપળ વધુ ને વધુ નજીક વાગી રહ્યા હતા એવે વખતે પોતાનાથી તેને આમ વિદૂર બની ગએલો જોઈને, એને એટલી બધી દાઝ ચડી કે તેનો આ ગુનો માફ કરવાની સધળી શક્તિ એનામાંથી ચાલી ગઈ.

પર્લ પણ ગમે તો પોતાની માતાના અંતરમાં ચાલી રહેલા આ બધા વિચારો સમજી શકી હોય અને તેથી એ વિચારોને અનુરૂપ વર્તન જાતે દાખવતી હોય તેથી, અથવા તો પછી એ પાદરીની આસપાસ અત્યારે જે વિદૂરતા અને અસ્પર્શ્યતાનું વાતાવરણ રચાઈ ગયું હતું તે સ્વયમેવ અનુભવી શકતી હોય તેથી, એમ ગમે તે કારણે, સરખસ તેની આગળ થઈને પસાર થયું ત્યારે એ બાળકી અસ્વસ્થ બની ગઈ, અને ઊડવાની તૈયારી કરતા પક્ષીની પેઠે ફફડવા લાગી. એ આખું સરખસ ચાલ્યું ગયું એટલે તેણે હેસ્ટરના મોં સામે નજર કરી.

‘બા,’ તે બોલી, ‘પેલા ઝરા પાસે મને બચી ભરી હતી એ જ આ પાદરી?’

‘ચૂપ, બેટા પર્લ!’ તેની માએ ધીરેથી કહ્યું. ‘જંગલમાં જે થાય તેની વાત આંહી બજારમાં આપણાથી ન કરાય.’

‘અત્યારે તો એ એટલો બધો જુદો ને અતંડો લાગ્યો,’ છોકરીએ આગળ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, ‘કે આ એ જ પાદરી હશે એમ મને તો ખાતરી જે ન થઈ. નહિ તો અત્યારે હું એની કને દોડી જાત, અને સૌ લોકો દેખતાં મને બચી ભરવાનું તેને કહેત—ત્યાં પેલાં અંધારિયાં પુરાણાં ઝાડોમાં તેણે ભરેલી એ જ રીતે બચી ભરવાનું કહેત.’

મેં તેને એમ કહ્યું હોત તો પાદરી શો જવાબ આપત, બા ? તે શું પોતાની છાતી પર હાથ મૂકીને ચીડિયું મોં કરીને મને ચાલ્યા જવાનું કહેત ?

‘એ શું કહે બીજું ?’ હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો. ‘એટલું જ કહેત એ કે આ કંઈ બચી ભરવાનો વખત નથી, અને બચી કંઈ ભર બજારમાં ન ભરાય, મૂરખી. તું ન બોલી એ જ સારું થયું !’

મિ. ડિમ્સડેઈલ પ્રત્યે હેસ્ટર અને પર્લ અત્યારે જે ભાવ અનુભવી રહ્યાં હતાં તે જ ભાવનું એક બીજું પાસું એક બીજી વ્યક્તિએ દર્શાવ્યું—હિંગ્લોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી બાર્થ સાથે જાહેરમાં વાત કરવાની હિંમત આખા શહેરમાંથી બહુ થોડાં માણસો કરી શકે એમ હતાં, છતાં આ વ્યક્તિની વિચિત્રતાએ—અથવા વિચિત્રતાને બદલે વેલછા જ કહીશું આપણે એને?—તેને એની સાથે જાહેરમાં વાત કરવા પ્રેરી, અને એ વ્યક્તિની વાતમાં એ ભાવનું બીજું પાસું જણાઈ આવ્યું. આ વ્યક્તિ તે બીજી કાઈ નહિ પણ શ્રીમતી હિબિન્સ જ હતી. ત્રવડો ગળપટો, ઝીંક કસખથી ભરત ભરેલું પોલકું, મોંઘા મખમલનો ઝલ્લો, અને સોનાની ખોળવાળી સોટી, આવી બધી ભભકાદાર વસ્ત્રાલંકારસામગ્રીમાં સજ્જ થઈને તે અત્યારે પૂર બહારમાં સરધસ જેવા આવી હતી. આ બુઝર્ગ બાર્થ સતત રીતે ચાલી રહેલા ભૂતવિદ્યાના સઘળા પ્રયોગોમાં અગ્રેસર ભાગ લેનારી છે એવી એ વખતના લોકોમાં તેની નામના હોવાથી (એ નામનાને પ્રતાપે જ તેને જન ગુમાવે પડેલો) એ આવી ત્યારે લોકોના ટોળાએ, જાણે પોતાનાં ભભકાદાર વસ્ત્રોના પાલવમાં તે કાઈ મરકીનાં જંતુ ભરીને લાવી હોય અને તેથી લોકો જાણે તેને અડકતાં ડરતાં હોય એવી રીતે, કારે ખસીને તેને માર્ગ કરી આપ્યો. હેસ્ટર પ્રાર્થન તરફ તો લોકો જોડે હવે માયાભાવથી જેવા લાચ્યાં હતાં, છતાં શ્રીમતી હિબિન્સની સાથે તેને બિભેલી જોઈને હિબિન્સ પ્રત્યેની તેમની ભીતિનો ભાવ બમણો થઈ ગયો,

અને બળરના જે ભાગમાં આ બન્ને સ્ત્રીઓ ઊભી હતી તે ભાગમાંથી સઘળાં લોકા વેગળાં વેગળાં જવા લાગ્યાં.

‘જો તો બાઈ ! કાઈને સ્વપ્ને ય આવે આવો ખ્યાલ કદી ? ’ એ બુદ્ધીએ હિસ્ટરને ધીરે અવાજે કહ્યું. ‘આ પેલા પાદરી સાહેબ, લોકા કહે છે તેમ પૃથ્વી પર વિહરતા સંતપ્રભુ,—લોકા કહે છે શું—દેખાવ ઉપરથી તો ખરેખર હોય એવા લાગતા આ સંતપ્રભુ ! જોયા એમને ? આ અત્યારે સરઘસમાં એમને ચાલતા જોયા હોય એવા કયા માણસને અત્યારે ખ્યાલ પણ આવી શકે—કે હજુ થોડી જ પળો પહેલાં એ અભ્યાસખંડમાંથી નીકળી—એ વખતે એ પોતાના મોંમાં હીજુભાષામાં કાઈ શાસ્ત્રવચન વાગોળતો હશે હો જરૂર, આ તમને ખાતરીથી કહું છું હું, એમ અભ્યાસખંડમાંથી નીકળીને જંગલમાં હવા ખાવા નીકળેલો ? આવે કાઈને ખ્યાલ કે એ જંગલમાં ગયો હશે ? હવે જંગલમાં જવું એટલે શું એ તો આપણે સમજીએ છીએ ખરું ને, હિસ્ટર પ્રાઈન ? પણ ખરેખર, આ એનો એ જ માણસ છે એમ મારાથી તો કેમે કરતાં નથી માની શકાતું. આજ સુધીમાં મેં ઘણાએ ધર્મગુરુઓને, એક અનામી પુરુષ સંગીત બજાવી રહેલો હોય ત્યારે મારી સાથે એ સંગીતને તાલેતાલે પગલાં માંડતા અને રેડ ઇન્ડિયન લોકોના ભૂતપ્રેતવિદ્યાવિશારદો તેમ લાપલેન્ડના જાદૂગરો સાથે હાથ મિલાવતા મેં જોયા છે. કાઈ સ્ત્રી જ્યારે માથાની થઈને જગત જોવા નીકળે ત્યારે આવાં દૃશ્યો જોવાં એ તો એને મન રમતવાત છે ! પણ આ પાદરી ! કાઈ ઓર તરેહનો જ લાગે છે એ આદમી ! જંગલની કેડીએ તને ભેટો થયેલો, તે ખરેખર શું આ જ માણસનો થયેલો હિસ્ટર ? સાચું બોલજો હો બા !’

‘બાઈ સાહેબ, આપ શું કહો છો એ મને તો સમજાતું યે નથી.’ હિસ્ટર પ્રાઈન ઉત્તર આપ્યો. એ વખતે શ્રીમતી હિપ્પિન્સ ઠેકાણા વગરની બાઈ છે એમ માનીને એણે આશ્વાસન લેવા પ્રયત્ન કર્યો, છતાં આસુરી સંપત્તિના અધ્યક્ષ સાથે આટલાં બધાં માણસોને (શ્રીમતી

હિબિન્સ પણ તેમાં ખરી જ) અંગત સંબંધ હોવાની વાત તેણે આટલી બધી ખાતરીપૂર્વક કહી તે સાંભળીને એ વિલક્ષણ રીતે ભડકી ગઈ અને હેમતાર્ક ગઈ. ‘રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ જેવા શાસ્ત્રોપદેશક ધર્મગુરુ અને વિદ્વાન ધર્મનિષ્ઠ પાદરી વિશે મારાથી તો એમ યદ્વાતદ્વા એલી ન શકાય.’

‘હવે રાખ બાઈ, રાખ,’ હેસ્ટર સામે પોતાની આંગળી વીંઝતાં વીંઝતાં એ બુઢી એલી બેઠી. ‘તું શું એમ ધારે છે કે હું આટલી બધી વાર એ જંગલમાં જઈ અને છતાં મારા સિવાય કોણ ત્યાં આવે છે એટલું વરતી કાઢવાની પણ મારામાં ચતુરાર્થ નહિ હોય? નહિ જ, એવું બને જ નહિ—પછી રાત્રે નાચ કરતી વખતે જે જંગલી ફૂલની માળાઓ તેમણે ધારણ કરી હોય તેની એક પણ પાંખડી ભલેને અત્યારે તેમના શરીર પર ન રહી હોય, તોપણ તેમને ઓળખ્યા વગર હું રહું જ નહિ! દાખલા તરીકે તને હું ઓળખું છું, હેસ્ટર, કેમકે તારી આ નિશાની હું જોઈ શકું છું. ધોળે દિવસે યે સૌ એ જોઈ શકે એમ છે; અને રાત્રે અંધારામાં પણ લાલ ભડકાની પેઠે જગમગ્યા કરે છે એ. તું તો એ નિશાની સૌના દેખાતાં ખુલ્લે ખુલ્લી ધારણ કરે છે, એટલે તારા સંબંધમાં કંઈ શંકાને અવકાશ જ નથી. પણ આ પાદરી! જે આમ આવ, હું તને એક વાત કાનમાં કહું! શયતાન જ્યારે પોતાને સહી કરી આપી હોય અને પોતાની મહોરજાપ લગાવી ચૂકેલ હોય એવા પોતાના કોઈ સેવકને, આ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલની પેઠે, શયતાનની સાથેનો પોતાને એ સંબંધ સ્વીકારતાં સંકોચાતો જુએ છે, ત્યારે એ સંબંધનું ચિહ્ન તે માણસને આખા જગતના દેખતાં ધોળે છહાડે ખુલ્લું કરવું પડે એવી પેરવી કરવી એ શયતાનનો એક સામાન્ય નિયમ જ છે! આ પાદરી પોતાની છાતી પર હાથ મૂકીને હમેશાં શું છુપાવવાને મથે છે? હેં, અલી હેસ્ટર પ્રાર્થન, એ શું છુપાવવા માગે છે?’

‘હા હું ય એ જ કહું છું કે શું છુપાવવા માગે છે એ, શ્રીમતી હિબિન્સ,’ નાનકડી પલે આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યું. ‘તમે જોયું છે એ?’

‘ફિકર નહિ બેટા,’ પર્લ તરફ ભારે માનભરી દષ્ટિ કરીને શ્રીમતી હિબિન્સે જવાબ આપ્યો. ‘તું પેાતે જ આજ નહિ તો કાલ, એક દિવસ નહિ તો બીજે દિવસે એ તારી નજરે જોઈશ. અધા કહે છે કે તું એ હવાઈ શહેનશાહની પુત્રી છે. તો કાઈએક રૂપાળી રાતે તારા એ પિતાને મળવા તું મારી સાથે આવીશ? જો આવીશ તો પછી ત્યાં આ પાદરી પોતાનો હાથ છાતી પર કેમ રાખ્યા કરે છે તેની તને ખબર પડશે!’

પછી આખી બજારમાં બધાં માણસો સાંભળે એવા મોટા અવાજે ખડખડ હસતી એ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

દરમિયાન સંમેલનઘરમાં મંગળપ્રાર્થના પૂરી થઈ ગઈ હતી, અને હવે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલના શબ્દો પોતાનું ભાષણ શરૂ કરતા સંભળાતા હતા. આથી હૃદયની કાઈ અદમ્ય વૃત્તિએ હિસ્ટરને એ સ્થળ આગળ સ્થિર કરી દીધી. એ પવિત્ર મકાન એટલું બધું ચિકાર થઈ ગયું હતું કે એક પણ વિશેષ શ્રોતાનો એમાં હવે સમાવ થઈ શકે એવું નહોતું, એટલે એ ફ્લેટીના માંચડાની છેક પાસે જ બિભી રહી. પાદરીનું એ આખું પ્રવચન, તેના પોતાના વિશિષ્ટ અવાજમાં, કંઈક અસ્પષ્ટ છતાં વૈવિધ્યભર્યા વાક્યપ્રવાહરૂપે એના કાન પર અખંડ રીતે આવ્યા કરે તેને માટે એ જગા જરા એ દૂર નહોતી.

દેવળની દીવાલોમાં થઈને આવતો હોવાથી એ અવાજ સ્પષ્ટ હોવા છતાં હિસ્ટર પ્રાર્થન તે એટલી બધી એકાગ્રતાપૂર્વક અને આતુરતાપૂર્વક તીવ્ર રસ સાથે સાંભળી રહી, અને એની સાથે એટલી ગાઢ સહાનુભૂતિ ધારણ કરી રહી, કે એ પ્રવચનના શબ્દો જોકે એને માટે સ્પષ્ટ નહોતા છતાં એ અસ્પષ્ટ શબ્દોથી સર્વથા ભિન્ન એવો કાઈ સ્વતંત્ર જ અર્થ પાદરીના એ પ્રવચને એના અંતરમાં રેડવા ક્યો. એ પ્રવચનના શબ્દો જો અત્યાર કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે સંભળાયા હોત તો કદાચ તેણે કેવળ ક્ષુદ્ર પાર્થિવ વાતાવરણ જ રચ્યું હોત, અને અત્યારે દર્શાવતા હતા તેવા આધ્યાત્મિક મર્મને કદાચ તેણે રૂંધી રાખ્યો હોત. પણ એ બિભી હતી તે ઠેકાણે તો ઘડીમાં જાણે પવન

આરામ લેવાને માટે લેટી જતો હોય એ જાતનો ધીમે અવાજ એને કાને આવતો હતો, તો ઘડીમાં વળી એ અવાજ ઊંચે ચડીને માધુર્ય અને જોમની પાયરીઓ ક્રમેક્રમે ચડતો ચડતો એના સમગ્ર આત્માને ગંભીર અને ભયપ્રેરક ભવ્યતાના વાતાવરણથી વીંટળાવી દેતો હતો અને છતાં એ અવાજ આ પ્રમાણે ભવ્ય બનતો હતો તોપણ તેની અંદર એક પ્રકારની રુદનમયતાનું તત્ત્વ સળંગ રીતે ગ્યાપી ગએલું લાગતું હતું. એમાં વેદનાની સાંભળનારની કલ્પના પ્રમાણે ધારી કે ખુલ્લું લાગે એવી ચીસ, એક એક હૃદયની ભાવપ્રહણશક્તિને સ્પર્શી શકે એવી રિષાતી માનવજાતિનો નિઃશબ્દ ઊંકારો કે તીણી ચીસ સંભળાઈ રહી હતી. કાઈ કાઈ વાર તો, શત્રુ નિઃસ્તમ્બ શાન્તિની વચ્ચે કારુણ્યનો ઊંઘો ધ્વનિ જ કેવળ સંભાળતો હતો, તેમ કાઈ વાર તે વળી પૂરો કાને નહોતો આવતો. પણ પાદરીનો અવાજ ધારો શાન્ત મટીને ઊંચો ને પ્રભાવશાળી બનતો હતો એ પળે પણ-અદ્ભુત જોમથી જ્યારે એ આગળ ને આગળ ધસી રહ્યો હતો ત્યારે પણ-વિશાળતા અને સચોટતામાં એ જ્યારે ખૂબ વધીને ટોચે પહોંચતો હતો, આખા દેવળને મથોમથ ભરી દઈ ને તેમાંથી ઊભરાઈ જઈ બહારના ખુલ્લા વાતાવરણમાં જ્યારે છલકાઈ જતો હતો ત્યારે પણ-જો કાઈ ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્રતાથી સાંભળી રહેલ હોય તો તેમાં એનો એ વેદનાનો સૂર જ સાંભળે એમ હતું. એ વેદના તે શાન્તી હતી ? એ વેદના તે દુઃખથી દબાઈ ગએલા. કદાચ પાપી પણ ખરા, એવા એક માનવ હૃદયની વેદના હતી, અને એ માનવહૃદય, પોતાના એ દુઃખ કે પાપની ગુપ્ત વાત માનવજાતિના મહાહૃદયને કહેતું હોય, ને પ્રત્યેક પળે-પ્રત્યેક પહે-તેની સહાનુભૂતિ કે ક્ષમાની યાચના કરી રહેલું હોય-અને એ યાચના જરા પણ નિષ્ફળ ન જતી હોય, એવી અસર પાદરીનો આ અવાજ એ વખતે કરી રહ્યો હતો. પાદરીના પ્રવચનને સૌથી વધારે પ્રભાવશાળી ને અસરકારક બનાવનારી કાઈ વસ્તુ હોય તો તે એમાંનો આ ધીમે અવાજે બોલાતો ભાગ જ હતો.

આ બધો વખત હેસ્ટર પેલા માંચડાનાં પગથિયાં આગળ પૂત-

જાના જેવી નિઃસ્તમ્બ બનીને બિની રહી. આ પાદરીના અવાજે અત્યારે એને આંહીં ન જડી રાખી હોત તોપણ પોતાની ફજેતીની પ્રથમ પણ આ સ્થળેથી શરૂ થએલી એ કારણે પણ આ સ્થળે એનું અનિવાર્ય આકર્ષણ કરેલ હોત એ ચોક્કસ. એના અંતરમાં બિંદે બિંદે કંઈક થયા કરતું હતું—એ કંઈક એવું અરપણ હતું કે તેને વિચારનું નામ તો ન આપી શકાય, છતાં એના મન પર જબ્બર બોબરૂપ લાગે એવું કંઈક એના અંતરમાં સદા એ થયા કરતું હતું—કે પોતાનું સમગ્ર જીવન, આગળનું તેમ પાછળનું એમ ઉભય પ્રકારનું પોતાનું સમગ્ર જીવન, એને એક સૂત્રે સાંકળી લેતા કાઈ પદાર્થની પેઠે આ સ્થળની સાથે સંકળાઈ રહ્યું હતું.

દરમિયાન પર્લ પોતાની માનું પડખું મૂકીને બગ્ગરમાં સ્વેચ્છા-નુસાર રમવા લાગી હતી. ત્યાંના ગંભીર સ્વભાવના સોગિયા ટોળાને, કાઈ ઘટાદાર ઘેરા વૃક્ષની ધૂંધળી આછા પ્રકાશવાળી પર્ણઘટામાં અડધું ઢંકાઈ જતું અને અડધું દેખાતું એવું કાઈ ચમકદાર પીંછાવાળું પક્ષી, તેની એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર ફૂદકા મારીને, એ આખા સોગિયા વૃક્ષને જેમ રમણીય બનાવી દે તેવી રીતે, આ નાનકડી બાળાની તરંગી અને ચમકદાર રમતો તથા ચેષ્ટાઓ, પ્રસન્ન બનાવતી હતી. તેની ચેષ્ટાઓ આરોહ અવરોહવાળી અને છતાં ધણીવાર તો તીવ્ર અને અનિયમિત હતી. તેની એ ચેષ્ટાઓ પોતાના અંતરના ચાંચલ્યમય ઉલ્લાસને વ્યક્ત કરતી હતી. આજે તેની માતા બહુ સ્વસ્થ નહોતી એ કારણે એના વિરોધરૂપે આ ઉલ્લાસભાવ જાણે આજે તેનામાં બેવડો પ્રબળ બન્યો હતો. પોતાની સદાપ્રવૃત્તિમાન અને ક્રિયા કરતી એવી કૌતુકવૃત્તિને જાગ્રત કરે એવું કંઈક પણ જોતી કે તરત જ પર્લ ત્યાં દોડી જતી હતી, અને એ મનુષ્ય કે પદાર્થ જાણે તેની પોતાની જ મિલકત હોય એમ પોતાની મરજીમાં આવે તેટલી ઘડી તેને પોતાના હાથમાં પકડી રાખતી હતી, પણ એ મનુષ્ય કે પદાર્થ આ રીતે તેને વશ થયો હતો તેના બદલામાં તે એ મનુષ્ય

કે પદાર્થને પોતાના ચિત્ત પર એક પળવાર પણ સ્વામીત્વ ભોગવવા દેતી નહોતી—પોતાનું ચિત્ત ઝાઝી ધડી સુધી એ મનુષ્યો કે પદાર્થ પર ચોટાડી રાખતી નહોતી. બજારમાં એકઠાં થએલાં પ્યૂરિટન લોકો તેની આ બધી ચેષ્ટાઓને જોઈ રહ્યાં અને એ ચેષ્ટાઓ જોતાં જોતાં તેઓ સ્મિત કરતાં હતાં, છતાં આ બાળકની નાનકડી કાયામાં વ્યક્ત થતા સૌન્દર્યની અવર્ણનીય મોહકતા તથા તેની ચેષ્ટાઓની વિચિત્રતા જોઈને એ કોઈ આસુરી બાળક છે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર તેઓ રહેતાં નહોતાં. તે દોડતી દોડતી રેડ ઇન્ડિયન કને જઈ પહોંચતી હતી, અને તેની સામે ઊભા રહીને તેના મોં સામે તાકી રહેતી હતી. એટલે એ રેડ ઇન્ડિયનને થતું હતું કે પોતાના કરતાં પણ વિશેષ જંગલી સ્વભાવનું એ બાળક છે. ત્યાંથી સહજ ધૂષ્ટતાથી, તેમ સાથે વળી એટલા જ લાક્ષણિક મૌનપૂર્વક, ખારવાઓના ટોળાની અંદર ધસી;— રેડ ઇન્ડિયનો જેવા ભૂમિવાસી જંગલી પુરુષો હતા તેવા આ સમુદ્રવાસી શ્યામવર્ણ જંગલી પુરુષોના ટોળામાં ધસી—એટલે આ પર્લ એ જાણે સમુદ્રના ફેનસમૂહની નાનકડી કણીએ માનવબાલિકાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય, અને રાતને વખતે વહાણના અગ્ર ભાગ નીચે ચમકી રહેતો વડવાનલ એ જાણે એનો આત્મા હોય એવી રીતે એ ખારવાઓ તેના તરફ આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાના ભાવપૂર્વક જોઈ રહ્યા.

આ સમુદ્રવાસી પુરુષોમાંથી એક જાણ-બીજો કોઈ નહિ પણ હિસ્ટર પ્રાઈન સાથે વાતે વળગ્યો હતો તે પેલો વહાણધણી-પર્લના સ્વરૂપથી એટલો બધો મુગ્ધ બની ગયો કે તેણે ચુંબન કરવા માટે તેને હાથમાં પકડવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ છોકરીને પકડવી એ તો હવામાં મધુર અવાજે ગુંજતા પક્ષીને પકડવા જેવું અશક્ય લાગતાં તેણે પોતાની ટોપીની આસપાસ વીંટાળેલી સોનાની સાંકળી લીધી અને તે એ છોકરી ભણી ફેંકી. એટલે પર્લ તરત જ તે પોતાની ડોક અને કમરની આસપાસ વીંટી દીધી, અને એવા સુભગ કૌશલ્યથી વીંટી દીધી કે એકવાર ત્યાં જોયા પછી જોનારને તે એના શરીરના એક સાહજિક

અંગ જેવી જ લાગે, અને એના વિનાની પર્લની કલ્પના કરવી પણ તેને અશક્ય લાગે.

‘તારી મા તે પેલી હિંગજોડિયો અક્ષર ધારણ કરનારી બાઈ જ, ખરું ને?’ એ વહાણુવટીએ પૂછ્યું. ‘તો મારો એક સંદેશો તેને પહોંચાડીશ?’

‘એ સંદેશો મને ગમે એવો હશે તો પહોંચાડીશ,’ પલે જવાબ આપ્યો.

‘તો એને કહે’ પેલો બોલ્યો, ‘કે હું પેલા સામળા ચહેરાના અને ખૂંધિયા ખભાવાળા બુદ્ધા વૈદને ફરીથી મળ્યો, તો તારી મા કહેતી હતી એ ગૃહસ્થ પોતાનો મિત્ર થાય છે તેથી આ વૈદ પોતે જ તેને વહાણુમાં સાથે લઈ આવવાનું માથે લે છે. એટલે તારી માએ હવે તમારા એ જણ સિવાય બીજા કાઈની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આટલું કહીશ તું એને એલી ડાકણ છાકરી?’

‘શ્રીમતી હિગ્ગિન્સ તો કહે છે કે મારો પિતા હવાઈ શહેનશાહ છે,’ તોફાની સ્મિત કરીને પર્લ બોલી ઊઠી. ‘એટલે તું મને આવા ખરાબ નામે બોલાવીશ તો એ વાત હું એ શહેનશાહને કહી દઈશ, એટલે પછી એ તોફાન ને વાવાઝોડથી તારા વહાણુની પૂંઠ પકડીને તને હેરાન હેરાન કરી દેશે.’

પછી બજારમાં વાંકચૂંકે રસ્તે થઈને એ છાકરી તેની મા પાસે ગઈ, અને ત્યાં એ વહાણુવટીનો સંદેશો તેને કહી સંભળાવ્યો. આ સાંભળીને જે પળે પોતાને અને પાદરીને માટે દુઃખની ભૂલભુલામણી-માંથી કાઢકે રસ્તો નીકળ્યો લાગતો હતો તે જ પળે બરાબર પોતાનું દુર્ભાગ્ય આવી રીતે તેનો સામળો અને ભયંકર ચહેરો ફૂર સ્મિતપૂર્વક પોતાના એ રસ્તા પર દેખાડતું ઊભું જોઈને હિરટરનો બળવાન, સ્વસ્થ, અને દૃઢ સહનશીલતાયુક્ત આત્મા લગભગ ઢગલો થઈને ઢળી પડ્યો.

વહાણુવટીએ આપેલી બાતમીને લીધે આ રીતે એનું ચિત્ત ચિંતા-ગ્રસ્ત બની ગયું હતું એ જ વખતે એની ધીરજની એક બીજી રીતે

પણ કસોટી થઈ. આ વખતે આજૂઆજૂના ગ્રામપ્રદેશમાંથી અનેક માણસો આંહી શહેરમાં આવ્યા હતા. એમણે આ હિંગળોડિયા અક્ષરની વાત અનેક વાર સાંભળી હતી, સેંકડો ખોટી અને અત્યુક્તિભરી અફવાઓથી એ વાતે એમના મનમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, પણ છતાં એ અક્ષર એમણે નજરોનજર કદી પણ જોયો નહોતો. એટલે એ લોકો, દિલ બદલાવવાની અને વિનોદ કરવાની બીજી બધી રીતો અને સાધનો અત્યાર સુધીમાં ખલાસ થઈ જતાં હવે હિસ્ટર પ્રાર્થનની આસપાસ ટોળે મળ્યા, અને અનાડી ગમાર રેંચાઓના જેવી રીતે એને કૌતુકપૂર્વક નિરખવા લાગ્યા. એ લોકો આમ સંક્રાન્તિ રહિત બનેલા હોવા છતાં અમુક હાથના ઘેરાવાથી વિશેષ નજીક તો તેઓ હિસ્ટરની પાસે ન જઈ શક્યા એટલે હિસ્ટરથી અમુક હાથને છોટ એ લોકો ઊભા રહ્યા. અને પેલી ભેદી સંજામાંથી તિરસ્કારનો જે દેન્દ્રાપસારી બળપ્રવાહ વહેતો હતો તેનાથી હડસેલાઈને અમુક અંતરને છોટ તે સ્થળે એ લોકો જડાઈ રહ્યા. આ બધા પ્રેક્ષકાનું ધાડિયું જોઈને તથા હિંગળોડિયા અક્ષરની પાછળ રહેલો અર્થ જાણીને ખારવાઓની એક ટોળા પણ ત્યાં આવી પહોંચી અને તેમના તડકામાં રહેવાથી કાળા થઈ ગયેલા તથા મરણિયા દેખાવના ચહેરા એ ટોળામાંથી બહાર કાઢીને એને જોવા લાગ્યા. આ ગૌરાંગોનું આ પ્રકારનું નિષ્ફુર કૂતૂહલ દેખીને રેડ ઇન્ડિયનોને પણ તેનો ચંપ લાગ્યો, અને ભભકદાર ભરતકામ વચ્ચે રાખેલી અક્ષરસંજ્ઞા ધારણ કરનારી વ્યક્તિ અવશ્ય આ લોકોમાં કાઈ ઉચ્ચ પદવીધારી વ્યક્તિ હશે એમ ધારીને હિસ્ટરની છાતીને સાપના જેવી સામળી આંખે એકીટશે જોઈ રહ્યા. આખરે, નગરવાસીઓ પણ, આ જૂના અને વાસી બની ગયેલા વિષયનો એમનો રસ બીજાઓને એ બાબતમાં આનંદ લેતા જોઈને એમની દેખાદેખી અને એપથી ફરી વળી પાછો માંદોમાંદો જાગી ઊઠતાં એ જગાએ પ્રયોજન વગર આમતેમ રસળવા લાગ્યા, અને પોતાને સુપરિચિત એવી આ કલંકસંજ્ઞાને ‘અમે તો જાણીએ છીએ એ બધું’ એવી જૂની પિછાન સૂચવતી ઠંડી ઉદાસીન દૃષ્ટિ વડે જોઈ, હિસ્ટર પ્રાર્થનને ઉપર ગણાવેલા

ખીજાં બધાં લોકો કરતાં કદાચ સૌથી વધારે પીડા આપવા લાગ્યા. આ ટોળામાં, પોતે સાત વરસ પર જેલના દરવાજાની બહાર આવેલી એ વખતે આવેડ ઉમરની જે બાઈઓની એક માંડળી તેને નિરખવાને ત્યાં વાટ જોતી ઊભા હતી તેની તે જ બાઈઓને આંહીં પણ એણે જોઈ. એ બાઈઓમાં આંહીં એક જ જણી ખૂટતી હતી, તે એ બધાંમાં વયે સૌથી નાની અને વૃત્તિએ સૌમાં અપવાદરૂપે ક્રામણ અને અનુકંપાશીલ હૃદયની એવી પેલી જુવાન સ્ત્રી હતી. પણ એ જુવાન સ્ત્રી આ વચગાળામાં ગુજરી ગઈ હતી અને તેનું કફનવસ્ત્ર હિસ્ટરે પોતે તૈયાર કર્યું હતું. હિસ્ટર હવે આ બાળી રહેલા સળગતા અક્ષરને ટૂંક મુદ્દતમાં જ દૂર ફેંકી દેવાની હતી પણ ત્યાં આ અંતિમ પળે તો તે અક્ષર પ્રત્યે, પોતે તે ધારણ કરવા માંડ્યો તે પ્રથમ દિવસથી માંડીને તે આજની ઘડી સુધીમાં કદી પણ નહિ ખેંચા-એલું એટલું બધું ધ્યાન લોકોનું તેના તરફ આજે વિચિત્ર રીતે ખેંચાયું, અને એટલો બધો ખગલળાટ તેણે આજે મચાવ્યો.

પોતાને થએલી સગ્ન લુચ્ચાર્થ અને કૂરતાપૂર્વક જ્યાં પોતાને જડી રાખતી જણાતી હતી એવા એ લોકનિન્દા અને લોકકૌતુકના વિષયરૂપ બનેલા એ જાદુઈ વર્તુલમાં હિસ્ટર આ પ્રમાણે ઊભા હતી એ વખતે પેલો માનનીય પાદરી પોતાના પવિત્ર પ્રવચનપીઠ પર ઊભો રહી એ ઉચ્ચ સ્થાનેથી નીચી દૃષ્ટિ કરી પોતાના શ્રોતાસમાજને નિરખી રહ્યો હતો. એ શ્રોતાસમાજ અત્યારે તેનું પ્રવચન સાંભળતાં સાંભળતાં સર્વથા તેને અધીન બની ગયો હતો. એક બાજુએ એ સન્ત પુરુષ ધર્મમંદિરમાં શ્રોતાઓના પ્રેમાદરનું પાત્ર બની સૌના હૃદયતારને ઝણઝણાવી રહ્યો હતો, તો બીજી બાજુએ લિંગજોડિયો અક્ષર ધારણ કરનારી આ પતિત સ્ત્રી બજાર વચ્ચે લોકોની નિન્દા અને કૌતુકનું પાત્ર બનીને લાચારીભરી દશામાં ઊભા હતી ! આ દશામાં આ બંને વચ્ચે આટલું મહદ અંતર હોવા છતાં એ બંનેના હૈયા પર એક જ કલંક-સંજ્ઞા સળગી રહી હતી એવું અનુમાન કરવા જેટલો અવિનય તો કોણ જ બતાવી શકે ! એવી અસભ્ય કલ્પના પણ કોને સૂઝે !

હિંગળોડિયા અક્ષરનો રહસ્યસ્ફોટ

એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળી રહેલા શ્રોતાસમાજને મહાસાગરનાં
 ઊછળતાં મોજાંની પેઠે ઊંચે ને ઊંચે ઉપાડી જતો એવો પાદરીનો
 વક્તૃત્વજ્ઞતાભર્યો બુદ્ધ અવાજ આખરે શાંત પડ્યો. દેવવાણી
 સાંભળ્યા પછી સઘળે પ્રસરી રહે એવી ગંભીર શાન્તિ પળવાર
 બધે પ્રસરી રહી. પછી, શ્રોતાઓ જાણે પોતાને અન્ય
 જનના માનસપ્રદેશમાં લઈ ગયેલી પ્રખળ જદ્દઈ શક્તિના પાશમાંથી
 મુક્ત થતા હોય અને, એ પરમાનસપ્રદેશમાં રહેલી સઘળી અદ્ભુતતા
 અને શેફના ભાવ તેમના ચિત્તમાં હજી સભર ભર્યા હોય, એવી રીતે એમ-
 નામાં ગણગણાટ અને અર્ધોચ્ચરિત આવેશોદ્ગાર થવા લાગ્યો. અને
 ત્રીજી જ પળે એ સમૂહ દેવળના દરવાજામાંથી ધસારાબંધ બહાર નીકળવા
 લાગ્યો. હવે પ્રવચન પૂરું થયું હતું, એટલે એ પ્રવચનદ્વારા પાદરીએ
 જેને પોતાના જવલંત શબ્દોથી સજાવતું અને પોતાના વિચારોના
 સૌરભથી મધમધતું બનાવી દીધેલું તે વાતાવરણ કરતાં, પોતાની
 અસલ સ્થૂલ પાર્થિવ મનોદશામાં હવે સૌ પાછા ફર્યા હતા તો તે
 મનોદશા અને તે પ્રકારના જીવનને નભાવી શકે એવા જુદી જ જાતના
 વાતાવરણની હવે તેમને જરૂર લાગી.

ખુલ્લા વાતાવરણમાં આવ્યા એટલે એમનો આનંદોદ્રેક મૌનની
 પાળો તોડી શબ્દોરૂપે જલકાવા લાગ્યો. પાદરીનાં સ્તુતિવચનોથી

એ આખી શેરી અને બજાર એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ગાજી ગિદી. દરેક જણ સ્વાનુભવથી વધુ સારી રીતે સમજી શકતો હતો તેવો અભિપ્રાય આ પ્રવચન સંબંધી એકબીજાની આગળ વર્ણવી બતાવ્યા સિવાય આ શ્રોતાઓને ચેન પડ્યું નહિ. એ સૌના એકત્ર અભિપ્રાય મુજબ, પાદરીના આજના પ્રવચન જેવું શાણુ-પણુભર્યું, ઉદાત્ત, અને ઉન્નતભાવનામય પ્રવચન બીજા કોઈ પુરુષે કદી પણ કર્યું નહોતું. તેમ જ ઈશ્વરી પ્રેરણા આ પુરુષના મુખ વાટે જેટલી સ્પષ્ટ રૂપમાં વ્યક્ત થતી હતી તેટલી સ્પષ્ટ રૂપમાં અન્ય કોઈ પણ મર્ત્ય પુરુષના મુખમાંથી કદી પણ વ્યક્ત થએલી નહિ. લોકો જાણે એ ઈશ્વરી પ્રેરણાને ઊર્ધ્વલોકમાંથી તેનામાં ઊતરતી, તેના સમગ્ર આત્માને વ્યાપ્ત અને સ્વાધીન કરી દેતી, પોતાની સમક્ષ જે લખેલું પ્રવચન પડ્યું હતું તેમાંથી તેને સતત રીતે બહાર લઈ જઈ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ઉપાડી જતી, અને તેના શ્રોતાઓની પેટે તેને પોતાને પણ આશ્ચર્યજનક લાગે એવા વિચારોથી ભરી દેતી નજરોનજર જોઈ શકતા હતા. તેના પ્રવચનનો વિષય, આંહી અરણ્યપ્રદેશમાં આ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ રૂપી જે નવી વસાહત તેઓ સ્થાપી રહ્યા હતા તેને ખાસ લક્ષમાં રાખીને, માનવસમાજે અને ઈશ્વર વચ્ચેનો સંબંધ એ જણાતો હતો. અને પોતાના પ્રવચનના સામાપ્તિભાગ ભણી આવતાં, જાણે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતો હોય એવો ભાવ, -પ્રાચીન સમયના ચાહુદી પયગંબરોના જેટલી જ અનિવાર્ય રીતે તેને આ જ વિષયકથન માટે પ્રેરતો હોય, પછી એ ચાહુદી પયગંબરો અને તેની વચ્ચે એટલો ભેદ ખરો કે પેલા ચાહુદી દૃષ્ટાઓએ પોતાના દેશ પર ઈશ્વરના શાપ વરસશે અને તેનું સત્યાનાશ જશે એવું ભવિષ્યકથન કરેલું, ત્યારે આ પુરુષ ઈશ્વરના આંહી નવેસરથી એકઠાં થએલાં સંતાનોને માટે કોઈ ગૌરવશાળી અને તેજસ્વી ભાવિ નિર્માયું છે એવું ભવિષ્યકથન કરતો હતો, છતાં આટલો ભેદ બાદ કરીએ તો એ પ્રાચીન પયગંબરોના જેટલી જ અનિવાર્ય રીતે તેને પ્રેરી રહેલો ભાવ-તેનામાં વ્યાપી ગયો. પણ છતાં, એ સમગ્ર ભવિષ્યકથનની અંદર, એ સમસ્ત પ્રવચનની

પણ અંદર, કારણનો એક પ્રકારનો ઊંડો ઘેરો, વિપાદભર્યો સૂર પણ જોવામાં આવતો હતો, અને એવા ઉલ્લાસપ્રેરક ભવિષ્યકથનની સાથે સાથે જ આવો વિપાદમય સૂર ભળેલો જોતાં એનો એક જ અર્થ થઈ શકે એમ હતો, અને તે એ કે આ પ્રદેશનું ભવિષ્ય તો જોકે ભારે ઊજળું છે, પણ એ ઊજળવળ ભવિષ્ય જોવા પોતે લાંબો વખત આંહી રહેવાનો નથી એમ એને લાગતું હતું. આ રીતે આંહીથી અલ્પ સમયમાં જ ચાલ્યા જનારા પુરુષના જેવો સ્વાભાવિક:વિપાદ તેના પ્રવચનમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. હા, જેના ઉપર સૌ એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યા હતા અને જે પોતે પણ તેમના સૌના પર એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યો હતો કે સ્વર્ગે જતી વખતે પણ નિસાસા નાખ્યા વગર આંહીથી છૂટું પડ્યું તેને મુશ્કેલ લાગતું હતું એવા આ તેમના પાદરીને, પોતે અકાળે જ મૃત્યુ પામવાનો, અને આ સૌને રડતાં મૂકીને પોતે અલ્પ સમયમાં જ આંહીથી ચાલ્યો જવાનો એવા ભણકારા વાગી રહ્યા હતા. આ ધર્મગુરુના પ્રવચનનો જે અંતિમ અસરકારક ભાગ હતો તેમાં ખાસ સચોટતા લાવનારું તત્ત્વ આ જ હતું—પોતે હવે આ પૃથ્વી પર થોડી ઘડીનો જ મહેમાન છે એવું ભાન જ એ અંતિમ સચોટતા લાવનારું તત્ત્વ હતું. આજનું પ્રવચન તો જાણે કોઈ સ્વર્ગીય ફિરસ્તો આકાશમાં ઊડી રહ્યો હોય, અને એમ કોંચે ઊડતાં ઊડતાં પળવાર તેણે આ સૌ લોકો પર પોતાની તેજસ્વી પાંખો ફફડાવી એકી સાથે તેજ અને છાયા—ઉજાસ અને માયા—અન્નેનું અદ્ભુત વાતાવરણ રચી તેમના પર સુવર્ણમય સત્યોની વૃષ્ટિ કરી હોય એવું લાગતું હતું.

આ રીતે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલના જીવનમાં આજે એવો અવસર આવ્યો હતો—અને આવા અવસર સંસારમાં ઘણાખરા માણસોના જીવનમાં આવે છે, જોકે આવે છે તે પણ એમને તેનું ભાન હોતું નથી, અને એ અવસર વીતી ગયા પછી ઘણે દૂરથી પોતાના સમગ્ર જીવનનું સિંહાવલોકન કરે ત્યારે જ એમને એ વાતની ખબર પડે છે

-કે જે અવસર અત્યાર સુધીમાં એના જીવનમાં આવી ગએલ તેમ હવે પછી આવવાના એવા સધળા અવસર કરતાં વિશેષ યશસ્વી અને વિશેષ ગૌરવપૂર્ણ હતો. એ જમાનામાં મૂળ તો ધર્મગુરુનો વ્યવસાય જ બહુ પવિત્ર ગણાતો હતો, અને સમાજમાં તેનું સ્થાન જ અતિ ઉચ્ચ મનાતું હતું, તેમાં આ ક્ષણે તો ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના એ પ્રારંભદિનોમાં અસાધારણ બુદ્ધિબળ, સમૃદ્ધ વિદ્વતા, અને નિષ્કલંક ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા એ બધી વસ્તુઓ કાઠપણુ ધર્મગુરુને જે સૌથી વિશેષ ગૌરવાસ્પદ ઉન્નત સ્થાને બેસાડી શકે, તેવા ઉન્નત સ્થાને અત્યારે તે બેઠો હતો. પોતાના વરણીપ્રવચનની સમાપ્તિ વખતે વ્યાખ્યાનપીઠના અગ્રભાગ પર આવીને પાદરીએ સમાપ્તિસૂચક નમન કર્યું ત્યારે લોકહૃદયમાં તેમ સમાજમાં તેનું સ્થાન આટલું બધું ઊંચું હતું. ત્યારે એ જ વખતે પેલી હિસ્ટર પ્રાર્થન બીચારી ફળેતીના માંચડા આગળ બિભી હતી, અને પેલો હિંગબોકિયો અક્ષર તેની છાતીને હજી ડામી રહ્યો હતો.

ફરી વળી પાછો સંગીતનો અવાજ શરૂ થયો અને દેવળના દરવાજામાંથી નીકળતા સૈનિકરક્ષકદળનાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં. આંહીથી હવે સરધસ ચાલતું ચાલતું નગરના સાર્વજનિક સભાગૃહમાં જવાનું હતું, અને ત્યાં એક ભવ્ય મિજબાની પછી આજનો સમગ્ર સમારંભ પૂરો થવાનો હતો.

એટલે વળી પાછો લોકોનાં ટોળાંથી છવાઈ ગએલા એ વિશાળ માર્ગ પર માનનીય અને રૂઆબદાર ધર્મગુરુઓનો સમૂહ ચાલતો જોવામાં આવ્યો, અને સૂઝા ને ન્યાયાધિકારીઓ, વૃદ્ધ અને શાણા વડીલો, પવિત્ર પાદરીઓ અને સર્વ નામાંકિત અને અગ્રેસર પુરુષોને પોતાની અંદર થઈને પસાર થતા દેખીને ટોળાંમાંનાં લોકો બંને બાજુ ખસી જઈને માનપૂર્વક માર્ગ કરી આપવા લાગ્યાં. એ સરધસ જ્યારે લગભગ બગ્ગરના ચોકમાં આવી પહોંચ્યું ત્યારે એક મોટી ગર્જના કરીને તેને આવકાર આપવામાં આવ્યો. આ ગર્જના—એ જમાનાના લોકો પોતાના શાસકો પ્રત્યે જે બાલોચિત માનભાવ અને

વક્ષાદારીનો લાગણી દર્શાવતા હતા તેના આવિષ્કાર રૂપ નિઃશંક ગણાય એવી હતી છતાં અત્યારે તો જે ઉચ્ચ વાદ્ધપ્રભાવના સૂરો હજી તેમના કાનમાં ગુંજન કરી રહ્યા હતા તે વાદ્ધપ્રભાવે શ્રોતાજનના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઉત્સાહના અદ્ભુત ઊભરા જેવી જ સૌને લાગી. દરેકને એ ઊભરો ઠાલવવાની એક સરખી ઈચ્છા થઈ આવી અને દરેકે એકીપણે તે પોતાના પડોશીની પાસેથી ઝીલી લીધી. એ અદ્ભુત ઉત્સાહનો ઊભરો શ્રોતાગણ દેવળમાં હતો ત્યાં સુધી મહામહેનતે દાખી રાખ્યો હતો; પણ આંહી ખુલ્લા આકાશ નીચે આવ્યા, એટલે છેક આકાશના ઉચ્ચતમ બિંદુ સુધી પહોંચી જાય એવા રૂપમાં ગર્જના કરીને તે પ્રકટ થયો. આ ઠેકાણે માનવમેદની એટલી બધી ઊભરાતી હતી અને એ મેદનીના દિલમાં એક જ સ્વર એવો પ્રબળ રીતે ગુંજી રહ્યો હતો, કે વાવાઝોડું, મેઘગર્જના, કે સમુદ્રગર્જના કરતાં પણ વધારે ખુલ્લું અવાજ એ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ હતું. અનેક હોવા છતાં એક જ ભાવ સૌ એકી-સાથે અનુભવી રહ્યા હતા, અને તેથી અનેકમાંથી એકરૂપ બની ગએલા એક વિરાટ હૃદયમાંથી ઊછળતો હોય એવો એ સૌનો સંમિલિત સ્વર હતો. ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડની ભૂમિમાંથી આટલી ખુલ્લું ગર્જના કદી પણ ઊછળી નહોતી. ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડની ભૂમિ ઉપર આજે આ પાદરીને જેટલું માન મળી રહ્યું હતું તેટલું માન એ દેશમાં કદાચ પણ મનુષ્યને તેના મર્ત્યબંધુ તરફથી કદી પણ મળ્યું નહોતું !

તો પછી આ વખતે એ પાદરીની પોતાની સ્થિતિ કેવી હતી ? તેના મસ્તકની આસપાસ એ વખતે વાતાવરણમાં તેજોવલયના ઝલકદાર તણુખા ચમકી રહ્યા નહોતા ? આધ્યાત્મિકતાના બળે આવું અપાર્થિવ સ્વરૂપ પામ્યા પછી, અને અહોભાવભર્યા પ્રશંસકોને હાથે દેવતુલ્ય માન પામ્યા પછી, સરઘસમાં ચાલતી વખતે તેનાં પગલાં શું ખરેખર આ પૃથ્વીની ધૂળ પર જ પડતાં હતાં ?

સૈનિકો અને ધર્મગુરુઓનો એ સમૂહ સરઘસમાં આગળ વધી રહ્યો હતો એ વખતે સૌની આંખો આપણા પાદરી ચાલી રહ્યો હતો તે

સ્થળે ચોટી રહી હતી. લોકમેદનીની અંદરનાં માણસો જેમ તેનું દર્શન પામતાં ગયાં તેમ તેમ ગજના શ્મીને અંદર અંદર ગણગણાટ થવા લાગ્યો. પોતાના આવા ભવ્ય વિનયપ્રસંગે પણ એ કંટકો નખળો અને શીકા લાગતો હતો ! તેનું સઘળું જેમ-અથવા તો કહીએ કે પવિત્ર પેગામ સંભળાવી રહ્યો ત્યાં સુધી ઈશ્વર તરફથી એ પેગામની સાથેસાથ જે પ્રેરણાખળ તેને મળેલું તે સઘળું પ્રેરણાખળ-પોતાનું કર્તવ્ય નિષ્ઠાપૂર્વક પૂરેપૂરું બજવાઈ ગયેલું હોવાથી હવે તેની કાયા-માંથી ચાલ્યું ગયું હતું. તેના ગાલ પર તેમણે જે સુરખી હજુ હમણાં જ નિરખી હતી તે, હોલવાઈ જતા અંગારાની અંદર છેલ્લી આવી જતી બલકની પેઠે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. તેનો ચહેરો એવો શય જેવો શીકા પડી ગયો હતો કે એ કાઈ જીવતા માણસનો ચહેરો છે એવું ભાગ્યે જ લાગે; તેના પગ માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં એવા લથડતા હતા, કે એ કાઈ ચેતનવાળો માણસ ચાલે છે એવું ભાગ્યે જ જણાય આટલું લથડવા ને ધૂજવા છતાં એ ભોંય પર પડી ન ગયો એ જ નવાઈભરી વાત હતી.

બુદ્ધિ અને સંવેદનની મિ. હિન્સડેઈલમાં ભરતી આવી ગયા પછી હવે તેમાં એટ શરૂ થવાથી તેનામાં આવી ગયેલી નિર્જળતા જેમને તેના બ્યવસાયબંધુઓમાંથી એક જણ-વંદનીય જાહોન વિલ્સન-એકદમ તેને ટેકા આપવા આગળ આવ્યો. પણ પાદરીએ કંપતાં કંપતાં છતાં નિશ્ચયપૂર્વક એ વૃદ્ધ પુરુષનો હાથ પાછો ફેરવ્યો. તેની ગતિને જે ચાલવું એવું નામ આપી શકાય, તો હજુ પણ તેણે આગળ ને આગળ ચાલ્યા કર્યું, પણ ખરી રીતે તેની ગતિ તો નાનું બચ્ચું ધૂજતું ધૂજતું ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે-પોતાની માતા પોતાને ચાલતાં શીખવવા માટે જરા દૂર હાથ પહોળા કરીને બિન્ના હોય તેના પર માટ માંડીને એ બચ્ચું ચાલવાનો જેવો પ્રયત્ન કરે-તેના જેવી આ પાદરીની ગતિ લાગતી હતી. અને હવે આમ લથડતાં લથડતાં પણ તે, સ્મૃતિમાં સારી પેઠે જડાઈ ગયેલા પેલા માંચડાની સામે-વરસો પહેલાં હિસ્ટર પ્રાર્થને

જ્યાં જગતની તિરસ્કારભરી દષ્ટિ કલાકો સુધી વેઠી હતી એ માંચડાની સામે-આવી પહોંચ્યો હતો. અત્યારે પણ હિસ્ટર ત્યાં નાનકડી પર્લને આંગળીએ રાખી ઊભા હતી ! અને અત્યારે પણ એની છાતી પર પેલો લિંગજોડિયો અક્ષર ચમકી રહ્યો હતો ! વાઘસમૂહ તો જોકે હજુ પણ ભવ્ય અને ઉત્સાહભર્યું કૃત્યગીત બજાવી રહ્યો હતો. છતાં પાદરી આ સ્થળ આગળ આવીને અટકી ગયો. એ કૃત્યગીત જોકે તેને મિજબાનીમાં ભાગ લેવાને માટે આગળ વધવાને પ્રેરી રહ્યું હતું, છતાં તે તો આંહી અટકી ગયો.

છલ્લી થોડી પજોથી બેલિંગહામ સચિંત દષ્ટિએ તેને નિરખા રહ્યો હતો અને તેની હિલચાલની દેખરેખ રાખી રહ્યો હતો. એટલે તેને આંહી અટકી ગએલો જોઈને સરઘસમાં પોતાનું સ્થાન છોડીને તેને મદદ કરવા એ આગળ આવ્યો, કમકે મિ. ડિમ્સડઈલનો દેખાવ જોઈને તેને લાગ્યું કે જે કાઈ તેને મદદ નહિ કરે તો તે અવશ્ય ઢળી પડશે. પણ આત્મા આત્મા વચ્ચે જે અસ્પષ્ટ સૂચનો ચાલી રહે છે તેને બહુ ગણકારવાની જોડે સૂખા બેલિંગહામની ટેવ નહોતી, છતાં અત્યારે તેણે પાદરીના દેખાવમાં કંઈક એવું જોયું કે તેની વાતમાં પોતે માયું મારવા જેવું નથી એવું કંઈક સૂચન સૂખાને તેમાંથી આપોઆપ થઈ આવ્યું. દરમિયાન લોકસમુદાય તો પાદરી ભણી ભયમિશ્રિત માન અને આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો હતો. એમની દષ્ટિએ પાદરીની આ પાર્થિવ નિર્બળતા તો એના અપાર્થિવ સ્વર્ગીય બળનું બીજું પાસું જ માત્ર હતું. અને આ પાદરી તેમના દેખતાં જ સ્થૂળ દષ્ટિએ જાંખો જાંખો અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વધુ ને વધુ તેજસ્વી થતો થતો ઊંચ ચડતો ચડતો આખરે સ્વર્ગધામમાં પહોંચી ગયો હોત ને ત્યાંના તેજોમય લોકમાં વિલય પામી ગયો હોત તોપણ તેના જેવા પવિત્ર સાધુચરિત પુરુષને માટે એ બનાવ કંઈ ન માની શકાય એટલો બધો ચમત્કારી એમને ન જ લાગ્યો હોત !

ત્યાંથી પછી પાદરી માંચડા ભણી વળ્યો, અને પોતાના હાથ તેણે લાંબા કર્યા.

‘હિસ્ટર,’ તે બોલ્યો, ‘આમ આવ ! બેટા પલ’, તું પણ આવ !’

અત્યારે એ બન્નેને તે જોઈ રહ્યો ત્યારે તેનું મુખ શયના જેવું શીકું પડી ગયું હતું; પણ છતાં એના પર કાઈ વિલક્ષણ પ્રકારની મૃદુતા અને વિજયવૃત્તિ પણ જોવામાં આવતી હતી. છોકરી તો પોતાની લાક્ષણિક પક્ષીના જેવી ચાલે ઠેકતી ઠેકતી એકદમ તેની પાસે દોડી આવી, અને તેના ઘૂંટણની આસપાસ પોતાના હાથ તેણે વીંટાળી દીધા. હિસ્ટર પ્રાર્થન પણ—જાણે કાઈ અનિવાર્ય વિધિનિર્માણ પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એને ધક્કલી રહ્યું હોય એવી ધામી ગતિએ તેના ભણી આવવા લાગી પણ તેની છોક પાસે પહોંચે એ પહેલાં વચમાં અટકી ગઈ. બરાબર આ જ ક્ષણે પોતાના સંકળમાં સપડાએલો પાદરી અત્યારે જે કામ કરવા માગતો હતો તે કરતો અટકાવવા માટે તેને પકડી રાખવા બુદ્ધો રોજર ચિલિંજવર્થ લોકાના ટોળામાંથી એકાએક બહાર ધસી આવ્યો—અથવા અત્યારે તેના મુખપરના ભાવો એટલા બધા વ્યગ્રતામય, દુષ્ટતાપૂર્ણ, અને વિકૃત હતા કે તે કાઈ અધઃપ્રદેશમાંથી એકાએક નીકળી આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. એ ખરેખર ક્યાંથી આવ્યો એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આ બુદ્ધો એકદમ આગળ ધસી આવ્યો અને પાદરીને તેણે બાવડું પકડીને રોકી રાખ્યો.

‘એલા ગાંડિયા, ઊભો રહે ! શું ધાર્યું છે તેં આ બધું ?’ તે ધામેથી બોલ્યો. ‘હડસેલી દે એ બાઈને પાછી ! જવા દે એ છોકરીને પણ ! સૌ સારાં વાનાં થશે ! ઠાલો મફતનો શું કામ તારી કીર્તિને કલંકિત કરે છે અને અપજસિયું મોત વહોરી લે છે ? હજુ હું તને બચાવી શકું એમ છું ! ધર્મગુરુ તરીકેના તારા પવિત્ર ધંધાને પણ શું તું કાળી ટીલી લગાડવા માગે છે ?’

‘ઓહો, દુષ્ટ લુબ્ધક ! મને લાગે છે તું બહુ મોડો પડ્યો છે !’ તેની સામે બાતિભરી છતાં મજ્જમ મીટ માંડીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘તારી સત્તા પૂર્વે મારા પર હતી એ હવે રહી નથી ! ભગવાનની મદદ વડે હવે હું તારા હાથમાંથી છટકી શકું એમ છું !’

આમ કહીને તેણે હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી બાઈ તરફ ફરી પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. ‘હિસ્ટર પ્રાર્થન,’ આતુરતાભરી વેધક ચીસ નાખીને તે બોલ્યો, ‘પરમ ભીષણ અને છતાં પરમ કરુણ એવા ભગવાન, સાત વરસ પર જે કામ કરતાં હું અચકાએલો, અને જે ન કરવાથી મારે એ બધો વખત મહાપાપ અને દારુણ યાતનાનો બોજો સહન કરવો પડ્યો છે તે કામ કરવાની બુદ્ધિ આજે મારા પર કૃપા કરીને આટલે લાંબે વખતે આખરે મને આપે છે, તો એ ભગવાનને નામે તું આંહી આવ અને તારું બળ મારામાં મેળવી દઈને મને વીંટળાઈ વળ ! બળ તારું હિસ્ટર, પણ એ બળે દોરાવાનું તો છે ભગવાને મને આપી છે તે બુદ્ધિ જ્યાં દોરી જાય ત્યાં જ. આપણે હાથે અન્યાય પામેલો આ અભાગિયો પુરુષ આપણને એ કામ કરતાં પોતાનું બધું જોર અજમાવીને અટકાવે છે—તેનું પોતાનું તેમ સાથે શયતાનનું પણ સઘળું જોર અજમાવીને આપણને અટકાવવા આવે છે ! તો આવ હિસ્ટર ! અને મને જરા ટંકા આપીને પેલા માંચડા પર લઈ જા !’

ટોળામાં ભારે બળભળાટ થઈ રહ્યો. સરઘસમાં પાદરીની છેક જ પાસે બિભેલા ઉચ્ચપદવીધારી પુરુષો તો પોતે અત્યારે જોતા હતા તેનાથી એટલું બધું આશ્ચર્ય પામી ગયા, અને આ બધા ઉપરથી જે એક જ અર્થ તત્કાળ સ્ફુરે એમ હતો તે એક બાજુથી એમને કાઈ રીતે ગળે બિતરે એમ નહિ હોવાથી અને બીજી બાજુથી એ સિવાય બીજો કાઈ અર્થ સૂઝે એમ નહિ હોવાથી એટલા બધા મૂંઝાઈ ગયા, કે વિશ્વંસર અત્યારે જે રીતે ન્યાયવ્યવસ્થા કરી રહ્યો હતો તેના તેઓ મૂક નિશ્ચેષ્ટ પ્રેક્ષક માત્ર બની રહ્યા. તેમણે પાદરીને, હિસ્ટરને બંને ટંકા દઈને અને પોતાની આસપાસ વીંટળેલા હાથનું અવલંબન લઈને એ માંચડાનાં પગથિયાં ચડતો દીઠો. આ બધો વખત ઉભયના પાપને પરિણામે જન્મેલા પેલા બાળકનો હાથ પાદરીએ પોતાના હાથમાં દાખીને પકડી રાખ્યો હતો. બુદ્ધો રોજર ચિલિંજવર્થ પણ, પાપ

અને દુઃખના એ નાટકની અંદર ભાગ ભજવનાર એ ત્રણે વ્યક્તિએ સાથે અતલગનો સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ હોવાથી, અને તેથી એ નાટક આ અંતિમ દસ્ય વેળાએ હાજર રહેવાનો ખરો હકદાર હોવાથી, તેમ પાછળ પાછળ ત્યાં આવ્યો.

‘આખી દુનિયા દૂંટી વળ્યો હોત ને તું,’ પાદરી તરફ કાળું કરીને જોઈ તેણે કહ્યું, ‘તોપણ એક આ માંચડા સિવાય એવી એક જ જગા તું ન શોધી શકત-ઊંચામાં ઊંચી કે નીચામાં નીચી એવી : પણ જગા તું ન શોધી શકત-કે જ્યાં તું મારા હાથમાંથી છટકી જાત

‘ભગવાનને! પાડ કે મને એ માંચડા પર જ એ લઈ આવ્ય પાદરીએ જવાબ આપ્યો, ‘જતાં આમ બોલતાં બોલતાં ને ધ્રુજતો હું અને જોકે તેના હોઠ પર આછું સ્મિત દેખાતું હતું છતાં તેણે હિં ભણી જોયું ત્યારે તેના મુખ પર શંકા અને ચિંતાનાં ચિ અછતાં રહેતાં નહોતાં.

‘આપણે જંગલમાં બેસીને જે અવસ્થાનાં સમણાં સંજ્યાં હત તે ધીરથી બોલ્યો, ‘તેના કરતાં આ વધારે સારું નથી?’

‘મને તો કંઈ ખબર નથી. મને તો આમાં કંઈ સમજાતું નથી તે ઉતાવળે બોલી ગઈ. ‘વધારે સારું કહે છે તું આ ? હા, વધારે સારું, પણ તે એટલા પૂરતું કે આપણે ખાંને આમાં રામશરણ જવાનાં, અને આ નાનકડી પર્લ પણ આપણી સાથે જ મરી જવાનું

‘તારા અને પર્લના સંબંધમાં તો ભગવાનને જેમ ઠીક પડે એ ભલે કરે !’ પાદરીએ કહ્યું ‘અને ભગવાન પરમ કરુણાળુ પણ મને તો ભગવાને પોતાની જે ઈચ્છા મારી આગળ પ્રકટ છે તેને જ અનુસરવા દે, કેમકે હિસ્ટર, હું તો હવે મરવા જ પા છું, એટલે મને તો મારું કલંક મારી જાત પર ઓઢી દેવા દે !’

અમુક અંશે હિસ્ટર પ્રાર્થનનો ટેકા લઈને અને એક હાથ નાનકડી પર્લનો હાથ પકડીને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ જેમાં રૂઆબ

અને માનનીય અધિકારીવર્ગ ઊભો હતો, પોતાના વ્યવસાયખંધુ રૂપ પવિત્ર ધર્મગુરુઓ ઊભા હતા, અને લોકસમુદાય ઊભો હતો—કોઈક ઊંડું જીવનદ્રવ્ય હવે થોડા વખતમાં પ્રકટ થવાનું છે—કદાચ પાપપૂર્ણ હોય તો સાથે વેદનાપૂર્ણ અને પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ પણ ખરું એવું કોઈ ઊંડું જીવનદ્રવ્ય હવે થોડા વખતમાં પ્રકટ થવાનું છે—એમ જાણતો, અને એમ જાણવાને લીધે, પૂરેપૂરો હળકા ગએલો હોવા છતાં રૂદનમય અનુકંપાથી ઊભરાઈ જતો એવો લોકસમુદાય જેમાં ઊભો હતો—એવા ટોળા તરફ વળ્યો. આ વખતે સૂર્ય મધ્યાકાશમાંથી નીચે સર્યો હતો, એટલે તેનાં કિરણો પાદરી પર ખરાખર પડતાં હોવાથી, ઈશ્વરની સનાતન અદાલત સમક્ષ પોતાના ગુનાનો એકરાર કરવાને અત્યારે આંહીં સમસ્ત જગતથી જુદો પડીને તે ઊભો હતો એ વખતે, તેની કાયાને સુરેખતા અને સ્પષ્ટતા આપી રહ્યાં હતાં.

‘નૃ ઈન્દ્રિયના લોકા !’ તે બોલી ઊઠ્યો; અત્યારે તેનો અવાજ ઊંચો, ગંભીર, અને પ્રતાપપૂર્ણ હતો, અને છતાં દુઃખ અને વિષાદના અતલ ઊંડાણમાંથી મહામથનને અંતે નીકળતો હોવાથી સળંગ રીતે કંપમય હતો, અને વચ્ચે વચ્ચે તો જાણે અસહ્ય દુઃખની ચીસ નાખતો હોય એવો લાગતો હતો. આવો અવાજ તેની સામે ઊભેલા ટોળા ઉપર ફરી વળ્યો અને કહેવા લાગ્યો, ‘તમે સૌ મારા પર પ્રેમ રાખતાં હતાં, તમે સૌ મને પવિત્ર ગણતાં હતાં, પણ જુઓ, સમસ્ત જગતમાં એક ખરો પાપી તે હું જ છું અને તેથી આંહીં આ માંચડા પર ખડો થયો છું ! ખરી રીતે તો મારે સાત વરસ પહેલાં આ બાઈની સાથે જ આ સ્થળે ખડા થઈ જવું જોઈતું હતું,—પણ આટલો મોટો મોડો આખરે હું આ માંચડા પર ખડો થઈ શક્યો છું, અને એ રીતે ખડો થઈ શક્યો છું તે પણ મારા સ્વતંત્ર બળને આધરે નહિ, મારું પોતાનું સ્વતંત્ર બળ તો બહુ જ થોડું છે, અને આંહીં માંચડા ઉપર આવતાં આવતાં જ એ અલ્પ બળ ખરચાઈ ગયું છે, એટલે આ ભયંકર પળે તમારી સમક્ષ આ માંચડા પર ઊભો

રહ્યો છું તે તો આ બાઈના હાથના ટેકાને જ આધારે ઊભો રહ્યો છું. એના બળનો ટેકો ન હોત તો તો હું ક્યારનો મોંભર પડીને ધૂળમાં રગદોળાતો હોત ! જુઓ, હિસ્ટર પહેરે છે એ આ હિંગળો-કિયો અક્ષર ! એ અક્ષરને જોઈને તમને કમકમાં આવતાં ! એ બાપડી જ્યાં જ્યાં જતી—આટલા બધા દુઃખના બોળ નીચે ચંપાઈ ગએલી કંઈક આરામ તે શાન્તિ પામવાની આશાએ એ બાપડી જ્યાં જ્યાં જતી—ત્યાં ત્યાં આ અક્ષરે સૌને ભડકાવી મૂકે એવી ભયાનકતા અને તિરસ્કારપાત્રતાનો જ ઓળો એની આસપાસ સર્વત્ર પાથરી દીધો છે ! પણ એ બધો વખત તમારી સૌની વચ્ચે જ એક આદમી વસી રહ્યો હતો જેની કલંકસંજ્ઞા અને અપયશસંજ્ઞાથી તમને કમકમાં આવેલાં નહિ !

આટલે સુધી જોલ્યો ત્યાં એમ લાગ્યું કે પાદરી હવે પોતાની બાઈની ગુપ્ત વાત આંહીથી જ પડતી મૂકશે. પણ તેણે જખરું જુદું કરીને પોતાના પર સ્વામીત્વ સ્થાપવા મથતી પોતાની શારીરિક નિર્બળતાને તેમ જ હૃદયદૌર્બલ્યને એમ બંનેને જોરથી પાછાં હડસેલી કાઢ્યાં. હવે તેણે બધી મદદ ખંખેરી નાંખી અને પેલી બાઈ તથા બાળકો એ બંને ઊભાં હતાં તેનાથી એક પગલું તે આગળ આવ્યો.

‘એ કલંકસંજ્ઞા એના પર પણ હતી જ !’ તેણે પોતાનું કથન આગળ ચલાવ્યું. આખી વાત કહી નાખવાનો તેણે અત્યારે એવો મક્કમ નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો કે આ બોલતી વખતે તેના અવાજમાં પણ એક પ્રકારની વિકરાળતા આવી ગઈ હતી. ‘ભગવાનનાં નેત્રો તે જોઈ રહ્યાં હતાં ! ફિરસ્તાઓ પણ તેની તરફ નિરંતર આંગળી ચીંધી રહ્યાં હતાં, શયતાનને પણ તેની બરાબર બરાબર હતી, અને તેથી પોતાની સળગતી આંગળી તેને વારંવાર અડકાડીને સતત રીતે યાતના આપી રહ્યો હતો ! પણ એ આદમીએ પોતાની કલંકસંજ્ઞા ભારે દક્ષતાપૂર્વક લોઢાની આગળથી છુપાવી રાખી હતી, અને તમારી વચ્ચે તો તે, આવા પાપપૂર્ણ જગતમાં પોતાના જેવા પવિત્ર પુરુષને વસવું

પડતું હતું તેથી સદા યે વિષાદમગ્ન રહેતા, અને પોતાના સ્વગધામના સાથીઓની સાખત વગર દુનિયામાં તેને એકલા દિવસો ગાળવા પડતા હતા તેથી સદા યે ગમગીન રહેતા આત્માના જેવો દેખાવ ધારણ કરીને જ ફરતો હતો ! પણ હવે પોતાની મૃત્યુપળે તે તમારી સમક્ષ આવીને ઊભો છે ! તે તમને હવે હિસ્ટરનો લિંગજોડિયો અક્ષર એક વાર ફરીથી જોવાનું ફરમાવે છે ! અને તે તમને જણાવે છે કે, એ લિંગજોડિયા અક્ષરની સઘળી ભેદી ભયાનકતા લક્ષમાં લઈએ તોપણ, પોતાના શરીરની ખુદ છાતી પર જ તે જે કલંકસંજા ધારણ કરી રહેલ છે તેની તુલનામાં એ લિંગજોડિયો અક્ષર તો કેવળ પડછાયો માત્ર જ છે, અને તેની છાતી પરનો એ રાતોચોળ ડામ પણ, તેના અંતરના ઊંડાણના ભાગને આ બધાં વસ્ત્ર પ્રજ્ઞી રહેલ દાહના તો કેવળ આછા પ્રતીકરૂપ જ છે ! ભગવાન પાપીને કેવી સજ્જ કરે છે એ સંબંધમાં શકા થતી હોય એવું કોઈ આંદી છે ? હોય તો જુઓ ! જુઓ એ સજ્જતી આ ભયંકર નિશાની !

પછી ભારે આવેશભરી ચેષ્ટાપૂર્વક તેણે પોતાની છાતી પર રાખેલો ધર્મગુરુ તરીકેનો પટ્ટો તોડીને દૂર કર્યો. અને એ દૂર કર્યો કે તરત પેલી કલંકસંજા પ્રગટ થઈ ! પણ એ સંજાનું આંદી વર્ણન કરવું એ ધર્મવિમુખતા ગણાય—એક પણ વાર સુધી ત્રાસથી કમકમી ઊડેલો એ માનવસમુદાય પોતાનું સકળ ધ્યાન એ ભયંકર અને વિસ્મયકારી સંજા પર કેન્દ્રિત કરી રહ્યો અને પાઠરી પણ, અતિ તીવ્ર યાતનાની આ કટોકટીની પળે પણ, એ યાતના છતાં વિજય મેળવનાર પુરુષની અદા ને વિજયસૂત્રક સુરખીથી છવાઈ ગયેલી મુખમુદ્રા ધારણ કરીને સૌને જોઈ રહ્યો. પછી બીજી જ પળે એ માંચડા પર તે ઢગલો થઈને પડ્યો ! હિસ્ટરે તેને જરા ટેકા આપીને અડધો બેઠો કર્યો અને તેનું માથું પોતાની છાતી પર ટેકવ્યું. બુઝર્ગ રોજર ચિત્તિજીવર્થ પણ તેની પડખે નીચે નમ્યો, પણ આ વખતે તેનો ચહેરો જેમાંથી જીવન સાવ ઊડી ગયું હોય એવો ભાવશૂન્ય અને મૂદ જોવા લાગતો હતો.

‘મારા લાથમાંથી છટકી ગયો અલ્યા તું !’ પહેલાં એક વાર ઉચ્ચારેલા શબ્દો તેણે અત્યારે વળી ફરી વાર ઉચ્ચાર્યા. ‘છટકી ગયો તું મારા લાથમાંથી !’

‘ભગવાન તને ક્ષમા કરે !’ પાદરીએ કહ્યું. ‘તે’ પણ મહાભયંકર પાપ કર્યું છે !’ આમ બોલીને તેણે ચેતનશૂન્ય બનવા લાગેલી પોતાની આંખો એ ટોસા ભણીથી ફેરવી લઈ દિસ્ટર અને એની પુત્રી પર સ્થિર કરી.

‘એટા પર્લ !’ તે મન્દ રીતે બોલ્યો, અને આમ બોલતી વખતે તેના મુખ પર કાઈ આત્મા હવે આરામ લેવાને માટે આડો પડતો હોય એવું માયાભર્યું મધુર સ્મિત રમી રહ્યું; અરે, અત્યારે તો હવે છાતી વાતનો આજ સુધીનો સઘળો ભોગ તેના હૈયા પરથી ચાલ્યો ગયો હોવાથી એ બાળકની સાથે જરા મજાક કરવાની તેને વૃત્તિ થઈ આવી હોય એવું પણ દેખાઈ આવતું હતું—‘એટા પર્લ ! હવે મને બચી ભરીશ ? પેલા જંગલમાં તો તું મને નહોતી ભરતી ! તો હવે ભરીશ ?’

પર્લે તેના હોઠ પર બચી ભરી એટલે સઘળી રહસ્યકથા સ્ફુટ થઈ ગઈ. દુઃખદર્દના આ મહા દ્રશ્યમાં એ નિરંકુશ બાળકીને પણ ભાગ ભજવવાનો આવ્યો હતો તેથી તેણે તેના અંતરમાંની સઘળી અનુકંપાવૃત્તિને સચેત બનાવી દીધી હતી; એટલે બચી ભર્યા પછી તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલીને તેના પિતાના ગાલને ભીંજવવા લાગી, અને આ આંસુની ધાર જાણે કે એવું વચન આપવા લાગી કે એ બાળકી પણ માનવ સુખ દુઃખ વચ્ચે મોટી થવાની, અને અત્યાર સુધી જગત સામે બંડવૃત્તિ રાખી હતી તેમ આખી જિન્દગી સુધી તેની સામે બંડવૃત્તિ રાખી દુનિયા સામે બહારવટે નીકળવાને બદલે તે પણ મોટી થયે બીજી સૌ સ્ત્રીઓના જેવી પરંપરાનુસારી સૌમ્ય સ્ત્રી બનવાની. અત્યાર સુધી તેની માતા પ્રત્યે એને ખાસ પજવવા પીડવા માટે મોકલાયેલા દૂત જેવું પર્લનું વર્તન હતું, પણ એ વર્તનનો પણ આ પળથી હવે અંત આવ્યો.

‘હિસ્ટર.’ પાહરી બોલ્યો, ‘લે, રામરામ હવે !’

‘શું આપણે નહિ મળવાનાં ફરી પાછાં ?’ પોતાનું મોઢું તેના ચહેરા નજીક નીચું આણીને એણે ધીરે અવાજે પૂછ્યું. ‘શું આપણું અમર જીવન આપણે સાથે રહીને નહિ માણવાનાં ? એક બીજાને મળવા માટે તો આપણે બન્નેએ આટઆટલાં દુઃખો વેઠ્યાં ! તારી આંખમાં મોતની ચમક દેખાય છે, એટલે તું અત્યારે દૂર દૂર અનન્ત-તાને નિરખી રહ્યો હો એમ લાગે છે ! તો કહે જોઈએ ત્યાં તને શું દેખાય છે !’

‘ચૂપ, હિસ્ટર, ચૂપ !’ કંપતા ગંભીર અવાજે તે બોલ્યો. ‘તારે એક જ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે આપણે જે નીતિ-નિયમનો ભંગ કર્યો, આંદોં અત્યારે સૌની સમક્ષ ખુલ્લું કર્યું એ જે પાપ કર્યું તેનો જ હવે તો તારે અદર્શિય વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ ! બાકી મને ભય છે કે હવે આપણે મળી તો શકવાનાં નહિ જ ! કમંડે જે પળે આપણે આપણા ભગવાનને ભૂલી ગયાં—આપણે જ્યારે પરસ્પરના આત્મા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પેલા દુરાચાર દ્વારા જ્યારે ખંડિત કર્યો—તે પળથી જ પછી, ભવિષ્યમાં કદી પણ આપણું કાઈ ચિરસ્થાયી અને પવિત્ર મિલન ફરીથી થાય એવી આશાને માટે સ્થાન રહ્યું જ નથી. ભગવાન આ બધું જાણે છે અને એ પરમ કરુણાળુ છે ! એણે મારા પ્રત્યેની પોતાની કરુણા મારી યાતનાઓમાં જેટલી પ્રદર્શિત કરી છે તેટલી ક્યાં જે નથી કરી. આ સળગતો ડામ મારી છાતી પર સદાનો જડી રાખીને તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ પ્રદર્શિત કરી છે ! મારા અંતરની વેદનાને સદાની સળગતી રાખનારા પેલા કાળમુખા ભયંકર આદમીને મારી કને મોકલીને પણ તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ પ્રદર્શિત કરી છે ! અને આવી રીતે સૌના દેખતાં વિજયી બદનામીભર્યું મોત વહોરી લેવા મને એણે આંદોં આવવા પ્રેર્યો તેમાં પણ તેણે મારા પર કરુણા જ દાખવી છે. આ બધી યાતનાઓ અને કષ્ટોમાંથી

એક પણ જો મારી પર ન નાખ્યું હોત કે એમાંના એક પણ કષ્ટન અનુભવમાંથી મને મુક્ત રાખ્યો હોત, તો મારો અનંતકાળને માં વિનાશ જ થયો હોત ! માટે ! આવી કરુણા બતાવનાર ભગવાનન નામનું સ્તવન કરો ! ખસ કેવળ એની ઈચ્છા જ બલીયસી થાઓ રામ રામ !'

આ છેલ્લા શબ્દોની સાથે પાદરીનો પ્રાણ પણ તેના ખોળિયામાંથી નીકળી ગયો. લોકોનું આખું ટોળું અત્યારસુધી શાન્ત સ્તબ્ધ બની. આ બધું જોયા કરતું હતું, અને એ જોવાથી ઉત્પન્ન થતા ભીતિ : આશ્ચર્યના ભાવો તેના હૈયામાં એટલા આવેગપૂર્વક ઊછળતા હતા. એ ભાવોને લીધે તે મુગ્ધ બની ગયું હતું, અને પોતાના અંતરની જે લાગણી વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરવા જોઈતી પણ સ્વસ્થતા કે ભાન પણ તેને રહ્યું નહોતું. પાદરીના અંતિમ શબ્દો સાંભળ્યા એટલે લોકોએ ઝાઝી ધડીથી રૂંધી રાખેલા ભીતિ અને આશ્ચર્યના આ ભાવો એકઠાં મુક્ત થયા, અને પાદરીનો આત્મા આ લોક છોડીને ચાલ્યો ગયે કે તરત જ એ ભાવો વિલક્ષણ ગાગુગણાટ રૂપે સ્ફુરી નીકળ્યા.

સમાપ્તિ

આગલા પ્રકરણમાં વર્ણવાઈ ગએલા પ્રસંગ વિશે લોકો સ્વસ્થ રીતે વિચાર કરી શકે એટલા-એટલે કે ધણા-દહાડા વીત્યા પછી માંચડા પર પોતે જે જોએલું તેના લોકોની અંદર એક કરતાં વધુ હેવાલો ફેલાઈ ગયા.

મોટા ભાગના પ્રેક્ષકો તો એ અભાગિયા પાદરીની છાતી પર, હેસ્ટર પ્રાર્થના ધારણ કરતી હતી તેની આંખોની પ્રતિકૃતિ જેવો હિંગ-જોડિયો અક્ષર પોતે જોએલો એમ કહેવા લાગ્યા. પાદરીના શરીર પર એવો અક્ષર કેવી રીતે ને ક્યારથી પ્રકટ થયો એ વિશે જાતજાતના ખુલાસા થવા લાગ્યા, પણ તે બધા કેવળ અટકળરૂપ જ હતા, કેમકે અટકળ સિવાય બીજું કોઈ સાધન જ અભિપ્રાય આપવાનું તેમની પાસે હતું નહિ. આમાંના કેટલાક એમ કહેતા હતા કે હેસ્ટર પ્રાર્થને પોતાની બહનામીનો પટ્ટો પહેરવા માંડ્યો તે જ દિવસથી રેવરંડ મિ. હિમ્સહેઈલે પોતાની જાતને કમકમાટી ઉપજાવે એટલું કટુ આપનારી એક જાતની તપશ્ચર્યા આદરી દીધી હતી, અને એ તપશ્ચર્યા તેણે તે દિવસથી પછી હંમેશને માટે ચાલુ રાખી હતી. બીજા વળી એમ કહેતા હતા કે પાદરીના શરીર પરની આ કલંકસંજ્ઞા તો બહુ મોટી મોટી પ્રકટ થયેલી, અને તે ભૂતપ્રેતવિદ્યામાં પારંગત એવા બુદ્ધા રોજર ચિલિન્ગવર્થે જાદૂ અને

ઝેરી ઝોસડિયાં દ્વારા તે પ્રકટાવી ત્યારે જ. તો વળી ખીજન કેટલાક ધીરે ગહીને પોતાની એવી માન્યતા દર્શાવતા હતા, અને આ લોકો પાદરીની વિશિષ્ટ પ્રકારની સંવેદનશક્તિ તેમ માનવીના મનોવ્યાપારની તેના શરીર પર થતી અસર એ બંને બરાબર સમજી શકે એવા હતા, તે ધીરે સાદે એમ કહેતા હતા—કે એ ભયાનક સંજ્ઞા તો પાદરીના અંતરને પશ્ચાત્તાપનો જે કીડો સતત રીતે કાતરી રહ્યો હતો તેનો સ્થૂળ આવિર્ભાવ માત્ર જ હતો, અને એ અક્ષરની પ્રત્યક્ષ છાપ વડે ભગવાને તેને જે ભયંકર સજ્જ કરમાવેલી તે જ એ સંજ્ઞા વ્યક્ત કરી રહી હતી. આ બધા વિવિધ તર્કો અને વાદોમાંથી વાચકને જે હીક પડે તે એ ખુશીથી સ્વીકારે. બાકી અમે તો એ અમંગળ ચિહ્ન વિશે જોટલો પ્રકાશ ફેંટા શકાય તેટલો ફેંકવાનો આંહી પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલે એ ચિહ્ન પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી ચૂકેલ હોવાથી, દીર્ઘ ચિંતનને લીધે અમારા મગજમાં જડાર્થ ગએલા એ ચિહ્નને અમે તો હવે ત્યાંથી બૂંસાડી જ નાખવા માગીએ છીએ.

છતાં આ એક નવાનંબરી વાત છે, કે આ પ્રસંગ આદિથી અંત સુધી નજરો નજર જોનારા, અને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ પરથી એ પ્રસંગ દરમિયાન એક પળવાર પણ પોતે નજર નહિ ખસેડેલી એવો દાવો કરનારા, કેટલાક માણસો એમ કહેતા હતા, કે નવા જન્મેલા બાળકના શરીર પર જેમ કશો યે ડાઘ ન હોય તેમ આ પાદરીના શરીર પર પણ ઉપર ફર્યો તેવો કશો યે ડાઘ બિલકુલ હતો જ નહિ. વળી એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે તો, હિસ્ટર પ્રાર્થનને જે દુરાચારને પરિણામે આટલા લાંબા સમયથી પેલો હિંગજોડિયો અક્ષર ધારણ કરવો પડ્યો હતો તે દુરાચાર સાથે પોતાનો દૂર દૂરનો જરા સરખો પણ સંબંધ આ પાદરીએ પોતાનાં અંતિમ વચનોથી બિલકુલ વ્યક્ત કર્યો જ નહોતો. અથવા પોતાની આખરની પળના શબ્દોમાં તેનો આછો ઈશારો પણ કર્યો જ નહોતો. આ પરમ માનનીય ને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષીઓના કહેવા પ્રમાણે તો, પોતે મરવાની આણી ઉપર જ છે

એમ જાણતો હોવા છતાં, તેમ પોતાને જોઈ રહેલો સામે ઊભેલો લોકસમુદાય તો પોતાને સ્વર્ગનિવાસી સન્તો અને ફિરસ્તાઓના વર્ગમાં જ ક્યારનો લખી ગએલો ગણતો હતો એમ પણ જાણતો હોવા છતાં, પેલી પતિત સ્ત્રીના ખોળામાં પોતાનું શરીર નાખી દઈને તે મરણ પામ્યો તે તો આંહી ઉત્તમોત્તમ ગણાતા પુરુષની સાધુતા અને નીતિમત્તા પણ કેટલી અદ્વ્ય અને અકિંચિત્કાર હોય છે તે જગતને ખતાવવાની પોતાની ઈચ્છાને લીધે જ. એ પાદરીએ પોતાનું સમસ્ત જીવન માનવજાતિના આધ્યાત્મિક શ્રેયને અર્થે ખરચી નાખ્યું હતું અને આમ સમસ્ત જીવન માનવજાતિની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં ખર્ચી નાખ્યા પછી પોતાના મૃત્યુને પણ તેણે એક પરમ તત્ત્વના દૃષ્ટાંત રૂપ બનાવ્યું હતું, અને એ દ્વારા પોતાના પ્રશંસક તથા ભક્તોના અંતરમાં આ એક પરમ વિષાદપ્રેરક છતાં મહાન એવું સત્ય ઠલાવવા માગતો હતો કે અનંત વિશુદ્ધિના પ્રમાણમાં-વિશુદ્ધિસાગર પરમાત્માની દૃષ્ટિએ-તો આપણે સૌ એક સરખા પાપીઓ જ છીએ. પોતાના એ પ્રકારના સત્યદ્વારા તો સૌને તે એમ શીખવવા માગતો હતો કે આપણામાં સૌથી વધારે પવિત્ર હોય એવો પુરુષ પણ ઈશ્વરનું અનન્ત વાત્સલ્ય અને અસીમ કરુણા આપણા પર કેવાં વરસી રહ્યાં છે એટલું જોઈ શકવા નેટલો જ, અને ટ્રાઈ માણસ પોતાના આભાસ માત્રરૂપ માનવોચિત ગુણને બળે બહુ મોટાઈ ખતાવવા જતો હોય તો તેના એ અદ્વ્યગુણને તુચ્છકારવા નેટલો જ, પોતાના માનવબંધુઓથી જુદો પડે છે-તેથી વિશેષ ભેદ તેનામાં અને બીજાં સામાન્ય મનુષ્યોમાં કંઈ નથી. હવે, આ પરમ ગંભીર સત્ય છે એમાં તો કંઈ ના પાઠી શકાય એમ જ નથી. છતાં મિ. ડિમ્સડેઈલના જીવનપ્રસંગનો આવો અર્થ કરવો એ તો, ટ્રાઈ માણસ જુદો અને ધૂળમાં રગદોળાતો પાપદૂષિત માણસ છે એમ પુરવાર કરી આપે એવાં અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, હિંગજોડિયા અક્ષરને ચમકાવી રહેલા ખરા બપોરનાં સૂર્યકિરણો નેટલાં સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, છતાં તેના મિત્રોમાં, અને ખાસ કરીને ધર્મગુરુના મિત્રોમાં તેની ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિનું

સમર્થન કરવાની જે દુરાગ્રહી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેનું જ ઉદાહરણ માત્ર છે.

આ વૃત્તાંત લખવામાં મુખ્યત્વે કરીને અમે એક પ્રમાણભૂત હસ્તલેખને અનુસર્યા છીએ. આ હસ્તલેખ જૂના વખતનો છે, અને હેસ્ટર પ્રાઈન સાથે અંગત પિછાન ધરાવનારા અથવા તેને નજરે જોનારા પુરુષો પાસેથી વાત સાંભળનારા માણસોની મૌખિક જુખાનીને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. આ હસ્તલેખ અમે ઉપર જે મન્તવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે તેને પૂરેપૂરો ટેકા આપે છે. એ બાપડા પાદરીના દુઃખપૂર્ણ જીવનમાંથી અમને અનેક નૈતિક સત્યો સૂઝે છે, પણ આંહીં તો એ બધામાંથી એક જ સત્ય સૂત્ર રૂપે રજૂ કરીશું : ‘સત્યશીલ બનો ! સત્યશીલ બનો ! સદા એ સત્યશીલ બનો ! તમારા ચારિત્ર્યના અનિષ્ટ અંશો જગત આગળ છુપાવો નહિ, પણ જરૂર પણ સંક્રાંત્ય વગર તે સૌને જોવા દો અને કદાચ એટલી લિંમત ન હોય તોપણ તમારા અનિષ્ટ અંશોનું જગતને સૂચન થાય એવું કંઈક ચિહ્ન તો સદા એ અવશ્ય વ્યક્ત કરો જ કરો.’

મિ. ડિમ્સડેલિના મૃત્યુ પછી લગભગ બીજી જ ક્ષણે, રોજર વિલિંગ્થર્નને નામે ઓળખાતા પેલા બુદ્ધાના દેખાવ અને વર્તનમાં અસાધારણ પરિવર્તન થઈ ગયું. એ પછી તરત જ તેનું સંઘળું જેમ અને ચાંચલ્ય—શારીરિક તેમ માનસિક ઉભય પ્રકારની તેની સમસ્ત શક્તિ—જાણે તેને તણને ચાલી ગઈ હોય એમ લાગવા માંડ્યું, કંઈક તે પછી જમીનમાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખેલું કાંઈ જાંખરું સૂર્યના તાપમાં જેમ ચીમળાઈ જાય તેમ એ પણ ચીમળાઈ ગયો, સુકાઈ ને કૃશ થઈ ગયો, અને જાણે કે માનવસમાજમાંથી ક્ષીણ થતો થતો લગભગ સાવ અદૃશ્ય જ થઈ ગયો. આ અભાગિયા માણસે વૈરવૃત્તિને જ પોતાના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બનાવી દીધી હતી; ક્ષણતાપૂર્વક બાજી ગોઠવીને વ્યવસ્થિત રીતે વૈર વાળવું એની પાછળ જ પોતાનું સંઘળું ધકેળ્યાન લગાડ્યું હતું. અને જ્યારે એ વૈર

પ્રવૃત્તિમાં એને પૂરેપૂરો વિજય મળ્યો, જરા ય બાકી ન રહે એવી રીતે વેર વાળવાની એની નેમ જ્યારે પૂરેપૂરી પાર પડી, ત્યારે પછી એની એ અનિષ્ટ વૃત્તિને માટે કશું કામ રહ્યું નહિ, એને જીવતી રાખે ક'ટકાવી રાખે એવું કંઈ એ પછી પાછળ રહ્યું નહિ—દૂંકામાં, આ દુનિયામાં કશી પણ શયતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાનું એની પાસે રહ્યું નહિ—એટલે પછી આ અમાનુષી બનેલા મનુષ્ય માટે એક જ વસ્તુ કરવા જેવી બાકી રહી, અને તે એ કે પોતાની એ દુર્વૃત્તિને માટે પોતાનો સરદાર ને નાયક શયતાન પોતાને જ્યાં પૂરતું કામ આપે, અને એ કામના બદલામાં એને યોગ્ય પુરસ્કાર આપે એવા પ્રદેશમાં આંહીથી ચાલ્યા જવું. પણ અત્યાર સુધી આ વાર્તામાં આપણા મિત્રો અને નિકટવર્તી પરિચિત જનો બની ગયેલાં આ બધાં લવાઈ તરવો પ્રત્યે—રોજર ચિલિંજવર્થ તેમ તેના સૌ સાર્થીઓ પ્રત્યે—બહુ નિષ્કુર ન બનતાં અમે બને તેટલી દયાવૃત્તિ દાખવવા ઇચ્છીએ છીએ. તદ્દતુસાર વિચાર કરીએ તો પ્રેમ અને ધિક્કાર, રાગ અને દ્વેષ અંદરખાનેથી તો એક જ તત્ત્વ છે કે કેમ એ અવલોકન અને અન્વેષણને માટે રસિક સામગ્રી પૂરી પાડે એવો કૌતુકપ્રેરક વિષય લાગે છે. એ દરેક વૃત્તિ, પોતાના પૂરેપૂરા વિકાસને માટે, રાગના કે દ્વેષના પાત્રરૂપ બનેલ વ્યક્તિ સાથે પુષ્કળ ગાઢ પરિચય અને ઊંડા આંતરજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે; એ દરેક વૃત્તિમાં, એ વૃત્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિને પોતાના ઊર્મિતંત્ર અને માનસ જીવનના પોપણને માટે બીજી કોઈક વ્યક્તિ પર અનિવાર્યરૂપે જ આધાર રાખવો પડે છે; અને એ દરેક વૃત્તિ, ઉદામ પ્રેમ રાખનારને તેમ જ ઉદામ ધિક્કાર રાખનારને પોતાના એ પ્રેમ કે ધિક્કારના વિષયભૂત વ્યક્તિ ચાલી જાય ત્યારે, સાવ એકલવાયો અને જીવનમાં પછી કંઈ જ કરવાનું ન ગમે એવો સર્વથા હેતુશૂન્ય બનાવી મૂકે છે; તેથી તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તો આ ઉભય વૃત્તિઓ મૂળમાં એક જ છે, અને ઉભય વચ્ચે કંઈ ભેદ હોય તો તે કેવળ એટલો જ છે કે એમાંની એક સ્વર્ગીય દીપ્તિના તો બીજી સંધ્યાના જેવા શીકા પીળા ઉગ્મસના

વાતાવરણમાં વીંટળાએલી દેખાય છે. એટલે આધ્યાત્મિક જગતમાં તો આ બુદ્ધો વૈદ અને પાદરી એક બીજાની દુષ્ટતિના ભોગ બની ગએલા હોવા છતાં—એ બન્નેએ, ઇલિલોકની પોતાની ધિક્કાર અને વૈરની વૃત્તિઓને, પરિવર્તન પામીને એમને પોતાને ખખર પણ ન પડે. એવી રીતે નિર્મળ સુવર્ણરૂપ બની ગએલી અનુભવી હોય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી.

પણ આ તાર્કિક ચર્ચા અલગ રાખીએ તો, અમારે વાચકને વ્યવહારદૃષ્ટિએ મહત્વની એવી એક હકીકત જણાવવાની છે. બુદ્ધો રોજર ચિલિંજવર્થ ગુજરી ગયો (આ બનાવ પછી વરસ દહાડામાં જ ગુજરી ગયો એ) એટલે તેના અંતિમ વસિયતનામાની રૂએ, હિસ્ટર પ્રાઈનની પુત્રી પર્લને, આંદ્રી અમેરિકામાં તેમ અસલવતન ઇંગ્લેન્ડમાં એમ બન્ને ઠંકાણે મળીને ઘણી સારી મિલકતનો વારસો તે આપતો ગયો, અને એ વસિયતનામાનો અમલ કરવાનું કામ તે સૂખા બેલિન્ડામ તથા રેવરંડ મિ. વિલ્સનને સોંપતો ગયો.

આ રીતે પર્લ—એ જમાનાના લોકો જેને શયતાની ઓલાદનું બાળક માનતાં હતાં એવી એ છોકરી—અમેરિકાની નવી દુનિયામાં સૌથી મોટી મિલકતની વારસદાર બની. અને ત્યારથી પછી લોકોની એ બાળકી પ્રત્યેની વૃત્તિમાં—તેના સંબંધીના જનતાના વિચારમાં—જે મહત્વનું પરિવર્તન થયું, તેમાં પણ તેને આ મોટા વારસો મળ્યો એ હકીકતનો બહુ મોટો હિસ્સો હતો. આ વારસો મળ્યા પછી લોકો તેના પ્રત્યે આદરપૂર્વક જેવા લાગ્યાં એટલું જ નહિ, પણ એ માદીકરીએ જે આ મુલકમાં જ વસવાનું ચાલુ રાખ્યું હોત, તો પર્લ પરણવા લાયક ઉમરની થાત એ વખતે, એ છોકરીનું ઉદામ, સ્વચ્છંદી રક્ત, આ વસાહતની અંદરના ક્રાઈસૌથી વધારે ધર્મનિષ્ઠ ષ્યૂરિટનકુળના રક્ત સાથે લગ્નદ્વારા મિશ્રિત થઈ ગયું હોત. પણ વૈદ ગુજરી ગયા પછી થોડાં જ વખતમાં હિંગ-જોડિયો અક્ષર ધારણ કરનારી એ બાઈ, અને સાથે એની પર્લ પણ એ મુલકમાંથી અદસ્ય થઈ ગઈ. તે પછી દરિયાના ઓવાળમાં જેમ

કાઈના નામના આઘાક્ષર કોતરેલા લાકડાના કકડા કોઈવાર પાણીમાં તણાઈ આવે છે તેવી રીતે દરિયા પારથી એ માદીકરીના ઊડતા ખખર કાઈ કોઈવાર મળી આવતા, પણ તેમને વિશે નિઃશંક પ્રમાણભૂત ગણાય એવા કશા સમાચાર વરસોનાં વરસો સુધી આ મુલકમાં કાઈને મળેલા નહિ. એટલે હિંગજોકિયા અક્ષરની આ વાત ધીરે ધીરે દંતકથા કે લોકકથાનું રૂપ ધારણ કરવા લાગી. છતાં એ હિંગજોકિયા અક્ષરની જાદુઈ અસર તો લોકહૃદયમાં પહેલાના જેટલી જ ચાલુ રહી, અને તેથી પેલો બાપડો પાદરી મૃત્યુ પામ્યો તે ફજે-તીનો માંચડો તેમ હિસ્ટર પ્રાઈન દરિયાકિનારે વસતી હતી તે જૂંપડું એ બન્ને લોકહૃદયમાં પહેલાના જેટલા જ ભીતિના ભાવ હજી પણ પ્રેર્યા કરતાં હતાં. એક દિવસ નમતે પહેરે છોકરાંઓ આ જૂંપડી આગળ રમતાં હતાં ત્યાં ભૂખરો ઝબ્બો પહેરલી એક ઊંચી બાઈ એ જૂંપડાની ખડકી આગળ આવતી એમના જોવામાં આવી. વચ-ગાળામાં આ બધાં વરસો દરમિયાન કાઈએ એ ખડકી એક પણ વાર ઉઘાડી નહોતી, પણ આ બાઈએ ગમે તો પોતાની પાસે ફૂંચી હશે તે વડે તેનું તાણું ખોલ્યું, અથવા તો લાંબા વખતથી ખવાઈ ગયેલું ખડકીના બારણાનું લાકડું તથા તેના મીઝગરા વગેરેનું લોટું તેના હાથ અડકવાથી એકદમ ઘૂટું પડી જવાથી ખડકી આપોઆપ ઊઘડી ગઈ અથવા તો કાઈક ઓછાયાની પેઠે કાઈના જોવામાં ન આવે એવી રીતે એ અંદર દાખલ થઈ ગઈ હોય—એમ ગમે તે રસ્તો લીધો હોય તોપણ કશાં વિદ્વ વગર એ તે જૂંપડીમાં પેડી.

ઊંખરા આગળ એ અટકી—જરા પાછું વાળીને જોયું—કેમકે જ્યાં રહીને પૂર્વે આટલી બધી તીવ્ર લાગણીઓથી ભરપૂર જીવન પોતે ગાળ્યું હતું એવા પોતાના નિવાસસ્થાનમાં અત્યારે સાવ એકલાં અને સાવ ભિન્ન જ સ્વરૂપમાં પ્રવેશવાનો વિચાર એના જેવી જીવનભર દુઃખો સહન કરી કરીને રીઠી બની ગયેલી સ્ત્રીને પણ અસહ્ય લાગ્યો. પણ આવો આનાકાનીનો ભાવ એક પણ વાર જ ટક્યો, છતાં એ એક પળવારમાં એની છાતી પરનો હિંગજોકિયો અક્ષર છતો થઈ ગયો.

ત્યારે હિસ્ટર પ્રાર્થન આમ પાછી આવી ખરી, અને હ વખતથી તજ દીધેલી પોતાની કલંકસંતા એણે ફરી પાછી ધ કરી ખરી ! પણ પર્લ ક્યાં હતી ? હજુ હયાત હોય તો અ તે પ્રથમાવસ્થાની પ્રકૃત્વતાથી દીપી રહેલી ભરજીવાન સ્ત્રી ! જોઈએ. એ શયતાની ઓલાહની છોકરી અપરિણીતાવસ્થામ અકાળે કબર ભેગી થઈ ગઈ કે પછી તેની નિરંકુશ જલદ ૩ મિજનમાં આવીને સ્ત્રીજીવનનાં સૌમ્ય સુખો માણવાને લાયક ૪ એ વાતની પાછી ભરોસાપાત્ર જાતમી કાઈને મળી નહિ. હિસ્ટરના શેષ જીવનમાં લિંગજોડિયો અક્ષર ધારણ કરનારી એકાન્તનિવાસી સ્ત્રી પર વિદેશમાં વસી રહેલું કાઈ સ્વજન પ્રેમ ન રહ્યું હતું અને તેના જીવનમાં રસ લઈ રહ્યું હતું એમ દર્શાવનારાં ૧ જોવામાં આવતાં હતાં ખરાં. કેમકે એના પર, અમીર કુટુંબની મ છાપવાળા પત્રો આવતા, જોકે એ મહોરછાપ કાઈ ઇંગ્લંડનિવાસી અ કુટુંબની તો નહોતી. હિસ્ટરની કુટીરમાં પણ હિસ્ટર પૂર્વે કદી ન રતી એવા સુખ્યેન કે વેલવના પદાર્થો હવે જોવામાં આવતા એટલે એ પદાર્થો એના કાઈ ધનાઢ્ય સ્વજને જ પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને એને માટે ખરીદેલા એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ અ હતું. વળી એના ઘરમાં એને કાઈ સતત રીતે સંભારી રહ્યું છે જતાવનારી અને પ્રેમપૂર્ણ હૃદયની પ્રેરણાને વશ કાઈની નાજુક અંત્રો એણે તૈયાર કરેલી એવી અનેક નાની નાની સુંદર વસ્તુઓ જોવામાં આવતી હતી. અને એક વાર તો હિસ્ટર બચ્ચાને માટે : ભરતી પણ જોવામાં આવી હતી, અને એ જલલા પર એણે પો એટલો બધો દ્રવ્યનાવેલવ ઠાલવેલો કે આપણા શાણા સમાજમાં પણ બચ્ચું જે એવું ભલકાદાર જલલું પહેરી નીકળ્યું હોત તો લો ભારે હોહા મગી રહી હોત.

ટૂંકામાં, એ જમાનાના ગામગપાટા ચલાવનારા લોકોની મા મુજબ, તેમ એ સંબંધમાં પાછળથી અન્વેષણ કરનારા સંશોધ

પણ પ્રમાણિક માન્યતા મુજબ, પર્લ હયાત હતી એટલું જ નહિ, પણ તે પરણી હતી, સુખમય જીવન ગાળતી હતી, પોતાની માતાની સદા ચે સ્નેહભરી સંભાળ રાખતી હતી, અને પોતાની એ દુઃખણી એકલવાઈ માતાને પોતાની સાથે પોતાના જ ઘરમાં રહેવા આગ્રહ કર્યા કરતી હતી.

પણ હિસ્ટર પ્રાર્થનને માટે તો સાચું જીવન પર્લ પોતાનું ઘર બાંધીને રહી હતી તે પારકા અગ્નિજ્વાળા મુલકમાં નહિ પણ આંહી જ ન્યૂઈઝ્લેન્ડમાં જ હતું. આંહી જ એનું પતન થયું હતું: આંહી જ એને દુઃખ વીત્યું હતું: અને આંહી જ એને હજુ બાકીનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું કરવાનું હતું. એટલે જ એ આંહી પાછી આવી હતી અને આંહી આવીને એણે, જે કલંકસંજ્ઞાની શોકધેરી કથા આંહી સુધી અમે કહી, તે કલંકસંજ્ઞા સ્વેચ્છાથી જ ધારણ કરી હતી—સ્વેચ્છાથી જ, કેમકે એ નિહુર જમાનાનો કરડામાં કરડો ન્યાયાધીશ પણ હવે એ ધારણ કરવાની એને ફરજ પાડે એમ નહોતો. એ કલંકસંજ્ઞા પછી એને હોયથી કદી હેડે ઊતરી નહિ. પણ એ પછીનાં વરસોમાં હિસ્ટર જે વિચારમય, સેવાપરાયણ, અને સતત ઉદ્યોગથી ભરપૂર—ખડતલ જીવન ગુજારી રહી હતી તેને પરિણામે એ હિંગ્વોડિયો અક્ષર લોકાના તિર-મ્કાર કે કટુ નિન્દાને પાત્ર કલંકસંજ્ઞા મટી ગયો, અને તેને બદલે જે જોઈને આપણને બેદ થાય, શોક થાય, ભય ઊપજે, અને છતાં જેના તરફ આપણે પૂજ્યભાવપૂર્વક જોવું ઘટે, એવી દ્રાર્ધક વસ્તુ બની ગયો. અને હિસ્ટર પ્રાર્થનને જીવનમાં અંગત સ્વાર્થ જેવું કશું હતું નહિ, તેમ મોજમજ માણવી કે વિલાસ વૈભવ ભોગવવો એવો પણ એના જીવનનો આશય હતો નહિ. તેથી લોકાને પોતાના જીવનમાં કંઈ પણ મુશ્કેલી ઊભી થાય, કંઈ પણ મૂંઝવણ જેવું લાગે તો સલાહ-સૂચનાને માટે સૌ એની પાસે આવતાં, કેમકે સૌ બાણતાં હતાં કે એના જેટલી અસાધારણ મૂંઝવણ ને પીડા જગતમાં બીજા દ્રાર્ધએ અનુભવેલ નહોતી, અને તેથી એવી મૂંઝવણ કે પીડાનો માર્ગ એના જેવી સારી રીતે બાણું દ્રાર્ધ બતાવી શકે એમ નહોતું. આ સૌમાં

સ્ત્રીઓની સંખ્યા મોટી હતી—કાંઈને પ્રેમજીવનમાં અપમાન ખમવું પડ્યું હોય, નિષ્ફળતા અનુભવવી પડી હોય, રખલન થઈ ગયું હોય, કે દુરાચાર થઈ ગયો હોય, અથવા કાંઈ પોતાના પર પ્રેમ કરવા આવતું જ ન હોય, પ્રેમાનુભવને માટે કાંઈ પોતાના હાથની માગણી જ કરતું ન હોય, એ પ્રકારના એકલવાયા રસશૂન્ય અપરિણીત જીવનનો દુઃખભાર કાંઈના હૃદયને ચાંપી રહ્યો હોય, એવી પ્રેમવૃત્તિને લગતી અનેકવિધ પીડાઓ ભોગવતી સ્ત્રીઓ એની કને આવતી, અને પોતાની એ દુર્દશામાંથી છૂટવાનો ઉપાય હવે શો તે પૂછતી. હિસ્ટર એ સૌને યથાશક્તિ આશ્વાસન અને સલાહ સૂચના આપતી, અને એ સલાહ સૂચના આપતી વખતે સાથે સાથે પોતાની દૃઢ પ્રતીતિ પણ વ્યક્ત કરતી, કે સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ અત્યારે તો અનેક કંટકોથી ભરપૂર છે, પણ ભવિષ્યમાં જગત અનુભવથી લાતો ખાઈ ખાઈને લાયક બનશે ત્યારે એવો તેજસ્વી સુર્વાણ્યુગ જરૂર આવશે, કે જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ બન્નેને પરસ્પર સુખદાયક નીવડે એવું કાંઈ અભિનવ સત્ય જગત સમક્ષ પ્રગટ થશે. જીવનની પ્રથમાવસ્થામાં તો હિસ્ટરે એવી વ્યર્થ કલ્પના કરેલી—એવી ધારણા રાખેલી—કે આ અભિનવ સત્યનો પેગામ સુણાવવાનો લહાવો પોતાને જ મળશે, પોતે જ એ નૂતન સત્યની પેગાંબર બનશે, પણ પછી તો ઘણાં વરસથી એ સમજી ગઈ કે જે પાપથી ખરડાએલી હોય, કલંકભારથી વાંકી વળી ગઈ હોય અથવા જીવનભરના દુઃખ વિપાદના બોજથી નમી ગઈ હોય એવી કાંઈ પણ સ્ત્રી કદી પણ કાંઈ રહસ્યમય દિવ્ય સત્યની સંદેશવાહક બની શકે એ વાત જ અશક્ય છે. એ અભિનવ સત્યનું પ્રકાશન કરનારો જે ભગવત્પાર્ષદ અને પયગંબર દુનિયા પર આવવાનો તે અલગત સ્ત્રીજાતિનો જ કાંઈ હશે. પણ એ સ્ત્રી કાંઈ સામાન્ય સ્ત્રી નહિ હોય, એ સ્ત્રી ઉદાત્ત, વિશુદ્ધ, અને સુંદર આચારવિચારથી વિભૂષિત હશે; વળી એ સ્ત્રી શાણી હશે અને તે શાણપણ પણ દુઃખ વિપાદના ધૂધળા વાતાવરણ મારફત મેળવેલું નહિ પણ ઉલ્લાસના સ્વર્ગીય

વાતાવરણુ મારફત તેણે મેળવેલું હશે; વિશેષમાં વળી એ સ્ત્રી વિશુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ માનવજાતિમાં ફેટલો સુખસંચાર કરી શકે તે પોતાના એવા પ્રેમથી ભરપૂર અને એ રીતે સફળ સાર્થક બનેલા જીવનદારા સૌને બતાવનારી—સૌને સુખી કરવાનું સામર્થ્ય સાચા પ્રેમમાં ફેટલું છે તે પોતાના જ પ્રેમમય જીવનના દૃષ્ટાંતદારા પુરવાર કરનારી—હશે.

હિસ્ટર પોતાની પાસે આવતી સૌ સ્ત્રીઓને એમ કહેતી, અને એમ કહીને આંખો ઢાળી દર્ધ પોતાનો હિંગજોડિયો અક્ષર વિષાદપૂર્વક જોઈ રહેતી. અને પછી, ઘણાં ઘણાં વરસો વીત્યા બાદ, અત્યારે કિંગ્ઝવેપલ બાંધવામાં આવ્યું છે તેની બાબૂના કબ્રસ્તાનમાં એક જૂની, જમીનદોસ્ત થઈ ગયેલી કબરની નજીક એક બીજી નવી કબર બોદવામાં આવી. આ નવી કબર પેલી જૂની જમીનદોસ્ત બની ગયેલી કબરની નજીક હતી છતાં એ બન્ને કબરોની અંદરનાં નિવાસીઓની માટીને મળીને એકરૂપ બની જવાનો લક્ષ ન હોય એમ સૂચવતું હોય એટલું અંતર એ બન્ને કબરો વચ્ચે રાખવામાં આવ્યું હતું. પણ છતાં એ બન્ને કબરોને માટે એકજ સ્મારકશિલા રાખવામાં આવી હતી. આસપાસની બીજી બધી કબરો પર પોતપોતાની કુટુંબસંજ્ઞાઓથી અંકિત સ્મારકશિલાઓ આવી રહેલી હતી, પણ આ બે કબરો પર તો કેવળ સાદી શિલા જ રાખવામાં આવી હતી, અને તેના પર કોઈ ઢાલ જેવી આછી આછી આકૃતિ દેખાતી હતી. કોઈ કુતૂહલપરાયણ સંશોધકને જોવી હોય તો અત્યારે પણ એ ઢાલ તે જોઈ શકે એમ છે, અને તેના પર જે સંજ્ઞા ક્રાતરેલ છે તેનો શો અર્થ કરવો તે વિશે પણ માથાઝીક કરવી હોય તો તે કરી શકે એમ છે. એ ઢાલ પર કંઈ ભેદ ભરેલાં વચનો ક્રાતરેલાં હતાં. એ વચનો જ આંહીં સમાપ્ત થયેલી આપણી વાર્તાનાં—શોકપૂર્ણ અને ઘેરા સત્ય ને નીતિપ્રકાશથી ચમકી રહેલી આ વાર્તાનાં રહસ્ય-સૂત્રરૂપ વચનો થઈ શકશે—

સામળા પટ પરે રકતસંજ્ઞા ચમકી રહી.

મહત્વના મુદ્રણદોષો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૫	ઝેરીઓ ને દીકરાઓ	ઝેરીઓ ને દીકરીઓ
૨૪	૧૦	બચ્ચું બિચારું	બચ્ચું બીચારું
૩૪	૧૩	માથું ધુણાવ્યું,	માથું ધુણાવ્યું.
૪૬	૧૩	બલે એ બંને તો	બલે એ બંને તો
૫૭	૧૪	સાદું તથા કોઈ	સાદું છતાં કોઈ
૬૪	છેલ્લા	શરમાતી તરિછી	શરમાતી તિરછી
૭૭	૧૫	તરંગપ્રવૃત્તિના	તરંગપ્રવૃત્તિના
૭૯	૧૮	અભાગ્યું નિશાન	અભાગિયું નિશાન
૮૦	૧૪	જે કે એ મુખમાં દેખાતું	જે કે એ મુખમાં આ મુખમાં દેખાતું
૮૬	૯	તીરછાં સૂર્યકિરણો	તિરછાં સૂર્યકિરણો
૯૦	૮	ગાળા દરમિયાન	ગાળા દરમિયાન
૯૪	૧૯	ગુલાબના છોડ	ગુલાબના છોડ
૯૯	છેલ્લેથી ૨	જગતના પ્રલોભનોમાં	જગતનાં પ્રલોભનોમાં
૧૦૯	૧૯	અકળ પ્રશ્નનું	અકળ પ્રશ્નનું
૧૨૧	૫	જેતું ચતુર્થ નામ	જેતું ચતુર્થ નામ
૧૪૮	૧૬	એની ગતી	એની ગતિ
૧૬૬	૧	દુઃખોતિરેકની	દુઃખોતિરેકની
૧૬૬	૨	સુખોતિરેકની	સુખોતિરેકની
૧૬૬	છેલ્લેથી ૨	મહા પ્રતાપની	મહા પ્રપાતની
૧૭૨	૨	પ્રકટ થઈ હતી.	પ્રકટ થઈ હતી,
૧૭૨	૧૪	ચૂપ જ રહી.	ચૂપ જ રહી.
૨૧૬	૧૭	કશી રાખતી નથી	કશી નિશાની રાખતી નથી
૨૩૦	૫	સાચા સ્વરૂપમાં	સાચા સ્વરૂપમાં
૨૩૧	છેલ્લેથી ૭	રોજ ચિલિંજવર્થ	રોજ ચિલિંજવર્થ
૨૪૦	છેલ્લી	ભોગવી પડતી	ભોગવી પડતી
૨૪૭	૧૦	તેનો અત્મા	તેનો આત્મા
૨૬૮	છેલ્લેથી ૬	કહશે	કહેશે
૨૭૧	૮	શહેરમાં તો	શહેર તો
૨૭૭	૩	બીભરત	બીભરત
૨૮૧	૪	પદાર્થોની	પદાર્થોથી
૨૮૬	છેલ્લેથી ૮	ખુલી રીતે	ખુલી રીતે

